

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Aida Avdić

**GEOGRAFSKI ASPEKT
PROUČAVANJA POGRANIČJA –
PRIMJER BOSNE I HERCEGOVINE**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Izv. prof. dr. sc. Ivan Zupanc

Zagreb, 2025.

University of Zagreb

Faculty of Science
Department of Geography

Aida Avdić

**GEOGRAPHICAL ASPECT OF THE
BORDERLANDS STUDY - THE
EXAMPLE OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:

Ivan Zupanc, PhD, Associate Professor

Zagreb, 2025

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1 Objekt i ciljevi istraživanja	5
1.2 Temeljne hipoteze istraživanja	7
1.3 Vrsta, svrha i očekivani znanstveni doprinos istraživanja.....	9
1.4 Prostorni obuhvat istraživanja.....	10
1.5 Prethodna istraživanja	20
2. TEORIJSKA OSNOVA ISTRAŽIVANJA	25
2.1. Granice – nastanak i definicija	25
2.1.1. Granica kroz prošlost.....	27
2.1.2. Tipovi granica	30
2.1.5. Geografski opis bosanskohercegovačkih granica.....	47
2.1.6. Demografski i socioekonomski trendovi u Bosni i Hercegovini.....	60
2.1.6.1. Demografska obilježja	60
2.1.6.2. Socioekonomska obilježja	67
2.2. Pogranična područja.....	73
2.2.1. pristupi određivanja pograničnih područja.....	75
2.2.2. Pogranična područja u teorijskom modelu centra i periferije.....	78
2.3. Teorijski koncepti marginalizacije	83
2.3.1. pristupi u proučavanju marginalizacije	86
2.4. GIS-MCDA u društvenoj geografiji.....	88
2.4.1. Višerezolucijski pristup proučavanja marginalizacije	89
3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	91
3.1 Ograničenja statističkog sustava Bosne i Hercegovine.....	92
3.2 Makro (nacionalna) razina istraživanja.....	95
3.2.1 Izvođenje modela geografske marginalizacije (G_{MAR}) Bosne i Hercegovine	95
3.2.1.1. Definiranje cilja i odabir grupa kriterija	95
3.2.1.2. Prikupljanje podataka.....	95
3.2.1.3. Izrada modela udaljenosti od odabranih funkcija	103
3.2.1.4. Standardizacija kriterija	107
3.2.1.5. Određivanje težinskih koeficijenata i agregacija kriterija	115
3.2.2 Demografska analiza geografske marginalizacije (G_{MAR}) Bosne i Hercegovine ..	116
3.2.3 Određivanje indeksa marginalizacije za sektore, općine i naselja Bosne i Hercegovine.....	118
3.2.4 Korelacijska analiza indeksa marginalizacije i udaljenosti	119

3.3 Mezorazina istraživanja.....	120
3.3.1 Odabir demografskih i socioekonomskih pokazatelja.....	121
3.3.2 Standardizacija/transformacija pokazatelja	122
3.3.3 Normalizacija podataka	123
3.3.4 Izvođenje kompozitnih indeksa	124
3.3.5 Izvođenje statističkih analiza.....	124
3.3.5.1. Izvođenje statističkih analiza - heterogenost pograničja	125
3.4 Mikrorazina istraživanja.....	127
3.4.1 Definiranje cilja anketnog ispitivanja.....	128
3.4.2 Struktura anketnog upitnika.....	128
3.4.3 Definiranje područja ispitivanja	129
3.4.4 Definiranje anketnog uzorka i čimbenici limitacije	132
3.4.5 Distribucija anketnog upitnika.....	134
3.4.6 Analiza strukturiranog upitnika	134
4. REZULTATI.....	135
4.1 Rezultati makro razine istraživanja	135
4.1.1 Model fizičko-geografsko marginalizacije Bosne i Hercegovine	135
4.1.1.1 Provjera točnosti modela fizičko-geografske dimenzije marginalizacije	140
4.1.2 Model demografske marginalizacije Bosne i Hercegovine	141
4.1.3 Model administrativne marginalizacije Bosne i Hercegovine.....	143
4.1.4 Model obrazovne marginalizacije Bosne i Hercegovine	148
4.1.5 Model prometne marginalizacije Bosne i Hercegovine.....	151
4.1.6 Model zdravstvene marginalizacije Bosne i Hercegovine.....	156
4.1.7 Model ekonomske marginalizacije Bosne i Hercegovine	160
4.1.8 Model kulturne marginalizacije Bosne i Hercegovine	165
4.1.9 Finalni model geografske marginalizacije Bosne i Hercegovine	169
4.1.9.1 Rezultati demografske analize modela geografske marginalizacije	173
4.1.9.2 Indeks geografske marginalizacije prema prostornim jedinicama.....	176
4.1.9.3 Prostorni odnosi G_{MAR} -a i udaljenosti od administrativnih središta, općinskih centara i graničnih prijelaza Bosne i Hercegovine	184
4.1.10 Rezultati inferencijalne statistike u analizi dispariteta na makro razini	187
4.2 Rezultati mezorazine istraživanja.....	199
4.2.1 Razlike u pograničnim sektorima prema G_{MAR} -u	199
4.2.2 Razlike u pograničnim sektorima prema rezultatima inferencijalne statistike.....	200
4.2.2.1 Granični sektor prema RH - podsektor 1 (Zapad)	207

4.2.2.2 Granični sektor prema RH - podsektor 2 (Sjever)	209
4.2.2.3 Granični sektor prema RH - podsektor 3 (Jug)	211
4.2.2.3 Granični sektor prema Srbiji – istočni sektor	213
4.2.2.4 Granični sektor prema Crnoj Gori – jugoistočni sektor.....	216
4.3. Rezultati mikrorazine istraživanja.....	219
4.3.1. Vremenski okvir istraživanja	220
4.3.2. Uzorak ispitanika	220
4.3.3. Demografski profil ispitanika	221
4.3.4. Rezultati anketa	223
4.3.4.1. Migracijske namjere.....	223
4.3.4.2. Percepcije i stavovi o socioekonomskim obilježjima općina i utjecaju pograničnog položaja na iste.....	224
4.3.4.3. Prometna povezanost	232
4.3.4.4. Učestalost prelaska granice.....	234
4.3.4.5. Gravitacijski odnosi	239
4.3.4.6.Osnova za istraživanje geografskih identiteta u pograničju	244
4.3.4.7. Recentni procesi na granicama	247
4.3.4.8. Značaj anketnog istraživanja.....	248
5. RASPRAVA.....	251
5. 1. Ispitivanje demografskih i socioekonomskih razlika na svim razinama istraživanja	251
5.2. Prostorna marginalizacija u relaciji s udaljenošću od administrativnih centara	257
5.3. Heterogenost bosanskohercegovačkog pograničja.....	259
5.4. Osvrt i značaj anketnog istraživanja.....	263
5.5. SWOT analiza pograničnih sektora Bosne i Hercegovine	265
5.6 Istraživački doprinos rezultata rada.....	268
5.7. Metodološka ograničenja i buduća istraživanja	271
ZAKLJUČAK	274
LITERATURA I IZVORI	281
PRILOZI.....	312
SUMMARY	315
ŽIVOTOPIS	318

ZAHVALE

ŽIVOTOPIS MENTORA

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu

Doktorski rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Geografski aspekt proučavanja pograničja – primjer Bosne i Hercegovine

Aida Avdić

Sveučilišni doktorski studij Geografije

Izvadak: U ovom istraživanju analizirana su pogranična područja Bosne i Hercegovine. Analiza je strukturirana na tri razine: makro (država), mezo (pograničje s definiranim sektorima) i mikro razina (odabrane pogranične općine). Teorijski okvir temelji se na konceptu centar-periferija te razvojnim paradigmama kroz koje se pograničje promatra dvoznačno: u određenom stupnju marginaliziran, ali i prostor s potencijalnim razvojnim prednostima. Cilj disertacije je kvantitativno i kvalitativno istražiti pogranična područja Bosne i Hercegovine s naglaskom na njihova demografska i socioekonomska obilježja. Primjenom inferencijalnih statističkih testova detektirane su potencijalne razlike u socioekonomskim i demografskim pokazateljima između pograničnih sektora. Rezultati pokazuju kako ne postoje značajne razlike u modelu marginalizacije te socioekonomskom i demografskom indeksu između pograničnih i nepograničnih prostora. Ipak, analiza otkriva značajan stupanj heterogenosti bosanskohercegovačkog pograničja. Anketni podaci ukazuju na smanjenu ulogu granice u oblikovanju društvenih procesa i svakodnevnog života ispitanika.

320 stranica, 60 grafičkih priloga, 71 tablica, 552 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, pograničje, marginalizacija, centar-periferija, socioekonomski indeks, demografski indeks.

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Zupanc

Povjerenstvo: prof. dr. sc. Aleksandar Lukić
prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš
prof. dr. sc. Roko Mišetić

Tema prihvaćena: 29. ožujka 2022.

Rad prihvaćen: 10. travnja 2025.

Datum i vrijeme obrane: datum i vrijeme

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Hrvatska, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Hrvatska te na Sveučilištu u Zagrebu, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Doctoral Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Geographical Aspect of the Borderlands Study – The Example of Bosnia and Herzegovina

Aida Avdić

Doctoral University Study of *Geography*

Abstract: In this study the border areas of Bosnia and Herzegovina were analyzed. The analysis was structured across three levels: macro (national level), meso (border areas divided into defined sectors), and micro level (selected border municipalities). Theoretical framework is based on the center-periphery concept and developmental paradigms, which view border areas in a dual manner: as somewhat marginalized but also as regions with potential developmental advantages. The aim of the dissertation is to quantitatively and qualitatively investigate the border areas of Bosnia and Herzegovina, with a focus on demographic and socio-economic characteristics. By applying inferential statistical tests, potential differences in socio-economic and demographic indicators between border sectors were identified. The results indicate no significant differences in the marginalization model or socio-economic and demographic indices between border and non-border areas. However, the analysis reveals a significant degree of heterogeneity in the border regions. Survey data indicate a reduced role of the border in shaping social processes and the daily lives of respondents.

320 pages; 60 figures; 71 tables; 552 references; original in Croatian

Keywords: Bosnia and Herzegovina, border regions, marginalization, center-periphery, socio economic index, demographic index.

Supervisor: Ivan Zupanc, PhD, Associate Professor

Reviewers: Aleksandar Lukić, PhD, Full Professor
Borna Fuerst-Bjelis, PhD, Full Professor
Roko Misetic, Full Professor

Thesis submitted: March 29, 2022

Thesis accepted: April 10, 2025

Thesis defense: **date and time**

Thesis is deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Trg Marka Marulića 19, Zagreb, Croatia, in National and University Library in Zagreb, Croatia and at the University of Zagreb, Croatia.

1. UVOD

Pogranična područja su kao jedan od najstarijih objekata geografskog proučavanja i danas jako istaknuta tema (Minghi, 1963; Durand, Decoville, 2020; Itasari, 2020; Chambers i dr. 2021). Zbog dinamičnih ekonomskih, socijalnih i političkih procesa (Paasi, 2001), te mijenjajuće uloge i percepcije granice u postmodernom svijetu, nastala je nova znanstvena disciplina – studije o granicama (engl. *Border Studies*) (Haselberger, 2014). S obzirom na to da se problematika granica i pograničja ne može proučavati iz aspekta samo jedne znanstvene discipline (Laine, 2021), autori sve više koriste interdisciplinarni pristup (Brunet-Jailly, 2012). Od svih znanosti, geografija ima pionirsku ulogu u proučavanju pograničnih područja (Konrad, 2015). Geografska istraživanja imaju za cilj definirati granicu i njen utjecaj na okolni prostor – pograničnu regiju (Dokoupil i Havliček, 2002). U recentno vrijeme u geografiji je uočljiv veliki pomak u poimanju granice, od pojma fizičke barijere ili mosta između dva prostorna entiteta, do shvaćanja istih kao dinamičnih, promjenjivih i višedimenzionalnih pojava (Hataley i Leuprecht, 2018; Chilla i Heugel, 2022;), naglašavajući njihovu ekonomsku, socijalnu, kulturnu, političku, vojno-stratešku i identitetsku važnost (Rumley i Minghi, 1991).

Granica i pograničje predstavljaju društveno-geografske fenomene koji imaju jak utjecaj na prostorne pojave i procese. Ipak, utjecaj prirodno-geografskih elemenata na njihovo formiranje se ne smije zanemariti (Brunet-Jailly, 2005). Geografski aspekt proučavanja granica i pograničja usmjeren je na prostornu dimenziju uzajamnog djelovanja, bez obzira je li riječ o tradicionalnom (granica kao barijera i statična linija) (Newmann i Paasi, 1998) ili suvremenom pristupu (granica u promjenjivom stanju) (Mingus, 2004). O navedenome ovisi da li se granica tumači kao barijera ili kao kontaktna zona, odnosno kao pasivna periferija ili dinamično razvojno područje. Koliki utjecaj granica ostavlja na okolni prostor svjedoči teorija pograničnog efekta (engl. *border effect*) (Jerabek, 2002; Coughlin i Novy, 2021) kao i nastanak tzv. pograničnih krajobraza (engl. *borderscapes*) (Dell'agnese i Amilhat Szary, 2015).

Pod pojmom pograničnih područja u literaturi se često naglašava prostorni koncept granice, koji se odnosi na specifično područje s jedne i/ili druge strane granice (Zorko i dr., 2012). Budući da je riječ o područjima uz granicu, njihov smještaj i priroda su u velikoj mjeri određeni njenom vrstom i obilježjima. Navedeno se odnosi na njihovu zatvorenost/otvorenost, propusnost, kao i pravnu nadležnost (Sendhardt, 2013; Haselberger, 2014). Stoga se pogranična područja ne mogu promatrati izolirano od granice uz koju se nalaze. Mnogi autori, proučavajući demografske, razvojne, sigurnosne, socijalne, kulturne i druge dimenzije pograničnih područja, u odnosu na druge dijelove države, navode da su zone u blizini granice najčešće ograničene svojom perifernošću (Pokos i Mišetić, 2009; Popović i Radeljak, 2011; Vukmirović i dr. 2016;

Anđelković-Stoilković, i dr., 2018; Zupanc, 2018). Perifernost se očituje kroz gospodarsku, socijalnu, funkcionalnu i političku izoliranost u odnosu na državne centre (Koči-Pavlaković, 1996; Penzes i Demeter, 2021).

Perifernost i marginalnost, odnosno procesi periferizacije i marginalizacije kao kategorije koje se pojavljuju uslijed nejednakog i polariziranog razvoja, ne samo u geografskim istraživanjima, se često dovode u kontekst s pograničnim regijama (House, 1980; Danson i de Souza, 2012; Malikova i dr. 2016). Vrlo često se ovi pojmovi sinonimno označavaju, ukazujući na (ne nužno) fizičku udaljenost, razvojni status i određene poteškoće u socijalnim, kulturnim, političkim i drugim vezama s tzv. jezgrama ili centrima društvenih zbivanja i koncentracije moći. Pogranice kao periferija (Jussila i dr., 1998) implicira narativ po kojem se ova područja tretiraju kao razvojno-stagnirajuće zone koje su funkcionalno unazađene u odnosu na državne razvojne centre (Kolosov i Morachevskaya, 2020), čemu je doprinijela i fizička udaljenost od istih, što je izraženo terminom *duple perifernosti* (engl. *double peripherality*) (House, 1980). Marginalna pogranična područja su ona koja su zbog oslabljenih gospodarskih, socijalnih, kulturnih i političkih veza s okolnim prostorom isključena iz regionalnih razvojnih politika i kao takva susreću se s brojnim problemima (Malikova i dr. 2016; Anđelković-Stoilković, 2018). Međutim, zbog razvojne dinamičnosti, globalizacijskih tokova i velikog stupnja integracije između država, danas se pogranične zone sve više promatraju kao mjesta dinamičnih funkcija, čiji razvoj treba potaknuti novim ekonomskim perspektivama, uključujući lokalno stanovništvo kao njihov glavni resurs (Kitchin i Thrift, 2009).

Prema Havličeku i Matuškovoj (2002), tip granice i stupanj njene propustljivosti u velikoj mjeri određuju pograničnu regiju. Ipak, u literaturi ne postoji jedinstvena i općeprihvaćena definicija pograničnog područja, kao ni kriteriji izdvajanja pogranične regije, koji ovise o znanstvenoj disciplini (Dokoupil i Havliček, 2002). U literaturi se koristi širok spektar kriterija prilikom prostornog definiranja pograničnih područja (Medeiros, 2020), koji se unutar znanstvenih disciplina prilagođavaju vlastitom istraživačkom objektu. Delimitacijske metode pograničja se često temelje na administrativnim kriterijima, obuhvaćajući jedinice lokalne samouprave (npr. općine, naselja) uz državnu granicu (Nejašmić, Toskić, 2013; Penzes i dr. 2023). Administrativno-teritorijalni kriterij je vrlo često korišten, osobito u geografskim istraživanjima (Zupanc, 2018; Anđelković-Stoilković, 2019) i to primarno zbog dostupnosti statističkih podataka. Administrativna metoda se ponekad koristi u kombinaciji s metodom zoniranja, odnosno izvođenjem zone utjecaja (engl. *buffer*) u odnosu na graničnu liniju. Primjerice, pograničnim područjem, kod većine autora u Republici Hrvatskoj, smatraju se prostori gradova i općina uz kopnenu državnu granicu, kao i ostale jedinice lokalne samouprave

čije sjedište nije udaljeno više od 10 km od granice (Nejašmić, 2008). U nekim istraživanjima pogranična područja su definirana kao zone utjecaja od 15, 20 ili više km (Jerabek i dr., 2004), dok ih Europski parlament strogo definira kao zone do 50 km udaljenosti od državne granice (Europski parlament, 2006). Delimitacija se prema Jerabeku (2004) i Kolosovu i Scottu (2013) može temeljiti i na povijesno-geografskim kriterijima, konceptu pograničja kao kulturno i etnički homogene regije te na prirodnim predispozicijama prostora (Bognar i Bognar, 2010). Pograničje se često izdvaja na osnovu pograničnih identiteta, odnosno subjektivne povezanosti stanovništva s graničnim regijama (Jerabek i dr. 2004; Bufon, 2007; Zorko i dr. 2012; Malikova i dr., 2015).

Pograničje Bosne i Hercegovine nije jednoznačno prostorno definirano, kako u formalnom, tako ni u znanstvenom aspektu, iako je njegov prostorni, povijesni, identitetski i trenutni značaj veliki (Malikova, 2015; Ikalović i dr. 2022). Kao jedinstvena cjelina, posebno je slabo istraženo s geografskog aspekta. Rijetki autori koji su proučavali pograničje Bosne i Hercegovine naznačuju brojne probleme s kojima se općine na granici (tzv. državna periferija) suočavaju. Neki od njih su stagnantan i prostorno diferenciran demografski razvoj, izrazita demografska polarizacija, starenje i njegova prostorna diferenciranost, etnička homogenizacija, dezintegracija naseljskog sustava te socijalno-geografski problemi u gradovima (Nurković, 2006). Shodno tome nameće se potreba provođenja sveobuhvatne geografske analize ovih područja, uvažavajući njihov povijesno-geografski značaj i aktualni status u kontekstu najnovije vanjske granice s Europskom unijom (EU) (Malikova, 2015).

Bosna i Hercegovina je kontinentalna zemlja, s tim da u sektoru Neum - Klek ima relativno kratku obalu liniju duljine od 24 km, te morsku granicu duljine 13 km. Većina njene državne granice (preko 99 %) se nalazi na kopnu. Na kopnenu, pretežno planinsku, otpada 774 km, a 751 km na riječnu granicu (Lepirica, 2009). Bosna i Hercegovina ostvaruje granicu s Republikom Hrvatskom (u nastavku RH) na sjevernim, zapadnim i južnim dijelovima teritorija. Bosanskohercegovačko-hrvatska granica je u komparativnom europskom kontekstu prilično duga (932 km), a ujedno je i jedna od najstarijih postojećih međudržavnih granica (Lepirica, 2009). Okvirno je definirana Karlovačkim mirom iz 1699. godine, kao tadašnja granica Osmanskog carstva s jedne, te Habsburške monarhije i Mletačke republike s druge strane. Međutim, neki njeni dijelovi (npr. krajnji jug) potječu još iz srednjeg vijeka (Midžić, 2010). Kulturološki i povijesni značaj ove granice je velik. Naime, ona trenutno predstavlja i najnoviji dio vanjske granice EU i Schengena. Na istoku graniči sa Srbijom (357 km), a na jugoistoku s Crnom Gorom (249 km) – u nastavku CG. Granica s Srbijom je većim dijelom riječna (rijeka Drina), dok crnogorska granica ima pretežno planinski karakter. Ovi granični dijelovi su

definirani na Berlinskom kongresu 1878. godine. Bosna i Hercegovina ima sklopljen i ratificiran sporazum o granici jedino s Crnom Gorom, dok s ostalim susjednim državama postoje otvorena granična pitanja (Lepirica, 2009; Halilović, Suljić, 2016). Bosanskohercegovačko pograničje je potrebno promatrati u kontekstu cjelokupnog društvenog razvoja, ne umanjujući povijesnu, ali i fizičko-geografsku dimenziju njegovog razvoja, što Ikalović i dr. (2022) prikazuju na primjeru Bosanske krajine, kao specifičnog pograničnog područja.

Struktura doktorske disertacije je podijeljena u nekoliko glavnih tematskih poglavlja. U prvom poglavlju (1) *Uvod* definirana je problematika granica i pograničnog područja Bosne i Hercegovine te povijesno-geografski aspekt istraživanja. U drugom poglavlju (2) *Teorijska osnova* razrađena je terminološka osnova doktorske disertacije s detaljnim teorijskim pregledom granica, nastanka, vrsta i tipologija s posebnim naglaskom na geografski aspekt proučavanja granica i pograničnih područja, pozivajući se na brojne recentne diskurse i narative. Nadalje, u teorijskom dijelu obrađen je i višedimenzionalni koncept marginalizacije i periferije te različiti pristupi (kvalitativni, kvantitativni i hibridni) u njihovom proučavanju. U trećem poglavlju (3) *Metodologija istraživanja* objašnjen je metodološki okvir disertacije proveden na tri razine istraživanja. Na nacionalnoj, odnosno makrorazini istraživanja izveden je kompozitni indeks marginalizacije Bosne i Hercegovine primjenom višekriterijskih GIS analiza (GIS-MCDA). Na mezo, odnosno regionalnoj (sektorskoj) razini istraživanja analizira se marginaliziranost pograničnih područja u kontekstu udaljenosti od administrativnih centara i granice, te socioekonomske i demografske razlike između sektora međusobno. Na mikrorazini provedena je analiza anketnih upitnika u odabranim općinama s ciljem ispitivanja percepcije lokalnog stanovništva o socioekonomskim i demografskim problemima pograničnih područja. U četvrtom poglavlju, prezentirani su izvedeni (4) *Rezultati* provedenih razina istraživanja koji su povezani s (5) *Raspravom* gdje se ističu prednosti i ograničenja primijenjenog metodološkog pristupa, utvrđuju problemi bosanskohercegovačkog pograničnog područja te predlažu mjere za ublažavanje njihovih negativnih razvojnih efekata te prijedlozi za buduća istraživanja. Istraživanje bosanskohercegovačkih pograničnih područja ima veliki primjenjiv značaj, osobito ako se uzme u obzir da se radi o slabo istraženoj znanstvenoj problematici. Između ostalog, velika je primjenjivost rezultata u prostornom, odnosno regionalnom planiranju – prvenstveno u stvaranju novih znanja o jedinicama lokalne samouprave ili prostora u cjelini (kroz sintetičke pokazatelje i tipologije). Detekcija razvojnih problema sa socioekonomskog aspekta može biti dobra osnova za izvođenje strateških i drugih razvojnih dokumenata i demarginalizacijskih mjera.

1.1 Objekt i ciljevi istraživanja

Objekt istraživanja doktorske disertacije je pogranično područje Bosne i Hercegovine, definirano kao prostor administrativnih jedinica (općina) koje izlaze na vanjsku granicu sa susjednim državama (RH, CG i Srbija). Glavni ciljevi doktorske disertacije su:

- 1) kvalitativno i kvantitativno istražiti geografska obilježja pograničja Bosne i Hercegovine, s naglaskom na njegove demografske i socioekonomske dimenzije;
- 2) nadograditi i proširiti znanstvene spoznaje o geografskom pristupu proučavanja pograničja;
- 3) predložiti teorijsko-praktičnu osnovu za planiranje regionalnog razvoja i daljnjeg proučavanja pograničnih područja Bosne i Hercegovine;

Navedeni ciljevi će biti ostvareni kroz **razvoj metodološkog okvira za zoniranje prostora Bosne i Hercegovine** na temelju **geografske marginaliziranosti**, s naglaskom na identifikaciju socioekonomskih i demografskih dispariteta između pograničnih i nepograničnih područja, kao i unutar pograničnog sektora. Ostvarenje glavnog cilja podrazumijevalo je provođenje višerezolucijskog istraživanja. Navedeno je uvjetovalo postavljanje dodatnih (sekundarnih) ciljeva.

Osnovni cilj na makro (nacionalnoj) razini istraživanja je **(1) izraditi indeks geografske marginaliziranosti (G_{MAR}) Bosne i Hercegovine**, odnosno kompozitni indeks koji će biti primjenjiv na bosanskohercegovački teritorij s posebnim naglaskom na pogranične dijelove u cilju sagledavanja njegove heterogenosti i razlika u odnosu na nepogranične prostore. Time će se potvrditi uklapa li se Bosna i Hercegovina u globalne razvojne paradigme centra i periferije, odnosno razvojne obrasce po kojima su pogranična područja okarakterizirana kao marginalnija u odnosu na državne centre (razvojnu jezgru).

Sukladno primarnom definiranom cilju, ističu se sljedeći zadaci na makro razini istraživanja:

- definiranje kriterija i grupa kriterija za izvođenje indeksa geografske marginaliziranosti (G_{MAR}),
- standardiziranje i agregiranje odabranih kriterija i
- delimitacija zona marginaliziranosti unutar teritorija Bosne i Hercegovine.

Na mezo (regionalnoj/sektorskoj) istraživačkoj razini istraživanja **(2) primarni cilj je analiza stupnja heterogenosti cjelokupnog pograničnog pojasa i ispitivanje utjecaja**

udaljenosti granice i administrativnih centara na stupanj marginalnosti naselja određenog pograničnog sektora. U svrhu navedenog definirani su sljedeći zadaci:

- segmentiranje bosanskohercegovačkog pograničnog područja na definirane geografske sektore prema državi sa kojom graniče (RH, Srbijom ili CG).
- ispitivanje stupnja heterogenosti pograničja usporedbom pet pograničnih sektora, primjenom deskriptivne i inferencijalne statistike (kreiranje parametarskih indikatora socioekonomske i demografske dimenzije);
- utvrđivanje stupnja korelacije između udaljenosti pograničnih naselja od granice i administrativnih centara te njihovog indeksa geografske marginaliziranosti;
- identificiranje ključnih čimbenika koji doprinose geografskoj marginaliziranosti prostornih jedinica unutar pograničnih sektora, uvažavajući sve dimenzije analiziranog područja (povijesnu, fizičku, socioekonomsku, demografsku, političku i kulturnu);

Osnovni cilj na mikro (općinskoj/lokalnoj) razini istraživanja je **(3) ispitati percepciju lokalnog stanovništva** u odabranim pograničnim općinama o istaknutim **problemima pograničnih područja kao i odnosu pograničnog položaja i društvene marginaliziranosti.**

U tu svrhu su definirani sljedeći zadaci:

- analiza varijacije percepcije razvojnih problema i stupnja marginalizacije između demografskih skupina;
- identifikacija konkretnih implikacija marginalizacije u određenim pograničnim sektorima kroz definiciju ključnih čimbenika koje stanovnici ističu kao ograničenje u daljnjem razvoju;
- ispitivanje utjecaja granice na razvojni aspekt i demografsko kretanje općine;
- ispitivanje statusa i mogućnosti prekogranične suradnje;
- ispitivanje percepcije i identifikacija mogućnosti istraživanja pograničnih identiteta;
- utvrđivanje razlika između subjektivne percepcije stanovništva o specifičnim dimenzijama marginaliziranosti i njenim objektivnim vrijednostima (G_{MAR}).

Unutar znanstvenih disciplina koje u svoj istraživački fokus stavljaju granice i područja pod utjecajem istih, vrlo je aktualna tematika definiranja jedinstvenog teorijskog okvira, čime bi se predložio univerzalan, sveobuhvatan i konkretan pristup u proučavanju ovih društveno-geografskih pojava. Navedeni ciljevi i zadaci doktorske disertacije, kroz kasnije istaknute metodološke obrasce, mogu upotpuniti dosadašnja znanja o višedimenzionalnim i promjenjivim kategorijama granice, pograničja, periferije i margine.

1.2 Temeljne hipoteze istraživanja

Iz formuliranih ciljeva postavljene su sljedeće hipoteze doktorske disertacije:

H1: Bosanskohercegovačka pogranična područja odlikuju slabije demografske i socioekonomske prilike u odnosu na ostatak države.

Utjecaj granice na okolna područja uvelike ovisi o vrsti granice, njezinoj funkciji, propusnosti i vezama te odnosima koje uspostavlja s područjem s druge strane granice (Dokoupil, Havlicek, 2002). Prilikom proučavanja pograničja često se polazi od pretpostavke da je takvo područje periferno u odnosu na nacionalne centre, dok na funkcionalnoj razini može pokazivati određene stupnje marginalizacije. Počevši od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća istaknuto je da se pogranične zone smatraju problematičnim područjima, znatno drugačijim i pažljivije analiziranim od drugih depriviranih, marginalnih područja. Često se tretiraju kao ekonomski, socijalno i demografski zaklinuta područja, posebno zbog izraženog državnog centralizma (House, 1980; Van Houtum, 2000). Središte je koncentracija ekonomskih aktivnosti, kapitala i moći odlučivanja s velikim potencijalom za inovacije i razvoj, dok je periferija područje s ograničenim resursima i malim mogućnostima za inovacije, što je razlog sporijeg rasta i gospodarskog zaostajanja (Koči-Pavlaković, 1996). Nurković (2006) je u pokušaju definiranja populacijsko-razvojnih osovina Bosne i Hercegovine izdvojio periferne regije, u koje se ubrajaju i pogranična područja. Stagnantan i prostorno diferenciran demografski razvoj, izrazita demografska polarizacija, starenje i njegova prostorna diferenciranost, etnička homogenizacija, dezintegracija administrativno-teritorijalnog sustava, socijalno-geografski problemi u gradovima i sl. samo su neka obilježja koja odlikuju bosanskohercegovačku razvojnu periferiju. Danas se pojačan interes za proučavanje ključnih čimbenika koji dovode do prostorne marginalizacije i to s jasno istaknutim implikacijama po njeno stanovništvo, javlja u svjetlu suvremenih razvojnih obrazaca u Bosni i Hercegovini. To ima veći značaj ako se nacionalni prostor Bosne i Hercegovine, kao države u procesu ekonomske posttranzicije, promatra kao periferija u europskom kontekstu. Navedeno ima konkretne posljedice u pograničnim područjima, naročito u sektoru prema susjednoj RH, koji odnedavno čini i vanjsku granicu Europske unije (u nastavku EU) i Schengenske zone. U tom kontekstu značajno je ustanoviti status pograničnih područja u demografskom i socioekonomskom smislu u odnosu na nepogranične krajeve kako bi se ustanovilo koliko se bosanskohercegovački prostor uklapa u suvremenu paradigmu studija o granicama.

H2: Postoje demografske i socioekonomske razlike unutar pograničja Bosne i Hercegovine prema njegovim geografskim sektorima.

Prema administrativnom kriteriju izdvajanja pograničja, istraživački prostor čini više od jedne trećine teritorija Bosne i Hercegovine. Pogranične općine, prema indeksu razvijenosti (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2023) spadaju u različite kategorije, od grupe I koju čine najrazvijenije općine do grupe V s najzaostalijim općinama u pogledu socioekonomskih parametara. Takva statistika upućuje na značajne razvojne disparitete pograničnih zona. Dispariteti i stupanj socioekonomske i demografske heterogenosti analiziraju se na razini pet kategorija pograničnih sektora s pripadajućim pograničnim općinama definiranih sektora. Naime, razvojni stupanj pogranične regije može ovisiti i o socioekonomskom sustavu države s kojom graniči, što Dokoupil i Havliček (2002) smatraju značajnim čimbenikom pograničnog statusa. Razvojna dinamika pograničnih općina Bosne i Hercegovine uvelike je ovisila i o prilikama s druge strane granice. U nekim dijelovima pograničnog sektora, gravitacijska moć većih regionalnih centara s druge strane granice može doprinijeti smanjenju stupnja depopulacije i poboljšanju ekonomske slike ili suprotno emigraciji i demografskom praznjenju. Demografski i socioekonomski status nije nužno induciran samo društvenom klimom već može biti rezultat i značajnih fizičko-geografskih obilježja prostora. Uvažavajući i prirodni diverzitet pograničnih sektora, može se govoriti o značajnim disparitetima unutar istraživačkog područja.

H3: Stupanj marginalnosti pograničnih područja pozitivno korelira s udaljenošću od regionalnih centara

Tradicionalni gravitacijski model koji je ključan instrument u prostornim analizama (Nijkamp i dr. 2020) zbog intenzivnih globalizacijskih procesa postavlja značajno pitanje 'je li udaljenost i dalje bitna' (Brun i dr., 2005). Koncepti poput *death of distance* i *distance puzzle* koji su uslijed integracije država i tehnološkog pomaka umanjivali značaj geografske udaljenosti i transportnih troškova empirijski nisu u potpunosti dokazani. I dalje se ekonomska moć određenih entiteta analizira s aspekta geografske udaljenosti i geografskih klastera (Attfield i dr., 2000), uz zaključak da prostori udaljeni od ekonomskih centara moći podliježu periferizaciji (Battersby, 2007; Carrere i dr. 2016). Na osnovu gravitacijskog utjecaja i gravitacijske moći makro regionalnih centara u Bosni i Hercegovini, predlagane su različite regionalizacije (Osmanković, 2004). Očiti utjecaj navedenih centara na okolni prostor pokazuje jasne razvojne obrasce na relaciji centar-periferija, gdje se centralni, mahom urbani centri Bosne i Hercegovine odlikuju povoljnijim vrijednostima razvojnih parametara u odnosu na perifernije, problemske

regije (Nurković, 2006). Odnos između centra i periferije razmatra se i s aspekta geografske udaljenosti – udaljenosti od značajnih administrativnih, zdravstvenih, obrazovnih i dr. funkcija, što je primjenjivo i na pogranične regije. Uvažavajući činjenicu da su urbani centri u Bosni i Hercegovini nosioci ekonomskog i demografskog razvoja, onda se stupanj socioekonomske razvijenosti izražen indeksom marginalizacije može analizirati s aspekta udaljenosti od velikih regionalnih/urbanih centara.

1.3 Vrsta, svrha i očekivani znanstveni doprinos istraživanja

Fundamentalnost istraživanja ogleda se u otkrivanju novih, specifičnih pograničnih procesa, koji se uočavaju na primjeru Bosne i Hercegovine, prvenstveno njenoj granici sa RH, kao najnovijoj vanjskoj granici EU. O značaju spomenute granice govorila je i Malikova (2015), naglašavajući važnost istraživanja utjecaja granica na pogranična područja, naročito u zemljama gdje su se one često kroz povijest značajno mijenjale. Ovim bi se istraživanjem došlo do spoznaje je li već uvriježena paradigma u različitim znanstvenim disciplinama po kojoj se pogranična područja u nacionalnom kontekstu uklapaju u teoriju centra i periferije, primjenjiva i u bosanskohercegovačkom kontekstu.

Uvažavajući činjenicu da istraživanja o granicama nemaju jasno definiran teorijski obrazac niti model primjenjiv na sve granice, ovo istraživanje, s obzirom na to da jedan od spomenutih ciljeva, može dati doprinos u teoriji o granicama i to analizom svih diskursa, paradigmi i pristupa do sada primijenjenih u istraživanju, stavljajući naglasak na geografski aspekt i dimenziju granice.

Očekivani doprinos doktorske disertacije je primijenjene prirode. Bosanskohercegovačko pograničje nije često obrađivana tema te bi njegoova prostorna determinacija i analiza s geografskog aspekta mogla biti od višestrukog značaja:

- mogućnost primjene istraživanja u prostornom planiranju - prvenstveno u stvaranju novih znanja o prostoru (kroz kompozitne pokazatelje i tipologije – indeks marginalizacije);
- interdisciplinarnost ovog istraživanja omogućava sagledavanje pograničnog područja s više aspekata i detekciju svih procesa koji mogu biti destabilizacijski ili stimulirajući za razvojne potrebe. U skladu s rezultatima moguće je pristupiti strateškom planiranju upravljanja pograničjem. Naime, u svim analiziranim nacionalnim strategijama razvoja, uključujući i one za administrativne jedinice, pograničje nije bilo predmet proučavanja niti interesna sfera (ne zbog manjeg značaja, nego manjka znanstvenog istraživanja).

Dakle, ovo istraživanje bi moglo poslužiti kao svojevrsna referentna baza za različite strateške (strategije razvoja) i planske dokumente;

- doprinos kroz predložene mjere revitalizacije posebno ugroženih dijelova pograničja, a osobito onih za koje se utvrdi visok stupanj marginalizacije; dobra analitička baza za projekte prekogranične suradnje, kao i uvid u mogućnosti iste.

Svrha doktorske disertacije je istražiti razvojne procese i potencijale bosanskohercegovačkih pograničnih područja, kao i stupanj njihove heterogenosti i marginalizacije u odnosu na razvojne centre, koji će poslužiti kao polazna osnova za instrumente planiranja, regionalne razvojne politike i revitalizacijske mjere. Do sada postoje parcijalne elaboracije pojedinih sektora, ali cjelokupan pogranični prostor i to s geografskog aspekta nije razmatran ni u jednom novijem znanstvenom ili stručnom radu. Višerezolucijski pristup navedenoj problematici pruža široke mogućnosti primjenjivosti ovog istraživanja.

1.4 Prostorni obuhvat istraživanja

Prostorni obuhvat je prema metodološkom okviru rada podijeljen na tri razine istraživanja. Makrorazina istraživanja, za koju je izveden indeks geografske marginalizacije G_{MAR} , obuhvaća cijeli prostor Bosne i Hercegovine (Slika 1).

Mezorazina istraživanja predstavlja pogranični pojas Bosne i Hercegovine te definirane geografske sektore (Slika 1). Naime, glavni istraživački fokus je stavljen na 37 jedinica lokalne samouprave (općine ili gradove) koje izlaze na granicu dok se preostale jedinice (106) promatraju kao nepogranične.

Administrativno definiran pogranični sektor Bosne i Hercegovine i njemu pripadajuće jedinice lokalne samouprave čine nešto više od jedne trećine ukupne površine države (33,5 %), u kojoj prema posljednjem Popisu stanovništva iz 2013. godine stanuje oko 29,5 % ukupnog stanovništva. Općine koje ne izlaze na međunarodnu granicu čine 66,5 % ukupne državne površine koju naseljava više od 75 % ukupnog stanovništva. Naseljska struktura pograničnih općina čini nešto manje od 1900 naselja, što čini oko jedne trećine ukupne naseljske mreže.

Pograničje Bosne i Hercegovine nije jednoznačno prostorno definirano u formalnom ni znanstvenom pogledu. U *Zakonu o pograničnoj kontroli* je korišten pojam *pogranični pojas*, kojim je obuhvaćeno područje od državne granice prema unutrašnjosti od 10 km, dok je u *Sporazumu između Bosne i Hercegovine i RH o pograničnom prometu i saradnji* pogranična zona definirana kao područje udaljeno pet km od zajedničke granice (Službeni glasnik BiH, 2009, 2014). Pogranična *buffer* zona širine 10 km djelomično zahvaća oko 60 općina/gradova Bosne i Hercegovine. Međutim, u mnogim slučajevima je riječ samo o malom, zanemarivom

dijelu, koji u efektivnom pogledu ne daje tim jedinicama lokalne samouprave stvarno obilježje pograničnog prostora. Primjeri takvih jedinica odnose se na Doboj, Modriču, Drvar ili Čitluk, gdje buffer zona samo *dodiruje* periferni dio općine/grada, bez stvarnog funkcionalnog učinka. Ove i još sličnih dvadesetak općina (Bosanski Petrovac, Foča FBiH, Goražde, Sapna, Teočak, Stolac, Rogatica, Han Pijesak, Novo Goražde, Lopare, Pelagićevo, Donji Žabar, Ugljevik, Osmaci, Šekovići, Vlasenica, Milići, Vukosavlje, Prnjavor, Krupa na Uni) nisu uključene u osnovnu skupinu pograničnih jedinica obuhvaćenih analizom, kako bi se zadržala metodološka konzistentnost i osigurala relevantnost rezultata u odnosu na prostorne procese koji su izravno povezani s graničnom linijom.

Zbog toga se u istraživanju primjenjuje administrativni kriterij, odnosno kao pogranična zona tretiraju se one općine ili gradovi koji fizički izlaze na državnu granicu. Takvih općina ili gradova je 37. Najviše ih je uz granicu s RH (26 – Ravno, Neum, Čapljina, Ljubuški, Grude, Posušje, Tomislavgrad, Livno, Bosansko Grahovo, Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bužim, Bosanska Krupa, Novi Grad, Kostajnica, Kozarska Dubica, Gradiška, Srbac, Derventa, Brod, Odžak, Šamac, Domaljevac – Šamac, Orašje i Brčko), što predstavlja udio od oko 70% kopnene granice. Međutim, da bi usporedba pojedinih pograničnih sektora bila relevantnija, pojas prema RH podijeljen je na tri geografska sektora, uvažavajući geografski položaj, fizičko-geografska obilježja, administrativno ustrojstvo i povijesno-kulturne veze:

- **sjeverni** (Brčko, Orašje, Domaljevac-Šamac, Šamac, Odžak, Brod, Derventa, Srbac, Gradiška, Kozarska Dubica, Kostajnica, Novi Grad);
- **zapadni** (Bosanska Krupa, Bužim, Velika Kladuša, Cazin, Bihać) i
- **južni** (Bosansko Grahovo, Livno, Tomislavgrad, Posušje, Grude, Ljubuški, Čapljina, Neum, Ravno).

Na granici prema Srbiji smješteno je šest pograničnih općina/gradova (Bijeljina, Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Višegrad i Rudo), a prema CG samo pet (Čajniče, Foča, Gacko, Bileća i Trebinje). Uz administrativni prostor Bijeljine, Čajniča i Trebinja se nalaze i međudržavne tromeđe, što znači da ove općine/gradovi granicu dijele s dvije susjedne države, ali su na osnovu dužine tih graničnih segmenata i položaja graničnih prijelaza svrstane u gore navedene.

Mikrorazinu istraživanja čine odabrane općine/gradovi iz prethodno definiranih pograničnih sektora. Odabrane jedinice lokalne samouprave predstavljaju studije slučaja u kojima se iz percepcije lokalnog stanovništva ispituje utjecaj granice na socioekonomske i demografske procese, marginalizaciju te razvojne perspektive pograničnog područja. Rezultat

su prepoznatih socioekonomskih i demografskih specifičnosti, dok se primarni kriterij izbora temeljio na definiranim pograničnim sektorima, gdje je iz svakog odabrana po jedna općina različitih razvojnih, kulturno-povijesnih i demografskih obilježja s izuzetkom južnog pograničnog sektora prema RH. Za pogranični sektor sa Srbijom odabran je grad Bijeljina – lokalna jedinica koja predstavlja svojevrsnu anomaliju promatrajući pograničje u cjelini. Naime, radi se o izuzetno naseljenom prostoru, pogodnih fizičko-geografskih karakteristika, zbog čega je korisno ispitati kako blizina granice utječe na društvene dimenzije razvoja. Iz pograničnog sektora s CG odabrana je općina Foča – jedinica lokalne samouprave smještena u reljefno vrlo raščlanjenoj regiji i s značajnim administrativno-teritorijalnim izmjenama u posljednjem međupopisnom periodu. Za sjeverni pogranični sektor, na granici s RH, odabran je Grad Brčko, jedinica specifičnog administrativno-političkog statusa (distrikt). Bužim je studija slučaja zapadnog pograničnog sektora i jedna od etnički najhomogenijih i demografski specifičnijih jedinica povijesne regije Bosanska krajina. Iz južnog pograničnog sektora odabrane su dvije jedinice lokalne samouprave, od kojih je prva Bosansko Grahovo, s obzirom na to da je prepoznata kao općina koju obilježava najviši stupanj geografske marginalizacije. Ostatak južnog pograničnog sektora sačinjen je od hercegovačkih općina, od kojih je odabrana općina Posušje, etnički homogena i prepoznata kao općina s vrlo izraženim prekograničnim vezama. U nastavku je predstavljen kratak geografski prikaz odabranih studija slučaja:

1. Bužim

Bužim je najmanja i jedna od najmlađih općina u Unsko-sanskom kantonu. Ima površinu svega 129 km², a nastala je 1995. godine, izdvajanjem iz sastava Općine Bosanska Krupa. Nalazi se u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine (Slika 1) te ulazi u najjužu prostornu definiciju Bosanske krajine, koja se ponekad naziva i Cazinska krajina. Na istoku izlazi na državnu granicu sa RH, odnosno hrvatskom općinom Dvor, ali u tom sektoru nema graničnih prelaza. U regionalnogeografskom pogledu pripada Peripanonskoj makro regiji, koja se odlikuje relativno niskim reljefom, odnosno izostankom visokih planina. S obzirom na to da se nalazi na krajnjoj periferiji Bosne i Hercegovine, geografski položaj Bužima se ne može opisati kao povoljan. Tom zaključku doprinosi i činjenica da mreža magistralnih puteva ne zahvaća ovu općinu. Ipak, može se reći da je preko regionalnih prometnica relativno dobro povezana sa susjednim općinama - Bosanskom Krupom na jugu, Velikom Kladušom na sjeveru i Cazinom na zapadu. Od primarne važnosti za Bužim je regionalni put između Bosanske Otoke i Velike Kladuše. Kao svojevrsnu povoljnost treba izvojiti i blizinu hrvatske granice, odnosno područja EU. Općina Bužim se odlikuje brdskim reljefom, koji je ispresijecan kratkim rijekama

i potocima. Zahvaća relativno malo područje na razvođu između riječnih slivova Une i Gline. Jedno od najprepoznatljivijih obilježja Općine Bužim se odnosi na njenu demografsku sliku. Naime, ovo je jedinica lokalne samouprave sa najmlađim stanovništvom u Bosni i Hercegovini (32 godine u prosjeku), a također prednjači i u natalitetu te prirodnoj promjeni. Čak više od petine stanovnika ove općine je mlađe od 15 godina. Zahvaljujući visokom natalitetu, Bužim često nazivaju 'gradom blizanaca'. Osnovni razlog za povoljno demografsko stanje treba tražiti u kulturno-religijskom svjetonazoru velikog broja Bužimljana, koji njeguju tradicionalne obiteljske vrijednosti. Zahvaljujući ovakvim demografskim trendovima, na području koje obuhvaća ova općina, 2013. godine je živjelo 2000 stanovnika više u odnosu na predratni period. Ipak, bitno je istaknuti da je ovo tradicionalno emigracijsko područje i danas, a migracijski obrasci prijete ozbiljnom narušavanju povoljne demografske slike u budućnosti. Bužimska naseljska struktura je veoma specifična. Ona se sastoji od velikog broja malih razbijenih naselja, odnosno zaselaka, koja su za statističke potrebe svrstana u ukupno sedam naseljenih mjesta. Prostorni obuhvat naseljenih mjesta je prilično velik te s izuzetkom Baga, sva imaju više od 2000 stanovnika prema popisu stanovništva iz 2013. godine. Varoška rijeka je najveće naselje sa 5400 stanovnika, dok jedino Dobro Selo izlazi direktno na granicu sa RH. Bužimu je kroz stoljeća poljoprivreda bila praktično jedna zastupljena ekonomska grana, koja je služila isključivo preživljavanju lokalnog stanovništva. Značajniji koraci ka diverzifikaciji ekonomskih prilika su tek postepeno načinjeni tokom 20. stoljeća. Od industrije danas je zastupljena drvna, tekstilna i građevinska.

2. Bosansko Grahovo

Bosansko Grahovo je općina smještena u zapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. S površinom od 780 km², spada u grupu većih općina u državi, dok u demografskom smislu, komparirajući je sa ostalim jedinicama lokalne samouprave pripadajućeg Kantona 10 (ali i entiteta Federacije Bosne i Hercegovine – u nastavku FBiH) riječ je o jednoj od najmanje i najrjeđe naseljenih općina (cca 2500 stanovnika prema popisu iz 2013. godine). Bosansko Grahovo graniči na sjeveru sa Gradom Bihaćem, a na jugu sa kantonalnim središtem, Livnom - pograničnim gradskim jedinicama, koje bilježe povoljniju demografsku sliku u odnosu na preostale dvije bosanskohercegovačke općine s kojima Grahovo dijeli istočne i sjeveroistočne dijelove svog teritorija – Drvar i Glamoč. Granica sa zapadne strane dijeli Grahovo od povijesnog hrvatskog Grada Knina, površinom manje, ali demografski dosta brojnije geografske jedinice. Na teritoriju općine operira jedan međunarodni granični prijelaz – Strmica. Cijelo područje u reljefnom smislu predstavlja kršku zavalu, koja je skoro sa svih strana

okružena visokim planinama, tako da je prirodna izoliranost Grahova utjecala i na društveni aspekt razvoja općine, koja se oduvijek svrstavala u pasivnije krajeve. Prilično oslabljena demografska slika nije rezultat samo novijih demografskih procesa (proces s kojima se Bosna i Hercegovina suočila tijekom tranzicijske ere i postratnih događanja), jer je riječ o tradicionalno slabo naseljenom području, iako su ratna razaranja za posljedicu imala iseljavanje nešto više od 90% stanovnika općine (Strategija razvoja općine Bosansko Grahovo 2021-2027). To se prvenstveno odnosi na prirodno kretanje (izražen trend negativnih vrijednosti prirodne promjene) i migracijske komponente – povijesno emigracijsko žarište, što je odrednica koju Grahovo dijeli i sa ostatkom općina Kantona 10. Mreža i sustav naselja ove općine uveliko su uvjetovani prirodnim čimbenicima, kako reljefom, tako i krškom hidrografijom. Naime, određena naselja su nastajala na izvorima, koji pripadaju riječnom sustavu Unca (u sjevernim i sjeveroistočnim dijelovima općine), dok su naselja južnijeg dijela nastajala nešto dalje od izvorišnih mjesta, kako bi izbjegla povremena plavljenja. Upravo su to i razlozi zašto su samo određene poljoprivredne kulture, obzirom da se radi o dominantno poljoprivrednom kraju uslijed nedostatka većih industrijskih postrojenja, uzgajane (ječam, raž, krumpir i sl.). Također, stočarstvo je igralo veliku ulogu, kako u povijesti, tako i danas u gospodarskoj aktivnosti grahovskog stanovništva, naravno stajskog, ali još uvijek s nekim oblicima polunomadskog tipa stočarenja. Nemogućnost razvoja ostalih djelatnosti, prvenstveno tercijarnih i kvartarnih (pozitivan trend u recentnijem razdoblju) rezultat je i prometne izoliranosti, posebice naselja na rubnom dijelu općine, poput Donjeg Tiškovca i Unca, čije je stanovništvo isključeno iz gospodarskih tokova i uslužnih funkcija općine, a što je političko-administrativnim ustrojem države dodatno usložnjeno.

3. Posušje

Posušje je najveća zapadnohercegovačka općina s površinom od 461 km², i ujedno najzapadnija općina u Hercegovini. Iako se nalazi na geografskoj tromedi Bosne, Hercegovine i Dalmacije najvažnije prometne komunikacije, zaobilaze teritorij ove općine (osim ceste Mostar – Livno). Izlazi na granicu s RH (općina Imotski). U cijelosti se nalazi u vanjskim Dinaridima, predstavljajući prelaz između niže u višu zonu visokog krša. Njenim prostorom dominiraju krške zaravni i polja, a sa sjeverne strane općinu zatvaraju planine Zavelin, Vran i Čvrstica. Područje Posušja je specifičnih klimatskih obilježja. Naime ovdje se dodiruju maritimni i kontinentalni režim padalina, koji se modificiraju pod utjecajem nadmorske visine. Shodno samom toponimu grada i općine Posušje, ovo područje je vrlo siromašno površinskom hidrografijom. Izdvajaju se tek rijeke Ričina (sa pritokama, npr. Topala) u Posuškom polju i

Ugrovača u Rakitnom. Najveće planinsko jezero u Bosni i Hercegovini - Blidinje (3,2 km²), djelomično pripada općini Posušje.

Iako je posuški kraj tradicionalno poznat kao emigracijsko područje, posljednji popis bilježi porast broja stanovnika. Popisano je skoro 21 tisuću stanovnika, što je za oko 4000 više nego 1991. godine. Nesporno je da Posušje ima jednu od povoljnijih demografskih slika u državi što prikazuju vrijednosti poput međupopisne stope promjene stanovništva i prirodnog kretanja. Prirodna promjena (cca 1‰ u 2019.) je među rijetkim pozitivnim u Hercegovini, iako i ovaj pokazatelj ima trend pada ka nultoj, pa čak i negativnoj vrijednosti (najrecentniji podaci demografske statistike - 2022). Gustoća naseljenosti je ispodprosječna (45 st./km²), ali postoji velika razlika između gusto naseljenog južnog općinskog dijela (Posuško polje) i rijetko naseljenog sjevernog dijela. Posušje je jedan od etnički najhomogenijih krajeva u Bosni i Hercegovini, gdje gotovo svo stanovništvo čine Hrvati. Na području općine postoji 19 ruralnih naselja i jedno urbano – Posušje. Od ukupne naseljske strukture oko 30% naselja izlazi na granicu. Pogranična naselja su dosta demografski vitalna u odnosu na pogranična naselja drugih graničnih sektora (veći broj aktivnosti prekogranične suradnje). Ovaj grad je u procesu širenja, ali i dalje dominira individualna gradnja, sa vrlo malo zgrada namijenjenih za kolektivno stanovanje. Grad trenutno ima oko 6000 stanovnika. Više od 2/3 stanovništva općine živi u ruralnim naseljenima. Najveća su ona koja se nalaze u Posuškom polju i izravno gravitiraju samoj urbanoj jezgri. Gospodarski razvoj općine se zasniva prvenstveno na trgovini, malim industrijskim poduzećima, poljoprivredi, rudno-mineralnim resursima i turizmu. Po ekonomskom standardu, općina Posušje spada u red iznadprosječno razvijenih. Najviše registriranih poslovnih jedinica se bavi trgovinom. Turizam ima veliki potencijal, posebno u PP Blidinje na sjeveru općine, gdje se nalazi skijalište Risovac.

4. Foča

Foča je općina na jugoistoku Bosne i Hercegovine, koja sa površinom od 1.115 km² predstavlja treću najveću bosanskohercegovačku općinu, odmah iza Banja Luke i Mostara. U nazivu općine često stoji i oznaka -RS, koja označava pripadnost entitetu Republike Srpske (u nastavku RS). Prije potpisivanja Dejtonskog sporazuma i svih političko-administrativnih promjena koje su uslijedile, površina Foče bila je i veća, no od 12 % njenog teritorija nastala je nova općina – Foča Ustikolina, koja je pripala entitetu FBiH. Cijelom svojom istočnom i djelomično južnom stranom Foča graniči sa Crnom Gorom (općine Plužine, Žabljak i Pljevlja). Prometno ima značajan položaj jer preko graničnog prelaza Hum/Šćepan Polje omogućava

prometnu komunikaciju glavnih gradova dvaju država. Ovaj granični prelaz smješten je u izrazito planinskom kraju, te je zbog toga u službi još jedan manji prijelaz – Vitine.

Foča najvećim svojim dijelom pripada visokoplaninskoj zoni, ali je reljefno jako raščlanjena, obzirom da razlika između najviše i najniže točke iznosi preko 2000 metara. Na granici sa Crnom Gorom se nalazi i najviši vrh države - Maglić (2386 metara). Između visokih planina strmo se usjekla rijeka Drina, a uzvodno od nje i kanjon Tare, jedan od najdubljih kanjona u svijetu. Posebnost reljefa su svakako i zemljane piramide u naselju Miljevine, koje su i turistički valorizirane. Na ušću rijeke Čehotine, Drinine najznačajnije desne pritoke, nalazi se urbani centar Foče, čiji je razvoj bio dosta dinamičniji u prošlosti, nego danas. Jedan je od prvih gradova koji je pao pod osmansku vlast, kada doživljava procvat i postaje jedan od većih državnih urbanih centara. U kasnijim razdobljima Foča postepeno gubi na značaju, ali demografski raste sve do posljednjeg rata. Rat je duboko utjecao na prostorni razvoj i demografske prilike, ostavljajući trajne posredne i neposredne posljedice na demografiju ovog područja. Riječ je o vrlo rijetko naseljenom kraju (17 stanovnika/km²), čije se stanovništvo u razdoblju između posljednja dva popisa smanjilo skoro za 50%, i to pretežno pražnjenjem perifernih naselja ruralnog karaktera. Urbani centar (preko 60% urbanog stanovništva) i naselja oko fočanske kotline su znatno demografski vitalnija. Demografsku sliku donekle popravlja relativno povoljna obrazovna struktura, što je rezultat visokog stupnja urbanizacije, ali i činjenice da su u ovom gradiću locirana dva fakulteta. Od ukupno 101 naseljenog mjesta, skoro 20% njih izlazi na granicu sa Crnom Gorom. Od tog broja samo četiri naselja prelaze 50 stanovnika. Gospodarstvo fočanske općine velikim je dijelom narušeno događanjima iz 1990-ih godina, kada je posebno ozbiljan udarac osjetila industrija, smanjenjem svojih kapaciteta. Danas su aktivna postrojenja drvne i prehrambene industrije, s obzirom na to da šume zahvaćaju većinu teritorija, a voćarstvo je od prošlog stoljeća grana poljoprivrede koja se afirmirala u gotovo svim podrinjskim općinama. Ni Foču u novije vrijeme ne zaobilazi tzv. tercijarizacija privrede, posebno zahvaljujući turizmu, gdje leže najveći potencijali. To se prvenstveno odnosi na prirodne atrakcije, među kojima se ponajviše ističe Nacionalni park Sutjeska. Unutar njega se nalazi i memorijalni kompleks Tjentište, podignut u spomen na Petu neprijateljsku ofanzivu u toku Drugog svjetskog rata. Od ostalih turističkih atrakcija najviše je iskorištavana rijeka Drina, i to prvenstveno u vidu rafting turizma. Treba napomenuti i da Foča ima relativno dobro opremljen klinički centar, kao i jednu od najvećih kaznionica u Bosni i Hercegovini.

5. *Bijeljina*

Grad Bijeljina smješten je u krajnjem sjeveroistočnom dijelu Bosne i Hercegovine i centar je Semberije, plodne ravnice poznate kao opskrba tržnica hrane cijele regije, države i šire. Površinom od preko 730 km² spada u veće jedinice lokalne samouprave. Grad na sjeveru i istoku izlazi na granicu sa Srbijom, s kojom je povezana preko dva vrlo prometna granična prijelaza – Rača na rijeci Savi i Popovi na rijeci Drini. Granica prema Srbiji je hidrografska, a poseban specifikum čini granična linija na istoku, koja ima dosta vijugav karakter prateći meandrirajući tok Drine, što utječe na prirodno mijenjanje granice. To ima svoje implikacije u vlasničkim odnosima pojedinih katastarskih čestica, što ostavlja otvorena i neriješena pitanja na granici. Bijeljina je velikim dijelom određena svojim graničnim karakterom, zbog čega je uvijek bila prometno čvorište. Takvom statusu pogodovala su i prirodne odlike, s obzirom na to da je riječ o izuzetno ravničarskom kraju – plodnim aluvijalnim ravnica nastalim uz Savu i Drinu i njihove pritoke. Nešto blago uzdignutiji krajevi (obronci Majevice) vidljivi su u južnim krajevima bijeljinske teritorije. Kroz Bijeljinu prolaze i dva magistralna puta – M18 (Tuzla-Sarajevo-Foča), koji je dio europskog međunarodnog puta i M14.1 (Gradiška – Bijeljina). Demografski porast u posljednjem međupopisnom razdoblju je jako rijedak trend na razini cijele države, a zabilježen je upravo u Bijeljini. Prema posljednjem popisu Grad broji oko 107 tisuća stanovnika, što je povećanje od skoro deset posto u odnosu na predratnu populaciju. Najveći porast broja stanovnika ostvaren je u gradskom središtu – naseljenom mjestu Bijeljina i drugom najvećem naselju Janji, koje je ujedno i pogranično. Depopulacija, međutim, kao glavno demografsko obilježje cijelog Podrinja, prisutna je i ovdje. Od ukupne strukture naselja, koju čini 67 naseljenih mjesta, u više od 60% njih bilježi se pad broja stanovnika, uzrokovan negativnim stopama prirodne promjene, ali i emigracijom.

Bijeljina je jedan od najrazvijenijih pograničnih gradova, a u Republici Srpskoj (u nastavku RS) druga je po razvijenosti. Iako je riječ o tradicionalnom poljoprivrednom kraju (poznata po proizvodnji žitarica, industrijskog bilja i povrća), ipak najveći broj preduzeća u lokalnoj ekonomiji pripada tercijarnim djelatnostima. Industrijski razvoj temelji se na prehrambenoj, stočnoj i industriji građevinskih materijala. Gradska samouprava ulaže i u razvoj turizma, s obzirom na to da položaj na rijekama, banjski potencijal, vjerski objekti, kulturne manifestacije i etno-sela predstavljaju značajne potencijale za kreiranje turističke ponude.

6. *Brčko*

Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine je zasebna administrativna jedinica smještena na sjeveroistoku, u neposrednoj blizini tromeđe Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. U modernoj povijesti ima naročito naglašen strateški značaj, budući da teritorijalno razdvaja/spaja dva dijela RS-a te Tuzlanski i Posavski kanton u FBiH. Izlazi na pograničnu rijeku Savu, obuhvaćajući površinu od 493 km². Smatra se središtem cijele Posavske oblasti, prvenstveno zbog izuzetno povoljnog geografskog položaja. U prometnom smislu, Brčko predstavlja specifičan i za bosanskohercegovački kontekst rijedak višemodalni transportni čvor – ceste, željeznička pruga i plovna rijeka. Povezuje bosanskohercegovački teritorij, preko Hrvatske sa centralnom Europom. Udaljenost od najbližeg regionalnog centra, Tuzle je svega pedesetak kilometara, dok veoma dobru prometnu komunikaciju ima i s glavnim gradovima susjednih država. Granični prijelaz Brčko smješten je na sjeverozapadu općine i kategoriziran je kao prijelaz za međunarodni promet. Brčko spada među hipsometrijski najniže dijelove u državi. Nalazi se na prijelaznom području između dvije veće nizine – Posavine na zapadu i Semberije na istoku. Najniži dio ovog terena je na krajnjem sjeveru, uz rijeku Savu (oko 80 m). Prema jugu nadmorska visina postepeno raste, ali tek na krajnjem jugu reljef ima brdska obilježja te mjestimično prelazi 500 m. Tu se radi o obroncima planine Majevice. Sjevernom granicom Brčko Distrikta protiče Sava, ravničarska rijeka s velikom količinom vode, koja s majevičkog gorja prima veliki broj pritoka.

Distrikt Brčko je jedna od rijetkih preostalih multietničkih sredina u Bosni i Hercegovini. Iako trenutno ima nešto manje stanovnika nego 1991. godine (pad sa 88 na 84 tisuće), ovo je jedna od gusto naseljenih oblasti (169 stanovnika po km²) s najvećom koncentracijom stanovništva u sjevernom i centralnom dijelu teritorija, tj. na osovini Brčko – Maoča. Struktura naselja je dosta fragmentirana, a njena specifičnost je znatno veći broj naselja urbanih obilježja na području jedne jedinice lokalne samouprave. Naselja ruralnog karaktera (52) dominiraju i pretežito su zbijenog tipa. Sjeveroistočni dijelovi Brčkog otvoreni su prema hrvatskom teritoriju, a naročito devet naselja, među kojima i središte Distrikta – Brčko. Brčko sa oko 40 tisuća stanovnika predstavlja sedmi najveći grad u državi. Iako u ekonomskom smislu spada među vitalnija područja u nacionalnom kontekstu, primjetna je stagnacija gospodarstva u posljednjim godinama, kao i brojni problemi, poput stope nezaposlenosti od visokih 25 %. Od nekadašnjih velikih industrijskih poduzeća, opstao je jedino Bimal (proizvodnja jestivog ulja), koji održava visoku razinu kvalitete i profitabilnosti. Umjesto nekadašnjih velikih firmi, sada je naglasak stavljen na mala i srednja poduzeća. Brčko se danas prvenstveno prepoznaje

po trgovini. Na tromeđi Brčko Distrikta, FBiH i RS se nalazi pijaca/tržnica Arizona, čije je poslovanje u padu u odnosu na prve postratne godine. U Brčkom, na rijeci Savi se nalazi i jedina bosanskohercegovačka luka, koja također ima svoju trgovačku funkciju. U ruralnim krajevima je i poljoprivreda jako važna djelatnost, posebno ratarstvo i voćarstvo.

Slika 1. Prostorni obuhvat istraživanja - Bosna i Hercegovina s definiranim pograničnim područjem i označenim studijama slučaja

1.5 Prethodna istraživanja

Granice kao kompleksne konstrukcije različitih značenja i funkcija dobivaju veću pažnju u znanstvenim istraživanjima tek nakon Drugog svjetskog rata. Iako geografija ima pionirsku ulogu u istraživanju granica (Dokoupil i Havliček, 2002; Konrad 2015), danas su one predmet proučavanja različitih znanosti i znanstvenih disciplina poput antropologije, sociologije, političkih znanosti, psihologije, prava, etnologije i drugih. Posebnost svake granice, njena složenost, ali i različiti diskursi i pristupi njihovom proučavanju onemogućili su kreiranje jedinstvenog teorijskog okvira koji će biti primjenjiv za sve vrste granica, ali su omogućili nastanak nove akademske discipline - znanosti o granicama (engl. *border studies*) (Newman i Paasi, 1998; Szary i Giraut, 2015).

S obzirom na to da se funkcija granice dugo vremena promatrala isključivo s geografskog i sociološkog aspekta, uz naglašavanje jasnih razlika između njih, njenu uniformiranu definiciju je teško dati (Kolosov i Scott, 2013). **Newman (2002)** upućuje na važnost eliminiranja dihotomnog shvaćanja granica utemeljenog na proturječnosti geografskog i sociološkog učenja, proklamirajući sveobuhvatno shvaćanje granica, koje nisu rubovi geografski definiranog teritorija, niti socijalni konstrukt, nego mehanizam oblikovanja cjelokupne slike svijeta (**Rumford, 2006**). **Haselberger (2014)** ističe da su granice višeznačne institucije koje pokreću procese preobražaja prostora, ne samo u administrativnom i političkom smislu, nego i gospodarski, kulturno te socijalno.

Mnogi autori u pokušaju pronalaska jedinstvenog teorijskog okvira u proučavanju granica ističu važnost i značaj istih u pogledu njihovih prostornih implikacija (**Donnan i Wilson, 1999; Newman, 2003; Paasi, 2005; Van Houtum i dr. 2011**). **Amilhat Szary (2015)** u suvremenim istraživanjima stavlja naglasak na prekogranične procese i društveno-prostorne probleme u pograničnim dijelovima. **Klemenčić (2005)** ističe nužnost osuvremenjivanja geografskog pristupa u proučavanju granica, podrazumijevajući i analizu na lokalnom nivou.

Nail (2016) ističe da je prostorni aspekt granice najvažniji u njihovom poimanju navodeći četiri ključna pristupa u proučavanju. Ipak, najviše naglašava da se granice ne mogu odvojiti i promatrati izolirano od prostora u kojem se nalaze, pogotovo zbog činjenice da se najčešće povlače između različitih socijalnih i kulturnih skupina. **Anxelsson (2013)** ističe da je u geografskoj interpretaciji funkcije granica primarno zastupljen prostorni aspekt, što najviše dolazi do izražaja u proučavanju pograničnih regija. Pogranična područja (engl. *borderlands*), kao pojam koji se odnosi na regije uz državne granice pojavljuje se pod okriljem globalizacijskih tokova i to prema **Zorko i dr. (2012, 31)** 'evolucijom teorije države i sve većim

erodiranjem suvereniteta'. Proučavanje područja uz granicu je jedan od najstarijih predmeta proučavanja političke geografije (**Minghi, 1963**), dok se intenzivniji interes ekonomske struke za ovo pitanje uočava tek sredinom dvadesetog stoljeća, kada istupa **Losch (1954)** sa značajnim doprinosom u objašnjavanju utjecaja granice na gospodarsku i krajobraznu transformaciju pograničja (**House, 1980**).

Točna i univerzalna definicija delimitacije pograničja ne postoji, budući da je konačan korak u njihovom određivanju prilagođen specifičnim istraživačkim ciljevima. Prilikom izdvajanja državne periferije, kako se često poimaju pogranična područja, neophodan je multidisciplinarni pristup. Prema **Andelković-Stoilković (2018)**, prvi od tih pristupa je prostorni, u kojem se izdvajaju tri aspekta – uzročni, posljedični i uzročno-posljedični. Prvi podrazumijeva geografsku lokaciju, udaljenost od glavnih centara i gospodarsku aktivnost, drugi se nadovezuje na prethodni i odnosi se na pojave poput visokih troškova usluga te niskog stupnja poduzetništva i inovacija, dok treći obuhvaća depopulaciju, nerazvijenu infrastrukturu i sl. Ovakav koncept se primjenjuje za izdvajanje periferije u EU. Razvoj pograničnih regija prvenstveno ovisi o političkom utjecaju, kao što je vertikalna suradnja, odnosno veza s državnim centrima i susjednim državama. Navedena interakcija može biti otežana uslijed loših međudržavnih odnosa ili može rezultirati stvaranjem odnosa centar - periferija, čime se produbljuju razlike i dispariteti (**Van Genzuhien i Rietveld, 2002**).

Većina radova o pograničnim područjima istraživački fokus stavljaju na razvojne probleme s kojima se ove regije suočavaju. U njima se dominantno potvrđuje hipoteza da su granični dijelovi (npr. pogranične općine) periferija u nacionalnom kontekstu (**Van Houtum, 2000; Penzes i dr. 2023**). Mnogi autori već od 70-ih godina dvadesetog stoljeća ističu da se pogranične zone promatraju kao problemska područja te ih tretiraju znatno drugačije u odnosu na druge deprivirane i marginalne oblasti. Nerijetko se granična područja kvalificiraju kao gospodarski, socijalno i demografski unazađena, naročito zbog izraženog državnog centraliteta (**House, 1980; Van Houtum, 2000**). Središte je mjesto koncentracije ekonomskih aktivnosti, kapitala i moći odlučivanja s velikim mogućnostima za inovacije i razvoj, dok je periferija područje ograničenih resursa i malih mogućnosti za inovacije (**Koči-Pavlaković, 1996**). Ipak, postoje izuzeci kada je riječ o razvojnoj paradigmi pograničja, odnosno primjeri koji pokazuju da ista mogu biti perspektivna, kao npr. u Češkoj Republici, Poljskoj i Njemačkoj (**Johnson, 2009**).

Autori iz Srbije i RH u istraživanju pograničnih područja potvrđuju hipoteze o graničnim područjima kao gospodarski, socijalno i demografski oslabljenim dijelovima nacionalnog područja (**Popović & Radeljak, 2011; Zorko, 2012; Pejnović i Kordej-De Villa,**

2015; Vukmirović i dr., 2016). Uspoređujući socioekonomske indikatore pograničnih regija s državnim prosjekom i istražujući kvalitetu života (**Malikova i dr., 2015; Đerčan i dr., 2017**), proučavajući zastupljenost demografskih problema (**Zupanc, 2018; Anđelković-Stoilković, 2019**) i pograničje u kontekstu nacionalne sigurnosti (**Vukmirović i dr. 2016**) više autora dolazi do zaključka da je granične regije potrebno promatrati kroz paradigmu prostorne polarizacije.

U novijim istraživanjima naglasak je stavljen na procese periferizacije i marginalizacije (**Déry i dr., 2012; Horvat i Toskić, 2017; Cvitanović i Fuerst-Bjeliš, 2018**), koji se nerijetko vežu za pogranična područja. Raspravljajući o pograničju kao regijama na periferiji, gdje ekonomski, socijalni i kulturni čimbenici mogu doprinijeti i određenom stupnju marginalizacije, autori najviše pozornosti posvećuju metodološkom pristupu marginalizaciji, koji može biti kvantitativni, kvalitativni i kombinirani, odnosno hibridni. Naglasak se stavlja na obradu demografskih, socioekonomskih, kulturnih, ekoloških, političkih i fizičko-geografskih dimenzija marginalizacije (**Nejašmić i Toskić, 2013; Šiljeg i dr., , 2016; Nejašmić i Toskić, 2016; Mrđen i Marić, 2018; Marić i dr., 2020**). U novije vrijeme je sve popularniji kvantitativni pristup koji uključuje primjenu različitih GIS alata s ciljem utvrđivanja stupnja apsolutne ili relativne marginalizacije primijenom odabranih pokazatelja (**Šiljeg i dr., 2016; Horvat i Toskić, 2017; Horvat i Toskić, 2023**). Višekriterijske GIS analize (GIS-MCDA) su primijenjene u izračunu demografskog indeksa depresije za lokalne upravne jedinice RH (**Marić i dr., 2020**) te u analizama dostupnosti centralnih funkcija u marginalnim područjima RH (**Mrđen i Marić, 2018**). **Anđelković-Stoilković (2018)** koristi klaster analizu u identifikaciji i razlikovanju perifernih i marginalnih općina duž granica Srbije. Utvrđivanje stupnja degradacije krajolika i novi obrasci promjena u korištenju zemljišta (**Cvitanović i Fuerst-Bjeliš, 2017**), kao i kvalitativni pristupi istraživanju analize društvenih i geometrijskih margina u graničnim područjima Hrvatske (**Fuerst-Bjeliš, 2020**) neki su od novih aspekata proučavanja i razumijevanja marginalnosti.

U literaturi se često pojmovi margine/marginalizacije poistovjećuju s pojmovima periferije/periferijalizacije ili po značajnim kriterijima ipak razlikuju. Odnos centar-periferija, utemeljen u Wallersteinovoj teoriji, razmatra regionalne razvojne obrasce na relaciji centralnih i perifernih krajeva, gdje je periferija često sinonim za pogranične, ruralne i znatno slabije razvijene krajeve nacionalnog teritorija (**House, 1980; Rogić i Štambuk, 1998; Van Houtum, 2000; Pejnović, 2004; Štambuk i Mišetić, 2005; Lukić i dr., 2009; Nejašmić i dr., 2018; Zupanc, 2018; Anđelković-Stoilković, 2018; Žafran i Kaufmann, 2022**). Time se nameće pitanje razlike između pojmova margine i periferije, koju su najbolje istaknuli **Malikova i dr. (2016)** na primjeru irskih ruralnih regija. Autori navode da se razlika između ovih pojmova

može uočiti u njihovoj nejednakoj integriranosti u državni sustav, gdje je periferija prostor oslabljenih socioekonomskih i kulturnih veza, dok marginalan prostor obilježava veći stupanj prostorne i funkcionalne izolacije. Međutim, kod geografa i sociologa je primjetan, barem kvantitativno promatrajući, stav da marginalizacija kao proces očitava nijansiraniju i složeniju prirodu određene problemske regije. **Leimgruber (2004)** ističe geometrijsku, sistemsku i procesnu prirodu marginalnih područja, koja uključuju stvarnu mogućnost prisustva na funkcionalnoj periferiji, dok se periferija kao pojam više upotrebljava u naglašavanju geografske udaljenosti nekih područja od centra. Dakle, marginalizacija se više odnosi na funkcionalnu, nego na geografsku izoliranost (**Danson i de Souza, 2012**). **Andelković-Stoilković i dr. (2018)** u izdvajanju srbijanskih marginalnih regija, marginalnim definiraju ona područja koja su isključena iz političkih, socijalnih i ekonomskih odluka od strane nadležnih struktura, dok periferiju definiraju kao one prostore koji su barem djelomično uključeni u sustav. U literaturi se često navode pojmovi političke i kulturne, sistemske, kolateralne i strukturalne marginaliziranosti (**Mehretu i dr., 2000**).

U cilju smanjenja regionalnih dispariteta između pograničnih područja i centralnih razvojnih regija, EU je donijela poseban instrument prekogranične suradnje, koji kroz različite fondove, projekte i aktivnosti umanjuje razvojne razlike. Upravo je zbog toga primjetna proliferacija radova na temu prekogranične suradnje (**Prokkola, 2007; Banjac, 2012; Toca i Czimre, 2016; Horga, 2019; Wevers i de Langen, 2020; Del Valle, 2020; Prokkola, 2021; Clark i Nyaupane, 2023**).

Pogranična područja Bosne i Hercegovine su relativno slabo istražena, osobito u kontekstu demografskog i socioekonomskog razvoja. Većina radova obrađuje pravnu problematiku, odnosno sporne segmente granice i verifikaciju granica sa susjednim državama, kao i njihov povijesno-geografski razvoj (**Halilović i Suljić, 2016; Spahić, 2017**). Granice se navode i u radovima o regionalnom razvoju i disparitetu (**Nurković, 2012**). **Nurković (2006)** je u definiranju populacijsko-razvojnih osovina Bosne i Hercegovine izdvojio i periferne regije, koje obilježavaju: stagnantan i prostorno diferenciran demografski razvoj, izrazita demografska polarizacija, starenje i prostorna diferenciranost, etnička homogenizacija, dezintegracija sustava naselja te socijalno-geografski problemi u gradovima. O mogućnostima prekogranične suradnje u okviru EU integracija govori **Osmanković (2008)**, gdje je istaknuto da ovi procesi još nisu zaživjeli te da se na pogranična područja mora obratiti pažnja u pogledu integriranog razvoja i uključivanja u razvojne ciljeve te u revitalizacijskom smislu. U Bosni i Hercegovini nema mnogo autora koji su se bavili marginalnim područjima, kao ni definiranjem primjerenih kriterija za mjerenje stupnja marginalizacije. Najveći broj radova analizira tematiku prostornih

dispariteta u kontekstu depopulacije, kao najizraženijeg suvremenog demografskog trenda (**Emirhafizović i Zolić, 2017; Čičić, 2019; Remenyi i dr., 2023**). Prostornom polarizacijom i stvaranjem izrazitih koncentracijskih i depopulacijskih krajeva bavio se **Nurković (2006)**, koji je uočio statističku značajnost u razlikama vrijednosti demografskih i socioekonomskih pokazatelja između demografski vitalnijih i progresivnijih prostora na sjeveru i centru Bosne i Hercegovine, u odnosu na prostore brzog pražnjenja stanovništva (istočnobosanska, istočnohercegovačka i zapadnobosanska područja). Tematizacija odnosa centra i periferije malo je zastupljena u akademskom diskursu, iako brojni autori ističu da bi se ovaj prostor trebao promatrati kao značajan za proučavanje pograničnih procesa i fenomena (**Zorko, 2012; Malikova, 2015; Leutloff-Grandits, 2022; Avdić i Avdić, 2023**). Danas se pojačan interes za proučavanje ključnih čimbenika koji dovode do periferijalizacije i to s istaknutim implikacijama po stanovništvo, javlja u svijetlu suvremenih razvojnih obrazaca u Bosni i Hercegovini. Navedeno ima veći značaj ako se prostor Bosne i Hercegovine promatra kao periferija u europskom kontekstu, što svoje jasne implikacije ima u pograničnim krajevima, naročito u pograničnom sektoru prema susjednoj RH.

U svijetlu prethodno analiziranih radova, definicija, delimitacija i razvojnih paradigmi pograničnih područja u regiji i šire, iako kroz mali broj radova, ipak je uočljivo da se ta područja u Bosni i Hercegovini suočavaju sa sličnim razvojnim problemima te da je neophodan cjelovit pristup i sveobuhvatna geografska analiza istih.

2. TEORIJSKA OSNOVA ISTRAŽIVANJA

2.1. Granice – nastanak i definicija

Korijeni promišljanja o granicama, kao pojavama koje označavaju *rubove* određenog prostornog entiteta, sežu još od euklidskog shvaćanja prostora kao dvodimenzionalnog. Istaknut su predmet proučavanja i Kantove racionalne škole, gdje se definiraju kao generički izraz za linearni prostorni diskontinuitet i u okviru čega se percipiraju kao prostorno-vremenska sastavnica (Amilhat – Szary, 2015).

Danas granice sve više zaokupljaju pažnju javnosti (Jones, 2009), a početak interesa seže nakon Drugog svjetskog rata u okviru različitih znanosti, poput geografije, sociologije, antropologije, ali i pravnih te političkih disciplina. Svaka od njih dala je svoj doprinos u definiranju i percepciji granica što je u konačnici rezultiralo nastankom nove akademske discipline – studijama o granicama. Riječ je o multidisciplinarnom pristupu izučavanja granica, u kojem geografsko shvaćanje ima jako bitnu ulogu, povezujući različite znanosti i discipline. Opći cilj studija o granicama je definiranje koncepta proučavanja granica i pograničnih regija, s posebnim naglaskom na utjecaj granice na regionalni razvoj pograničnih regija (Dokoupil i Havliček, 2002).

Proučavanje granica obilježava izrazita složenost, počevši od njihovog definiranja, etimologije značenja, promjenjivosti funkcija kroz povijest, ali i prostorne implikacije. U geografskim istraživanjima, granica se tradicionalno smatra važnim konceptom povezanim s državnim teritorijem, pri čemu se najčešće odnosi na državne granice, što je istaknuo Šindler (1996), kako navode Dokoupil i Havliček (2002). Heigl (1978) u svom objašnjenju ističe funkcionalniju perspektivu granice, definirajući je kao pravno utvrđenu ili prirodno oblikovanu liniju koja istovremeno razdvaja i povezuje dva prostorno različita entiteta – homogena ili heterogena – s primarnom svrhom administrativnog, ekonomskog ili političkog organiziranja. Ta granica je na karti predstavljena linijom koja odvaja dva suverena teritorija. Danas se za granicu kaže da je višedimenzionalni fenomen, odnosno socijalni konstrukt različitih značenja i funkcija, pa je konkretna definicija vrlo teško izvediva ovisno o autorima i znanstvenom području/polju. Haselberger (2014) naziva granice višeznačnim institucijama koje pokreću procese preobražaja prostora ne samo u administrativnom i geopolitičkom smislu, nego i ekonomski, kulturno i socijalno. Zbog toga se u većini radova ističe važnost i efektivnost granica u pogledu prostornih implikacija (Donnan i Wilson, 1999; Newman, 2003; Paasi, 2005; Van Houtum, 2011 i dr.).

Iako je riječ o vrlo dinamičnim pojavama koje se u prostorno-vremenskom kontinuumu umnožavaju i dobivaju na važnosti, ne postoji sistematičan pristup u njihovom proučavanju, niti teorijski obrazac po kojem bi se omogućila njihova konkretna definicija i značenje, a koje može biti primjenjivo u svim znanostima. U shvaćanju biti funkcije granice od velike pomoći je semantički izraz termina koji označavaju granicu u različitim govornim prostorima. Izraz granica se izvorno koristio kao pojam za označavanje vanjskog dijela ili ruba određene stvari. Tek se u sedamnaestom stoljeću na granicu referira kao na *legalnu liniju* u prostoru koja razdvaja različite nacije, nadležnosti i kulture' (Anderson i O'Dows, 1999: 594). Izraz za granicu (npr. ograda, zid, frontier) se kroz povijest mijenjao ovisno o društvenim uvjetima i razdoblju u kojem je nastao (Zanini, 2002; Nail, 2016). Evolutivni razvoj pojma granica proučavao je Heffner (1998), koji je, uz povijesni termin za granicu, poput *frontiera*, dao značajan doprinos u terminološkom razlikovanju pojmova granice na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku, što je omogućilo izbjegavanje korištenja dvosmislenih pojmova.

S obzirom na to da je najveći broj znanstvenih radova o granicama objavljen na engleskom jeziku, kojeg obilježava varijabilnost pojmova za granicu, moguće je istaknuti tri glavna pojma: *border*, *boundary* i *frontier*. *Boundary* je u geografskom i etimološkom smislu širi pojam u odnosu na *border*, koji istovremeno predstavlja geografsku markaciju te čimbenik upravljačke strukture u društvenim odnosima. On može imati međunarodnu dimenziju, čineći liniju razgraničenja između država kao vanjskopolitičkih subjekata. Suprotno, ima i unutardržavnu primjenu u pogledu funkcionalne organizacije društvenih odnosa, kao što je slučaj pri delineaciji izbornih jedinica, administrativnih okruga, prostornih planova itd.

Border je s druge strane isključivo vanjskopolitička pojava, na kojoj se temelji moderni geopolitički poredak. Ovim pojmom se označava međunarodna granica, kojom se zaokružuje područje državnog suvereniteta, odnosno definira teritorijalnost u kontekstu međunarodne unutrašnjosti.

Treći pojam koji se često koristi u stranoj literaturi je *frontier*, čije se značenje mijenjalo kroz povijest. Termin *frontier* se u rječniku Društvene geografije (Gregory i dr., 2009) definira kao neistraženo i neutvrđeno područje, koje se u prošlosti koristilo za opisivanje otvorenih i nedefiniranih područja. *Frontijer* se kao izraz za granicu koristi u latinskom govornom području (lat. *front*), upućujući tako na sukobe koji su se odvijali prije korištenja i shvaćanja granice kao instrumenta razgraničavanja prostora. Njemačko govorno područje kao izraz za granicu koristi riječ *grenze*, koja potiče od poljskog izraza za *prekretnicu* u smislu označavanja privatnog vlasništva prije nego što je dobilo političku dimenziju.

Zanimljiva je percepcija Heffnera (1998), koji pograničnu regiju definira kao područje s obje strane, dok je *frontier* područje uz jednu stranu granične linije. U ovom radu pojam pograničnih područja odnosi se na točno definirane regije (administrativne jedinice), odnosno područje smješteno uz granicu Bosne i Hercegovine prema susjednim državama.

2.1.1. Granica kroz prošlost

Često se ističe da je granica izvor, odnosno preteča nacije/države (Riggs, 2017). U prošlosti su granice bile predmet sukoba različitih društava koji nisu mogli markirati krajnje limese svog etniciteta. Primjer ovakvih sukoba je proces nastanka granica prilikom dekolonizacije Afrike, ali i određivanje krajnjih limesa Rimskog carstva. Evolutivni razvoj granice se može podijeliti u tri razdoblja:

- Predwestfalski
- Westfalski i
- Period konsolidacije država i rast nacionalizma

Razdoblje prije normativne konceptualizacije granice spomenutim Westfalskih sporazumom obilježava nejasna i kaotična percepcija. Najčešće su velike sile, poput Rimskog carstva krajnje dijelove svog teritorija vezivali za fizičke markere uz pomoć određenih toponima (Rajna i Dunav kao istočna granica), dok se putem *frontiera* Carstvo štitilo dalje. *Frontieri* su imali funkciju naseljavanja vojnih trupa s ciljem zaštite carstva. Vanjske granice Rimskog carstva odlikovale su se propusnošću i militarizacijom. Međutim, i tada je vladala svijest stanovništva određenog područja o konceptu *mi-oni* (*self/other*) u kontekstu onih koji žive unutar Carstva naspram onih izvan njegovih *granica*. Slična percepcija postojala je i u Osmanskom carstvu, koje je vanjske dijelove svog teritorija kontroliralo kroz *frontijere*. Koncept *mi-oni* se najviše iskazivao s religijskog aspekta, a identitetska granica se manifestirala kroz prihvaćanje islama. Koncept granice u predwestfalskom dobu, najbolje oslikava primjer Kineskog zida, podignut u cilju zaštite od stranih plemena i stabilizacije teritorija. Međutim, mišljenja mnogih povjesničara su da je taj zid rezultat i drugih geografskih čimbenika, poput činjenice da semiaridna pustinja koja ju odvaja od Mongolije nije dovoljan marker, odnosno fizička barijera za delineaciju (Bellezza, 2013).

Koncept granice tijekom srednjeg vijeka bio je kombinacija graničnih linija i nedefiniranih područja, a delineacija je bila u korelaciji s fizičkim obilježjima i utvrdama. Interesne sfere pojedinih srednjovjekovnih carstava nisu bile toliko na teritoriju, koliko na stanovništvu i resursima određenog prostora, s ciljem ubiranja poreza i vazalstva. Uloga granice

u tom dobu nije bila označavanje teritorijalnih suvereniteta nego podjela interesnih sfera. Stoga se za ovaj period više veže paradigma podjela (Riggs, 2017).

Nacionalne granice su pojave, koje sežu tek dva stoljeća unazad. Potpisivanjem Westfalskog sporazuma (1648. godina), koji je označio kraj tridesetogodišnjeg rata u Europi, označio je početnu fazu nastanka moderne granice, danas poznate kao mehanizam državnog *ograničenja* (Topić i dr., 2023). Takvi događaji su bili uvjetovani potrebom da se nađe ravnoteža između političke organizacije i teritorija uslijed novog političkog poretka koji je zadesio Europu padom feudalizma. U to vrijeme količina moći se mjerila teritorijalnom stabilnošću, u čemu su granice igrale presudnu ulogu. Dakle, teritorij je definiran državom, država suverenitetom, a suverenitet teritorijem. Od druge polovice devetnaestog do početka dvadesetog stoljeća, geografi su intenzivno proučavali granice u kontekstu političkih podjela prostora, teritorijalnosti i moći (Rufi i dr., 2020). Djela Ratzela, Ancela, Mackindera i drugih dala su ogroman doprinos geografskoj disciplini o granicama. Međutim, jasno se uočava razlika u poimanju granica unutar francuske škole (Ancel, 1938), gdje se ona shvaćala kao socijalni konstrukt koji može razdvajati dva politička entiteta, u odnosu na njemačku školu, u okviru koje se granica razmatrala kroz odnos prostora i ljudi, što joj je davalo promjenjivi karakter. Analizirajući istraživačke pristupe granicama do 1970-ih godina, Rufi i dr. (2020) identificiraju glavne koncepte koji naglašavaju da granice nisu prirodne, trajne niti privremene kategorije. Umjesto toga, one se shvaćaju kao linije ili prostori u čijem neposrednom okruženju dolazi do interakcije i razmjene među različitim društvenim grupama. Takav pristup rezultirao je podjelama granicama na temelju njihove starosti, funkcije, pravnog statusa i socioekonomskih parametara. Navedena podjela je klasična Hartshorneova podjela granica iz 1933. godine (Hartshorne, 1936).

Rastom nacionalizma sve više se ističe princip po kojem svaka nacija treba i zaslužuje suverenu državu s jasno određenim teritorijem. Onog trenutka kada su granice ucrtane na kartu, one postaju vizualna i fizička kategorija. Posljedice Westfalskog sporazuma proširile su se izvan europskih prostora, dok je kasniji proces dekolonizacije odigrao ključnu ulogu u oblikovanju granica. Posljednji val uspostave granica na normativnom principu označava kraj Hladnog rata, kada su migracije milijuna ljudi oblikovale novu političku sliku Europe. Tome doprinosi i činjenica da je 60% današnjih europskih granica utvrđeno tijekom 20. stoljeća. Povećan broj granica rezultat je raspada i fragmentacije velikih država poput SSSR-a, Jugoslavije, Čehoslovačke itd. Njihov značaj ponovno je naglašen u modernoj eri, posebno u definiranju političke moći u novom svjetskom poretku, gdje geopolitika igra ključnu ulogu, a njezini učinci odražavaju se u proširenju granica moći.

Od 70-ih godina dvadesetog stoljeća uočavaju se drugačije percepcije i diskursi u proučavanju granica, koji bi bili nezamislivi i neprimjenjivi par desetljeća prije. Progresivni ekonomsko-liberalizacijski procesi kako navode Rufi i dr. (2020) doveli su do novih teorija koje u fokus proučavanja granica stavljaju njihovu socijalnu i ekonomsku kategoriju. Ova dimenzija granice je posebno naglašavana u O'Tuathailovoj knjizi o kritičkoj geopolitici iz 1996. godine (O'Tuathail, 1997). Granice se promatraju kao višedimenzionalni i dinamički socijalni konstrukti, kao razvojne margine, ali ujedno i instrumenti kontrole ekonomskih i drugih tokova. U ovom razdoblju istraživački fokus usmjeren je na utjecaj granice na okolni prostor, i to socijalne utjecaje granice na stanovništvo i regionalni razvoj pograničja (Paasi, 1999).

Početak novog tisućljeća označava i početak novih spoznaja o granicama, gdje se iste uvažavaju kao složeni objekti pomoću kojih se uočavaju suvremene promjene u svijetu. Dolazi do laganog slabljenja geopolitičkog aspekta granica, s obzirom na to da se pristupi i diskursi o ovim pojavama diverzificiraju. Zbog te diverzifikacije, Rufi i dr. (2020) navode nekoliko pravaca u geografiji, počevši od klasičnih (naglasak na delineaciji granica) do postmodernih diskursa. Naglasak se sve više stavlja na pogranična područja, koja su prema brojnim autorima (Newman, 2006; Amilhat-Szary, 2015) područja posebne teritorijalne i prostorne organizacije, gdje granica služi kao instrument razvoja (u smislu prisutnog efekta – kontaktni ili efekt razdvajanja). U slučaju da se radi o tankim, propusnim granicama, stvaraju se potpuno novi prostori prekogranične suradnje, što je EU, kroz različite fondove, prepoznala kao značajnim impulsom u daljem regionalnom razvoju tih područja i nacionalnih cjelina. U radu Noferinija i dr. (2019) objašnjene su dimenzije prekogranične suradnje, naročito kroz kreiranje euroregija¹, eurodistrikta² pa čak i eurogradova, koje EU promiče kao strateški vid razvoja pograničnih regija i instrument prekogranične suradnje (Nofferini i dr., 2019). U istraživanjima o granicama od početka 21. stoljeća se polako napušta tradicionalni pogled na granice. One se sada naglašavaju kao jako važni prostori, karakterističnih socijalnih, političkih i ekonomskih dimenzija. Tako su sve češće zastupljene teme graničnog *networkinga*, transportnih i komunikacijskih dimenzija, promjena funkcija granica i sl. Nadalje, više se ne raspravlja samo o granicama nacionalnog teritorija nego i o granicama u unutrašnjosti, koje mogu biti izražene između određenih socijalnih grupa, ekonomskih entiteta (Rufi i dr., 2020). Također, granica se proučava u kontekstu suvremenih trendova migracija, sigurnosti, ekonomskih i identitetskih izazova. Amilhat Szary (2015) otvara ključna pitanja o suvremenom značaju granica, ukazujući

¹ 'Asocijacije samoupravnih jedinica sub-nacionalne razine iz različitih država...' (Marušić, 2008: 259)

² Urbane aglomeracije koje se pružaju i preko granica dvije ili više država (www.encyclo.co.uk)

na to da su istraživanja u proteklih dvadeset pet godina bila fokusirana na njihovu funkciju razgraničavanja prostora i procesa, dok je njihova prostorna uloga bila zanemarena. Autorica postavlja pitanja kako danas razumjeti granice i da li narativi o njihovoj eroziji i slabljenju nacionalnog suvereniteta pod utjecajem globalizacije, usmjereni na slobodno kretanje ljudi i roba predstavljaju nagovještaj *svijeta bez granica*?

2.1.2. Tipovi granica

Zahvaljujući različitim shvaćanjima granice i njezinih funkcija, nastale su brojne klasifikacije i tipizacije. Najosnovnija podjela granica je podjela na kopnene i morske. Povijesno gledajući, granice na moru su bile jako slabo definirane, rezultirajući time da svaka država navedenu problematiku zasebno tretira i postavlja. Ovo se promijenilo 1982. godine kada je održana UN-ova konferencija o međunarodnom pravu na moru (UNCLOS), koja je predložila standardne morske pojaseve za sve UN-ove članice. Američki geograf Richard Hartshorn je tridesetih godina prošlog stoljeća granice podijelio na: *antecedentne, subsekventne, nametnute i prirodne. Ovu podjelu podržali su i kasnije koristili mnogi autori poput Schwind, Šindlera i sl.* (Dokoupil, Havliček, 2002). Ipak, ova podjela se zbog determinističkog pristupa sve više odbacuje.

Najveći naglasak geografskih istraživanja granica stavlja se na njihov tip odnosno karakter. Preciznije, jesu li granice u funkciji podjele ili spajanja susjednih država. Vrlo često se proučava propusnost granica prema kriteriju njihove podjele na *otvorene, zatvorene ili djelomično zatvorene* (Crkvenčić, 1998; Maier, 2016). Uvažavajući najrecentnije procese, Haselberger (2014) ističe koncept *debelih i tankih granica* (engl. *thick and thin borders*). Debele su one rigidne koje odvajaju prostore različite po brojnim parametrima i između kojih nema nikakvog podudaranja. Na globalnoj razini postoji velik broj primjera rigidnih granica, od kojih se izdvaja primjer granica Sjeverne i Južne Koreje ili SAD-a – Meksika. Tanke granice su propustljivije, omogućuju koegzistenciju i međudjelovanja između graničnih područja. Primjeri su unutrašnje granice EU.

Prema *Sendhartu (2013)* autori poput *Bonackera i Stettera* proučavaju granice s aspekta njihove podjele na *teritorijalne, funkcionalne i simboličke*. Teritorijalne razdvajaju dva teritorija, služe kao dokaz moći i kontrole nad nacionalnim teritorijem. Funkcionalne odvajaju dva politička, pravna i ekonomska sustava. Za razliku od prethodnih, simboličke granice kreiraju kolektivne identitete, odnosno nastaju na bazi identifikacije i razlikovanja socioloških elemenata *mi/oni*.

Tablica 1. Pregled istraživanja u kojima se obrađuje granice i njihovi tipovi;

Autori	Objašnjenje granice	Vrste granica na koje se odnosi
Newman i Paasi (1998)	Ističe se višedimenzionalna priroda granica i njihova dinamičnost koju treba istražiti na svim geografskim razinama;	Socijalne, osobne, simboličke, fizičke, teritorijalne;
Van Houtum (2000)	Granice su izraz prostorne demarkacije potaknute ekonomskom, socijalnom, političkom i sigurnosnom situacijom. Interpretiraju se s aspekta teritorijalnosti, etniciteta, stvarnih i zamišljenih objekata, identiteta i sl.	/
Bognar (2001)	Linije koje dijele dva suvereniteta. Jasno demarkirane i definirane.	Subsekventne granice;
Anderson (2002)	Granice kao barijere koje štite od vanjskog svijeta i kao mostovi/spojnice. Pojave promjenjive, varijabilne i arbitrarne prirode;	Teritorijalne granice;
Dokoupil i Havlíček (2002)	Politička granica je linija koja odvaja susjedne entitete, koji mogu biti određeni;	Zatvorene, otvorene, poluotvorene, prirodne i umjetne;
Van Geenhuizen i Rietveld (2002)	Političke granice kao mehanizam razdvajanja teritorija, fenomeni s složenim utjecajem na prostor;	Kopnene i morske;
Rumford (2006)	Čimbenici političkih i socijalnih transformacija; mora se uzeti u obzir promjenjiva priroda granica zbog izražene mobilnosti i globalizacijskih tokova;	Nove i stare granice;
Parker (2006)	Linearni izraz razdvajanja – ukllopljen u određeni prostor. Simbol su podjele između političkih i administrativnih jedinica;	Geografske, političke, ekonomske, demografske i kulturne;
Eder (2006)	Entiteti koji definiraju jedinstvo kolektivnog identiteta;	Tvrde i meke granice (tzv. <i>sof</i> i <i>hard</i>)
Tykkyläinen (2009)	Stvarnost geografskih podjela u prostoru nameće postojanje granica kao socijalnih konstrukta; granice kao ekonomske smetnje;	Zatvorene i otvorene granice;
Zorko (2012)	Promišlja se u širim okvirima od državne; institucije na različitim razinama u nizu procesa i diskursa, koji su dio ekonomije, kulture, politike i sl.	/
Newman (2003)	Konkretna i vidljiv fenomen u krajobrazu; promatra se kroz teritorije i ljude koji su uključeni ili isključeni unutar hijerarhijske mreže grupa, afilijacija i identiteta;	Socijalne, kulturne, vidljive, perceptivne i tvrde;
Haselberger (2014)	Složeni fenomeni, višeznačne institucije i procesi koji presjecaju prostor, ne samo administrativno i geopolitički, nego i kulturno...	Rigidne i permeabilne; geopolitičke, sociokulturne, ekonomske i biofizičke;
Konrad (2015)	Granica kao fluidan koncept koji se kontinuirano konstruira i rekonstruira. Složen fenomen koji uključuje elemente moći, ravnoteže, oscilacija, protoka i neizvjesnosti.	Granica u pokretu (<i>border in motion</i>);
Nail (2016)	Proces socijalne podjele	Granica u pokretu i granica kao izraz procesa cirkulacije;
Burridge i dr. (2017)	Predlaže rekonceptualizaciju granica kao koncepta koji nije stogo vezan za rubove država, nego kao konstrukata sposobnih preuzimati više oblika istovremeno.	Polimorfne granice;

Amilhat-Szary (2018)	Instrumenti delimitacije prostora; svojevrsni paradoks simboličke komponente sa velikim utjecajem na prostor i ljude;	Zid, barijera, mreža, prirodne i granice u pokretu;
Brambilla i Jones (2019)	Granice se rekonstruiraju kao granični pejzaži koji naglašavaju kompleksnost procesa koji događaju na granicama.	/
Timothy i Wieckowski (2022)	Granice se promatraju kao nefiksirani konstrukti koji su u stanju dinamike	/
Moze i Spiegel (2022)	Granica i granični koncepti se promatraju ovisno o geografskom i socijalnom kontekstu u kojem se nalaze. Granični pejzaži ('borderscapes') su lokalne konfiguracije pograničnih procesa promatrane sa aspekta historijskih, sociokulturnih, geografskih, političkih i drugih narativa.	/

2.1.3. pristupi u proučavanju granica

Amilhat Szary (2015) naglašava dva pravca proučavanja granica. Prvi stavlja naglasak na prekogranične procese i društveno-prostorne probleme u pograničnim zonama. Drugi pravac se temelji na proučavanju uloge granica s aspekta zaštite i njihovog prelaska u demarkacijskom procesu. Ovim pravcima se omogućava pomak s glavnih interesnih područja u smislu proučavanja granica (američko-meksičkog i europskog) na tzv. nezapadne prostore. Polazeći s aspekta multidisciplinarnosti, Haselberger (2014) izdvaja dinamički okvir interpretacije granica, navodeći da granica nije samo fizička sastavnica i da je pri kreiranju spoznaja o granicama potrebno primijeniti multidisciplinarni pristup. U konačnici isti autor ističe da je svaka granica jedinstvena s vlastitom razvojnom putanjom i povijesnim kontekstom.

Od svih znanstvenih pristupa granicama, najistaknutiji su **geografski i sociološki pristup**. Prvi se u starijim znanstvenim radovima analizira kroz prizmu tradicionalnog poimanja granice kao fizičke barijere, dok se drugi više oslanja na socijalne utjecaje granica i pogranične identitete. S mijenjanjem povijesnih događaja, političkih i ekonomskih stanja i zbivanja koja su oblikovala društvenu sliku svijeta, mijenjali su se diskursi od kojih je moguće izdvojiti **tradicionalni, globalizacijski te suvremeni diskurs** o granicama (Slika 2).

Blake (1999) je objasnio razliku između geografskog i sociološkog pristupa, osvrćući se na inicijalni geografski stav u kojem su granice fizičke linije razdvajanja država i čimbenik reteritorijalizacije i promjene, za razliku od sociološkog, koji ističe da su to nevidljivi konstrukti razdvajanja identiteta i kultura naroda. Ovakav tradicionalni pogled u geografiji, koji se može promatrati i kao deterministički, počinje od već spominjane Hartshornove podjele granica na antecedentne, subsekventne, nametnute i prirodne, koja je zastarjela već osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada je House (1980) ujedinio geografski, sociološki, politički i ekonomski

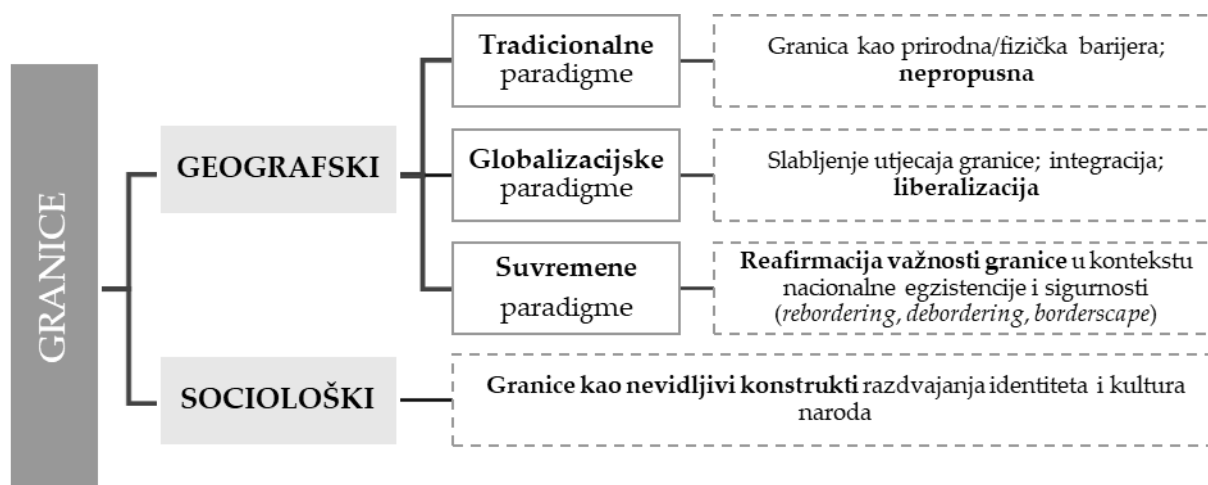
pristup razumijevanju granica, kroz pojam tzv. *duple perifernosti*. Po njemu su periferna područja prostori smješteni u blizini državnih granica, čiji stanovnici osjećaju perifernost kroz ekonomsku, sociološku i političku izoliranost u odnosu na državne centre. Da se granicama s geografskog aspekta pristupalo tradicionalno ističe i Klemenčić (2005). Suvremeni pristup proučavanja granica po istom autoru podrazumijeva njihovo istraživanje kroz veći stupanj propusnosti i analizu na lokalnom nivou. Potvrđuje tvrdnju Paasija (2005) da su granice socijalni fenomeni, koji se ogledaju u proučavanju veze granice i nacionalnog identiteta.

Naglašavajući važnost granica kroz njihovu ulogu označavanja nacionalnog suvereniteta, kroz potpuno umanjivanje značaja granica u cilju veće globalne, ekonomske, političke, pa i kulturne integracije, preko ponovnih *rebordering* procesa (ponovno naglašavanje važnosti granica u suvremenom svijetu, odnosno njihova *reafirmacija*) izdvojen je suvremeni diskurs graničnih studija. Newman (2006) naglašava da se ovaj suvremeni preporod osjeća početkom 21. stoljeća. Suvremeni diskurs se razlikuje od globalizacijskog, po kojem je svijet bez granica kao globalizacijska paradigma vidljiv u poimanju granica unutar EU. Rezultat ovakvog pristupa je nastanak pograničnih tranzitnih zona. Autori poput Rumforda (2006), smatraju da je svijet bez granica u interesu ekonomske mobilnosti, ali zabrinjava s aspekta socijalne sigurnosti u kontekstu suvremenih migracijskih tokova (Newmann, 2006; Diener i Hagen, 2009; Ferguson i Mansbach, 2012; Dalby, 2021.). Mnogo je znanstvenih radova napisano na temu granica u kontekstu nacionalne sigurnosti (Adamson, 2006; Chacon, 2007; Živković, 2008; Vukmirović i dr., 2016; Nosiri i Ohazurike, 2016).

Zorko (2011) naglašava da globalizacijski pristup u proučavanju granica često podrazumijeva koncept 'degeografizacije' svijeta, što implicira smanjen utjecaj granica. Međutim, autorica ističe i dva kontradiktorna procesa koja prate ovu paradigmu – regionalizaciju i lokalizaciju. Iako globalizacija često prikazuje granice kao prepreke koje treba ukloniti, to ne znači njihovo potpuno ukidanje, već prije smanjenje njihove rigidnosti i prilagodbu novim globalnim uvjetima. Dominacija geografskih čimbenika opada uslijed informatizacije društva, iako O'Tuathail (1998), kako prenosi Zorko, tvrdi da je riječ o preoblikovanju svjetskog poretka pod utjecajem informatičkog kapitalizma, a ne o potpunom procesu deteritorijalizacije.

Važnost geografskog pristupa u poimanju granice potvrđuje i Newmanov (2006) argument da se ljudska aktivnost, bez obzira na sve suvremene procese i dalje zbiva u konkretnom i definiranom prostoru. Generalnu hipotezu da globalizacija zagovara tzv. 'svijet bez granica' Rufi i dr. (2020) naziva iluzijom. Tome u prilog ide i činjenica da se svijet od 1991.

godine susreo s nešto više od 26.000 km novih granica, koje se i dalje povećavaju ovisno o sve prisutnijim graničnim sukobima.

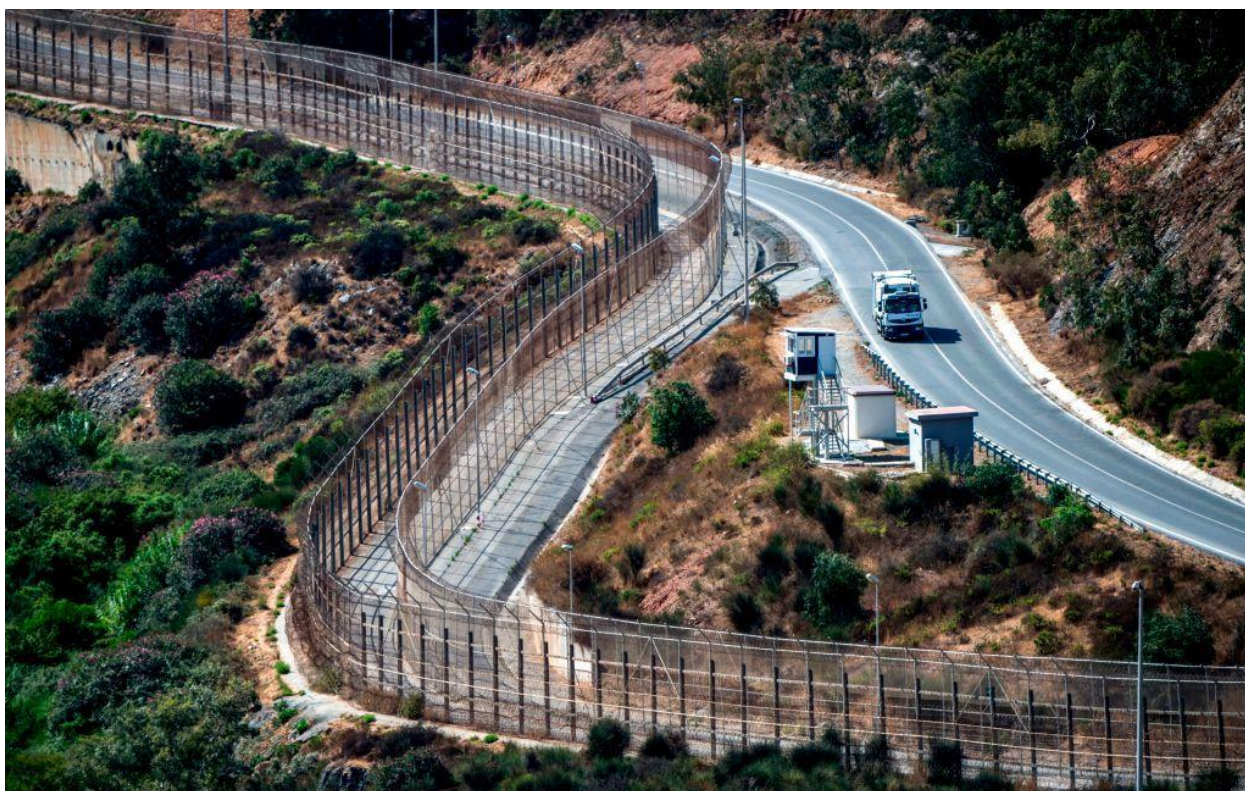

Slika 2. Moderni pristupi i diskursi u proučavanju granica

Prema izvješčaju Europskog parlamenta (Dumbrava, 2022) primjetan je trend koji se može povezati s procesom ponovne *reafirmacije* važnosti granica (Sendhart, 2013), a to je nagli porast demonstrativnih, fizičkih barijera na granicama EU i Shengena. Zanimljivim se čini pragmatični način poimanja granice, koji suprotno globalizacijskom diskursu promiče sigurnosni sustav zaštite kroz izgradnju zidova ili markaciju grubim materijalima, poput bodljikavih žica. U svjetlu suvremenih migracijskih tokova (naročito od 2015. godine) i prijetnji terorističke i koruptivne prirode, duljina zidova i barijera na granicama porasla je s 315 na 2048 km. Ovakvu praksu primijenilo je 12 europskih država (Španjolska, Francuska, Litvanija, Grčka, Sjeverna Makedonija, Bugarska, Mađarska, Estonija, Latvija, Norveška, Poljska i Finska). Globalno broj zidova na granicama porastao je na 74 u 2022. godini, od čega samo šest njih datira iz razdoblja Hladnog rata. Zidovi se podižu radi sprječavanja ilegalnih prelazaka, a praksa sprječavanja od strane nadležnih državnih tijela često je tema rasprava u domeni ljudskih prava i zakonske legislative postupanja prema migrantima. Brojni negativni primjeri bilježe se u graničnim područjima Srbije, ali i Bosne i Hercegovine (Ahmetašević i Wieser, 2022). Sve više jača zabrinutost europskih institucija u oblasti tzv. migracijskog upravljanja, a kao novo interesno područje otvara se nova vanjska granica EU, odnosno hrvatsko-bosanskohercegovačka granica (Leutloff-Grandits, 2022).

U cilju sistematizacije pristupa, autori upućuju na važnost uklanjanja dihotomnog shvaćanja utemeljenog na proturječnosti geografskog i sociološkog učenja, naglašavajući važnost sveobuhvatnog shvaćanja granice (Rumford, 2006). U kontekstu teorijskih

konceptualizacija potrebno je istaknuti *statični* i *dinamički* karakter granica. Prvi se temelji na jednoznačnom poimanju granice kao demarkacijske linije, dok se dinamizam ogleda kroz odbacivanje poimanja iste kao prirodno determinističke tvorevine, nego kao rezultata političkih, ekonomskih i kulturnih procesa (Sendhart, 2013). Ponovno umnožavanje, davanje važnosti granicama, kao i neka vrsta otpora prema globalizacijskim vrijednostima akademski i istraživački pristup usmjerava se prema tzv. *debordering* i *rebordering* procesima (Rumford, 2006; Lučev i Zorko, 2023). Prvi se može prevesti kao *derazgraničavanje* (redukcija granica, između ostalog i u svrhe trgovinske liberalizacije), a drugi kao ponovo rađanje, umnožavanje granica, odnosno *reafirmacija* njihovih uloga i značenja, simboličnog ili materijalnog tipa. Ruffi i dr. (2020) ove procese objašnjava *diverzifikacijom graničnih režima*, koji ovise o političkom izboru države.

Slika 3. Primjer markacije granica grubim materijalima; Granična ograda koja okružuje španjolsku enklavu Ceutu, unutar marokanskog teritorija;

Izvor: Fadel Senna/AFP Getty Images; dostupno na:

<https://newsinteractives.cbc.ca/longform/a-world-of-walls-europes-lessons-in-border-barriers/>

O procesu intenzivnijeg razgraničavanja može se govoriti u kontekstu recentnih događaja (pandemija koronavirusa), gdje je režim na granicama, sada kao linijama razgraničavanja, jedan od važnijih mehanizama u borbi protiv širenja pandemije. Također, kao primjer služi i EU, čije unutrašnje i vanjske granice predstavljaju predmet institucionalnih i

znanstvenih rasprava. Proces propusnosti granica između i unutar zemalja članica EU, prakticira se još od 80-ih godina prošlog stoljeća, dok su, naročito izraženo u posljednjem razdoblju, *učvršćene* vanjske granice mehanizmima pojačanih kontrola.

O dinamičnosti kao najbitnijem obilježju granica piše i Nail (2016), koji ističe da je granica *u pokretu*, jer se to kretanje očituje kod prirodnih granica (riječne granice, plima na obalnim granicama), kao i na to da fizički elementi utječu na pomicanje izgrađenih objekata koji čine granice (Slika 3). Granice se pomiču i ratovima, političkim dogovorima, pravnim sredstvima. Dakle, one su povijesno kontinuirani, politički i dinamični fenomeni koji utječu na stanovništvo. Isti autor naglašava da se granica ne može promatrati izolirano od prostora u kojem se nalazi, što je potvrđeno u mnogim radovima i kroz različite metodološke pristupe. Primjerice, u Švedskoj su analizom starih karata i dokumenata na terenu uočeni efekti transformacije pejzaža distrikta, posredstvom granice, što je potvrdilo hipotezu da granica nije samo linija iscrtana rukom, nego pojava koja modificira pejzaž i utječe na prostor (Bergström i Ihse, 2004). Samo deset europskih zemalja ima granice iste kao i prije 100 godina, što ukazuje na to da su promjenjive i fluktuiraju kroz prostor i vrijeme (Haselberger, 2014).

Iz navedenog proizlazi da ne postoji jedinstven teorijski obrazac u analiziranju problematike granica, a nužnost njegovog pronalaženja ovisi o stavu autora. Paasi (2005) ističe da jedinstven teorijski okvir nije primjenjiv. Prilikom istraživanja granice i pograničnih područja potrebno je sagledati sve njene dimenzije, analizirati prostorni kontekst, društvene uvjete u kojima je nastala te njenu povijesnu ulogu. Rumley i Minghi (prema Zorko i dr., 2012) predlažu četiri teze za suvremeno istraživanje granice:

- istraživanje društvene diferencijacije između i unutar država u kulturnom smislu,
- ekonomska diferencijacija u smislu ekonomskih aktivnosti,
- politička diferencijacija u smislu sustava vlasti i
- interakcija država vezana uz pitanje granica.

2.1.4 Povijesni razvoj bosanskohercegovačkih granica

Povijesni razvoj granica doprinosi boljem razumijevanju pograničnih područja kao interesnih sfera izloženih različitim društveno-političkim utjecajima. Važnost povijesno-geografskog opisa bosanskohercegovačkih granica ogleda se u razumijevanju dinamičnosti, višedimenzionalnosti i specifičnosti tih područja. Povijesni događaji utjecali su na širenje i smanjenje državnog teritorija, odražavali se na društveno-ekonomske prilike, kulturu i, pretpostavlja se, društveno-identitetska obilježja stanovništva pograničnih krajeva (Zorko i dr.,

2012). Povijesni kontekst razvoja granice, kako navodi Haselberger (2014), omogućava shvaćanje iste kao jedinstvene i specifične socijalne tvorevine, čija se promjenjiva priroda može promatrati kroz četiri aspekta: teritorijalni, statički, pravni i ekonomski (Nail, 2016). Takvo shvaćanje granice poprima nove forme i razine u analizi, uvažavajući multidisciplinarnost. Shodno navedenom, povijesni kontekst i društvene prilike u kojima su se profilirale bosanskohercegovačke granice mogu dati dobar okvir razumijevanja za aktualne procese koji obilježavaju pogranična područja. U tu svrhu, u nastavku teksta je pružen kratak pregled povijesnog razvoja bosanskohercegovačke države i njenih granica.

Bosna se prvi put spominje sredinom 10. stoljeća u povijesno-geografskom priručniku bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta, kao zemljica (Horion) Bosna s gradovima Katera i Desnik. Iako se pouzdano ne zna koji geografski prostor odgovara ovim lokalitetima, smatra se da je matična jezgra geoprostora Bosne smještena uz rijeku Bosnu, koja teče od Sarajeva u pravcu sjevera (Malcolm, 2011). Povjesničar Kinam, sredinom 12. stoljeća istočnu granicu Bosne, postavlja na rijeku Drinu (Vego, 1980). Međutim, ime Bosne, o kojem postoje brojna tumačenja spominje se i u jednom izvoru prije Porfirogeneta, a to je Ljetopis popa Dukljanina 980. godine, u kojem se Bosna spominje kao 'zemlja s granicama od Drine do Borove Glave, a granica na jugu je ista kao i današnja granica Hercegovine i Bosne' (Vego, 1980). Potrebno je istaknuti da je Ljetopis popa Dukljanina sporan povijesni izvor, čiji se postanak različito datira, zbog čega se među povjesničarima navodi s određenom rezervom. Tijekom 10. i 11. stoljeća Bosna ne uživa status jasno izdvojene političke jedinice, nego se opisuje kao teritorijalno okupljen prostor oko rijeke Bosne, koji ulazi u interesnu sferu hrvatskih, ugarskih i bizantskih vladara, koji su se povremeno mijenjali u nastojanjima da ovladaju ovim prostorom.

Početkom 12. stoljeća Bosnom su vladali banovi u ime ugarskih kraljeva ali budući da je Bosna predstavljala udaljen teritorij od ugarske prijestolnice ban je sve više uživao autonoman status, da bi konačno u drugoj polovini 12. stoljeća, nakon kraće prevlasti Bizantskog carstva, bosanski ban Kulin dodatno ojačao svoju poziciju prema kraljevima Ugarske (Malcolm, 2011). Od tada, pa sve do 1463. godine i dolaska Osmanlija, prostor bosanske države se teritorijalno mijenja ovisno o sposobnostima vladara i političkim prilikama te odnosu između vlastelinskih obitelji. Širenje dotada uspostavljenih granica do 12. stoljeća osobito je bilo izraženo u razdoblju vladavine tri bosanska vladara, bana Kulina (vladao do 1204. godine), bana Stjepana Kotromanića (do 1353.) te bana i kralja Tvrtka I Kotromanića (do 1391.) (Malcolm, 2011). U vrijeme bana Kulina Bosna se profilirala kroz trgovačke odnose s Dubrovnikom, o čemu svjedoči prvi pravno-formalni ugovor – Povelja Kulina bana. Teritorijalno širenje bosanske države na sjever i jug, na dijelove Humske zemlje (jedna oblast

unutar današnje Hercegovina), kao i na velike dijelove dalmatinske obale (s izuzetkom Zadra, Splita i Dubrovnika), omogućeno je u vrijeme bana Stjepana Kotromanića. Međutim, vrhunac političkog i društvenog razvoja srednjovjekovne Bosne ostvaren je u vrijeme Tvrtka I Kotromanića, prvog bosanskog kralja, koji je značajno proširio teritorijalni obuhvat bosanske države na sjever, istok i jugozapad.

Nakon smrti Tvrtka I. na bosansku političku scenu nastupaju vladari koji nisu uspijevali održati tekovine teritorijalnog proširenja svog prethodnika, a zemlja postaje objektom ugarsko-osmanskih sukoba iz kojih određene koristi počinju izvlačiti i domaće vlastelinske obitelji koje uspijevaju zaokružiti svoje posjede u gotovo autonomne oblasti unutar okvira Bosanskog Kraljevstva. U to vrijeme (15. stoljeće) jedna od istaknutijih političkih figura bio je Stjepan Vukčić Kosača, poznati plemić, vojvoda i kasnije herceg, po kojem će cijela povijesna regija Hercegovina dobiti ime. Bosanski vladari u 15. stoljeću nisu bili u stanju očuvati teritorijalno jedinstvo i političku samostalnost Bosne, koja se već od 1463. godine našla pod vlašću Osmanskog carstva. Carstvo će u narednih četiri stotine godina svoje vladavine promijeniti smjer dotadašnjeg bosanskog državnog razvoja u teritorijalnom, političkom, ekonomskom i kulturnom smislu.

Osmanski upadi krajem 14., pa sve do sredine 15. stoljeća na teritorij Bosne prvobitno su rezultat vojnih intervencija za pomoć bosanskim velikašima, a potom i otvorene namjere uspostavljanja uporišta, odakle će se širiti utjecaj i vlast. Šabanović (1982) navodi da su Osmanlije već 1435. godine osnovali uporište Hodidjed, pokraj današnjeg Sarajeva, sa statusom osmanskog krajišta. Od tada Osmanlije invazivno prodiru na bosanski teritorij te smaknućem posljednjeg bosanskog kralja, Stjepana Tomaševića, 1463. godine uspostavljaju svoju vlast, koja je formalizirana osnivanjem Bosanskog sandžaka – upravno-teritorijalne jedinice Osmanskog carstva, kao integralnog dijela Rumelijskog ejaleta. Prema Šabanoviću (1982), Bosanski sandžak sačinjavao je današnja područja središnje i istočne Bosne, dio hercegovih zemalja, te istočno: Sjenicu, Nikšić Moravicu, Zvečan i mjesta stare Raške teritorijalne oblasti, koji se odnose na dijelove teritorija današnjeg Sandžaka (Pavić, 2014; Botić, 2018). U prvom osvajačkom valu šezdesetih godina 15. stoljeća Osmanlije nisu uspjele osvojiti cjelokupno područje današnje Hercegovine, nego su postepenim osvajanjem hercegovačkih gradova, 1470. godine osnovali Hercegovački sandžak, koji će se dalje širiti na Počitelj, Mostar, Novi, Imotski, Foču itd. Sa svojim sjedištem u Foči, Hercegovački sandžak postat će krajem 16. stoljeća dijelom Bosanskog ejaleta, a u razdoblju od 1833. do 1865. godine postojat će kao zaseban ejalet. Daljnja osmanska osvajanja rezultirala su nastankom Zvorničkog sandžaka 1481. godine

(Močanin, 1999), koji je imao ulogu frontiera, a samim time i obrambenu funkciju, potom Kliškog sandžaka (sjedište u Livnu), Požeškog, Cerničkog i Ličkog sandžaka.

Nastanak Bosanskog ejaleta, izdvajanjem Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog i Ličkog sandžaka uslijedio je 1580. godine kao aktivnost u sklopu pokrajinske reorganizacije Osmanskog carstva. Osnivanjem Ejaleta, prema Tanoviću (2010) povećava se utjecaj Bosne, koja će svoju najveću teritorijalnu ekspanziju i obuhvat doživjeti u granicama Bosanskog pašaluka/ejaleta. Mirovnim sporazumom na ušću rijeke Žitve 1606. godine potvrđene su granice Bosanskog pašaluka. Sjeverna granica prema Habsburškoj monarhiji nalazila se između rijeka Drave i Save. Dalje se zapadno prostirala prema Korani. Tromeđa habsburškog, osmanskog i mletačkog teritorija nalazila se kod Obrovca. U dalmatinskom sektoru morska granična linija prema Mletačkoj republici prostirala od Zadra do Dubrovnika (izuzimajući Split) i dalje od Dubrovnika do Bara (prema Osmanskom Carstvu).

Sredinom 17. stoljeća Pašaluk obuhvaća osam sandžaka (pridružuju se i Bihački, Zvornički i Pakrački ili Cernički) (Tanović, 2010). Ratovi koji su uslijedili u 17. stoljeću (Kandijski i Morejski rat) odrazili su se na prilike u Bosanskom pašaluku, a Karlovačkim mirom koji je uslijedio između Osmanskog carstva i Mletačke republike, izmijenjena je upravna podjela Pašaluka i počelo je formalno prekrajanje granica, od kojih će se neke zadržati i do danas. Prvi službeni sporazumi koji su regulirali bosanskohercegovačke granice u skladu s europskom praksom delineacije i demarkacije teritorija nakon Westfalskog sporazuma, događaju se upravo u 17. stoljeću, u vrijeme osmanske vladavine.

Karlovački mir je jedan od ključnih mirovnih sporazuma za bosanskohercegovačku povijest i demarkaciju njenih sjevernih, zapadnih i južnih granica, a uslijedio je nekoliko desetljeća nakon Westfalskog sporazuma (Slika 4). Ključni trenutak u europskoj nacionalnoj povijesti i začetak stvaranja europskih nacionalnih država, koje će kasnije mijenjati geopolitičke, ekonomske i sveukupne globalne prilike, smatra se Westfalski mir. Njime je 1648. godine okončan Tridesetogodišnji rat (Amilhat Szary i Cattaruzza, 2018), ali i nemirno razdoblje koje će uslijediti nakon raspada Svetog Rimskog Carstva. Ova godina se uzima ključnom za uspostavljanje temelja međunarodnih odnosa i stvaranje jednog novog europskog poretka, koji će počivati na ravnoteži moći između novokreiranih nacionalnih entiteta. Istovremeno, ona je značajna i za poimanje državnih granica koje sada postaju glavno sredstvo redefiniranja državnog suvereniteta (Patton, 2019).

Krajem 17. stoljeća današnji bosanskohercegovački teritorij se ubraja u manje poznate europske krajeve, što je rezultat manjkavog kartografskog prezentiranja rumelijskog dijela Osmanskog Carstva. Marković (1998) navodi da u pozadini ove tvrdnje stoji strateški interes

turskih osvajača, koji su imali velike pretenzije na europski geoprostor. Mirom u Sremskim Karlovcima ograničena su dalja osmanska osvajanja - izgubljena su područja Like, Krbave, dijelovi Dalmacije (Midžić, 2010, Kozličić i dr., 2011). Tako je Bosna, kao osmanlijska pokrajina, ostala njen najistureniji dio prema ostatku Europe. Bosanska ili službeno osmanska granica na sjeveru je definirana rijekom Savom do Jasenovca, preko Une – gornji tok, potom Velike Kladuše, dok je u sektoru Plitvičkih jezera granica poprimila orografski karakter i protezala se grebenima planina Plješevice i Poštaka, sve do tromede Habsburške monarhije, Mletačke republike i Osmanskog carstva, kod Knina, točnije na mjestu toponimski određenom kao Debelo brdo. Uvažavajući povijesnu pozadinu i društvene prilike u kojima je nastala, sjeverna i (uz naknade manje korekcije) zapadna granica današnje Bosne i Hercegovine, u komparativnom smislu čine jednu od najstarijih europskih granica. Danas je ta granica, dodatno dimenzionirana i činjenicom da se radi o najnovijoj granici EU, što je veoma zanimljivo posebno u smislu socioekonomskih, demografskih i kulturno-identitetskih obilježja (Malikova, 2015).

Pored službene demarkacije i delimitacije sjeverne i zapadne granice prema RH, Karlovački mir imao je značajnu ulogu u buđenju kartografske svijesti. To je rezultiralo reprodukcijom kartografskog materijala na kojima su prvi put detaljnije prezentirane pogranične regije Bosne i Hercegovine (Midžić, 2010, Marković, 1998). Za potrebe aktivnosti oko uspostavljanja granice uspostavljena je komisija sa svake uključene strane. Ispred austrijske strane za 'crtanje' granica bili su zaduženi grof Marsigli i kartograf Muller. Proces terenskog istraživanja za potrebe granične demarkacije i delimitacije izrodio je niz praksi koje će i kasnije biti primjenjivane. *Komisija je na kartama unosila kao pogranične dijelove prostor od deset kilometara s jedne i druge strane granice, što je danas jedan od najčešćih metoda izdvajanja pograničnih područja.* Kao rezultat proizišle su dvije topografske karte koje je u više vremenskih intervala kreirao Muller za potrebe bečkog dvora. Naime, bosanskohercegovačka pogranična područja skicirana su 'na 24 sekcije topografske karte' (Marković, 1998:173). Najveće nesuglasice odvijale su se oko Novog Grada na ušću Sane u Unu, koji je bio predmet detaljnijeg vijećanja komisije, ali je ipak sporazumno pripao Osmanskom Carstvu.

Kada je riječ o razgraničenju Osmanskog Carstva i Mletačke Republike, ono je bilo regulirano i prije Karlovačkog mira, no Bečkim ratom i to pitanje je aktualizirano. Granica koja je dijelila ova dva politička entiteta nazvana je *Linea Grimani* (današnja jugozapadna granica Bosne i Hercegovine). Ona je povučena tako što je 'zaobilazila Knin, Vrliku, Zadvarje, Vrgorac i Čitluk na udaljenosti od oko pet kilometara' (Marković, 1998: 186). Veliku ulogu u pograničnom sektoru odigrala je Dubrovačka Republika, koja je diplomatskim činom

omogućila Osmanskom carstvu izlaz na more u neumskom i sutorinskom sektoru Jadranskog mora, kako bi izbjegla sukob s Venecijom. Dakle, bosanskohercegovački izlaz na Jadransko more datira od kraja 17. stoljeća i kao takvo će se zadržati (s izuzetkom Sutorine koja je pripala današnjoj CG) do danas. U tome se ogleda važnost Karlovačkog sporazuma kao događaja međunarodnog značaja, koji je, kako Midžić (2010) ističe, rezultirao stvarnim razgraničenjem na terenu.

S obzirom na to da osmanske političke strukture nisu bile zadovoljne ishodom sporazuma u Sremskim Karlovcima, petnaestak godina kasnije (1714. godine) najavljuju rat Mlecima, u cilju povratka izgubljenih krajeva u Dalmaciji. Još jedan rat na prostoru Jugoistočne Europe rezultirao je mirom 1718. godine u Požarevcu, koji je nazvan Požarevački mir. Za Bosnu i Hercegovinu ovaj sporazum će bitno utjecati na definiciju određenih sektora granice na sjeveru, na rijeci Savi i 'zapečatiti sudbinu' južnog graničnog sektora s tadašnjom Mletačkom Republikom (Slika 4). Ratnim osvajanjima habsburške strane na uštrb osmanskih teritorija, ovim mirom granica na sjeveru je pomaknuta južnije od toka Save, tako da su današnji gradovi Brčko, Šamac i Gradiška pripali Austriji, a granica se dalje nastavljala uz tok rijeke Une, do Novog Grada, koji je ostao pod osmanskom upravom, kao i Dobretina, koji je do danas održao status pograničnog mjesta između Bosne i Hercegovine i RH. Za potrebe delineacije granice definirane Požarevačkim mirom angažiran je određeni broj kartografa, što je rezultiralo novim kartografskim prikazom sjeverne granice Bosne, na kojima je vjerno i prilično precizno predstavljen tok rijeke Save. Granica je demarkirana oznakama koje su postavljanje na udaljenosti od dva do šest kilometara (Marković, 1998: 182), a Habsburška Monarhija je ovim mirom dobila pravo da postavlja na graničnim sektorima svoje konzule, što je ukazalo na to da će ova vojno-politička sila uspostaviti potpunu prisutnost na bosanskom teritoriju (Damjanović, 2017).

Granica Osmanskog Carstva i Mletačke Republike Požarevačkim mirom dobila je naziv *Linea Mocenigo*. Ona je u odnosu na *Lineu Grimani* premještena sjevernije, prateći grebene Dinare i Kamešnice. Od prethodno spomenute tromeđe kod Knina (Debelo brdo) pratila je pravac sjevera i preko planine Orlovac spustila se do Strmice (sektor granice kod Bosanskog Grahova). Danas je ta linija zapravo granica koja ide zapadnim dijelovima općina/gradova Bosansko Grahovo, Livno, Tomislavgrad, Posušje, Grude i Ljubuški. Požarevačkim mirom i uspostavom linije Mocenigo Imotska krajina je pripala Mletačkoj republici (Morejskim ratom Mlečani su izgubili Moreju, a dobili Imotsku krajinu). Specifična demarkacija teritorija veže se za segment granice u Imotskoj krajini, koja je podijeljena na dva dijela – dalmatinski, nazvan Imotska krajina, koji je pripao Mlecima i hercegovački dio koji se nazivao Bekija (tur. *Baquiya*

– ostatak nečega) i koji je pripao Osmanlijama. Linija razgraničenja je određena topovskim udarom, odnosno tamo gdje je top mogao dobaciti (Ćapin, 2004). Podjela Imotske krajine, kao dotadašnjeg jedinstvenog prostora, koja se u različitim izvorima različito i tumači, uvjetovala je demografsko pražnjenje ovih pograničnih dijelova. Morski izlazi na more u području Neuma i Sutorine su službeno zadržani kao osmanski pomorski izlazi i odredbama Požarevačkog mira.

S obzirom na to da teritorijalne pretenzije suprotstavljenih strana ovim nisu završene, uslijedio je novi austrijsko-osmanski rat. On je 1739. godine okončan Beogradskim mirom, koji se može promatrati kroz poništavanje odredbi Požarevačkog mira i vraćanje sjeverne granice na talveg rijeke Save. Stoga, današnja sjeverna granica prema RH je u sektoru rijeke Save velikim dijelom potvrđena odredbama ovog sporazuma. Roksandić (2007: 67) navodi: 'nakon 1739. godine granica na Savi morala je postati tvrda, neovisno o tome je li riječ o vojnom ustroju, sprečavanju širenja zaraznih bolesti, kretanju ljudi ili dobara'. To je potaknulo i izgradnju fortifikacijskih sustava, koji će imati veliku ulogu u pograničnom sektoru dvaju državnih cjelina, od kojih će neke, poput Kostajnice biti predmet kasnijih graničnih sporova. Beogradskim mirom stavljen je veći naglasak na poimanje važnosti granice, s obzirom na to da su nastajali teritorijalno ograničeni pogranični pojasevi određenih funkcija, kao što je zaštita lokalnog stanovništva, međudržavna trgovina ili prevencija zaraznih bolesti, koje su se mogle lako unijeti u unutrašnjost. Tipični primjer ovakve organizacije je Sanitarni kordon na granici Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, a čija je glavna uloga bila da zaštiti privredu i krajiško stanovništvo od zaraznih bolesti (Roksandić, 2007). Funkcionirao je na principu carinskih i graničnih provjera, a riječ je o militariziranom sustavu, koji je nastojao spriječiti povrede granice sa osmanske strane, krijumčarenja, dezertiranja ili ilegalne migracije. Radilo se o novom graničnom sustavu koji je nastao na europskom prostoru neposredno nakon 18. stoljeća, koje se uzima za ključno u nastajanju, ali i proliferaciji jasno demarkiranih graničnih linija i sustava. Tako je nastajala i mreža čardaka, raštela i drugih objekata u pograničnoj zoni.

Nestabilne prilike u Osmanskom Carstvu i Habsburškoj Monarhiji nisu prestajale ni u sljedećim desetljećima. Istočna politika koju je vodio car Josip II. imala je za cilj jači austrijski prodor na jug, točnije na prostor današnje Bosne i Hercegovine, što je jedan od uzroka novog Austrijsko-osmanskog rata, poznatog pod nazivom Dubički rat (1787-1791) (Buczynski, 1997). Dubički rat pratile su neprilike u pograničnom pojasu na sjeveru i veliki pritisak na bosansku granicu. Završio je potpisivanjem mirovnog sporazuma u bugarskom gradu Svištovu (Svištovski mir), a konačne demarkacije granice definirane odredbama ovog mira završene su 1795. godine (Engelsfeld, 2002). Prema Engelsfeldu (2002) izmjene na granici odnosile su se na sjeverozapadni sektor, u kojem su Habsburgovcima pripali gradovi Cetingrad i Drežnik te

prostor oko Donjeg Lapca i Srba, čime je formirana i utvrđena današnja sjeverozapadna granica Bosne i Hercegovine. Prostor Novog i Dubice ostao je pod osmanskim vlašću. Konačna demarkacija granica Svištovskim mirom uvjetovala je intenzivne migracije bosanskih kršćana u Habsburšku monarhiju (Stanić, 2014) pri čemu nastaju nova pogranična naselja, koja imaju veliku obrambenu funkciju u sustavu Vojne krajine. Bosanskohercegovačke granice utemeljene ovim sporazumom ostat će nepromijenjene do 1945. godine (Kozličić i dr., 2011).

Razdoblje nakon Svištovskog mira označeno je kao doba ustanaka i pobuna koji su bili odgovor na kaotično stanje uslijed kojeg se našla osmanska politika u Bosni, prvenstveno zbog zastarjelih mehanizama vođenja države i nužnosti za modernizacijom. Istočno pitanje na tadašnjoj europskoj političkoj sceni, potaknuto Napoleonovim osvajanjima i stvaranjem Ilirskih pokrajina (Dukovski, 2005; Šanjek, 2010), koje su zahvatile i područje Vojne krajine, značajno je utjecalo na prilike i kasniju potvrdu bosanskohercegovačkih granica. Francuski utjecaj koji se osjetio u pograničnom području suzbijen je odredbama Bečkog kongresa 1815. godine. Buđenje nacionalnih ideja i nova ekspanzionistička politika vodećih europskih sila – Velike Britanije, Pruske, Rusije, Francuske i Austrije, pokazat će se kao motiv za podizanje brojnih ustanaka i na bosanskohercegovačkom teritoriju u 19. stoljeću. Naročito se izdvajaju ustanak pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića iz 1831. godine, poznat kao pokret za autonomiju Bosne te Hercegovački ustanak iz 1875. godine, kao iskaz otpora pravoslavnog stanovništva prema osmanskoj državi, podržan od strane Srbije i CG, što je označilo početak osmansko-srpskih i osmansko-ruskih ratova, bitnih za prekrajanje novih granica, naročito u hercegovačko-crnogorskom sektoru (Mandić, 1910, Midžić, 2010). Ovakve nestabilne političke prilike u pokušaju kreiranja novih granica i nacionalnih autonomija rezultirale su Berlinskim kongresom 1878. godine, koji će označiti potpuno novu društveno-političku prekretnicu u Bosni i Hercegovini.

Berlinski kongres je od izuzetne važnosti za formalizaciju bosanskohercegovačke granice prema Srbiji i CG, koje su od 1878. godine stekle neovisnost, dok je istovremeno određena i austro-ugarska okupacija prostora Bosne i Hercegovine (Imamović, 2010; Holjevac, 2018). Austro-Ugarska (A-U) je uspostavila svoju upravu, koja se teritorijalno odnosila na prostor u granicama Bosanskog vilajeta (vilajet je proglašen 1865. godine u čiji sastav je ušao Bosanski i Hercegovački ejalet, dok je Novopazarski sandžak 1877. godine pripojen Kosovskom vilajetu (Botić, 2018; Ramčilović, 2019) te je tako ostao pod osmanskom upravom, iako je A-U zadržala pravo o uspostavi vojnih garnizona na tom području. Mnoge promjene i specifičnosti okarakterizirale su državno-pravni, politički i ekonomski prostor Bosne i Hercegovine pod austro-ugarskom upravom, počevši od zasebnog statusa unutar monarhije tzv.

corpus separatum, a značajno je spomenuti i da je suvremeni državni dvojni naziv – Bosna i Hercegovina također rezultat odredbi Kongresa. Iako je de facto postala dijelom Austro-Ugarske, njene granice utvrđene Svištovskim mirom su se nastavile uvažavati (Kozličić i dr., 2011).

Formalno-pravni legitimitet suvremenih granica Bosne i Hercegovine počiva na odredbama Berlinskog kongresa. Poseban naglasak se stavlja na granicu prema Srbiji, koja je većim dijelom određena maticom rijeke Drine. Naime, 'granica na Drini', simboličnog značenja, kako ju spominje i Kinam potkraj 12. stoljeća (Malcolm, 2011), tumačena i kao mitologem povijesno kontinuiranog razgraničenja različitih civilizacijskih krugova, poput istočnog i zapadnog rimskog carstva (Goldstein, 2003), postala je 1878. godine stvarna granica između Monarhije, tj. Bosna i Hercegovina i Kraljevine Srbije. Granica na Drini se mijenjala i vraćala na istu nizom ustanaka u 19. stoljeću, čiji su teritorijalni ishodi razmatrani Berlinskim kongresom. Uspostavljanje i demarkacija nove granice između Osmanskog carstva i Austro-Ugarske je trajno odvojila (Novopazarski) Sandžak od ostatka Bosne i Hercegovine, pri čemu su srezovi Priboj i Pljevlja ostali s vanjske (osmanske) strane granice. Sandžak, povijesna regija danas teritorijalno podijeljena između Srbije i CG, Berlinskim kongresom je sa svojim granicama potvrđena pokrajina u sastavu Osmanskog carstva, koja je predstavljala tampon zonu između srpskog i crnogorskog teritorija (Botiće, 2018). Taj prostor su 1913. godine, nakon poraza osmanskog carstva u Prvom balkanskom ratu, ipak međusobno podijelile Kraljevina Srbija i CG.

Utemeljenje današnje granice između Bosne i Hercegovine i CG je primarno rezultat društveno-političkih procesa iz 19. stoljeća (Midžić, 2010). Pogranični odnosi, naročito u vrijeme konačne delineacije prostora, utemeljeni su u povijesnom trenutku kada su se uspostavljale granice Hercegovačkog sandžaka/ejaleta i crnogorskog teritorija, koji se od početka 19. stoljeća pokušava različitim vojnim pothvatima i teritorijalnim ekspanzijama formalizirati kao država. Cijelim nizom pravnih ugovora, od trebinjskog i kotorskog u četvrtom i petom desetljeću 19. stoljeća, rješavana su različita pogranična pitanja i sporovi (poput pripadnosti uskočkog i grahovskog prostora), ali i statusi prelaska granice te ubiranja poreza (Midžić, 2010). Niz ustanaka, sukoba i ratova, koji su se vodili oko pitanja teritorijalne ekspanzije CG, djelomično je okončan na štetu Osmanskog carstva u istočnom sektoru Hercegovačkog sandžaka. Mirovnim sporazumom u Berlinu su Grahovo, Rudine, pojedini dijelovi Nikšićke župe i drugih dijelova tzv. Stare Hercegovine, poput Drobnjaka, Uskoka, Tušine, Lipova i dr. pravno-formalno pripali CG (Grandits, 2014).

Ovako definirane granice Bosne i Hercegovine zadržane su tijekom četrdesetogodišnje austro-ugarske uprave, ali i od 1918. godine, za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) kroz granice šest okruga: Bihać, Banja Luka, Tuzla, Travnik, Sarajevo i Mostar (Lepirica, 2009; Spahić, 2017). Višestoljetni kontinuitet bosanskohercegovačkog teritorija razbijen je prvi put 1929. godine, donošenjem Oktroiranog ustava Aleksandra Karađorđevića i podjelom teritorija Kraljevine SHS na devet banovina. Područje Bosne i Hercegovine je bilo podijeljeno na četiri banovine (Vrbaska, Primorska, Drinska i Zetska), od kojih samo Vrbaska nije u značajnijoj mjeri izlazila izvan historijsko-teritorijalnog obuhvata države. Važno je napomenuti da granice novoformiranih banovina nisu uvažavale nikakve povijesne kriterije. Sporazumom Cvetković-Maček iz 1939. godine, dolazi do spajanja Primorske i Savske banovine u jedinstvenu Banovinu Hrvatsku, čiji je teritorij dodatno proširen na račun Vrbaske, Drinske i Zetske banovine.

Tijekom Drugog svjetskog rata, cjelokupno područje Bosne i Hercegovine postaje dijelom Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koja uslijed ratnih okolnosti nije uspijevala ostvariti efektivnu kontrolu cijelog teritorija. Najvažniji povijesni trenutak za suvremene bosanskohercegovačke granice je Prvo zasjedanje ZAVNOBIH-a, kada su postavljeni temelji buduće državnosti Bosne i Hercegovine i drugo zasjedanje AVNOJ-a iz 1943. godine, kada je u Jajcu Bosna i Hercegovina priznata kao Narodna republika s granicama s Berlinskog kongresa (Lepirica, 2009). Nakon 1945. godine i Drugog svjetskog rata, Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine određeno je razgraničenje među republikama. Zahtjev Savezne vlade imao je za cilj precizno delineirati unutrašnje granice republika. Najveća promjena u odnosu na granice definirane Berlinskim kongresom se odnosi na područje Sutorine, koje je nekoliko stoljeća predstavljalo drugi izlaz (pored Neuma) Bosne i Hercegovine na Jadransko more. Ova oblast, s obalnom linijom u dužini od 6 km u Boki Kotorskoj, na proceduralno neutvrđen način je pripojena CG, što je u novijoj prošlosti izazvalo kontroverze (Banac, 1988; Tuno i dr., 2011; Spahić, 2017), koje nisu rezultirale otvorenim graničnim sporom.

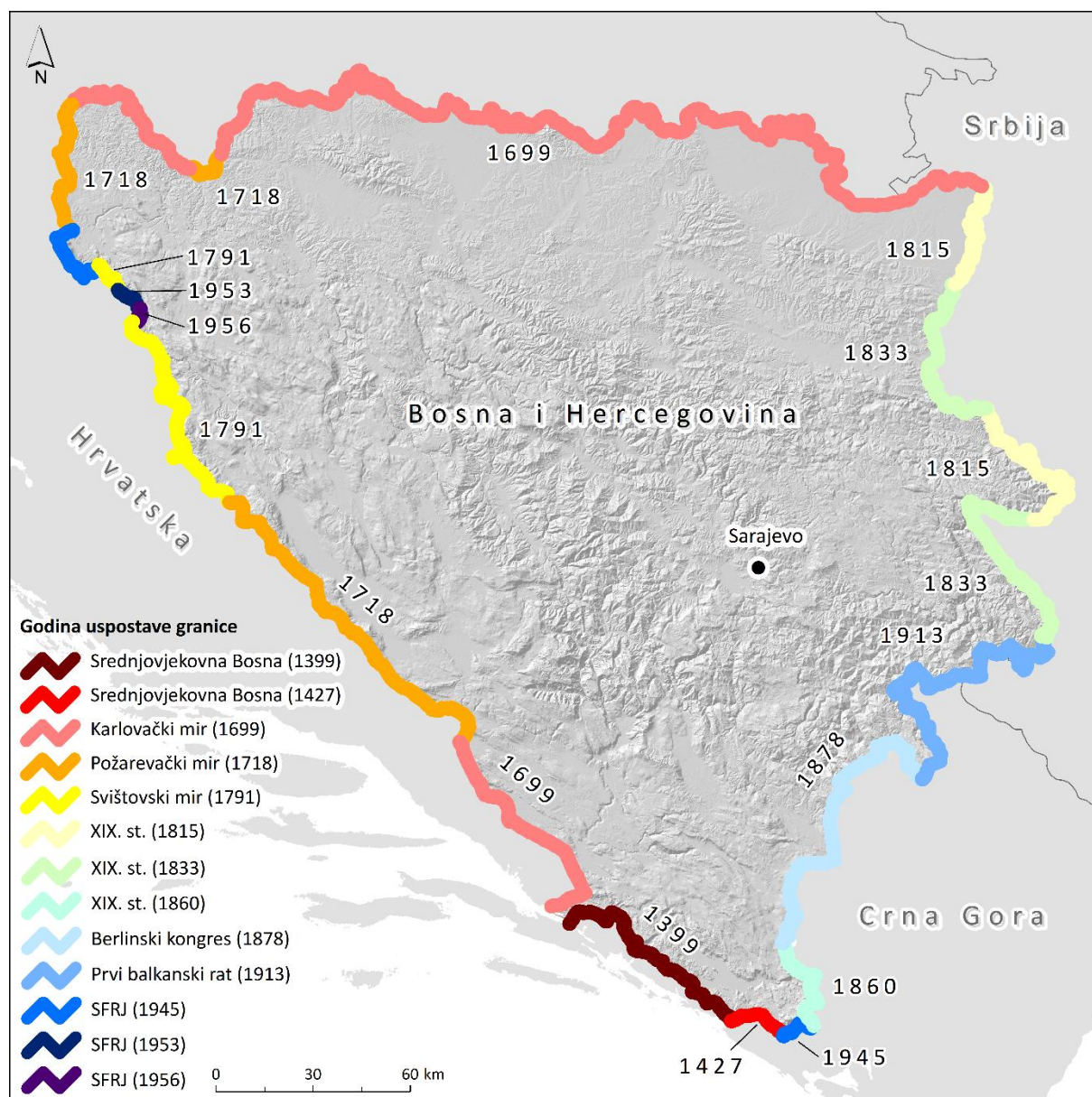
Drugi prijedlozi izmjene prethodno utvrđenih bosanskohercegovačke granice odnosili su se sela Vučevo i Kruševo u istočnom graničnom sektoru. Ona su molbom iz 1949. godine ipak vraćena srezu Foča, a time i Bosnu i Hercegovinu. Postojale su i inicijative da se područje eksklave Međurječje, uključujući i Ustibar, Mokronoge i neka druga sela iz višegradskog sreza pripoje Srbiji iz praktičnih razloga, no ona su ipak ostala u sastavu tadašnje narodne republike Bosne i Hercegovine. Najintenzivnije korekcije granice između narodnih republika Bosne i Hercegovine i RH su se dogodile u širem sektoru planine Plješevice. Sporna su bila sela

Baljevac, Melinovac, Zavalje i Skočaj, oko kojih su se vezale nesuglasice za eksploataciju drvene građe na planini. Baljevac, Zavalje i Skočaj pripali su Bihaćkom srezu u Bosni i Hercegovini, dok je Melinovac teritorijalno ušao u sastav Donjeg Lapca, odnosno RH. Neki autori poput Kamberovića (1999) navode da pitanje teritorijalnog razgraničenja u ovom sektoru nije službeno razriješeno. Nesuglasice su bile i oko sela Tiškovac, koje se nalazi na granici između općina Gračac u RH i Bosanskog Grahova u Bosni i Hercegovini, međutim kasnijom delineacijom granice, selo je podijeljeno na Lički Tiškovac koji se nalazi u RH, Gornji Tiškovac, koji je pripao Bihaću i Donji Tiškovac, kao dio općine Bosansko Grahovo, čime je u potpunosti razbijena funkcionalnost ovih, ionako marginalnih sela.

Nakon raspada Jugoslavije, koji je uslijedio u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, unutrašnje granice njenih republika postaju međunarodne državne granice, čije su osnove za razgraničenje bile AVNOJ-ske granice (Halilović, Suljić, 2016). U procesu stjecanja nezavisnosti i ostvarivanja nacionalnog suvereniteta Bosna i Hercegovina je prošla kroz niz problema koji su u potpunosti transformirali njenu funkcionalnost i doveli do brojnih bilateralnih sporova koji su se odražavali na administrativno-političku sliku (Gosar, 2012). Pored svega, pitanja delineacije prostora bila su od najvećeg značaja. Potom je uslijedilo ratno razdoblje, u kojem su država i njeni stanovnici doživjeli ogromne promjene, počevši od demografskih gubitaka, raseljavanja, razaranja, ekonomskog sloma, ali i novih političko administrativnih promjena. Bez obzira na razarajući utjecaj devedesetih godina 20. stoljeća, granice Bosne i Hercegovine uspjele su zadržati svoje 'berlinske i AVNOJ-ske korijene'. Posljednja dva desetljeća potaknula su pitanja ratifikacije ugovora o granicama, koje Bosna i Hercegovina ima sa svoje tri susjedne države. Zbog velikog broja otvorenih pitanja na granici, ugovori s RH i Srbijom, još uvijek nisu ratificirani, iako su oformljene državne komisije za granicu, dok je ugovor o granici s CG, nakon riješenih nesuglasica oko Sutorine, ratificiran u parlamentima dvaju država 2015. godine.

Bosna i Hercegovina je nakon raspada Jugoslavije, u najrecentnijoj administrativno-političkoj strukturi doživjela nastanak potpuno novih unutrašnjih granica. Koncept unutrašnjih granica sve se više zagovara kao objekt istraživanja u studijama o granicama, a naročito u kontekstu njihovih prostornih implikacija, u čemu Bosna i Hercegovina predstavlja svojevrsan primjer. Tako se navodi: međunarodna granica, unutrašnja granica Distrikta Brčko, linija razgraničenja između dva politička entiteta – FBiH i RS, nastala Dejtonskim mirovnim sporazumom, kantonalna podjela – granice 10 kantona, kao jedinica samouprave unutar FBiH; regionalna podjela – granice regija unutar RS-a; granice općina u oba entiteta (Nurković, Mirić, 2005; Raos, 2010; Gosar, 2010). Dakle, istraživanje granica i graničnih procesa, od kojih se

posebno ističe prostorna implikacija ovih društvenih fenomena, nameće prostor Bosne i Hercegovine kao izuzetno značajnu studiju slučaja u kontekstu recentnih i atraktivnih tema pograničnih studija.

Slika 4. Kronologija uspostave državne granice Bosne i Hercegovine

2.1.5. Geografski opis bosanskohercegovačkih granica

U izvorima je dostupno više podataka o dužini bosanskohercegovačke granice. Vrijednosti se kreću od 1459 km³, 1549 km u izvještaju Vijeća Ministara do čak 1605 km u *Strategiji za integrirano upravljanje granicom u Bosni i Hercegovini za period 2019 – 2023 godine* (Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 2019). Pored službenih dokumenata, brojni su i

³ http://www.uino.gov.ba/h/BiH_info.html (pristupljeno 24. 2. 2022. godine)

internetski izvori, koji daju različite podatke, poput hrvatske enciklopedije⁴ (1613,4 km), Wikipedije (1538 km) i dr.

Za početnu točku pri geoprostornoj deskripciji državne granice Bosne i Hercegovine je odabrana najjužnija točka državnog teritorija, a ujedno i tromeda Bosne i Hercegovine s RH i CG s koordinatama **42° 33' 19" N i 18° 26' 28" E**. Deskripcija granice je izvršena u smjeru kazaljke na satu te se prvo fokusira na granični sektor prema RH.

Prvi segment ove granice (Slika 5), koji se proteže uzvišenjima između Popovog polja i Dubrovačkog primorja je ujedno i najstariji. Potječe iz srednjeg vijeka, kada su u izravni kontakt dolazile oblasti pod upravom Kraljevine Bosne i Dubrovačke Republike. Od gore navedenih koordinata, državna granica Bosne i Hercegovine poprima generalni pravac sjeveroistok – jugozapad te prolazi sjevernim rubom **Konavla**, odnosno siječe kršku zaravan sa sjeverne strane planine Sniježnice i brda Stražišće. Potom prilazi obali Župskog zaljeva na manje od jednog km, odakle prema sjeveroistoku prati hrbat u neposrednom zaleđu grada Dubrovnika. Tu je smješten i granični prelaz **Ivanica**. S hrpta **Oštre glavice** (616 m) iznad dubrovačkog naselja Mokošica, granica povija dublje u unutrašnjost, ali zadržava gotovo paralelan pravac pružanja s jadranskom obalom. Prelazi preko kote **Ravni vrh (739 ma)**, pa preko krške zaravni stiže do vrha **Neprobić** (965 m) **iznad Orahovog dola**. Dalje obuhvaća obrub ove suhe doline te nastavlja prema sjeveroistoku i graničnom prelazu **Čepikuće**, nakon čega se s 350 m visoke zaravni podiže na kotu **Treskavac** (736 m), uz koje se nalazi selo **Dobri Do**. Odatle granica značajnije odstupa od svog generalnog dinarskog pravca pružanja te se pored naselja **Donji Drijen**, **Žukovica** i **Duži** (granični prelaz) počinje približavati Jadranskom moru, točnije **Malostonskom kanalu**. Na njegovu obalu izlazi približno četiri kilometra jugoistočno od **Neuma**. Tu se nalazi granični prelaz **Neum 2**.

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8918> (pristupljeno 24.2.2022. godine)

Slika 5. Geografski prikaz južnog pograničnog sektora (segment I) s RH

Jedini sektor morske granice Bosne i Hercegovine se proteže kroz **Malostonski kanal**, između poluotoka **Pelješac** i **Klek**. S obzirom na to da granični sporazum između Bosne i Hercegovine i RH još uvijek nije potpisan, pitanje teritorijalne pripadnosti otoka **Velikog** i **Malog Školja** i rta **Rep Kleka** je ostalo otvoreno. Između poluotoka Klek i novoizgrađenog Pelješkog mosta, morska granica naglo ide prema kopnu te prolazi zapadnim dijelom Neumskog zaljeva. Kod primorskog graničnog prelaza **Neum 1** ponovo postaje kopnena. U ovom sektoru (Slika 6) granica poprima pravac pružanja jugozapad – sjeveroistok, prelazeći preko brda **Prisoje** i krške zaravni u neumskom zaleđu, zapadno od zaseoka **Ilino Selo**, **Radež**, **Dračevica** i **Oskorušnica**. Potom granica dolazi do zapadnog sektora hrbata planine **Žabe** (oko 745 m), odakle ponovo dobiva uobičajeni dinarski pravac pružanja. Prema dolini Neretve, granica se hipsometrijski spušta u uvalu **Dobranje**, zatim zaravan **Borut** te preko brda Šibanica siječe rijeku Neretvu, između **Gabele** i **Metkovića**. Tu se nalaze dva granična prelaza – **Doljani** i **Gabela Polje**. U naselju Gabela Polje, granica se pruža kroz gusto naseljeno područje, podudarajući se s jednom lokalnom cestom. Prema SZ, granica prolazi **Gabelskim blatom** te razdvaja sela **Crniće** (u Bosni i Hercegovini) i **Prud** (u RH).

Naredni sektor državne granice se odnosi na rubno područje **Grada Ljubuškog**, jedinicu lokalne samouprave s najvećim brojem graničnih prijelaza – čak četiri (**Zvirići**, **Bijača**, **Crveni Grm** i **Orahovlje**). Granica u ovoj oblasti prolazi niskim terenom, odnosno preteže se

podnožjem brda na hrvatskom teritoriju – **Marušića greda, Maića greda, Veliki i Mali Šubir**, zatim poljem **Rastok te Debelim brdom i Kruševicom**, između kojih se nalazi uvala **Kašće**.

Slika 6. Geografski prikaz južnog pograničnog sektora (segment II) s RH

Granica se dalje pruža zapadnim rubom Općine **Grude**, gdje se mogu izdvojiti krški platoi i uvale u okolini Drinovačkog brda te prostrano **Imotsko-bekijsko polje**, koje granična linija dijeli na dva gotovo jednaka dijela. Istočno od **Donjih i Gornjih Vinjana** u RH, granica se diže na nadmorsku visinu od preko 700 m. U tom sektoru se nalaze granični prelazi **Gorica** (prema Donjim Vinjanima u Imotskom polju) i **Osoje** (u Općini Posušje prema Gornjim Vinjanima). Sljedeći segment granice se odnosi na južni rub **Posuškog polja**, gdje se pogranična linija mjestimično podudara s ponornicom **Ričinom** (Slika 7). Nakon toga se ističe 680 do 720 m visoka zaravan na kojoj se nalaze selo **Gornji Proložac** i uzvišenje **Volijak**. Granica još jednom presijeca rijeku Ričinu, ovaj put u njenom kanjonskom dijelu te prolazi pored hrvatskog sela Ričice. Granični sektor koji teritorijalno pripada Kantonu 10 započinje južno od planine **Zavelim**, gdje se ističe brdo **Gološija i Viničko polje**. Zapadno od ovog polja se nalazi **Aržano**, veće naselje s hrvatske strane granice, u čijoj se blizini nalaze dva granična prelaza – **Prisika i Kamensko**, smještene u zasebnim krškim uvalama. Radi o geoprostoru južno od **Buškog jezera**, koje je umjetnim podzemnim kanalom spojen s **HE Orlovac** u RH, što je predmet otvorenog graničnog pitanja između dvije zemlje. Dominantna uzvišenja u ovom području su **Tovarnica** (1265 m) i **Orlov kuk** (1237 m).

Slika 7. Geografski prikaz južnog pograničnog sektora (segment III) s RH

Izrazito orografski karakter granice je izražen u sektoru JZ od **Livanjskog polja** (Slika 8), gdje prati južne padine planine **Kamešnice**, a zatim skoro 70 kilometara segmente planine **Dinare**, prolazeći SI, a negdje JZ padinama glavnog hrbata. Među najistaknutijim vrhovima Dinare koji se nalaze na samoj granici, naročito se izdvajaju: **Maglaj** (1475 m), **Jančiji vrh** (1790 m) i **Orlovac** (1485 m). Selo **Uništa** predstavlja specifičan fenomen pograničnog naselja, budući da su smješteni u JZ podnožju Dinare, teritorijalno pripadaju Bosni i Hercegovini, a imaju neformalni status geoprometne eksklave. Na SZ završetku Dinare se nalazi granični prelaz **Bosansko Grahovo – Strmica**, preko kojeg se ostvaruje cestovna komunikacija između Bosanskog Grahova i Knina. Prema SZ granica slijedi dolinu rijeke **Butižnice** u slivu Krke. Na tom prostoru je zanimljiv primjer sela **Tiškovac**, koje je podijeljeno na Gornji, Donji i Lički. **Gornji Tiškovac** se nalazi u Kantonu 10, **Donji Tiškovac** je dio Unsko-sanskog kantona, a **Lički Tiškovac** pripada Ličko-senjskoj županiji, odnosno RH. U morfološkom pogledu, specifičan je položaj doline **Crnog potoka** (desna pritoka Butižnice), koja je široka manje od 500 m i pripada teritoriji Bosne i Hercegovine, ali duboko (u dužini od 3,2 km) prodire unutar hrvatskog teritorija.

Slika 8. Geografski prikaz zapadnog pograničnog sektora (segment I) s RH

Pogranični sektor koji teritorijalno pripada Unsko-sanskom kantonu većim dijelom korespondira sa zapadnom granicom gradskog teritorija **Bihaća** (Slika 9), koji predstavlja jedinicu lokalne samouprave s najdužom graničnom linijom. U najjužnijem dijelu granica nastavlja slijediti gornji tok rijeke Butišnice do **Dugopolja**, u kojem se s hrvatske strane nalazi istoimeno selo. Od tuda bosanskohercegovački teritorij dublje zalazi prema zapadu u poluokruženje teritorija RH na platou na kojem se nalazi selo **Bosanski Osredci**, nasuprot hrvatskom naselju **Srb**, smještenom u krškoj udolini. Potom slijedi povratak granice u uobičajeni pravac SZ – JI preko šest km duge rijeke **Krke**, pritoke **Une**. Sama rijeka Una izvire na hrvatskom teritoriju, ali nakon svega pet km svog toka kod ušća rijeke Krke postaje pogranična rijeka. Državna granica slijedi sredinu njenog toka sve do **Martin brodskih slapova**, nakon čega se premješta na obod krške zaravni na lijevoj obali rijeke, zaobilazeći kotlinsko područje **Kulen Vakufa** i tvrđavu **Ostrovicu** na istoimenom brdu. U ovom sektoru, bosanskohercegovački teritorij seže na zapad do podnožja planine **Visočice** i starih hrvatskih sela **Doljani** i **Boričevac**, nakon čega se vraća na istok prema dolini Une, čiji tok ponovo slijedi preko **Štrbačkog buka** i zapadno od **Ljutočke doline**. U neposrednoj blizini graničnog prelaza **Ripač**, granica napušta tok Une i ponovo postaje orografska. Ovaj segment granične linije je

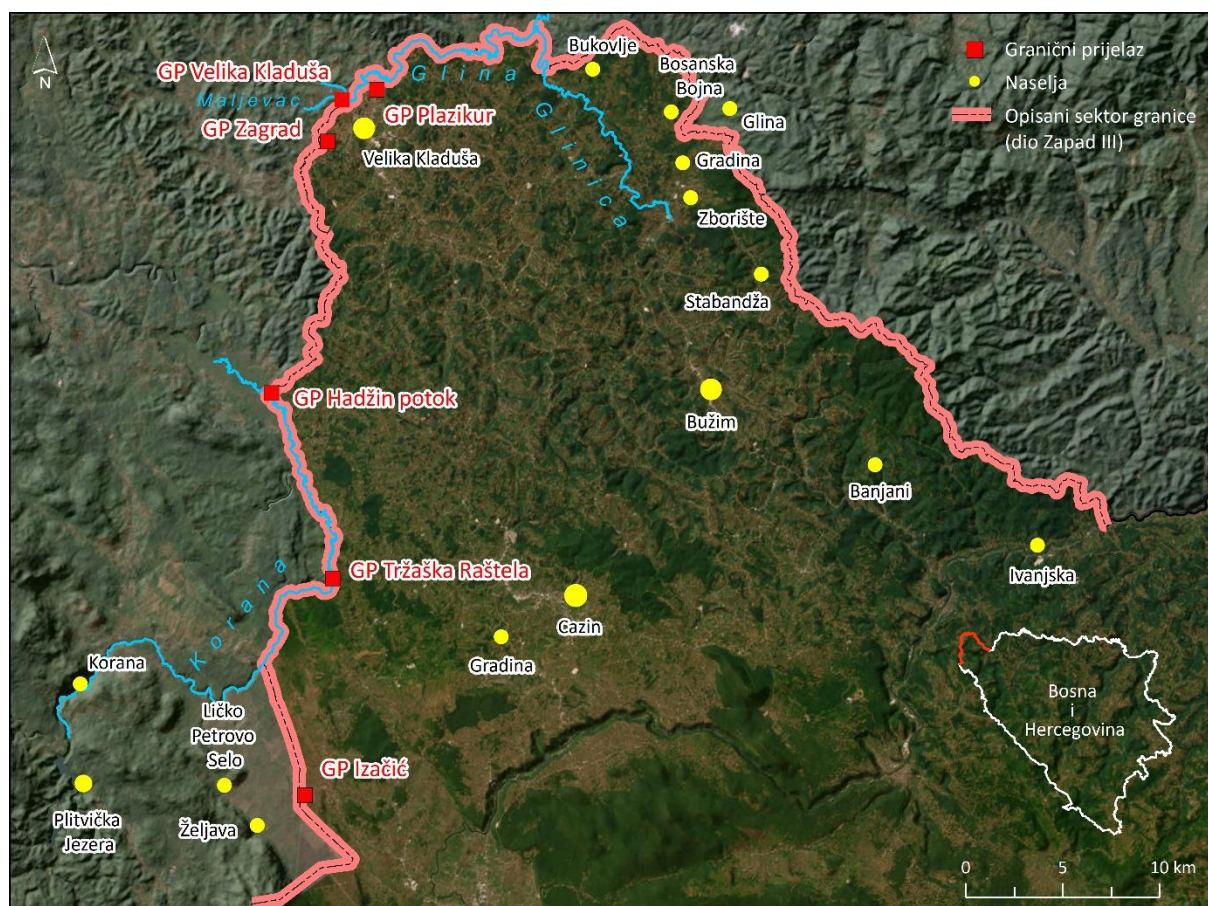
ujedno i najmlađi (definiran nakon Drugog svjetskog rata). Ovdje granica zaobilazi selo **Melinovac** u RH, prelazi preko pobrđa **Drenovače** i vodotoka u gornjem dijelu sliva rijeke **Dobrenice**, nakon čega se izdiže na greben **Plješevice**, odnosno vrhove **Trovrh** (1602 m), **Crni vrh** (1562 m), **Mala Plješevica** (1576 m), **Gola Plješevica** (1646 m) do najzapadnije točke državnog teritorija Bosne i Hercegovine – **Ogredljivi vrh** (1174 m). Potom se granica preko **Kurića vrha** spušta u **Baljevačko polje**, koje predstavlja krški plato na zapadnom rubu Bihaćke kotline. Nakon eskalacije migrantske krize na ovom području 2016. godine, izvršena je značajna izmjena šumskog krajolika ovog dijela planine Plješevice, uslijed sustavne deforestacije pograničnog pojasa, što je s hrvatske strane opravdano sigurnosnim razlozima.

Slika 9. Geografski prikaz zapadnog pograničnog sektora (segment II) s RH

U podnožju Plješevice, u Baljevačkom polju, nalazi se nekadašnji kompleks vojnog aerodroma **Željave**, koji je zbog činjenice da je podijeljen između dvije države, kao i ratnih stradanja danas u nefunkcionalnom stanju i izvan upotrebe. Prema sjeveru (Slika 10), granica se gotovo pravolinijski pruža između **Izačića** i **Ličkog Petrovog Sela** (GP Izačić). Na zapadnom rubu naseljenog mjesta **Bugar**, srednji tok rijeke **Korane** dobiva pogranični karakter. Ovdje započinje krajnji SZ dio državne granice Bosne i Hercegovine, koji odvaja Cazinsku krajinu (grad **Cazin** i općine **Velika Kladuša** i **Bužim**) od hrvatskih regija **Like**, **Korduna** i

Banovine (Banije). Granica se prema sjeveru uglavnom podudara s Koranom sve do sela **Hadžin Potok**, odakle prati istoimenu desnu pritoku ove rijeke. Preko Korane je izgrađen jedan granični prelaz – **Tržačka Raštela**. U pograničnom sektoru koji se odnosi na općinu Velika Kladuša, smjenjuju se suhozemni i hidrološki elementi granice, uz naseljena mjesta Johovica, Donja Vodovska, Šiljkovača i Šmrekovac. Na ovom potezu, za definiranje granice su ponegdje iskorišteni i manji vodotoci, poput Vidovske, Graborske rijeke i Buhače. U neposrednoj blizini **graničnog prelaza Maljevac**, kod Velike Kladuše, granična linija dobiva generalni pravac istok – zapad, prateći rijeku **Glinu i donji tok njene pritoke Glinice**. Vrlo raščlanjen brdski i šumski teren između **Unsko-koranske zaravni** u Bosni i Hercegovini i **Zrinske gore** u RH je područje kroz koje se pruža sljedeći segment pograničja u pravcu SZ – JI. Na bosanskohercegovačkoj strani granice ovdje su smještena ruralna naselja: **Bukovlje, Bosanska Bojna, Gradina, Zborište, Stabandža i Banjani**. Među istaknutijim brdskim uzvišenjima ovog sektora se izdvajaju: **Lipova glava, Ćorkovača (603 m) i Ugljarica**. Između naselja **Ivanjska** (administrativni dio grada Bosanske Krupe) i **Gornji Dobretin** (dio općine Glina u RH), granična linija se spušta u dolinu Une i nastavlja pratiti njen tok.

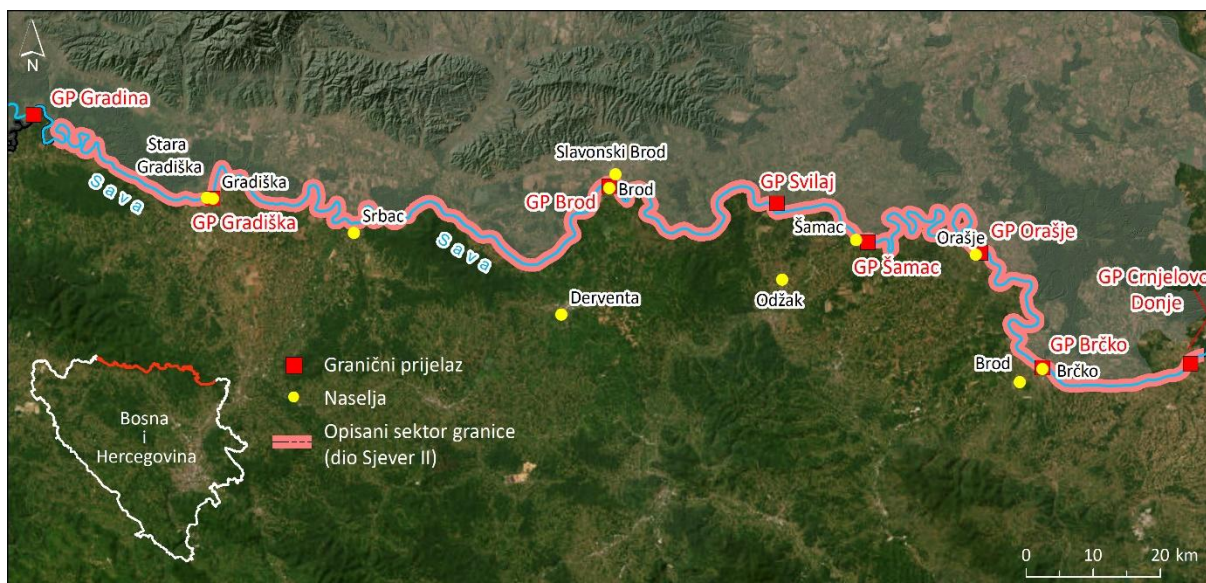
Slika 10. Geografski prikaz zapadnog pograničnog sektora (segment III) s RH

Kod **Ivanjske** se nalazi svojevrsna tromeda dva bosanskohercegovačka entiteta – FBiH i RS-a s RH. Državna granica dalje dobiva hidrografski karakter, prateći donji tok rijeke Une, u generalnom smjeru JZ – SI, do njenog ušća u Savu kod Jasenovca. U okviru ovog sektora se nalaze četiri granična prelaza – **Novi Grad, Kostajnica, Kozarska Dubica i Gradina Donja**. Na nekoliko mjesta dolazi do divergiriranja granične linije u odnosu na glavni tok Une (Slika 11). U tom kontekstu najviše pažnje privlači ada između (Bosanske) Kostajnice i Hrvatske Kostajnice, koja predstavlja predmet otvorenog graničnog pitanja između dvije države. Pri ušću Une u Savu kod Jasenovca, odnosno Gradine Donje se nalazi najsjevernija točka bosanskohercegovačkog teritorija. Od tuda pa do sela Vršani kod Bijeljine, rijeka Sava u dužini od 307 km predstavlja ujedno i državnu granicu Bosne i Hercegovine prema RH.

Slika 11. Geografski prikaz sjevernog pograničnog sektora (segment I) s RH

U okviru RS-a, ovom sektoru (Slika 12) pripadaju sljedeće pogranične općine/gradovi – **Kozarska Dubica, Gradiška, Srbac, Derventa, Brod, Šamac** i manjim dijelom **Bijeljina**. Uz Savu se nalazi i Posavski kanton unutar FBiH, s gradom **Orašjem** i općinama **Odžak** i **Domaljevac Šamac**, kao i **Brčko Distrikt**. Granični prijelazi na Savi su: **Gradiška, Brod, Donji Svilaj** (ulazak europskog koridora Vc u Bosni i Hercegovini), **Bosanski Šamac, Orašje** i **Brčko**. U Brčkom se nalazi jedina bosanskohercegovačka luka za međunarodni vodeni promet. Sava je inače relativno široka ravničarska rijeka s nekoliko većih meandara, ali na njoj nema slučajeva teritorijalnih sporenja.

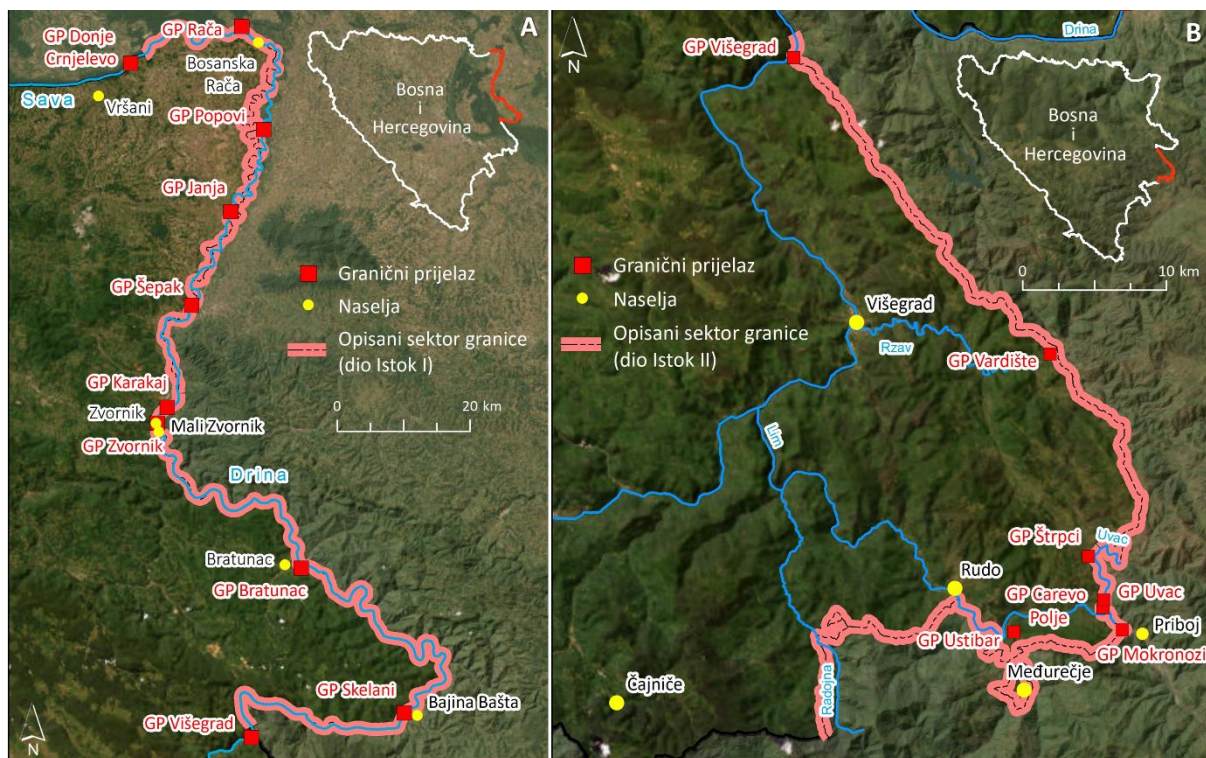
Slika 12. Geografski prikaz sjevernog pograničnog sektora (segment II) s RH

Kod mjesta **Vršani** se nalazi najzapadniji dio granice Srbije s Bosnom i Hercegovinom. Od tog dijela pa sve do **Bosanske Rače**, u dužini od 34 km, pravcem zapad – istok se proteže međudržavna granica rijekom Savom (Slika 13A). Kod Bosanske Rače, u neposrednoj blizini ušća Drine u Savu, nalazi se **granični prelaz Rača**. Približno na ovom mjestu granica naglo zaokreće u generalni pravac sjever – jug, prateći rijeku **Drinu**.

Međutim, zbog vrlo izraženog meandriranja i čestih pomicanja korita u donjem toku između oblasti Semberije i Mačve, u ovom sektoru dolazi do odstupanja prvobitno definirane granične linije u odnosu na današnji glavni riječni tok. Zbog toga se značajan dio teritorija Srbije u međuvremenu našao na lijevoj obali Drine, dok istovremeno postoje i manji dijelovi teritorija Bosne i Hercegovine na desnoj obali. Ovakva situacija uzrokuje brojne praktične probleme tamošnjem stanovništvu, kao i lokalnim vlastima u pogledu reguliranja imovinskih pitanja i obavljanja svakodnevnih aktivnosti. U ovom graničnom sektoru se nalaze i dva granična prelaza – **Popovi i Šepak**. Južno (uzvodno) od ušća rijeke Sapne, Drina ima mnogo jasniji pogranični karakter te iz ravničarskog dijela, prelazi u brdsko-kotlinski segment koji prati njen srednji tok. U ovom sektoru granice se uz samu rijeku nalaze i veća dvojna naselja: **Zvornik – Mali Zvornik, Bratunac – Ljubovija i Skelani – Bajina Bašta**. Uz njih se nalaze i granični prelazi – **Karakaj, Bratunac i Skelani**. Na ovom području su na Drini izgrađene i dvije veće hidroelektrane – Zvornik i Bajina Bašta, s pripadajućim hidroakumulacijama Zvorničkog i Perućakskog jezera. Budući da ove hidroelektrane pripadaju elektroenergetskom sustavu Srbije, pitanja financijske nadoknade za potopljeno zemljište Bosni i Hercegovini, kao

i nesmetanog prekograničnog održavanja ovih postrojenja, predstavlja jedno od otvorenih graničnih pitanja između dvije države.

Kod naseljenog mjesta **Zemljice (općina Višegrad)**, državna granica Bosne i Hercegovine i Srbije napušta **Perućačko jezero** u kanjonu Drine te povija u pravac SZ – JI, prateći Brusnički potok, nakon čega izlazi na planinski masiv **Zvijezde** (Slika 13B). U ovom sektoru, granična linija ostavlja najviši vrh Zvijezde – **Veliki Stolac** (1673 m) u potpunosti na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali prelazi preko drugih istaknutih uzvišenja, kao što su **Janjač** (1473 m), **Bojište** (1214 m), **Veliki vis** (1170 m), **Stolac** (1199 m), **Zagvoznica** (1180 m) i **Lipa** (1006 m). Kod sela **Vardište**, gdje se nalazi i istoimeni granični prelaz, siječe dolinu **Bijelog Rzava**, a kod Prisoja i dolinu **Crnog Rzava**. Ove dvije rijeke se svega nekoliko kilometara nizvodno prema Višegradu spajaju u jedinstven tok – **Rzav**. U razvodnoj zoni između rijeka Rzav i Lim se proteže brdsko-planinski teren, koji tek manjim segmentom ulazi u hipsometrijsku zonu iznad 1000 m (Oštrelj – 1078 m). Ovaj pogranični sektor je prvenstveno značajan zbog ulaska željezničke pruge Beograd – Bar na teritorij Bosne i Hercegovine, koju napušta nakon svega četiri kilometra kod mjesta **Štrpci**. U ovom području je i donji tok rijeke **Uvac** poslužio za definiranje granične linije te se pri njenom ušću u Lim nalazi i **istoimeni granični prelaz**. Rijeka Lim također predstavlja pograničnu rijeku, s tim što u predjelu **Bič planine** (Goli vrh – 1365 m) i naselja **Ustibar** dolazi do premještanja granične linije na okolni visinski teren. Između ovog sektora granice i bosanskohercegovačke **eksklave Međurječje** na jugu se nalazi svega oko 600 m širok pojas teritorija Srbije. Nadomak Rudog, kod istoimenog graničnog prelaza prema Sjevernom Severinu, granica ponovo ima orografski karakter, te se iz korita Lima uzdiže na **Gajevu planinu**, odnosno njen najviši vrh – **Veliki Tmor** (1280 m). Između čajničkog sela **Mištar** u Bosni i Hercegovini i pribojskog sela **Strmac** u Srbiji se nalazi srbijanska poluenklava trokutastog oblika duboko unutar bosanskohercegovačke teritorije. Preko planine Rudine granična linija na rubu atara sela **Đakovići** stiže na planinu **Gradinu**, gdje se nalazi državna tromeda Bosne i Hercegovine sa Srbijom i CG.

Slika 13. Geografski prikaz istočnog pograničnog sektora (segment I i II) sa Srbijom

Najsjeverniji sektor granice između Bosne i Hercegovine i CG povezuje planine **Gradinu**, **Stakorinu** i **Kovač**, slijedeći razvođe slivova **Janjine** s bosanskohercegovačke strane i **Poblačnice**, koja teče teritorijem tri države (Slika 14A). Na planini Kovač se nalazi granični prelaz **Metaljka** u istoimenom podijeljenom selu, koji je ujedno i hipsometrijski najviši na graničnoj liniji Bosne i Hercegovine (1230 m). Uz gornji tok **Luške rijeke**, granica mijenja pravac prema sjeveru, obilazeći selo **Trpinje** u Bosni i Hercegovini (općina **Čajniče**), sve do **Crnog vrha** (1307 m). Od Crnog vrha do **Okladnika** (1372 m), granična linija ima generalni pravac SI – JZ, prateći brdsko-planinski teren na rubu općine **Foča (RS)**. Južno od vrha Okladnik, nalazi se crnogorsko selo **Geuši**, koje je duboko uvučeno u polukruženje bosanskohercegovačke teritorije te se nalazi u potpunoj prometnoj izolaciji prema ostatku CG. Koritom manjeg vodotoka **Šupljice**, granica dalje prema jugu dostiže u srednji tok **Čehotine**, gdje nakon svega nekoliko kilometara dobiva izraziti planinski karakter, izlazeći na jednu od najviših pograničnih planina – **Ljubišnju**, uključujući sljedeće vrhove: **Javorje** (1665 m), **Kobilju glavu** (1869 m), **Vojinovac** (1904 m), **Malu Ljubišnju** (2073 m) i neimenovani vrh (2190 m) u neposrednoj blizini najviše točke ove planine – **Dernječišta**. Sljedeći dio granice označava tok **Crnog potoka**, do njegovog ušća u Dragu, nakon čega pravolinijski prelazi preko visokih platoa **Radovine** i **Obzira** te se poslije **Demirovog vrha** (1674 m) strmo spušta u kanjon **Tare**, rijeke čiji tok ide sve do njenog sutoka s Pivom kod **Šćepan Polja**.

Nasuprot Šćepan Polju, s bosanskohercegovačke strane se nalazi granični prelaz **Hum**, koji je dolinom Drine prema sjeveru povezan s Fočom. Državna granica, nastavlja prema jugu rijekom **Pivom** u dužini od oko tri km. Između Donjeg i Gornjeg Kruševa, naglo zaokreće prema JZ, ulazeći u svoj najviši segment, gotovo pravolinijski prelazeći preko platoa planine Vučevo, zatim **Maglića**, uključujući i njegov najviši vrh (2386 m – najviša točka cijele Bosne i Hercegovine), pa glavnog grebena **Volujka** između vrhova **Veliki Oštrikovac** (2296 m) i **Velika Vlasulja** (2337 m), do **Lebršnika**. U ovoj zoni, granica izlazi iz sektora koji pripada općini Foča (RS), prelazeći u izrazito holokrški teren na razmeđu **Istočne Hercegovine** (Gacko, Bileća i Trebinje) i CG. Sa Lebršnika se granica hipsometrijski spušta na obod **Gatačkog polja**, praveći 'lakat' preko zapadnih padina **Manite gore** i sjevernih padina **Somine**. Kao pogranična naselja s bosanskohercegovačke strane se ističu: **Berušica** sa zaseokom Šljivovica, **Kazanci** sa zaseocima **Bašića Do** i **Džamije** te **Vratkovići** sa zaseokom **Sveti Arhangel**. Dalje pružanje državne granice se odlikuje okomitim južnim pravcem kroz kršku oblast Rudina, gdje se kao najistaknutije uzvišenje izdvaja Vardar (1130 m), a Vrbica kao jedino sela s pravim pograničnim karakterom. Preko **Golog brda**, **Deleuških strana**, gdje se nalazi i granični prelaz **Deleuša** (nedaleko od **Bileće**), **Pilatovačkog potoka** i dominantne kote **Jabukovac** (828 m), granica dalje stiže do umjetne akumulacije **Bilečkog jezera** (Slika 14B).

Slika 14. Geografski prikaz istočnog pograničnog sektora (segment III) s Crnom Gorom

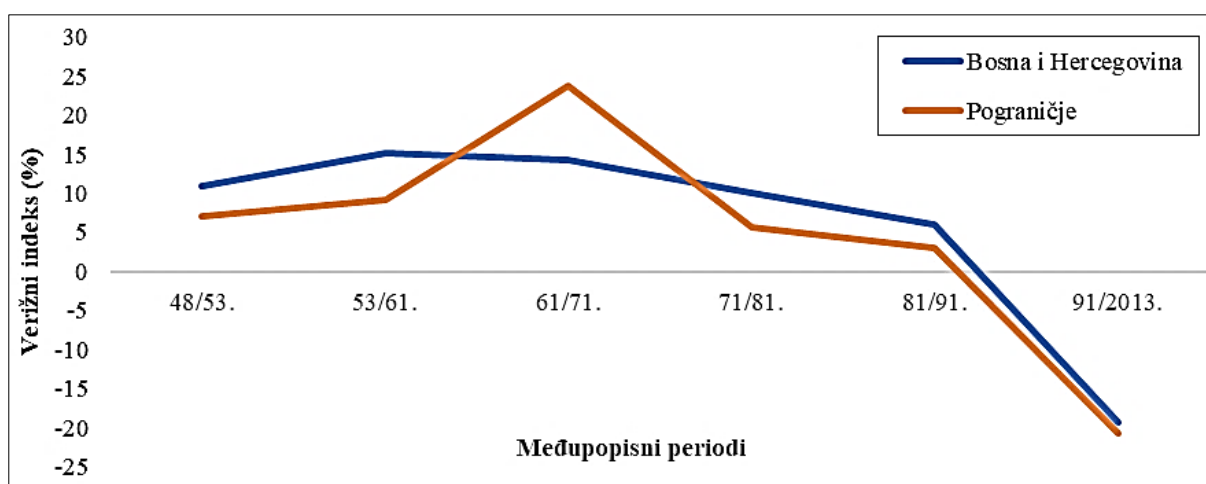
Granična linija dijeli ovu vodenu površinu, tako da približno njene tri četvrtine pripadaju Bosni i Hercegovini, a suhozemni izgled granice ponovo dolazi do izražaja svega nekoliko stotina metara od brane **HE Grančarevo**. Od tud se granica zakratko pruža prema istoku preko **Skorča gore**, ali strmim koritom **Mirotišnice** se potom prema jugu kod sela **Arandelova** spušta u dolinu **Sušice**, lijeve pritoke Trebišnjice. Na krajnjem jugoistoku Bosne i Hercegovine, državna granica prolazi morfostrukturom planine **Orjen**, povezujući neke njene istaknute vrhove, kao što su: **Velika Jastrebrica** (1861 m), **Vučji zub** (1802 m), **Buganja greda** (1849 m) i **Visoki brijeg** (1833 m). U neposrednoj blizini tromeđe Bosne i Hercegovine, CG i RH, nalazi se granični prelaz **Zupci**, koji predstavlja najkraću poveznicu **Trebinja i Herceg Novog**.

2.1.6. Demografski i socioekonomski trendovi u Bosni i Hercegovini

2.1.6.1. Demografska obilježja

Bosna i Hercegovina se danas u europskim okvirima promatra u svjetlu dezintegracijskih i tranzicijskih procesa. Recentni bosanskohercegovački demografski razvoj nije moguće izdvojiti od društvenih, ekonomskih, političkih i sociokulturnih tendencija iz bliže i dalje prošlosti (Emirhafizović i Zolić, 2017). Ogromne društvene promjene koje je država doživjela kroz razdoblja do svoje samostalnosti, imali su velikog utjecaja na njeno stanovništvo. Periferni položaj u odnosu na velike kulturno-civilizacijske sfere (Lovrenović, 2015), politička povijest i prostorna pokretljivost stanovništva utjecali su na demografsku sliku, koju su u najrecentnijem razdoblju, a naročito pod djelovanjem rata (1992-1995) i umjetno inducirane demografske i gospodarske tranzicije, dodatno modelirali (problematizirali). U prvoj studiji o emigracijama Bosne i Hercegovine (Čičić, 2019) navodi se da suvremeni demografski razvoj obilježava ukupna depopulacija i intenzivirano demografsko starenje. Ovi procesi uzrokovani su kontinuirano negativnim vrijednostima komponenti prirodnog i mehaničkog kretanja, što je rezultat postratne društvene klime, ali i narušenih struktura stanovništva, naročito dobne. Analizirajući distribuciju naseljenosti po prirodnim geografskim čimbenicima, uočava se veća naseljenost u riječnim kotlinama i generalno nižim nadmorskim visinama. Spuštajući se na niže prostorne jedinice, regije i jedinice lokalnih samouprava, uočava se proces jasno izraženih demografskih dispariteta, koji se uklapaju u suvremene paradigme o naseljavanju (pražnjenje seoskih područja i veća naseljenost ekonomski progresivnijih krajeva). Demografska analiza Bosne i Hercegovine, s ciljem usporedbe demografskih indikatora na državnom nivou s pograničnim zonama, obuhvatit će najnoviji međupopisni period (1991-2013) i razdoblje od 2013 do 2022 (procjene službenih statističkih institucija).

Recentna demografska literatura u Bosni i Hercegovini (Emirhafizović i Zolić, 2017; Čičić, 2019; Remenyi i dr., 2023) navodi depopulaciju kao glavni demografski trend, karakterističan za posljednje međupopisno razdoblje, ali i sve godine procjene nakon popisne (2013). Radi se o ukupnoj depopulaciji, po kojoj se smanjenje ukupnog broja stanovnika ostvaruje udruženim negativnim čimbenicima u prirodnom i mehaničkom kretanju. Nakon proglašenja nezavisnosti, Bosna i Hercegovina se našla u ratnom razdoblju, koje je najvažniji posredni i neposredni modifikator demografske slike devedesetih godina i početka 21. stoljeća (Pobrić, 2002). Zbog toga će se bosanskohercegovačko društvo naći u procesu inducirane i umjetno intenzivirane ekonomske i demografske tranzicije. Naime, njihov prirodni tok započet sedamdesetih godina prethodnog stoljeća je doživio stagnaciju, pa čak i regresiju u razdoblju od 1992 do 1995. godine. Dakle, dezintegracijski procesi početkom devedesetih, popraćeni ratnim razaranjima, inducirana demografska i ekonomska tranzicija doveli su do intenzivne depopulacije u razdoblju od 1991 do 2013. godine, što se nastavlja i danas (Slika 15).

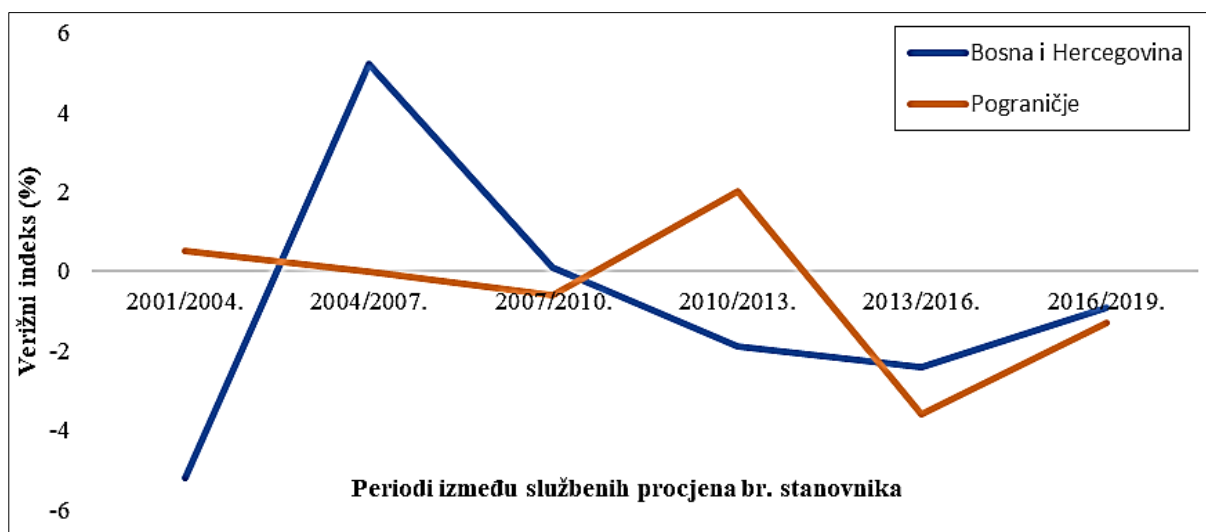

Slika 15. Indeks promjene broja stanovnika po popisima za državnu i pograničnu razinu istraživanja;

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2001-2023.

Dinamika broja stanovnika najčešće se analizira za razdoblje od popisne 1948. do 2013. godine te prema procjenama statističkih institucija, ali i projekcijama UN-a za bosanskohercegovačko područje (UNFPA, 2019). Razdoblje iza II svjetskog rata do 60-ih godina prošlog stoljeća obilježavale su visoke stope nataliteta i fertiliteta, po kojima se Bosna i Hercegovina izdvajala kao jedna od vodećih u Europi. Takav trend objašnjava se pretežno agrarnim društvom s velikim udjelom nepismenih stanovnika i tradicionalno-patrijarhalnim religijsko-kulturnim obrascima.

Nakon 60-ih godina, porast broja stanovnika se nastavlja, a Bosna i Hercegovina prelazi 3,2 milijuna stanovnika. Trend je induciran procesima industrijalizacije i urbanizacije, čemu treba pridodati i postupne modernizacijske impulse, koji dovode do transformacije društva. Tad se osjete i rezultati središnje faze demografske tranzicije – napuštanje i smanjenje agrarnih vrijednosti stopa fertiliteta i nataliteta u nekoliko etapa. Sredinom 70-ih godina vrijednosti ovog pokazatelja pale su ispod 20 ‰ (Pobrić i Robinson, 2015; UNFPA, 2019), da bi 2021. godine postupno pale sve do 7,9 ‰. Svojstveno ovim fazama i stope mortaliteta, uslijed modernizacijskih poboljšanja u zdravstvenom sustavu, ali i životnom standardu imaju regresivan trend. U kontekstu migracija, bosanskohercegovački prostor zadržao je tradicionalno emigracijski karakter. Pašalić i Pašalić (2017) ističu važnost urbano-ruralnih migracija, koje rezultiraju disparitetima u prostornoj distribuciji stanovništva. Posebno naglašava nastanak koncentracijskih jezgra, odnosno velikih gradskih centara.

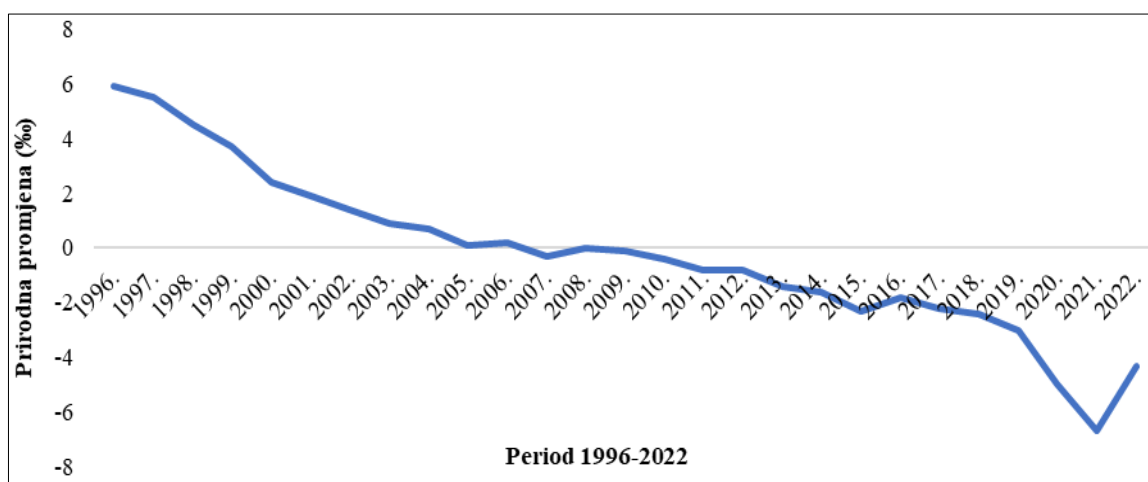
Slika 16. Indeks promjene broja stanovnika na osnovu procjena broja stanovnika za državnu i pograničnu razinu istraživanja;

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2001-2023.

Razdoblje 90-ih godina 20. stoljeća obilježeno je ratnim događajima kao najznačajnijim modifikatorom demografske slike Bosne i Hercegovine, koju od tad obilježava izrazito depopulacijski trend (Nurković, 2006). Dotadašnji porast broja stanovnika je zaustavljen uslijed ogromnih ratnih gubitaka, koje su uz neposredni imali i posredni učinak. Naime, izgubljeni prirodni priraštaj i naknadne emigracije onemogućile su točne procjene demografskih gubitaka. Razrušena gospodarska i prometna infrastruktura, veliki broj raseljenih, opća postratna klima, koja se ni dugi niz godina ekonomski nije revitalizirala, dovela je do ozbiljnih poremećaja u demografskoj slici. Demografska situacija u ovakvim neprilikama obilježava se stanjem tzv.

kvazi postranzicije (Wertheimer-Baletić, 2016), odnosno završne faze tranzicije s veoma niskim stopama nataliteta i fertiliteta koje nisu rezultat ekonomske i socijalne stabilizacije kakva je svojstvena posttranzicijskim zemljama.

Bosna i Hercegovina, prema posljednjem Popisu stanovnika iz 2013. godine imala je nešto više od tri i pol milijuna stanovnika (3.531.159), što je za petinu manje od predratne populacije (4.377.033). Gustoćom naseljenosti od 69 stanovnika/km² svrstava se u države razmjerno slabije gustoće naseljenosti. Trend depopulacije naročito se intenzivira nakon 2013. godine (Slika 16), kada je glavni čimbenik takvih demografskih prilika bio konstantan i kontinuiran pad stopa prirodne promjene (Slika 17.), kasnije produbljen i negativnim migracijskim saldom. S obzirom na to da ne postoji službena statistika iseljenih, mnogi demografi izražavaju sumnju u trenutne procjene broja stanovnika i smatraju da je brojka ukupne populacije manja od službenih podataka, odnosno 3,453 milijuna stanovnika 2021. godine (UNFPA, 2019). Potrebno je istaknuti da je došlo do promjene trendova u emigracijskom uzorku (Čičić, 2019).

Slika 17. Prirodna promjena za period 1996-2021;

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2001-2023.

Sličan trend obilježje je i pograničnih područja. Depopulacija ima svoje prostorne varijacije, sukladno tome spektar geografskih čimbenika utječe na intenzitet smanjenja broja stanovnika (prirodna osnova, ekonomska stabilnost, politička situacija, itd.). Uočena je izrazita prostorna polarizacija, koja se u demografskom razvoju odražava stvaranjem depopulacijskih i koncentracijskih jezgri. Nurković (2006) izdvaja kao demografski vitalnije i progresivnije prostore na sjeveru i centru države, dok dijelove istočnobosanske, istočnohercegovačke i zapadnobosanske teritorije kao prostore brzog praznjenja stanovništva. Na osnovu vrijednosti procjena broja stanovnika nakon popisa 2013. godine uočava se prostorno širenje depopulacije.

Stoga se određeni prostori, u odnosu na unutrašnje kotlinske i sjeverne nizinske prostore, mogu promatrati kao geografska i funkcionalna periferija (Nurković, 2006).

Prirodno-geografski čimbenici imaju veliku ulogu u prostornoj distribuciji stanovništva, posebno ako se analiziraju s regionalnog aspekta (Ahmetbegović, 2014; Ahmetbegović i dr., 2015). Analizom reljefnih predispozicija u odnosu na naseljenost izdvaja se sjeverna Bosna - ravni, dolinski tereni, a naročito njeni sjeveroistočni dijelovi, kao gusto naseljeni krajevi, zajedno uz Sarajevsko-zeničku kotlinu kao populacijsku, ekonomsku i urbanu okosnicu razvoja Bosne i Hercegovine. Ostali planinski, planinsko-kotlinski i krški prostori obilježava demografski pad i regresija te sporiji demografski razvoj. Izrazito depopulacijski krajevi, poput općina Kantona 10 ili pojedinih općina trebinjske mezuregije su ekonomski stagnantni, ponekad i deprivirani krajevi, specifičnih razvojnih ograničenja.

Dihotomija urbano-ruralno otkriva najizraženije disparitete u kontekstu naseljenosti. Naime, u posljednjem međupopisnom razdoblju zabilježeno je *izumiranje* velikog broja naselja. Jedan od razloga su migracije, između ostalog i prema gradovima, koje su se dogodile u dva vala. Prvi val je potaknut ubrzanom rastom stanovnika u gradovima, kao posljedica razvoja industrijskih centara 80-ih godina i porastom radnih mjesta, što je pokrenulo priljev stanovništva iz ruralnih područja. Urbano stanovništvo je početkom 90-ih godina povećano za skoro četiri puta u odnosu na sredinu 20. stoljeća. Naime, 39,5 % gradskog stanovništva 1991. godine svrstavalo je Bosnu i Hercegovinu u europskom kontekstu na sam kraj liste urbaniziranih zemalja. Drugi val redistribucije stanovništva dogodio se u ratnim i postratnim okolnostima, induciran etničkim motivima – velika emigracija stanovništva (nastanak ruralnih egzodusa) i administrativna podjela općina, koja je pojedina naselja, povlačenjem međuentitetske linije razgraničenja, izolirala i ostavila van centralno-mjesnih funkcija (Raos, 2010). Prema posljednjem izvoru (Popis stanovništva 2013.) udio urbanog stanovništva iznosi 43 %. Najveći dio urbanog stanovništva generiraju veliki makro regionalni centri – Sarajevo i Banja Luka, ali i centri poput Mostara, Tuzle i Zenice.

Bosna i Hercegovina je oduvijek bila emigracijska zemlja (Domazet i dr., 2019) koja je prošla kroz nekoliko valova masovnog iseljavanja stanovništva. Prvi od njih su radne migracije 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća (Pobrić, 2002; Pašalić i Pašalić, 2017; Čičić, 2019). Sljedeće su prisilne migracije 90-ih godina uzrokovane ratom. U razdoblju od 1991. do 1995. godine izvan Bosne i Hercegovine je izbjeglo više od milijun stanovnika od kojih se u postratnom razdoblju vratilo tek oko pola milijuna. Povratak se događao većinom u prvim postratnim godinama - u drugoj polovini 1990. i nešto u prvoj polovini 2000. godine. Druga polovica ratnih izbjeglica, njih oko pola milijuna, ostala je živjeti u inozemstvu prijemom državljanstva zemalja

koje su im je pružila utočište (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2012). Treći val migracija su suvremene migracije ekonomskog tipa, čija je glavno obilježje iseljenje mladog i obrazovanog stanovništva (tzv. odljev mozgova). Svjetska banka procjenjuje da je ukupni postotak emigracije visokoobrazovanih iz Bosne i Hercegovine 23,9 %, a liječnika 11,1 % (Efendić, 2021). Prema ovim podacima Bosna i Hercegovina zauzima vodeće mjesto u svijetu po migraciji visokoobrazovanog stanovništva. Uzimajući u obzir negativnu međupopisnu stopu promjene, negativnu vrijednost prirodne promjene i izraženu emigracijsku stopu, Bosnu i Hercegovinu obilježava emigracijski tip općeg kretanja stanovništva. Najčešće su to izrazito depopulacijska područja (E3), dok je u nekim općinama zabilježen i najizraženiji emigracijski tip s obilježjem izumiranja (E4) (Friganović, 1990).

Prema dostupnim službenim podacima agencija za statistiku zemalja prijema i diplomatsko-konzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine, kojima raspolaže Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, procjena ukupnog broja osoba koje žive u iseljenuštvu, a koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine iznosi najmanje 2 milijuna (uzimajući u obzir i drugu generaciju) što čini 56,6 % u odnosu na broj stanovnika prema Popisu iz 2013 (Agencija za statistiku BiH, 2016). Prema procjenama Svjetske banke, koja uzima u obzir samo prvu generaciju iseljenika, postotak je nešto manji i iznosi 44,5 % što pozicionira Bosnu i Hercegovinu na 16. mjesto u svijetu po stopi emigracije (World bank group, 2016). Točni statistički podaci o ukupnom broju emigranata rođenih u Bosni i Hercegovini, bez obzira na njihovo trenutno državljanstvo, u 51 zemlji svijeta iznosi 1.692.860, od čega u 30 zemalja Europe (Švicarska, Norveška i EU-28) živi oko 60 % bosanskohercegovačkih emigranata (Ministarstvo sigurnosti BiH, 2018).

Agencija za statistiku, kao i entitetski zavodi za statistiku izdaju podatke o unutrašnjim migracijama, dok je pitanje prikupljanja podataka o vanjskim migracijama i dalje problem u koji treba uložiti dodatna sredstva. Najčešće destinacije emigranata iz Bosne i Hercegovine su Njemačka, Austrija i Slovenija, dok se broj odseljenih u Srbiju i RH sve više smanjuje (Ministarstvo sigurnosti, 2023).

Jedan od najznačajnijih izazova u rješavanju migracijskih problema je izvođenje realne statističke baze, osobito o vanjskim migracijama. Jedan od potencijalnih rizika koji može ograničiti istraživanje je *fiktivna statistika*, uočena u onim prostornim jedinicama kod kojih vrijednosti određenih demografskih indikatora ne odgovaraju stanju na terenu. Takvi se primjeri mogu pronaći i u pograničju. Kvalitetna baza, uz broj stanovnika, treba sadržavati i dobno-polnu strukturu stanovništva te podatke o etničkoj strukturi. Navedeno je potrebno kako bi se

precizno mogle uočiti promjene u međupopisnom razdoblju (1991-2013.), što može biti početna faza analiziranja broja odseljenih u pojedinim etničkim kategorijama.

Uz imigracijsku sastavnicu mehaničkog kretanja, potrebno je naglasiti i trendove imigracijskih procesa u svjetlu suvremene migracijske krize, izražene od 2015. Bosna i Hercegovina, a posebno njena pogranična područja (naglasak prema RH, kao granici prema EU) nalaze se na tranzitnoj ruti migranata s Bliskog istoka. Riječ je o koridoru kojima se migranti kreću do RH (s bosanskohercegovačkog teritorija) i Mađarske (srbijanska granica), od kud dalje nastoje stići do razvijenijih europskih zemalja, tradicionalno imigracijskih destinacija, poput Njemačke (Hameršak, 2021; Mlinarević i Ahmetašević, 2022; Helms, 2022). Tako je 2015. godine, u jednom od najvećih migrantskih valova, preko balkanske rute prešao veliki broj migranata (Petrović i Bukvić, 2017; Ahmetašević, 2022). Navedeno je prouzrokovalo brojne probleme, prvenstveno zbog zatvaranja vanjskih granica EU. Uslijed nereguliranih migracijskih zakona i strategija, veliki broj migranta ostao je na granicama EU, stacionirajući se u migrantske kampove u pograničnim zonama Bosne i Hercegovine. Takve prilike, posebno u razdoblju posljednjeg vala 2020. godine, otvorile su brojne procese socijalnih promjena, socijalnog umnožavanja granica i redefiniranja istih, ali i sigurnosne izazove na koje su državni centri politički odgovarali. Prema Kržalić i Kobajica (2021) skoro 24 000 izbjeglica i migranata našlo se na teritoriju Bosne i Hercegovine. Brojka se povećala za osam posto u 2019. godini, a implikacije koje se nameću migrantskim priljevom odnose se na socijalno zbrinjavanje istih, sigurnosna pitanja te odnos s EU. Poseban niz problema došao je do izražaja u pograničnim dijelovima države, što otvara novi istraživački fokus na ove prostore, koji su se pokazali veoma nemoćni u rješavanju istaknutih problema.

Dakle, problematizacija migracija i njihov utjecaj na demografsku i socioekonomsku sliku Bosne i Hercegovine ogleda se kroz procese velike emigracije reproduktivno i radnosposobnog stanovništva, ali i globalni problem migrantske krize, unutar koje je Bosna i Hercegovina jedna od zemalja zadržavanja migranata. Zbog oba problema, nadležne institucije su pristupile izradi strategija upravljanja migracijskim procesima, gdje se na problem nailazi u već prvoj fazi, odnosno utvrđivanju broja imigranata i emigranata. U daljim fazama bitno je sagledati utjecaj ovih procesa na održivost i funkcionalnost prostora u kojem se odvijaju.

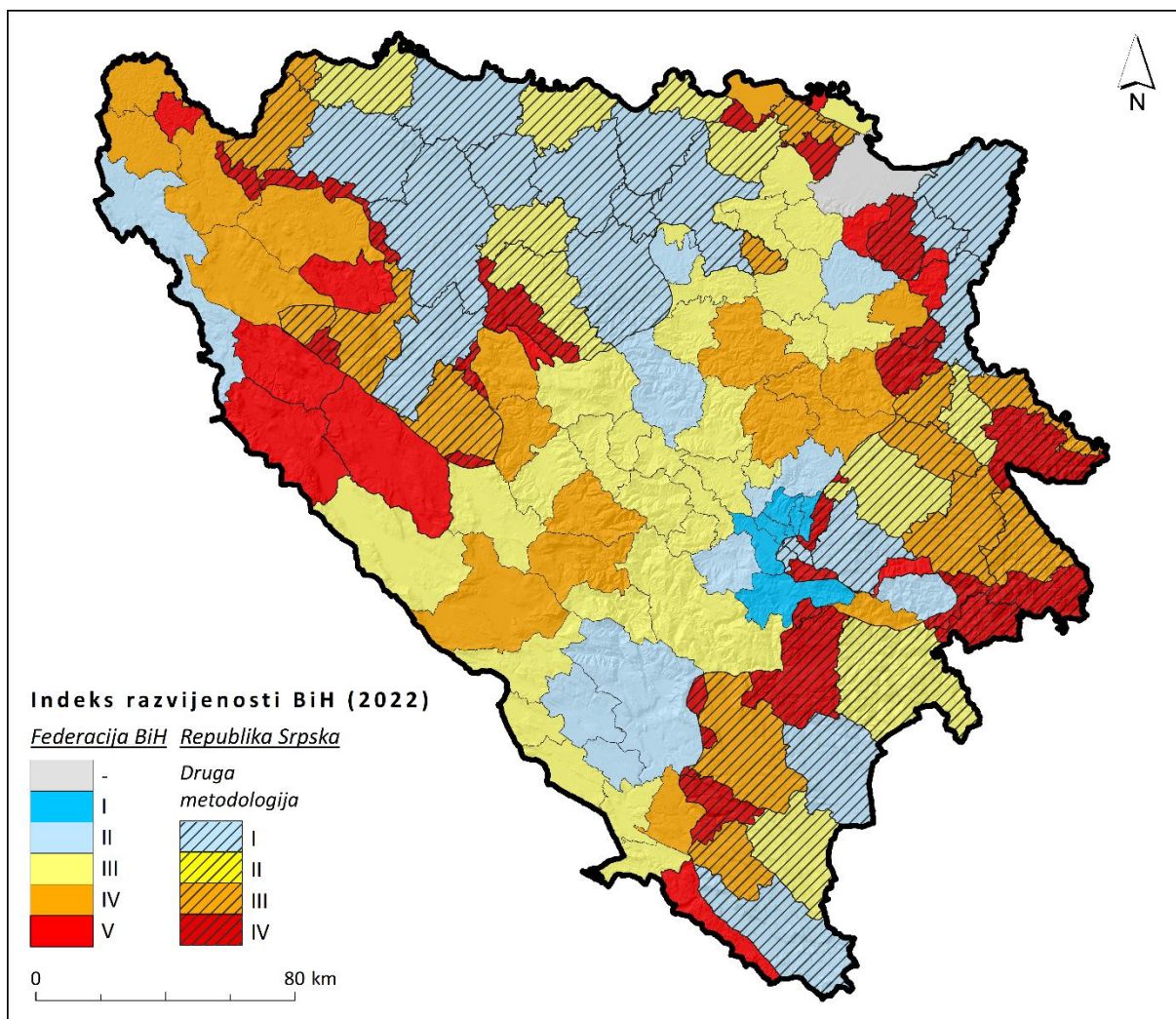
Negativni migracijski trendovi i narušena dobna struktura sve izraženije djeluju na procese demografskog starenja u Bosni i Hercegovini. Iako je riječ o globalnom demografskom trendu, Bosna i Hercegovina bilježi značajna povećanja starijeg kontingenta stanovništva. Prema Emirhafizoviću i Zoliću (2017) bosanskohercegovačka populacija zalazi u duboku starost, čiji stadij obilježava brzorastući udio starog stanovništva u ukupnoj populaciji, koji sada

iznosi 15 % (UNFPA, 2019). Niske stope pozitivnih sastavnica prirodnog kretanja, emigracija, ali i povećanje prosječne životne dobi (prosječna starost stanovništva prema rezultatima Popisa iz 2013. godine je 39,5 godina) utječu na demografsko starenje. Implikacije starenja na socioekonomsku dimenziju društva su višestruke, počevši od strukture obitelji, stanja u zaposlenosti, socijalne sigurnosti itd. Dodatnu dimenziju zabrinutosti ističe i činjenica homogeniziranja procesa demografskog starenja na državnom nivou, neovisno o stupnju ekonomskog razvoja (Avdić i dr., 2022).

2.1.6.2. Socioekonomska obilježja

Socioekonomski status se najčešće izražava ekonomskom grupom kriterija, koja uključuje BDP, nezaposlenost i stope siromaštva, potom socijalnom dimenzijom, u koju spadaju obrazovanje i zdravlje, ali drugim pokazateljima društvenog razvoja, poput indeksa društvenog razvoja, stupnja ekonomske nejednakosti, socijalne isključenosti i sl. (Galobardes i dr., 2006, Malikova i dr., 2015; Darin-Mattsson i dr., 2017, Bartkowiak-Bakun, 2017).

Na razini Bosne i Hercegovine, a posebno za FBiH, socioekonomski status se kvantificira indeksom razvijenosti (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2023). Indeks razvijenosti predstavlja kompozitni pokazatelj, izveden od prihoda za porez na dohodak po stanovniku, stope zaposlenosti, kretanja stanovništva, udjela starog stanovništva i stupnju obrazovanja radne snage (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2023). Jedinice lokalne samouprave na nivou većeg bosanskohercegovačkog entiteta rangirane su prema indeksu razvijenosti od najrazvijenije (1) do izrazito nerazvijene (5). Općine RS-a nivo socioekonomskog razvoja predstavljaju indeksom razvijenosti agregiranim na drugačiji način, gdje su općine svrstane u grupe od 1 (razvijene jedinice) do 4 (izrazito nerazvijene jedinice) (URL 1). Analiza indeksa razvijenosti (Slika 18) ukazuje na značajne socioekonomske disparitete, gdje se klaster najrazvijenijih općina veže uz glavni grad i velike makro regionalne centre, dok manje stope razvijenosti obilježavaju kantonalna/regionalna središta. Nerazvijene, odnosno općine 4. i 5. kategorije indeksa razvijenosti su perifernijeg položaja, prometno i funkcionalno izoliranije te demografski i ekonomski oslabljene. Za Distrikt Brčko nije pronađena vrijednost indeksa razvijenosti s obzirom na to da nije uključen u zvanične izvještaje o indeksu razvijenosti koje objavljuju entitetske institucije, a što je posljedica njegovog posebnog administrativnog statusa.

Slika 18. Indeks razvijenosti općina Bosne i Hercegovine

Izvor: Federalni zavod za programiranje razvoja, 2022; Odluka Vlade RS-a o stepenu razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Republici Srpskoj za 2022. godinu (URL 68)

Socioekonomski trendovi Bosne i Hercegovine izvedeni su iz publikacija koje objavljuje Agencija za statistiku BiH uključujući i *Anketu o radnoj snazi – europski prilagođenom postupku prikupljanja nekih od osnovnih socioekonomskih odlika bh. radnog kontingenta stanovništva* (Agencija za statistiku BiH, 2023). U 2022. godini radnu snagu u Bosni i Hercegovini činilo je više od 1,3 milijuna stanovnika, od čega je više od 80% bilo zaposleno. Nešto više od 15 % radno sposobnog stanovništva bilo je nezaposleno. Prema istom izvoru primjetan je pozitivan trend u udjelu zaposlenih, koji je povećan za jedan posto, dok broj nezaposlenih bilježi smanjenje. Ovakvo stanje potrebno je promatrati u širem društveno-ekonomskom kontekstu, uzimajući u obzir oporavak ekonomskih trendova od stagnirajućeg pandemijskog perioda (UNICEF, 2022). Analiza zaposlenog i nezaposlenog radnog kontingenta, daje bolji uvid u socioekonomsku problematiku. Naime, od ukupnog broja zaposlenih značajni udio otpada na muškarce, više od 60 %, dok glavninu nezaposlenih još

uvijek čine žene i mladi. Dobna raščlamba radnog resursa Bosne i Hercegovine ukazuje na globalno aktualan trend izrazitog starenje radne snage. Iako najveći udio radno sposobnog stanovništva čini stanovništvo u dobi od 25 do 49 godina (više od 65 %), primjetno je povećanje udjela u dobnoj grupi od 50 do 64 godine, dok najmlađi radni kontingent u dobi do 24 godine čini tek osam posto. Mali udio mlade radne snage pripisuje se povećanju godina školovanja, što je generalno pozitivan trend ako se uzme u obzir da udio obrazovane radne snage (s tercijskim obrazovanjem) doprinosi višoj kvalitativnoj razini ovog kontingenta. U kategoriji nezaposlenih osoba skoro 20 % pripada dobnoj grupi do 24 godine. Taj trend se ponavlja i produbljuje sve većim odljevom radne snage (Hadžimahmutović i Martić, 2013). Dakle, jedan od najvećih problema bosanskohercegovačkog društva je emigracija radno sposobnog i obrazovanog stanovništva i nezaposlenost mladih osoba. Nezaposlenost mladih je dugoročan problem, prepoznat od strane EU, u čijem je 'Sporazumu za rast i zapošljavanje – nezaposlenost mladih i perspektive u Bosni i Hercegovini' (URL 2), istaknuto da država prednjači po udjelu nezaposlenosti mladih osoba u Europi. U istom dokumentu navedeni su destabilizacijski čimbenici od kojih se posebno ističu teška ekonomska situacija, zastarjeli obrazovni sustav, nedovoljan poticaj, deficit poduzetničkog duha i indeks korupcije. Ovakvi trendovi su regionalno izdiferencirani, pa su tako najdublji socijalnim problemima pogođeni stanovnici manjih općina smještenih u pograničnim zonama.

Obrazovni stupanj radne snage ukazuje na Bosnu i Hercegovinu kao na tipičnu zemlju u razvoju. Naime, većina radno sposobnog stanovništva ima završen sekundarni stupanj obrazovanja (srednju školu), dok isti obrazovni stupanj ima i većina nezaposlenog stanovništva. Nešto više od 25 % radno sposobnih su osobe sa završenim fakultetom, magisterijem ili doktoratom. Poražavajući je trend da skoro 15 % visokoobrazovane radne snage nema zaposlenje (Agencija za statistiku BiH, 2023).

Analizirajući strukturu zaposlenih prema područjima djelatnosti, primjetan je globalni trend tercijske djelatnosti, gdje većinu zaposlenih (više od polovice), bilježi tercijski sektor djelatnosti. S obzirom na to da se Bosna i Hercegovina još uvijek jako oslanja na industrijsku proizvodnju, tako i više od trećine zaposlenih ima radna mjesta u industriji i građevinarstvu. Poljoprivreda, šumarstvo i ribolov zapošljavaju oko sedam posto stanovništva, od čega je većina njih samozaposleno. Iako je tercijska djelatnost zahvatila skoro sve jedinice lokalne samouprave, izraženija poljoprivredna proizvodnja obilježje je općina u perifernim, ruralnim krajevima države (sjeverni dijelovi – Posavina i Semberija, te dijelovi niske Hercegovine). Bolja infrastruktura, digitalizacija sektora, novi poslovni modeli i diverzifikacija usluga,

naročito u ruralnim sredinama prepoznati su kao čimbenici poboljšanja prilika u navedenim sektorima djelatnosti (Mujčinović, 2022).

Dakle, u proteklim godinama, bilježi se rast ekonomije u Bosni i Hercegovini. U razdoblju od 90-ih do danas životni standard je porastao gotovo šest puta (World Bank Group, 2020). Zabilježen je i trend rasta BDP-a po stanovniku, koji je sa skoro devet tisuća konvertibilnih maraka (u nastavku KM) (pretvoreni iznos u EUR iznosi oko cca 4 i pol tisuće) u 2017. godini porastao na nešto više od 11 tisuća KM (5.5 tisuća EUR) u 2021. godini (Agencija za statistiku BiH, 2022). Unatoč tome, Bosna i Hercegovina se i dalje smatra jednom od najsiromašnijih zemalja u Europi. Loši rezultati u ljudskom razvoju i problem nezaposlenosti mladih pridonose usporavanju ekonomskog rasta i problemima u obrazovanju i zdravlju.

Posljedice prethodno istaknutih demografskih procesa očituju se u prostornoj organizaciji pojedinih centralnih funkcija, osobito obrazovnoj. U ukupno 14.761 osnovnih škola u 2022. godini u Bosni i Hercegovini (Agencija za statistiku BiH, 2023) upisano je nešto više od 260.000 učenika, što je smanjenje od 1,3 % učeničkog kontingenta u odnosu na prethodnu školsku godinu. Ako se usporedi broj škola u odnosu na 2017. godinu (Statistika obrazovanja - osnovno obrazovanje u školskoj 2017/2018. godini) primjetno je smanjenje za 245 škola, koje su vjerojatno privremeno ili trajno prestale s radom. U pograničnom području se od ukupne mreže škola nalazi svega 3,6 % njih. Zbog izraženih negativnih demografskih procesa očituju se i negativni trendovi u primarnom obrazovanju, što se prostorno manifestira na neuravnoteženu mrežu škola. Pokazatelji značajnih razlika u broju osnovnih škola između jedinica lokalne samouprave u pograničju s podjednakim brojem učenika ukazuju na neravnomjeran raspored. Ona je značajno povezana s usitnjenošću osnovnih škola po općinama sličnih demografskih i geografskih karakteristika, što je karakteristično za općine RS-a. Usitjenost je značajno ispod okvira regulatornih standarda. Ne preispitujući organizaciju u JLS koje imaju samo jednu školu, potrebno je istaknuti da općine s istim brojem učenika imaju značajno različit broj škola (Glavna služba za reviziju javnog sektora RS-a, 2018). Navedeno upućuje na nužnost u reorganizaciji mreže škola.

Bosna i Hercegovina, kada je riječ o predškolskom obrazovanju ima jednu od najnižih stopa uključenosti djece u predškolsko obrazovanje (prosjeak od 15 % u odnosu na Europski koji je oko 95 %) (World, Bank Group, 2020). Razlog tome su mali institucionalni kapaciteti u manjim općinama, zbog čega se predškolsko obrazovanje primarno pruža u urbanim područjima. U 30 bosanskohercegovačkih općina ne postoji predškolska ustanova (USAID,

2016). Prema istom izvještaju Svjetske banke istaknuti su neki od ključnih problema u sektoru obrazovanja:

- niska razina obrazovne efikasnosti povezana s negativnim demografskim procesima, pri čemu je kvantitativni odnos učenik-nastavnik kao i broj odjeljenja ispod međunarodnog mjerila. Ovaj problem ima svoju regionalnu diferenciranost,
- nizak udio ulaganja u obrazovanje, koji je ispod europskog prosjeka od 5,1 % BDP-a,
- fragmentacija i decentralizacija formalnog obrazovanja kroz nadležne institucije, što se očituje kroz veliki broj vladinih tijela nadležnih za obrazovanje i
- nepostojanje mehanizma za mjerenje kvalitete obrazovanja.

Nejednakost u obrazovanju je primarni problem istaknut i u UNDP-ovom Izvještaju o društvenom razvoju Bosne i Hercegovine (UNDP, 2020). Prema istom izvještaju *potrošnja po učeniku u osnovnoškolskom obrazovanju* pokazuje značajne oscilacije širom zemlje, što ukazuje na visok nivo dispariteta u raspodjeli resursa. U FBiH, potrošnja po učeniku je oko 24 % veća nego u RS-u, što proizlazi iz decentralizirane strukture obrazovnog sistema u FBiH, kao i iz različitih zakonskih regulativa o plaćama nastavnog osoblja. Također, primjećuju se značajne varijacije između kantona, gdje se potrošnja po učeniku kreće od 2 tisuće KM (oko tisuću EUR) u Tuzlanskom kantonu do preko 4,3 tisuće KM (oko 2,15 tisuća EUR) u Zapadnohercegovačkom kantonu. Ove vrijednosti vjerojatno odražavaju razlike u troškovima pružanja obrazovnih usluga između ruralnih i urbaniziranih kantona. Međutim, očekuje se da će ovakve varijacije rezultirati nejednakom kvalitetom obrazovanja i pristupom obrazovanju djece u različitim kantonima.

Prema službenoj statistici, u Bosni i Hercegovini je dostupno deset javnih visokoškolskih ustanova i 32 privatne (URL 3). Službeni popisni rezultati iz 2013. godine pokazuju da nešto manje od deset posto stanovnika ima visokoškolsko obrazovanje. Trend rasta visokoobrazovanog stanovništva je dosta sporiji u usporedbi s europskim zemljama (Kreso, 2017), a to se posebno odnosi na žene, što predstavlja značajan društveni problem. Kreso (2017) ističe da se ekonomske prilike u Bosni i Hercegovini značajno preslikavaju na obrazovanje. Autorica je u regionalnoj analizi visokoobrazovanog stanovništva istaknula da se najveći broj visokoobrazovanog stanovništva koncentrira u Sarajevskom kantonu, dok kantoni na jugu države – Hercegovačko-neretvanski i Zapadnohercegovački slijede Sarajevo. Jednu od najnižih stopa stanovništva s tercijarnim obrazovanjem ima Bosanska krajina, odnosno Unsko-sanski kanton, što će se kasnije potvrditi i analizama pripadajućih općina.

Iako je konvencionalna pismenost stanovništva temeljni pokazatelj razine obrazovanja, kompjuterska pismenost postaje sve značajniji indikator. Posljednjim popisom stanovništva,

ova kategorija je prvi put razmatrana na državnoj razini, a rezultat od 36,2 % kompjuterski pismenih ukazuje na značajno nižu vrijednost u odnosu na razvijene zemlje.

Zdravstveni sustav, predstavlja jedan od najsloženijih državnih sustava (Zrinščak, 1999). Povezan je s demografskim stanjem u državi, a prilike u njemu najviše su određene brojem zaposlenog stanovništva, odnosno odnosu broja korisnika zdravstvenih usluga te broja onih koji doprinose financiranju sustava. Dakle, izazovi u zdravstvenom sektoru određeni su stopama prirodnog kretanja, stupnjem demografskog starenja i migracijama radno sposobnog stanovništva. Zdravstveni sustav Bosne i Hercegovine se ističe svojom složenom i decentraliziranom strukturom, posebno u FBiH gdje postoji čak jedanaest ministarstava i osiguranja. Nasuprot tome, RS ima centralizirani zdravstveni sistem (Petke i dr., 2023). Dostupnost i pristup zdravstvenim uslugama mogu se evaluirati na financijskoj osnovi ili analizom distribucije doktora medicine i broja bolničkih kreveta u odnosu na raspodjelu stanovništva. Sa stajališta zdravstvene zaštite, kapaciteti zdravstvenih ustanova su na zadovoljavajućoj razini, iako bi se u budućnosti to moglo promijeniti uslijed emigracije kvalificiranog stanovništva (doktora medicine i medicinskih sestara/tehničara), dok zbog nepostojanja univerzalne pokrivenosti sve kategorije stanovništva nemaju jednak pristup uslugama zdravstvene zaštite (UNFPA, 2019). Stanovništvo u ruralnim sredinama nailazi na problem dostupnosti usluga zdravstvene zaštite. U 2013. godini je Bosna i Hercegovina imala 19,1 doktora obiteljske medicine na 100.000 stanovnika (The European Court of Human Rights building in Strasbourg, 2015). Navedeno ukazuje na potrebu za daljnjim povećanjem ovog omjera kako bi se postigla razina EU, gdje taj omjer iznosi 83,9 doktora obiteljske medicine na 100.000 stanovnika, ili prema standardu Jugoistočne Europe gdje je dostupan 77,1 doktor obiteljske medicine na 100.000 stanovnika. Prema trenutnim procjenama samo 78 % stanovništva RS-a i 86 % stanovništva FBiH ima zdravstveno osiguranje (UNDP, 2020). Ovaj postotak varira od 64 % u Kantonu 10 do čak 96 % u Kantonu Sarajevo i Zapadnohercegovačkom kantonu. Pored razlika u pokrivenosti osiguranjem između entiteta, postoji značajna varijacija u prosječnoj potrošnji po glavi stanovnika među kantonima u FBiH. Na primjer, stopa potrošnje u Kantonu Sarajevo je gotovo dvostruko veća od stope u Srednjobosanskom kantonu.

Prostorna analiza ovih pokazatelja daje značajne informacije, ali i prostorne obrasce manifestacije ključnih socioekonomskih fenomena. To je značajno zbog velike nejednakosti koja obilježava Bosnu i Hercegovinu. Vrijednosti Ginijevog koeficijenta od 0,33 (podatak se prema UNDP-ovom Nacionalnom izvještaju o humanom razvoju za 2020. godinu odnosi na 2015. godinu) ukazuje da se dohodak ne raspodjeljuje jednako na prostoru države.

Istaknuti demografski i socioekonomski trendovi na razini Bosne i Hercegovine odlikuju se jakim prostornim disparitetima. Uvažavajući globalnu paradigmu po kojoj su pogranični krajevi razvojna, ali i geografska periferija unutar nekog nacionalnog teritorija, zanimljivo je razmatrati indikatore navedenih društvenih trendova na razini pograničnih područja Bosne i Hercegovine. Blizina granici, novi društveno-politički i ekonomski procesi koji pogranična područja čine dinamičnim i višedimenzionalnim, poput EU integracija i unutrašnjeg administrativno-teritorijalnog uređenja, samo su neki od čimbenika koji pogranična područja Bosne i Hercegovine čine atraktivnim za daljnja geografska istraživanja.

2.2. Pogranična područja

Termin pograničnih regija (u nastavku područja, zona ili sveobuhvatno – pograničja) se koristi od nastanka modernih država. Ove regije su specifične po tome što je u njima izražen utjecaj granice. Konkretizacija utjecaja granice i njene blizine na funkcioniranje pogranične regije je glavni teoretski cilj studija o granicama (Dokoupil i Havliček, 2002). Danas se sve češće postavlja pitanje značaja granica, a kao najučestaliji odgovor jesu njihove prostorne implikacije. Brojni autori ističu da je važnost granice i njen prostorni utjecaj vrlo važno proučavati u prostorima gdje su se one često mijenjale (Malikova i dr. 2015). Diez i dr. (2006) ističu Europu kao primjer gdje granična područja kreiraju nove prostore za vladine, pravne, kulturne i ekonomske dimenzije proučavanja. Osvrćući se na njihovu važnost, primarni zadatak studija o granicama je identifikacija statusa ovih regija u sklopu nacionalnih i regionalnih struktura.

Pojmom pograničnih regija se često u literaturi naglašava prostorni koncept granice koji se odnosi na pojas s jedne i druge strane granice određenih obilježja, često u ulozi suvremenih *frontiera* (Zorko i dr. 2012). Proučavanje pograničnih zona je jedan od najstarijih predmeta političke geografije (Minghi, 1963), a intenzivan interes geografske i ekonomske struke uočava se sredinom 20. stoljeća, kada istupa Loesch sa značajnim doprinosom u pogledu objašnjavanja utjecaja granice na ekonomsku transformaciju, kao i transformacije graničnog krajolika (Barnes i Duncan, 2011). Teorija ekonomskog rasta primijenjena na granične zone zagovara percepciju područja uz granice kao nepotpunih polova rasta ili zona pojačanog polarizacijskog efekta (Gendarne, 1970). Prvi je pozitivan i ogleda se u suradnji određenih regija s ekonomsko-političkog aspekta, a negativni u smislu postojanja razvojnih dispariteta.

Geografska literatura daje širok spektar definicija pograničnih područja, počevši od najuniverzalnije - regije smještene na međunarodnoj granici, a čija je ekonomska, socijalna, pa i kulturna dimenzija determinirana blizinom granice (Leimgruber, 1980; Hansen 1981 itd). Neki

autori, poput Lezzija (1994) definiraju ove regije kao područja koja su „odvojena“ granicom s vidljivim utjecajima države s kojom regija graniči. Upravo su zato ekonomski dispariteti obilježja ovih područja, kao i sučeljavanja različitih nacionalnih okvira i okolišnih problema.

Utjecaj granica na okolni prostor se osjeća ovisno o njihovoj geografskoj, ekonomskoj i političkoj dimenziji. Razlikuju se izravni, neizravni i inducirani utjecaji granice na prostorno-vremensku kategoriju (Parsley i Wei, 2001; Coughlin i Novy, 2021). Izravni efekt rezultat je promjena lokacije i funkcije granice, neizravni se očituje u donošenju odluka u centrima nacionalne države, koji sve manje pažnje posvećuje ovim zonama. Inducirani rezultira lokaliziranjem razvoja i stvaranjem krajolika na kojeg glavni utjecaj ima granica (granični pejzaž) (Tallis, 2023). Prostori na koje granica ima najveći utjecaj opisana su kao područja drugačijih politika regionalnog razvoja, poreznih zakona, ekonomskih odlika u kontekstu mjesečnih primanja, kupovne moći, strukture privrede i životnog standarda. Utjecaji granice na okolna područja ovise o tipu granice, funkcije, propusnosti, veza i odnosa koje ostvaruje s područjem s druge strane granice (Dokoupil, Havliček, 2002). U nastavku se izdvaja nekoliko pograničnih efekata koje su autori sistematizirali. U pograničnim regijama koje su zatvorene, granica predstavlja barijeru, što znači da je regija orijentirana na unutrašnjost zemlje te je prisutan odnos periferije i centra u okviru kojeg procesi periferizacije i marginalizacije sve više dolaze do izražaja. Tamo gdje je granica otvorenog karaktera, uočljiv je kontaktni efekt, koji implicira da je granica propusna i da se pospješuju procesi razvoja i integracije u regionalne razvojne politike. Navedeni efekti granice imaju velikog utjecaja na karakter regionalnog razvoja i mogu stimulirati procese (difuzija ideja i sl.), koji dovode do ubrzanog razvoja ili pak pojačanog procesa periferizacije ili marginalizacije područja.

Prema obilježju propusnosti granice se mogu podijeliti na otvorene, zatvorene i djelomično otvorene. O otvorenost ili zatvorenosti granice ovisi „efekt filtracije koji regulira ljudske tokove prema granicama“ (Dokoupil i Havliček, 2002:33). Za manje propusne granice uobičajeni su koncentracijski efekti, kojima se tokovi ljudi, odnosno prelasci usmjeravaju u određene pravce. Ovi efekti imaju svoje prednosti, ali i nedostatke. Kontaktni efekt rezultira izgradnjom i poboljšanjem prometne infrastrukture, što utječe na povezanost pograničnih regija s centrima, dok je koncentracijski efekt štetan za okolišni aspekt tih područja.

Efekti poput *otuđenja* (Martinez 1994) obilježavaju zatvorene granice gdje je stupanj interakcije vrlo malen, dok su kooperacijski efekti vidljivi uslijed ekonomske suradnje ili socijalne povezanosti graničnih regija, a čiji veliki integracijski efekt dovodi do toga da se granica kao linija uklanja.

Najčešće spominjani učinak granice jest periferizacija i marginalizacija, što je tipično za regije slabijeg razvoja zbog njihove velike udaljenosti od državnih centara (Danson i de Souza, 2012; Dery i dr. 2012; Malikova i dr. 2016; Nejašmić i dr. 2018; Penzes i Demeter. 2021). Hampl (2000) ističe da izoliranost nije samo prostornog karaktera, niti inducirana socioekonomskim parametrima, ni rezultat polariziranih odnosa (centar i periferija), već samog odnosa i utjecaja manjih lokalnih sredina u hijerarhiji, ali i većih razvojnih centara.

Politički i povijesni efekti granice uvelike utječu na stabilnost i sigurnosni aspekt granice. Način na koji su se granice mijenjale i koliko su bile politički alat u različitim nacionalnim pitanjima i problemima odražava se na njihov trenutni status. Naime, s obzirom na to da tip granice i prisutni efekt definiraju prirodu regija na granici, onda i pograničje uvelike ovisi o političkim i povijesnim dimenzijama.

Diverzifikacija efekata na granicama rezultira i kvantitativno-kvalitativno različitim pograničnim regijama. Stoga je razumljivo zašto Dokoupil i Havliček (2002) ističu da su ove regije jedinstvene i da svaka ima svoj specifičan razvojni, identitetski, socijalni i politički sklop. Usprkos tome, brojni autori pokušavaju pronaći obrazac manifestiranja procesa ili zajedničkih fenomena na granicama s ciljem određivanja i identifikacije ovih regija. Sličnom tematikom bavili su se Ikalović i dr. (2022), koji su istraživali sociokulturne i urbane fenomene u pograničnim gradovima Bosanske krajine. Veliki problem u geografskom pristupu proučavanja pograničnih regija, zona i područja je administrativna delimitacija ovih regija, s obzirom na to da se granica prema unutrašnjosti – mjesto gdje prestaje tzv. *efekt granice*, teško može empirijski odrediti.

2.2.1. Pristupi određivanja pograničnih područja

Značajan dio teorijskih razmatranja posvećen je prirodi i značenju granica. Dokoupil i Havliček (2002) navode *geografiju granica* kao posebnu geografsku disciplinu koja proučava probleme granica i pograničnih regija. Isti autori kao jedan od determinacijskih čimbenika pograničnih regija između ostalog navode i geografske identitete. Prilikom provođenja metodologija izdvajanja pograničnih regija treba u obzir uzeti sljedeće postavke:

- veze koje to područje ostvaruje sa svim državama s kojima graniči,
- povezanosti s teritorijem s kojim graniči,
- dnevnim prelascima granice u svrhu dnevnih migracija,
- dostupnost određenih usluga i
- identifikaciji sa samom granicom (Dokoupil, Havliček, 2002).

Prilikom izdvajanja periferije, s kojom se nerijetko pogranična područja poistovjećuju, neophodan je multidisciplinarni pristup, koji sistematizira nekoliko koncepata s ciljem prostorne definicije ovih područja. U sociološkim istraživanjima osnova za izdvajanje ovih regija je stanovništvo koje naseljava taj prostor (Cvrtila i dr., 2010). Zorko i dr. (2012) ističu nekoliko prijedloga za proučavanje stanovništva pograničnih područja, od kojih se ističu granični identiteti i ekonomska aktivnost stanovništva.

Univerzalna delimitacija pograničja ne postoji s obzirom na to da svaka disciplina proučava fenomen granice iz različitih perspektiva. Prema Havličeku i dr. (2018), tip granice i stupanj njene propusnosti u velikoj mjeri određuju pograničnu regiju. U literaturi se može pronaći širok spektar kriterija koji se koristi za prostorno definiranje pograničnih područja. Delimitacijske metode pograničja su često temeljene na administrativnim kriterijima, obuhvaćajući općine ili regije uz državnu granicu. Ovaj pristup je često korišten, osobito u geografskim istraživanjima (Zupanc, 2018; Anđelković-Stoilković, 2019). Administrativni pristup se ponekad kombinira i s metodom zoniranja. Tako se pograničnim područjem kod većine hrvatskih autora smatraju teritoriji gradova i općina neposredno uz kopnenu državnu granicu, kao i ostale jedinice lokalne samouprave (JLS) čije sjedište nije udaljeno više od 10 km od granice (Nejašmić, 2008). Pogranična područja su ponekad definirana i kao zone utjecaja od 15, 20 ili više km (Jerabek i dr., 2004), obično za potrebe anketiranja stanovništva u pograničnim regijama. Delimitacija se može temeljiti i na povijesnim kriterijima, zatim na konceptu pograničja kao kulturno i etnički homogene regije, ali i na prirodnim predispozicijama prostora. Nerijetko se pograničje izdvaja na osnovu pograničnih identiteta, odnosno subjektivne povezanosti stanovništva s graničnim prostorom (Malikova i dr., 2016; Jerabek i dr., 2004; Bufon, 2007). U tablici 2. su izdvojeni su neki od osnovnih pristupa i kriterija izdvajanja pograničnih zona.

Mnogi autori već od sedamdesetih godina 20. stoljeća ističu da se pogranične zone promatraju kao ekonomski, socijalno i demografski unazađena područja (House, 1980; Van Houtum, 2000). Jasno je da postoje izuzeci kada je riječ o razvojnoj paradigmi pograničja, a to je da ista mogu biti perspektivna, kao npr. u Češkoj, Poljskoj i Njemačkoj (Johnson, 2009). Postoji velika potreba da se istraživanja usmjere na proučavanje pograničja na nacionalnoj razini, i to s aspekta povezanosti perifernih i centralnih odnosa. Razvoj graničnih regija uvelike ovisi o političkim utjecajima. One uključuju vertikalnu suradnju, vezu s državnim centrima, vezu i odnose između susjednih država, čija se interakcija otežava uslijed loših međudržavnih odnosa.

Analizom spomenutih koncepata, od kojih se naročito izdvaja sociološki i ekonomski pristup, postavlja se pitanje uloge i funkcije geografskog aspekta proučavanja granica i pograničja. *Geografski aspekt* proučavanja pograničja daje sveobuhvatan pregled, sagledavajući pogranične zone u njihovom totalitetu. On ima temeljnu ulogu u razumijevanju njihove dinamike, interakcije s okolinom i društvenim procesima. Geografski aspekt može se profilirati kroz razmatranje sljedećih koncepata:

- **fizičko-geografski karakter granica** uključuje analizu prirodnih obilježja granica, kao što su reljef, hidrografska obilježja ili drugi prirodni resursi koji ih mogu oblikovati. Ovi fizički čimbenici mogu imati utjecaj na percepciju i upotrebnu funkciju granica te mogu oblikovati strategije političke kontrole i ekonomske integracije.
- **društveno-geografski koncept** je dominantno zastupljen, a koji uvažava činjenicu da su granica i pograničje društvene kategorije prostora, odnosno da njihov oblik, značaj i funkcije najviše utječe na društvene prilike prostora.
- **perceptivni kontekst granica** u kojem geografski aspekt ima značajnu ulogu u proučavanju granica i njihovog doživljaja na terenu, kako od strane stanovništva koje živi uz granicu, tako i od strane nacionalnih i međunarodnih političkih aktera. Ovo uključuje razumijevanje geografskih identiteta, kulture i osjećaja pripadnosti koji mogu oblikovati percepciju granica kao barijera ili kao prostora suradnje i integracije.
- **ekološki aspekti** je jako aktualan u recentnim istraživanjima, unutar kojih se promatraju i ekološke implikacije granica, kao što su migracije divljih životinja, zaštita prirodnih resursa i ekosustava te utjecaj infrastrukture na okoliš. Postaje sve važnije u kontekstu globalnih ekoloških izazova.

Tablica 2. Pregled pristupa i kriterija u izdvajanju pograničnih područja

Autori	Prostor	Pristup proučavanja	Kriteriji
Leimgruber (1980)	Europa	<i>Funkcionalni</i>	Funkcionalne veze koje ostvaruje sa susjednim prostorom;
Anđelković-Stoilković (2018)	Srbija	<i>Administrativni</i>	Općine koje graniče sa susjednom državom
Zupanc (2018)	RH	<i>Administrativni</i>	Općine i naselja koja graniče sa susjednom državom
Predsjedništvo BiH (2014)	BiH i RH	<i>Geometrijski</i>	Zona utjecaja 5 km od granice
Penzes i dr. (2023)	Mađarska	<i>Geometrijski</i>	Zone utjecaja 10, 20 i 30 km od granice
Statistički ured Poljske (2014)	Poljska	<i>Administrativni</i>	Statističke jedinice koje se nalaze na granici
Svobodova i dr. (2018)	Češka	<i>Administrativni</i>	Općine koje graniče sa susjednom državom

EUROSTAT (URL 4)	EU	<i>Geometrijski</i>	Prostor udaljenosti do 25 km od granice
Jerabek i dr. (2004)	Češka	<i>Geometrijski</i>	Udaljenost 15 km od granice – za potrebe anketiranja; udaljenost 20 km od granice po nacionalnoj legislativi;
Malikova i dr. (2015)	Države Centralne Europe	<i>Ostali</i>	Historijski, kulturni, politički i perceptivni aspekti delimitacije pograničja

2.2.2. Pogranična područja u teorijskom modelu centra i periferije

Danson i de Souza (2012) u pokušaju da odgovore na pitanje što utječe na rast i razvoj određenih društava, pored brojnih čimbenika (kombinacije znanja, inovativnosti, poduzetništva, sinergijskih utjecaja i sl.), naglašavaju geografsku diferenciranost navedenih dimenzija, navodeći da su periferija i margina specijalne verzije tih dimenzija. Također, ističu važnost razlike između ovih pojmova, ali i procesa do kojih isti dovode (periferizacija i marginalizacija).

Definiciju periferije je teško precizno odrediti zato što se radi o složenoj i višedimenzionalnoj pojavi (Nejašmić i dr., 2018). Najjednostavnije, periferijom se može smatrati vanjski rub neke površine, objekta, prostora, a najlakše se objašnjava u odnosu sa svojim antonimom – centrom (Anderson, 2000, Danson i de Souza, 2012). Primjer gdje se dihotomija centra i periferije najjasnije ogleda je u teoriji *centar – periferija*, koja nastaje i razvija se u 20. stoljeću (Vanolo, 2010).

Diskurs o centru i periferiji snažno je prisutan nakon Drugog svjetskog rata (Lošonc, 2015). Kategorije centra i periferije su objasnile relaciju između regija, ali i država koje su iskusile kapitalistički razvoj. Navedeni termini su korišteni u različitim teorijskim strujama s ciljem analiziranja promjena i transformacija koje su se dogodile u društvu 20. stoljeća. Glavne rasprave vežu se za hijerarhijski odnos pojmova centra i periferije.

Modeli unutar ove teorije su razvijeni unutar različitih područja znanosti. Geografi su prešli granice ekonomske, političke, sociološke i planerske perspektive s ciljem nadvladavanja isključivo geografskog ili ekonomskog aspekta proučavanja ovih regija. Navedene kategorije (centar/središte – periferija) nisu uzete u obzir u svim diskursima i pri kreiranju svih modela. Ipak, druge kategorije, kao što su razvijeni-nerazvijeni, metropola-satelit, moderno-tradicionalno i sjever-jug, implicitno upućuju na odnos između jedne središnje zone i druge koja ga okružuje.

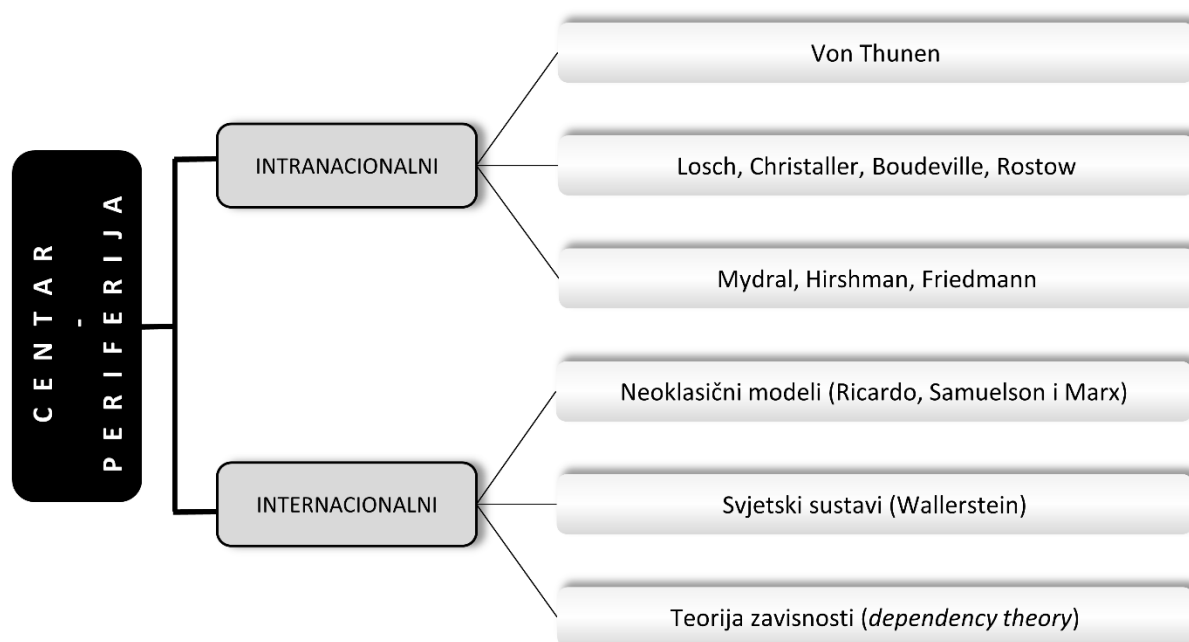
Postoje dva tipa modela o centru i periferiji - oni koji odnose objašnjavaju na globalnoj razini i oni koji se primjenjuju unutar državnih granica (Ramirez, 2009). U tzv. internacionalnim

modelima (Slika 19.) izdvajaju se tri stajališta. Prvo se veže za najstariju teoriju lokacije, koju je objasnio poznati ekonomski geograf – Von Thunen⁵ (Hall, 1966). On je dao veliki doprinos u objašnjavanju i značenju pojmova centar i periferija, tako što je u svojoj „idealno – izoliranoj“ državi, djelatnosti poput poljoprivrede i stočarstva smjestio na periferiju, ostavljajući središnje mjesto odnosno gradske centre kao glavne razvojne točke. Drugo stajalište se veže za teorije centralnog naselja, koje su razvili Losch i Christaller (Sonis, 2005) i koje svoju primjenu nalaze i danas. Riječ je o geometrijskim, heksagonskim modelima kojim se organizira glavni centar i njegovo zaleđe u odnosu na usluge i troškove transporta. Unutar ovog stajališta izdvaja se i teorija „polova razvoja“, na prijedlog francuske škole (Darwent, 1969). Navedena škola, iako nema nužnu centar - periferija konotaciju, pretpostavlja da rast i razvoj nije jednak u svim regijama na nacionalnoj razini što vodi do nastanka homogenih i polariziranih regija (Ramirez, 2009).

Treće stajalište je bilo jako popularno i rašireno među geografima, a potiče od Mydrala, iz 1957 (Van Meeteren, 2020), koji objašnjava model kružne i kumulativne kauzalnosti kroz „začarani krug siromaštva“. Pojednostavljeno, procesi koji obilježavaju periferiju, a tiču se određene ekonomske unazađenosti produbljuju i političke te probleme druge prirode. O odnosu političke dimenzije i ekonomskih pojava govori i Hirschmann (1958), čiji model nastoji smanjiti političke napetosti i proizvesti veću koheziju unutar gospodarskih i političkih subjekata. Na osnovu svih istaknutih modela i pod njihovim utjecajem Friedmann (Carson, 1993) je razvio jednostavan model prostornog razvoja i ublažavanja razlika između centralnih i perifernih dijelova. Model pretpostavlja postojanje četiri faze (Lošonc, 2015) u evoluciji postornih sustava (postojanje neovisnih još neiskorištenih lokalnih centara - koncentracija ulaganja kao početak transformacije - zrelost industrije - nastanak urbanog sustava).

Svaki od navedenih modela daje doprinos u objašnjavanju periferije u odnosu na centre određene prostorne jedinice, gdje se ukazuje na to da je periferija područje slabijeg razvoja, određenih političkih, socioekonomskih problema, ali i kulturnih specifičnosti.

⁵ Johann Heinrich von Thunen je istaknuti njemački ekonomist i ekonomski geograf iz XIX stoljeća, poznat po svom djelu Izolirana država (1826), gdje je prvi put predstavio odnos geografske lokacije i troškova rente. Smatra se značajnim djelom ekonomske geografije.

Slika 19. Dijagram prikaz sistematiziranih modela prostornog razvoja, koji su dali doprinos u teorijskoj afirmaciji pojmova centar i periferija;

Izvor: Riječnik Društvene geografije, 2009.

Kod *internacionalnih modela* naglasak se stavlja na trgovinu i međunarodne odnose kao glavne čimbenike nastanka odnosa jezgra-periferija na globalnom nivou. Unutar toga se može izdvojiti nekoliko grupacija stajališta (Ramirez, 2009). Prvi su neoklasični modeli koji ističu da su prirodni resursi i kapital glavni elementi u razlikovanju perifernih i centralnih država. U tim modelima međunarodna razmjena potiče specijalizaciju proizvodnje koja rješava ekonomsku nejednakost (Brondino, 2021). U ovo stajalište ubrajaju se i *marksističke teorije* koje stvaraju važan okvir za razumijevanje kapitalističkih odnosa i stvaranje odnosa između centara i periferije, a dopunjuju se i *imperijalističkim* teorijama, u okviru kojih se kolonizacija shvaća kao proces ulaganja kapitala u periferiju (do tada nerazvijene, zabačene i nepoznate dijelove svijeta).

Drugo stajalište internacionalnih modela je zapravo i najpoznatije, a tiče se Wallersteinovog⁶ modela *svjetskih sustava*. Osnova ovog modela je svjetski sustav – kapitalizam, točnije kapitalističko svjetsko gospodarstvo u kojem je od samih početaka prisutan odnos jezgre i periferije (Jakšić, 2019). Jezgra se objašnjava kao područje proizvodnje robe i proizvoda visoke vrijednosti, dok su na periferiji ove vrijednosti niske. Wallerstein navodi tri

⁶ Imanuel Wallerstein je tvorac teorije svjetskog sustava – prethodnice suvremenog tumačenja globalizacije. Riječ je o jednom od najznačajnijih društvenih znanstvenika modernog doba, koji je u bogatom opusu svojih djela osporio zapadnjačko tumačenje povijesnog i društvenog razvoja, po kome tim prostorima pripada dominantna pozicija u svijetu.

glavne poluge razvoja: tehnološke inovacije, komodifikacija i proletarizacija te periferizacija kao prostorno širenje granica svjetske kapitalističke privrede (Skocpol, 1977). Dakle, Wallersteinov sistemski pristup odnosi se na „kapitalistički svijet koji se javlja kao sustav s uređenim dijelovima, gdje se kao ishod očituje asimetrija s trojnom podjelom: centar – poluperiferija – periferija“ (Lošonc, 2015: 104).

Kao treće stajalište izdvaja se *teorija ovisnosti* (Prebisch, 1986; Cardoso i Falleto, 1979), gdje se odnos centra i periferije uzima kao faktor razvijenosti. To se odnosi na prijenos resursa od periferije ka centru, što stvara poremećaje u ekonomijama periferije i ograničava alokaciju resursa. Teorija je nastala na primjeru latinoameričkih zemalja (Cardoso i Falleto, 1979).

Spomenuti modeli, intra ili internacionalnog karaktera, važni su u proučavanju regionalnih neravnoteža i razlika. Jedna od bitnih dimenzija je politička, a odnosi se na način na koji svijet percipira integraciju i reorganizacije pod globalizacijskim uvjetima.

Značajan doprinos u određivanju pojma periferije dali su Rokkan i Urwin (1983), naglašavajući njenu horizontalnu i vertikalnu dimenziju. Prva izražava geografsku suprotstavljenost pojmova centra i periferije. Vertikalna dimenzija podrazumijeva sustav odnosa između centra i periferije, koji se prate na osnovu svakodnevnog života stanovnika i njihovog komuniciranja s centrom. Taj odnos se definira i pitanjem održavanja granice, ali one socijalnog tipa, kojom se određuju njihove interesne sfere. Isti autori ističu i glavna obilježja periferije – udaljenost, ovisnost i razliku, gdje se razlika naglašava osjećajem posebnog identiteta i svijesti o različitosti (Banovac i dr., 2004). Rogić i Štambuk (1998:15) ih objašnjavaju: „Periferije ne moraju biti isključivo rubovi teritorija država i društava. Ima i periferija koje se – poput nekih otoka nižeg stupnja razvijenosti, kao što su to nerijetko brdoviti predjeli... nalaze okruženi urbanim i razvijenim naseljenim strukturama... Stoga se na periferijama ne mogu događati velike i brze promjene“.

U teorijskom pregledu Stöhr (1978) definira periferiju kao područja slabe pristupačnosti nacionalnim, kontinentalnim i svjetskim interakcijskim centrima. Pri tome se misli na pristup tržištu, proizvodnim procesima, privatnim i javnim sektorima, kulturnim ustanovama, kao i izvorima socijalnih inovacija i centrima ekonomske i političke moći. Navedeno se može povezati s teorijom lokacije (Lorentzen 2013). Jedna od posljedica perifernosti je rast cijena i troškova putovanja te transporta robe, što je jedan od razloga slabe ekonomske aktivnosti, niskog stupnja inovativnosti i poduzetništva.

Važno je izdvojiti osnovne tipove periferije, a to su ekonomske, političke i kulturne koje počivaju na posebno izraženom kulturnom identitetu stanovništva (Donnan i Wilson, 1999), a

kojeg Campbell (2015) naziva hibridnim. Podjela se može izvršiti i na vanjsku periferiju (prometno izolirana područja koja su najčešće podložna utjecaju jednog centra, visok stupanj opće deprivacije) i dodirnu periferiju (političke i kulturne dimenzije ne odgovaraju) (Banovac i dr., 2004).

U prostornom određenju periferije dugo vremena su se fizička udaljenost i prometna dostupnost percipirali kao ključni kriteriji (Schürmann i Talaat, 2002). Međutim, zahvaljujući obrascima suvremenih razvojnih koncepata, sve više do izražaja dolazi set neprostornih indikatora u određenju perifernih područja, što ukazuje na neophodnost uvažavanja višedimenzionalnog pristupa (Anđelković-Stoilković, 2018). Riječ je o demografskim, socijalnim, tehnološkim, identitetskim, institucionalnim i političkim čimbenicima (Charron i dr., 2014, Nejašmić i dr., 2018). Ovako heterogen koncept određivanja i percepcije periferije, nametnuo je potrebu za primjenom holističkog pristupa u njenom razumijevanju. Jedan od takvih pristupa je 4D model periferije, gdje se ona razmatra s (1) aspekta udaljenosti, (2) prirodnih i društveno/povijesnih vrijednosti, područja s (3) dominantno poljoprivrednom djelatnostima i (4) udaljenosti područja od izraženih emigracijskih tokova (Arzeni i dr., 2002; Ferrau i Lopes, 2004; Fuduric, 2008).

Tablica 3. Pregled korištenih kriterija u određivanju periferije;

Autori	Pristup	Kriteriji
Kebble, Owens i Thompson (1981)	<i>Gravitacijski</i>	BDP, udaljenost
Chatelus i Ulied (1995)	<i>Vrijeme i troškovi putovanja</i>	Stanovništvo, BDP
Copus (1998)	<i>Gravitacijski</i>	BDP, stan., radna snaga
Štambuk i Roglić (1998)	<i>Socijalni</i>	Lokalne razvojne ideje
Farole (2011) Thomas (2013)	<i>Ekonomski</i>	BDP. Izvoz, ekonomska aglomeracija
Lorenzten (2013)	<i>Višedimenzionalni</i>	4D model ⁷
Simonazzi i dr. (2013) Becker i dr. (2015)	<i>Ekonomski</i>	BDP, razina produktivnosti. Industrijalizacija, kupovna moć...
Pejnović i Kordelj de Villa (2016)	<i>Demografski</i>	Indeks demografskog resursa
Anđelković-Stoilković i dr. (2018)	<i>Višedimenzionalni</i>	Prostorni i neprostorni
Gräbner i dr. (2019)	<i>Višedimenzionalni</i>	Tehnološke promjene, grupiranje

⁷ Dimenzije periferije koje se prema Lorentzen (2012) mogu sagledati sa sedam aspekata: okoliš i pejzaž, stanovništvo i naselja, kvaliteta života, društveni i socijalni kapital, ekonomski profil, institucije i pravo i teritorijalnu integraciju.

Penzes i dr. (2023)	Višedimenzionalni	Ekonomska razvijenost, stupanj obrazovanja

Izvor: Prema Copus, 2001 i Grabner i dr., 2020; modificirao autor;

Pojam periferija se vrlo često zamjenjuje pojmom margine (Ashcroft i dr., 2000; Malikova i dr., 2016). Ipak, suvremena literatura nijansira razliku između periferije i margina kroz procese koji su uzrokovani njima. Marginalizacija se više odnosi na funkcionalnu, a ne geografsku izoliranost (Danson i de Souza, 2012). Autori poput Anđelković-Stoilković i dr. (2018) u pokušaju izdvajanja marginalnih regija iste definirali kao područja koja su isključena iz političkih, socijalnih i ekonomskih odluka od strane nadležnih, dok su periferna područja djelomično uključena u sustav. Leimgruber (1994) je izdvojio četiri osnovna pristupa u detekciji i definiranju marginalnih područja: geometrijski, ekološki, ekonomski i socijalni. Vrlo često su prisutni i pojmovi političke i kulturne margine.

Razinu marginalnosti je teško odrediti samo jednom varijablom (npr. udaljenost od većeg urbanog centra). Slično kao i za periferiju, preporučuje se korištenje većeg broja kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja. Od kvantitativnih pokazatelja mogu se koristiti demografski podaci te određene socioekonomske varijable u definiranom periodu i sl.

2.3. Teorijski koncepti marginalizacije

U dosadašnjim konceptualizacijama marginalizacije ključna pitanja su ostala nedefinirana. Ističu se izazovi u smislu precizne definicije, primjerenog mjerenja i identifikacije posljedica njenog povećanja. U samim začetima istraživanja marginalnost se objašnjavala kroz neprilagođeno ponašanje pojedinaca, primjerice imigranata koji se nisu uklopiti u novo okruženje. Kasnije se uvodi pojam marginalne situacije, čime se pažnja pomiče s pojedinca na složeniju i višedimenzionalnu prirodu procesa, obogaćenu jasno definiranim socijalnim referencama (Dery i dr. 2012). U dvadesetom stoljeću pristup proučavanju marginalnosti doživljava procvat, posebice u Latinskoj Americi, gdje je nagla urbanizacija i njezina nejednakost stvorila plodno tlo za ovakva istraživanja. Spomenuto razdoblje označava prijelaz s pojednostavljene percepcije marginalnosti na sustavno i dublje promišljanje. Marginalna regija ili područje je izraz za prostor koje, prema Pelcu i dr. (2017) ima neke od sljedećih obilježja: veliku udaljenost od glavnih urbaniziranih središta; visok stupanj ekološke osjetljivosti ili izloženost prirodnim ili ljudskim opasnostima; prisutnost raznolikog i često siromašnog stanovništva, posebno manjinskih etničkih grupa; nedostatak osnovne fizičke i socijalne infrastrukture; ograničen pristup gradovima gdje su koncentrirane usluge i gospodarske mogućnosti; ekonomska zaostalost i niska produktivnost, što rezultira

nedovoljnim povratom ulaganja te zanemariv politički utjecaj stanovništva na odluke koje ih se tiču.

Pojava marginalnih regija, a time i marginalnosti (manifestirane marginalizacije), može biti usko povezana sa socioprostornom polarizacijom određenog društva, regije ili nacije. To je posebno važno za područja koja prolaze ili su nedavno prošla kroz društvene, ekonomske ili političke transformacije (Mikuš i dr. 2016). Prostorna polarizacija, iz koje proizlazi regionalna nejednakost, postala je važna tema u multidisciplinarnim istraživanjima i stručnim analizama u nastojanju da se objasne promjene specifičnog društva u tranziciji, u čemu Bosna i Hercegovina najbolje ilustrira ovaj primjer.

Definicije marginalnosti su brojne, raznolike i podložne različitom tumačenju, ovisno o znanstvenoj disciplini (Cullen, Pretes, 2000; Gurung, Kollmair, 2005; Admassie, Abebaw, 2014). Međutim, većina znanstvenika ističe neke univerzalne značajke - marginalnost se smatra višeslojnim pitanjem koje često leži u osnovi siromaštva i dobrobiti ljudi (Srivastava i dr., 2007; Graw, Husmann, 2014; Zhara i dr., 2018; Chieffallo, Palermo, 2022) ili je tijesno povezana s ekonomskom 'izvedbom' regija (Šiljeg i dr., 2016). Identifikacija marginaliziranih područja uglavnom je povezana s načinom na koji marginalizaciju kao proces obilježavamo i definiramo (Choudhury, Räder, 2014). Jedno od otežavajućih okolnosti u definiranju marginalizacije i periferizacije (Dery i dr., 2012) je binarni pristup u određivanju samog koncepta margine – *biti ili ne biti* marginaliziran, gdje se prijelazni prostor zanemaruje. Geografima je trebalo duže vremena da se uključe u navedenu tematiku, sve dok se nije ukazala potreba unutar Međunarodne geografske unije (International Geographical Union; UGI) i Komisije za marginalizaciju, globalizaciju i lokalne odgovore (Commission C20.32 Marginalization, Globalization and Regional and Local Responses) (Dery i dr., 2023) za složenijim studijama o marginalizaciji – konceptima, pristupima i metodama. Leimgruber (2004) je istaknuo tri bitne dimenzije marginalnosti. One uključuju (1) geometrijsku, koja se percipira kroz Von Thunenov model lokacije, (2) sistemsku, u kojoj postoje privilegirane i marginalizirane grupe te (3) procesnu, koja je posljedica nejednakog kapitalističkog razvoja i kontingentnu. Percepcija ili svijest o procesu marginalizacije se često zaboravlja kao segment u njenom određivanju (Malikova i dr., 2016). Uvodi se pojam *perceptivne marginalizacije* (engl. *perceptual marginality*) koju je na primjeru irskih ruralnih naselja razradila Malikova i dr. (2016). Faltan i dr. (1995) daje značaj marginalizaciji kao procesu koji se očituje kao rezultat izraženih socioekonomskih promjena. Mehretu (2000) navodi vrste marginalnosti, ističući pored sustavne, kontingentne i kolateralne (blizina nerazvijenoj regiji potiče marginalizaciju) i tzv. 'zaduženu' (engl. *leveraged*) izraženu različitim ekonomskim pritiscima.

S obzirom na to da ne postoji jedinstvena i univerzalna definicija marginalnosti (Mikuš i dr. 2016), prema definiciji Gatzweilera i dr. (2011, str. 3), marginu opisuje *kao nepovoljnu poziciju pojedinca ili grupe koja se nalazi na rubovima društvenih, političkih, ekonomskih, ekoloških i bioloških sustava, što za posljedicu ima ograničen pristup resursima, imovini i uslugama, ograničenu slobodu izbora, sprječavanje razvoja sposobnosti i, u konačnici, dovodi do ekstremnog siromaštva*. Siromaštvo se definira kao manjak/lišavanje dobrobiti, mjereno ne samo potrošnjom ili dohotkom, već i niskom kvalitetom zdravlja ili obrazovanja, ranjivošću na rizik i nedostatkom sociopolitičke moći odlučivanja (Kumar i Yashiro, 2014). Često najsiromašnija domaćinstva imaju najslabiju dostupnost tržištu, što je uvjetovano slabom prometnom infrastrukturom (Ahmed i dr. 2009). Fizičko-geografski aspekt prostora također može biti katalizator siromaštva. Neka područja su podložnija prirodnim katastrofama, degradaciji okoliša ili drugim ekološkim izazovima (Newton, Claassen, 2003; Fuchs, 2008). Ipak, najčešće se marginalizirani krajevi odlikuju slabijim ekonomskim pokazateljima, što se odražava na gospodarski rast. Posljedično, slabija zdravstvena, obrazovna, administrativna i druga infrastruktura uvjetuju niži životni standard stanovništva i povećanu društvenu ranjivost. (Kawachi, Berkman, 2003; Bell i dr., 2007).

Znanstvena istraživanja o marginalizaciji datiraju iz prve polovice 20. stoljeća (Park, 1928). Prvi ozbiljni interes geografa za ovu temu potječe od početka 1980-ih (De Koninck 1980; Šiljeg i dr. 2016), dok je u Latinskoj Americi zbog ubrzane urbanizacije interes počeo i par desetljeća prije (Déry i dr., 2012). Poseban je predmet u društvenoj geografiji, gdje se često zamjenjuje pojmom *periferije* (Trudeau, McMorran, 2011), iako su autori poput Malikove i dr. (2016) te Mikuša i dr. (2016) uočili da su marginalizirana područja stupnjevito više isključena iz društvenih događanja određenog prostora. Naime, neka pogranična regija može biti periferna u kontekstu geografske lokacije, ali njezina demografska i ekonomska situacija ne ukazuje nužno na znakove marginalnosti (Markuszevska, 2015). Stoga bi se geografska udaljenost od razvojnih centara trebala smatrati samo jednim od kriterija koji se mogu koristiti u definiranju marginalnosti (Vendemmia i dr., 2023).

Od početaka geografskih proučavanja marginalizacije (Déry i dr., 2012), većina istraživanja analizirala je samo ekonomske, socijalne ili političke dimenzije određene regije. Međutim, u posljednjim godinama marginalizacija se proučava kao višedimenzionalna pojava (Gurung, Kollmair, 2005) i promatrana je kroz širok skup varijabli, najčešće grupiranih u sljedeće sfere (Von Braun i Gatzweiler, 2014; Mikuš i dr. 2016):

- fizičko-geografski aspekt (fizičke udaljenosti);
- demografski aspekt (nesposobnost demografske revitalizacije - 'gašenje naselja');

- funkcionalni aspekt (dostupnost funkcija središnjeg naselja - nedostaci infrastrukture);
- ekonomski aspekt (ekonomska održivost naselja - privlačni faktori).
- perceptivni/bihevioralni aspekt (percepcija iznutra i izvana).
- identitetski/kulturološki aspekt (kulturne i identitetske veze, socijalna uključenosti, kohezija i sl.).

Ovakav set varijabli vrlo je sličan konceptu i teorijama koje zagovaraju Gatzweiler i Baumüller (2014); Callo-Concha i dr. (2014) te Graw i Husmann (2014).

2.3.1. pristupi u proučavanju marginalizacije

Dosadašnja istraživanja uglavnom navode dva metodološka pristupa mjerenja marginalizacije: kvalitativni i kvantitativni (Déry i dr. 2012; Abebaw i Admassie, 2014; Šiljeg i dr. 2016; Mikuš i dr. 2016), dok se kombinirani/hibridni pristup uzima kao najpotpuniji, ali još uvijek, zbog svoje složenosti, nije dovoljno primijenjen.

Najkonvencionalniji pristupi su zapravo kvantitativnog tipa - analize statističkih pokazatelja koji ukazuju na marginalnost određene regije - ekonomski, demografski, funkcionalni i sl. Postavlja se pitanje koliko se analizom kvantitativnih pokazatelja može točno utvrditi stupanj marginalnosti. Iako se u dosadašnjim kvantitativnim analizama naglasak najčešće stavljao na prostorni set indikatora marginalizacije, ali i periferije, u kontekstu geografske izolacije, ruralnosti i lošeg pristupa, značajna je inkorporacija i neprostornih pokazatelja, zbog čega McDonagh (2002) ističe da se prostor ne može promatrati samo u svojim fizičkim vezama nego i kroz višebrojnost socijalnih procesa.

Budući da kvalitativni pristup naglašava specifičnost i individualnost istraživačkog područja, znatno je više zastupljen u literaturi o marginalizaciji (Cullen i Pretes, 2000; Jančák i dr. 2010; Šiljeg i dr. 2016; Martínez-Martínez i Rodríguez-Brito, 2020). Također, jedna od prednosti ovog pristupa je tzv. nijansiranje procesa marginalizacije, koje često može biti izostavljeno statističkim analizama (Džupinová i dr., 2008). Kombinacija kvalitativnih i kvantitativnih metoda (Schmidt, 2007) nužna je kako bi se steklo sveobuhvatno razumijevanje marginalizacije. Ono svakako počiva i na percepciji, koja prema Schmidtu (1998) može biti *unutrašnja* (percepcija lokalnog stanovništva određene marginalne regije o stanju unutar nje – tzv. *pogled iznutra*) i *vanjska* (percepcija okruženja, struke politike i sl.).

Ne treba zanemariti vrijednost primjene različitih GIS metoda (GIS-MCDA) i podataka u izradi složenih indeksa socijalno-ekonomske deprivacije (Bell i dr. 2007), identifikaciji marginalnih krajolika (Cervelli i dr. 2020), kartiranju teritorijalne marginalnosti (Chieffallo i Palermo, 2022), mjerenju povećanja marginalnosti (Lehtonen i Tykkyläinen, 2010), analizi i

kvaliteti hrane u marginaliziranim četvrtima (Luan i dr., 2016), ocjeni marginalnosti (Marucci i dr., 2020), analizi povezanosti između marginalizacije i morbiditeta (Moin i dr., 2018), određivanju žarišta marginalnosti i socijalne isključenosti (Zhara i dr., 2018), itd. Ipak GIS-MCDA metoda još uvijek nije široko primijenjena u različitim aspektima društvene geografije.

Povećanje marginaliziranih područja u europskim državama, istaknuto je kao predmet važne političke zabrinutosti, što potiče razvoj složenijih i preciznijih pristupa u njenom istraživanju. Na području jugoistočne Europe, problem marginalizacije nije dovoljno istražen. Horvat i Toskić (2017, 2023) ističu da je uloga geografije, naročito primjenom GIS-a vrlo važna u proučavanju marginalizacije, posebno u zemljama koje su prošle kroz intenzivan tranzicijski proces u posljednjim desetljećima. Korišteni su različiti metodološki obrasci u istraživanju marginalnih područja, često obrađujući demografske, socioekonomske, kulturne, ekološke, političke ili fizičko-geografske dimenzije marginalizacije (Nejašmić i Toskić, 2013; Šiljeg i dr. 2016; Nejašmić i Toskić, 2016; Mrđen i Marić, 2018; Marić i dr. 2020). Posebno se ističe kvantitativni pristup unutar GIS-a gdje se nastoji izmjeriti stupanj marginalizacije putem odabranih pokazatelja (Horvat, 2013; Šiljeg i dr. 2016). Primjerice, GIS-MCDA je korišten u izračunu indeksa demografske depresije za jedinice lokalne samouprave u RH (Marić i dr., 2020), kao i u analizi dostupnosti zdravstvenih funkcija u marginalnim područjima (Mrđen i Marić, 2018). Anđelković-Stoilković (2018) koristi klaster analizu u identifikaciji i razlikovanju perifernih i marginalnih općina duž granica Srbije. Utvrđivanje stupnja degradacije krajolika i novih obrazaca promjena u korištenju zemljišta (Cvitanović i Fuerst-Bjeliš, 2018), kao i kvalitativni pristupi istraživanju društvenih i geometrijskih margina u graničnim područjima Hrvatske (Fuerst-Bjeliš, 2020) neki su od novih dimenzija proučavanja i razumijevanja marginalnosti.

U Bosni i Hercegovini se svega nekoliko autora bavilo marginalnim područjima te pokušajima pronalaska primjerenih kriterija za mjerenje stupnja marginalizacije. Većina njih razmatrala je problem prostornih dispariteta u smislu depopulacije, kao najvidljivijeg suvremenog demografskog trenda (Pašalić i Pašalić, 2017; Emirhafizović i Zolić, 2017; Čičić, 2019; Gekić i dr., 2020b). Vrlo malo je istraživanja o kreiranju jasnih kriterija kojima bi se mjerio stupanj marginalnosti i društvene polarizacije. Ograničenja pokušaja stvaranja složenijih indeksa marginalizacije mogu se pripisati vrlo specifičnim pitanjima u vezi sa statističkim podacima u Bosni i Hercegovini. Osim ograničene dostupnosti pojedinačnih pokazatelja za razinu lokalnih upravnih jedinica, veliki izazov predstavlja i predug vremenski razmak između popisa stanovništva. Za razdoblje nakon Popisa stanovništva iz 2013. godine, procjene statističkih instituta jedini su relevantan izvor podataka na temelju kojih se može provesti

složenije istraživanje. S obzirom na neujednačenost točnosti procijenjenih podataka, potrebno je kombinirati više prostornih, demografskih i socioekonomskih pokazatelja regionalnog razvoja kako bi se dobilo razumijevanje stupnja marginalnosti.

U posljednjoj publikaciji *Komisije za marginalizaciju, globalizaciju i lokalne odgovore* (Commission C20.32 Marginalization, Globalization, and Regional and Local Responses) (Bański i Meadows, 2023) na sustavan način su predloženi rezultati četrdesetogodišnjeg geografskog istraživanja o marginalizaciji gdje se došlo do jasnih spoznaja o evoluciji ovog procesa na globalnoj i lokalnoj razini. Istaknuta su dva pravca u proučavanju marginalnosti - marginalnost koja se veže za pogranične, ruralne i planinske prostore i marginalnost koja se analizira s aspekta aktualnih pitanja - okolišnim i brigama za klimatske promjene i socijalnim izazovima (Callo-Concga i dr., 2014), konfliktima i pitanjima identiteta, socijalnim inovacijama te relacijama odnosa moći i političkih utjecaja.

2.4. GIS-MCDA u društvenoj geografiji

Primjena GIS-a u društveno-geografskim istraživanjima sve je više izraženija, što naglašava Zhao (2022), ističući i termin ‘humanističkog GIS-a’ (engl. *humanistic GIS*). GIS se u društvenoj geografiji koristi u mrežnim (engl. *network*) analizama (Florczak, 2009), analizama prostorno-vremenskih promjena namjene zemljišta (Ali Shah i Kiran, 2021), kartiranju socijalnih i ekonomskih prilika (Wu i dr., 2005, Moir i Torok, 2018), itd. Nadalje, GIS se može koristiti za modeliranje i simulaciju interakcija između ljudi i okoliša (Batty, 2011), omogućujući predviđanje različitih scenarija i rizika (Šiljeg i dr. 2023). Uloga i značaj primjene GIS-a omogućuje bolje razumijevanje složenih društvenih i okolišnih pitanja te informiranje i donošenje odluka na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini.

Posebno važna domena primjene GIS-a u društvenim istraživanjima predstavlja proces donošenja odluka kojim se nastoji odabrati najbolje rješenje za jasno definiran problem (Marić, 2021). Prostorna dimenzija tih problema je vrlo često izražena. Najoptimalnije rješenje, primjerice za odabir pogodne lokacije temelji se na nizu kriterija koji mogu biti i međusobno suprotstavljeni/neusporedivi (Løken, 2007). Postupak analize tako složenih problema temelji se na primjeni višekriterijske analize odlučivanja – GIS-MCDA (engl. *GIS Multi-Criteria Decision Analysis*) (Sisman i Aydinoglu, 2020). Glavni cilj GIS-MCDA je sustavno determiniranje optimalnih rješenja između niza alternativnih scenarija temeljenih na različitim kriterijima. Primjena GIS-MCDA primjetna je u istraživanjima širokog spektra modernih problema, poput ocjene dostupnosti izbjegličkih kampova i prijedloga potencijalno novih lokacija za njihovu izgradnju (Cetinkaya i dr. 2016), kreiranja algoritama za najmanje troškove

puta (Schito, 2017) ili odabir najpogodnijih lokacija za izgradnju stambenih jedinica (Ding i Wei, 2015). Rješenja koje nastaju primjenom GIS-MCDA mogu dati značajne inpute instrumentima prostornog planiranja, zbog čega su sve češće primjene, ali i pokušaji usavršavanja te metode (Domazetović i dr. 2019).

S obzirom na to da se primjena GIS-MCDA metode temelji na definiranju, standardizaciji i agregaciji različitih kriterija, a marginalizacija je definirana kao višedimenzionalan problem koji nastaje uslijed interakcije širokog spektra čimbenika, nameće se zaključak o mogućnosti primjene ove metode u kvantitativnom pristupu analize marginalizacije. Međutim, broj radova koji primjenjuje GIS-MCDA u analiziranju marginalizacije je ograničen.

2.4.1. Višerezolucijski pristup proučavanja marginalizacije

Marginalizacija može imati mnoge oblike, koji ne moraju biti uočljivi (Messiou, 2012). Događa se na različitim prostornim i drugim razinama (Petrrou i dr., 2009), unutar specifičnog vremena (Razer i dr., 2013), a može postati dio proživljenog iskustva pojedinca ako se internalizira (Skovlund, 2014). Dakle, marginalizacija je složena i višedimenzionalna pojava koja se može pojaviti na različitim društvenim razinama ili mjerilima, od globalne, nacionalne do lokalne ili osobne. Obuhvaća širok spektar međusobno povezanih čimbenika, različitih dimenzija (ekonomska, društvena, politička i kulturna, itd). S ciljem potpunog razumijevanja dinamike i razvoja učinkovitih strategija, bitno je primjenjivati višerezolucijski (engl. *multiscale*), odnosno višerazinski (eng. *multilevel*) pristup u analizi manifestacije marginalizacije na različitim razinama proučavanja.

Na globalnoj razini, marginalizacija je često prezentirana strukturalnim nejednakostima i neravnotežom moći među kontinentima, državama, regijama (Helleiner, 2002) ili grupama ljudi (Duchak, 2014; Kempin Reuter, 2019). Ekonomske politike, trgovinski sporazumi i strukture globalnog upravljanja mogu nesrazmjerno koristiti određenim zemljama i stanovništvu dok marginaliziraju druge, pogoršavajući razlike u bogatstvu, resursima i mogućnostima. Na najvišoj razini manifestacije marginaliziranosti globalne sile oblikuju obrasce marginalizacije, kao i mehanizme putem kojih se oni prenose preko granica. Na ovoj razini može se proučavati marginaliziranost pojedine države u odnosu na ostale države.

Na nižoj razini proučavanje marginalizacije je usmjereno prema razlikama u razvoju, infrastrukturi i pristupu osnovnim uslugama unutar specifične države ili geografskih regija (Ruto i dr., 2010; Martínez-Martínez, Rodríguez-Brito, 2020). Marginalizirana područja su često koncentrirana u perifernim, udaljenim područjima od nacionalnog ili gospodarskog

centra, obilježava ih izostanak odgovarajuće infrastrukture, zdravstvene skrbi (Kay, 2011; Martínez-Martínez, Rodríguez-Brito, 2020;), obrazovanja (Ruto i dr., 2010; Biddle, 2010) i gospodarskih prilika. Analizirajući marginalizaciju na regionalnoj razini unutar specifične države mogu se identificirati prostorni obrasci razvoja, isključenosti i uskraćenosti, kao i temeljni pokretači kao što su povijesno nasljeđe, politika neravnomjernog razvoja države i prostorna segregacija.

Povećavajući detaljnost (razinu) analize, marginalizacija se u konačnici može proučavati na razini okruga, grada, kvarta (Wu, 2004; Kempin Reuter, 2019) ili čak pojedinca (Temelová i dr., 2017). Na toj razini može se uočiti kako urbanizacija, brz rast stanovništva te getoizacija mogu pogoršati marginalizaciju unutar urbanih središta. Marginalizirane četvrti, manja naselja ili sela često se susreću s neprimjerenim smještajem, sanitarnim uvjetima i javnim uslugama, kao i višim stopama kriminala i degradacije okoliša. Višerezolucijski pristup analizi marginalizacije omogućuje istraživanje prostorne dinamike urbane marginalizacije, uključujući obrasce segregacije, gentrifikacije (Anguelovski i dr., 2021) te njihove implikacije na društvenu koheziju.

Konačno, na osobnoj razini, marginalizacija se doživljava kroz osobni doživljaj identiteta u određenom prostoru koji se presijeca s njegovim proživljenim iskustvom. Pojedinici i manje zajednice mogu se suočiti s diskriminacijom, stigmom i isključivanjem na temelju čimbenika kao što su rasa, etnička i religijska pripadnost, spol, seksualnost, invaliditet ili socioekonomski status.

Makroekonomski i društveni trendovi na globalnoj (najvišoj) razini na različite načine utječu na najnižu razinu - osobnu razinu percepcije marginaliziranosti, odnosno isključenosti. Taj utjecaj posljedica je interakcije između širokog raspona političkih i administrativnih razina, od globalne do lokalne. Kao posljedicu toga, za razumijevanje marginalizacije ili isključenosti na najnižim (mikro) razinama proučavanja, neophodno je integrirati šire gledište promatranja marginaliziranosti (Bernt, Colini, 2013). Naime, države, regije, gradovi, kvartovi i pojedinci su međusobno povezani sustavi te bi odgovor na problem marginalizacije i isključenosti trebali u obzir uzeti sve razine proučavanja istovremeno. Svi navedeni sustavi igraju određenu ulogu u razumijevanju onoga što se događa na samoj osobnoj razini percepcije marginaliziranosti (Musterd-Andersson, 2005). Primjerice, Aalbers (2013) ističe da iako u globalnom kontekstu prilično dobar sustav socijalne skrbi Nizozemske na nacionalnoj razini 'ograničava' osjećaj marginaliziranosti, to ipak nije dovoljno za rješavanje i obuzdavanje različitih oblika marginaliziranosti koji se javljaju na lokalnoj razini.

U konačnici, usvajanje i primjena višerezolucijskog ili višerazinskog pristupa omogućuje preciznije shvaćanje složenosti i povezanosti marginalizacije na različitim razinama proučavanja. Ispitivanjem načina na koji marginalizacija djeluje na globalnoj, regionalnoj, gradskoj, kvartovskoj pa čak i osobnoj razini, može rezultirati unapređenjem razumijevanja njezinih temeljnih uzroka, mehanizama i utjecaja te generiranjem učinkovitijih intervencija i politika za njezino rješavanje.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Metodologija doktorske disertacije temelji se na interdisciplinarnom pristupu proučavanja pograničja. Sama 'priroda' granica i pograničnih područja, kao objekta proučavanja većeg broja znanstvenih disciplina nameće primjenu ovakvog pristupa. Isti podrazumijeva analizu definiranog problemskog zadatka kao cjeline uvažavajući aspekte iz različitih znanstvenih disciplina. Iako se u većini istraživanja navode kvalitativni i kvantitativni pristupi proučavanja pograničja i marginalizacije (Abebaw i Admassie, 2014; Šiljeg i dr. 2016; Mikuš i dr. 2016), u disertaciji će ova problematika biti analizirana koristeći *kombinirani*, odnosno *hibridni pristup* koji se smatra najpotpunijim, ali još uvijek, zbog svoje složenosti, nije dovoljno primijenjen. Istraživački pristup doktorske disertacije temelji se na primjeni prostorno komparativne metode, metodološkog postupka analize i sinteze, analizi kvantitativnih podataka kroz primjenu deskriptivnih i inferencijalnih statističkih metoda, višekriterijskoj GIS analizi te terenskom istraživanju u okviru kojeg je korišten anketni upitnik za stanovništvo pograničnih područja i intervju za predstavnike lokalnih zajednica.

Prva faza istraživanja podrazumijevala je prikupljanje relevantne, recentne znanstveno-stručne literature s ciljem proučavanja stanja područja (*state of the art*) o granicama, pograničnim područjima te procesima marginalizacije. Produkt ove faze istraživanja predstavlja pregled relevantnih znanstvenih diskursa o granicama i pograničju te preliminarno konceptualiziranje teorijskog okvira o granicama i njihovim prostornim implikacijama. Višedimenzionalnost granica i pograničja te njihova ovisnost o društvenom kontekstu unutar kojeg se razmatraju nametnula je potrebu proučavanja socioekonomskih i demografskih procesa primjenom višerazinskog pristupa.

Slijedom toga, metodološki okvir doktorske disertacije je podijeljen u tri razine istraživanja. Razumijevanje problema pograničja i pojave marginalizacije zahtjeva višerezolucijsku (odnos država x - država y; grad x - grad y; kvart x - kvart y, susjed x - susjed y) analizu povezanih čimbenika. U prvoj (makro) razini istraživanja izveden je model geografske marginalizacije (G_{MAR}) za Bosnu i Hercegovinu primjenom GIS-MCDA.

Uvažavajući pristup višerezolucijskog (hijerarhijskog) modeliranja marginalizacija se razmatra se kao **složen i višedimenzionalan** (višerazinski) fenomen koji se može manifestirati na različitim društvenim razinama ili mjerilima, od globalne, nacionalne do lokalne ili osobne.

U drugoj (mezo) razini istraživanja primjenom inferencijalnih statističkih metoda ispitane su razlike između pograničnih i nepograničnih općina na razini demografskih i socioekonomskih prilika. Također, analizirana je heterogenost cjelokupnog pograničnog područja i ispitan je utjecaj udaljenosti granice, administrativnih centara i stalnih graničnih prijelaza na stupanj marginalnosti naselja određenog pograničnog sektora.

U trećoj, posljednjoj (mikro) razini proučavanja ispitana je subjektivna percepcija lokalnog stanovništva u odabranim pograničnim općinama o njihovima istaknutim problemima te odnos pograničnog položaja i društvene marginaliziranosti.

Na samom kraju izvedena je SWOT analiza pograničnih područja Bosne i Hercegovine (S *Strengths* - snage, W *Weaknesses* - slabosti, O *Opportunities* - prilike, T *Threats* – prijetnje). Kao značajan strateški instrument, sumarna analiza snaga, slabosti, prilika i prijetnji nametnula se kao značajan alat za sumiranje navedenog kroz dobivene rezultate istraživanja na svim istraživačkim razinama.

3.1. Ograničenja statističkog sustava Bosne i Hercegovine

Statistički sustav Bosne i Hercegovine zahtijeva detaljniju analizu u kontekstu razumijevanja metodoloških napomena, kojih ima mnogo zbog složenosti u prikupljanju i objavljivanju podataka te čestog nedostatka standardizacije u metodološkim konceptima (Avdić i dr., 2022). U Bosni i Hercegovini, uvažavajući administrativno-političko uređenje postoje tri statističke institucije. Krovna institucija, koja prema *Zakonu o statistici Bosne i Hercegovine* izdaje demografske, ekonomske i socijalne podatke na razini države jeste *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine* (BHAS). Na entitetskim razinama navedene podatke izdaju: *Federalni zavod za statistiku* za prostor FBiH i *Republički zavod za statistiku (RZSRS)* za prostor RS-a. Za potrebe finansijske statistike na razini Bosne i Hercegovine odgovorna je Centralna Banka Bosne i Hercegovine.

Ključna razlika u izdanjima entitetskih zavoda i državne agencije za statistiku jest razina detaljnosti po prostornim jedinicama. Podaci o općinama, kantonima i regijama dostupni su u biltenima i publikacijama koje objavljuju entitetske statističke ustanove, dok *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine* uglavnom objavljuje sumarne podatke po entitetima i državni total. Za određene indikatore postoji neusuglašenost oko metodološkog koncepta Federalnog i Republičkog zavoda za statistiku, što rezultira objavom podataka za određene indikatore (npr.

indeks ekonomskog razvoja) koji nemaju istu metodološku matricu, onemogućavajući time jedinstven analitički pristup. Ovakve konceptualne i metodološke neusuglašenosti bile su predmet rasprave oko izdavanja podataka posljednjeg popisa stanovništva iz 2013. godine, čiji su rezultati objavljeni tri godine kasnije (URL 5). Za statistiku Brčko Distrikta zadužen je jedan statistički ogranak u sklopu *Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine*.

Raščlanjenost statističkih institucija i različite vremenski i metodološki neusklađene publikacije, jedan su od istraživačkih izazova ovog istraživanja, osobito u kontekstu prikupljanja podataka za izvođenje demografskih i socioekonomskih indikatora po općinama.

Sustav funkcioniranja statističkih institucija u Bosni i Hercegovini i koncept po kojima se izdaju podaci (*Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine* sažima podatke entitetskih zavoda i sumarno ih izdaje za državni nivo, pri tome samo za one indikatore koji imaju kompatibilnu metodologiju) prepoznat je kao ključni izazov u provođenju istraživanja.

Uz ograničenu dostupnosti pojedinih indikatora (razina jedinica lokalne samouprave ili državni nivo) veliki problem predstavljaju i duži vremenski intervali bez službenog popisa stanovništva. U razdoblju od 32 godine provedena su dva popisa broja stanovnika, 1991. godine u sklopu Jugoslavije i Popis stanovništva iz 2013. godine. Za postpopisni period (10 godina) korištene su procjene entitetskih statističkih zavoda, koje treba uzeti s oprezom, zbog činjenice da se procjene rade na osnovu prirodne promjene, gdje je migracijska komponenta zanemarena (tzv. princip zatvorene populacije) zbog nedostatka službenih podataka o broju odseljenih. Zbog toga su istraživanja o stanovništvu i statističke analize za Bosnu i Hercegovinu doista izazovne i zahtijevaju ogroman napor u prvoj istraživačkoj fazi – prikupljanju podataka. Statistički izazovi su i zakonsko-regulativne prirode, osobito u dijelu iščekivanja novog popisa stanovništva kojem prethodi usvajanje *Zakona o popisu na državnom nivou*. S obzirom na to da europske smjernice (EUROSTAT) zahtijevaju da se popis odvija u skladu sa zakonskom regulativom i u okruženju dobre društvene klime, kroz vremenske intervale od 10 godina (uz preporuku početka dekade) (EUROSTAT, 2019), prema navodima *Agencije za statistiku*, izvjesno je da Bosna i Hercegovina neće realizirati novi popis stanovništva u 2023. godini. Navedeno se pokazalo točnim. Pripreme u *Agenciji*, kao vrhovnom statističkom tijelu zaduženom za metodologiju i provođenje Popisa traju duže od tri godine. Službenici *Agencije* navode da se prema trenutnoj dinamici priprema naredni popis stanovništva može očekivati 2025. godine (URL 6). U takvim uvjetima neophodno se u istraživanjima koja se oslanjaju na statističke indikatore koriste procjene, osobito jer se u razdoblju nakon posljednjeg popisa uočavaju značajne demografske promjene, koje su se očitovale kroz problem demografskog

starenja, povećanja udjela umirovljenika u ukupnom stanovništvu i stihijskoj emigraciji koja predstavlja gorući problem bosanskohercegovačke demografije (UNFPA, 2019).

Nadalje, s obzirom na to da se nakon osamostaljenja Bosne i Hercegovine i potpisivanja Daytonskog sporazuma administrativno-političko uređenje znatno mijenja, usporedivost podataka posljednja dva popisa stanovništva na nižim prostornim jedinicama nameće se kao još jedan izazov. Uvođenjem međuentitetske linije razgraničenja promijenjene su granice već postojećih općina, a od dijelova starih nastale su potpuno nove općine (Raos, 2010). Tako je Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1991. godine brojala 109 općina/jedinica lokalne samouprave, dok je taj broj u 2013. godini narastao na 143 (79 u FBiH i 64 u RS te Distrikt Brčko). Uvođenjem međuentitetske linije razgraničenje podijeljeno je 28 općina (Raos, 2010). Neke od općina izdvojene su na osnovu dominantne etničke većine, primjerice izdvajanje Usore od Tešnja. Ovakve promjene otežavaju usporedivost popisnih podataka, naročito za one općine unutar kojih su podijeljena i naseljena mjesta, bez ikakvog administrativnog ili fizičkog kriterija.

Sljedeći izazov u kontekstu usporedbe popisnih podataka predstavlja metodologija po kojoj su provedeni popisi. Prvenstveno se to odnosi na koncepciju stalnog stanovništva (*de jure*), koja je bila predmet međuentitetskog spora u priznavanju najnovijih popisnih rezultata. Koncept stalnog prebivališta po kojem rezidentno stanovništvo nekog mjesta čine one osobe koje uobičajeno žive tu, bez obzira gdje se nalaze u vrijeme popisa, koji je korišten u Popisu iz 1991. godine, promijenjen je principom uobičajenog boravišta, po kojem stalno stanovništvo čine osobe koje žive i obično provode svoj dnevni odmor, bez obzira na privremeno odsustvo u svrhu rekreacije, odmora, obilaska prijatelja i rodbine, posla, škole, liječenja ili vjerskog hodočašća - članak 2 Zakona o popisu (Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, 2012). Po istom principu su se popisale osobe koje su u vrijeme popisa bile stalno ili privremeno odsutne i raseljene osobe, zbog čega se jedan broj osoba nije računao po koncepciji uobičajenog boravišta.

Najveći broj podataka o strukturama stanovništva preuziman je iz popisne statistike, dok su za potrebe nekih ekonomskih indikatora, poput BDP-a, prosječnih plaća, strukture zaposlenih i vitalne statistike korišteni statistički godišnjaci i demografska statistika za period od 2015-2022. Izbor godina rezultat je namjere da se obuhvate prijeratna, neposredna razdoblja nakon rata i suvremeni period, unutar kojih su vidljivi svi evolutivni procesi koji su utjecali na današnju demografsku, socioekonomsku i političku sliku. Koncepcije u definiranju stalnog stanovništva različite su i u starijim popisima, koji se uglavnom koriste u usporedbi demografskih trendova (1961., 1971. i 1981. godina).

3.2. Makro (nacionalna) razina istraživanja

3.2.1. Izvođenje modela geografske marginalizacije (G_{MAR}) Bosne i Hercegovine

Izvođenje modela geografske marginalizacije omogućava detaljan uvid u prostorne i socioekonomske razlike, kako u pograničnim područjima tako i na razini cijele Bosne i Hercegovine. Model integrira prostorne i neprostore pokazatelje, čime se istovremeno analizira fizičko-geografski kontekst i društveno-ekonomski procesi na istraživanim razinama.

3.2.1.1. Definiranje cilja i odabir grupa kriterija

Stupanj ili indeks geografske marginalizacije (G_{MAR}) može se kvantificirati kompozitnim pokazateljem (Luan i dr., 2016). G_{MAR} je izveden primjenom GIS-MCDA analize koja se sastojala od pet glavnih koraka:

- (1) definiranje cilja;
- (2) određivanje kriterija i grupa kriterija;
- (3) standardizacija pojedinačnih kriterija i grupiranih modela;
- (4) određivanje težinskih koeficijenata pojedinačnih kriterija i grupiranih modela te;
- (5) agregiranje kriterija i grupa kriterija

Proučavanjem literature, dostupnih GIS i statističkih podataka na razini Bosne i Hercegovine zaključeno je da će se za potrebe izvođenja indeksa geografske marginalizacije (G_{MAR}) koristiti 67 kriterija koji će biti grupirani u osam tematskih grupa (Tablica 4). Odabrani kriteriji po svojoj prirodi se mogu promatrati predisponirajućima u kontekstu vjerojatnosti pojave marginalizacije. S ciljem postizanja najveće pouzdanosti finalnog modela kriteriji su odabrani na temelju detaljne analize literature u kojoj je marginalizacija promatrana kao višedimenzionalna pojava.

3.2.1.2. Prikupljanje podataka

U tablici 4. naveden je popis definiranih 67 kriterija korištenih u izvođenju G_{MAR} modela. Za svaki kriterij naveden je izvor podataka te ovisno o vrsti, godina prikupljanja/izdavanja ili format podatka. Svi podatci, koji su prikupljeni u GIS obliku ili su kao statistički podatci pretvoreni u rasterske modele u konačnici su transformirani u rasterske modele iste prostorne rezolucije ($GSD=200$ m) kako bi se mogao provesti GIS-MCDA proces.

U izvođenju modela fizičko-geografske marginalizacije korišteno je 11 kriterija. Izvođenjem ovog modela izdvojeni su oni prostori koji se mogu smatrati pogodniji za naseljavanje i gradnju nasuprot onima u kojima fizičko-geografski čimbenici to otežavaju. Primjerice, kod kriterija (A_1) nadmorske visine, (A_2) nagiba, (A_3) vertikalne raščlanjenosti

terena, (A₅) srednje brzine vjetra, udaljenosti od (A₆) zaštićenih područja i (A₇) vodenih tokova te (A₉) indeksa ekspozicije vjetra, niže vrijednosti, izražene ovisno o tipu kriterija (m, min, °, m/s), ukazuju na prostore pogodnije za naseljavanje. Kod preostalih kriterija, zemljišni pokrov i namjena (A₄), ekspozicija (A₈) i reljefni oblici (A₁₁) skala vrednovanja pogodnosti za naseljavanje ne može biti promatrana u rasponu većih i manjih vrijednosti, s obzirom da se radi o drugačijem atributu. U njima je raspon vrednovanja pogodnosti naseljavanja prilagođen tematskom značenju svake klase. Kriterij indeksa ravnoteže mase (A₁₀) vrednovan je na način da su vrijednosti oko nule prepoznati kao pogodniji za naseljavanje. Povećavanje vrijednosti prema negativnom i pozitivnom smjeru ukazuje na prostor u kojima se odvijaju intenzivniji erozivni i akumulacijski procesi, zbog čega se ti prostori generalno smatraju nepogodnijim za naseljavanje.

Tablica 4. Kriteriji za izvođenje G_{MAR}-a modela s izvorima i tipom podatka

Dimen. marg.	ID	Kriterij	Izvor	Tip podatka
Fizičko-geografska	A ₁	Nadmorska visina	EU-DEM	raster
	A ₂	Nagib	EU-DEM	raster
	A ₃	Vertikalna raščlanjenost reljefa	EU-DEM	raster
	A ₄	Zemljišni pokrov i namjena	Copernicus Land Monitoring Service	raster
	A ₅	Srednja brzina vjetra	Global Wind Atlas	raster
	A ₆	Udaljenost od zaštićenih područja	Protected planet	raster
	A ₇	Udaljenost od vodenih tokova	Geofabrik	raster
	A ₈	Ekspozicija	EU-DEM	raster
	A ₉	Indeks izloženosti vjetra	EU-DEM	raster
	A ₁₀	Indeks ravnoteže mase (MBI)	EU-DEM	raster
	A ₁₁	Reljefni oblici	EU-DEM	raster
Demografska	B ₁	Broj stanovnika	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/naselje
	B ₂	Gustoća stanovnika	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/naselje
	B ₃	Udio mladog stanovništva	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022	vektor/općina
	B ₄	Udio starog stanovništva	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022	vektor/općina
	B ₅	Vitalni indeks	Demografska statistika 2021, Statističkog biltena 343; Rođeni i umrli u RS 130/23.	vektor/općina
	B ₆	Koeficijent dobne ovisnost	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022	vektor/općina
	B ₇	Stopa rađanja	Demografska statistika 2015 - 2021; Rođeni i umrli u RS 130/23.	vektor/općina

	B ₈	Udio naselja sa povećanjem broja stan. u općini	Statistika.ba (2024)	vektor/općina
	B ₉	Indeks starosti	Demografska statistika 2021; Rođeni i umrli u RS 130/23.	vektor/općina
	B ₁₀	Prosječna dob	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/općina
	B ₁₁	Udio urbanog stanovništva	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/općina
	B ₁₂	Broj domaćinstava	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/općina
Administrativna	C ₁	Udalj. od admin. Centara	Google Earth, BiH Atlas Database	raster
	C ₂	Udalj. od glavnog grada	Google Earth, BiH Atlas Database	raster
	C ₃	Udalj. od sudova	URL 7	raster
	C ₄	Udalj. od policijskih postaja	Google Earth	raster
	C ₅	Udalj. od vatrog. postaja	Google Earth	raster
Obrazovna	D ₁	Udalj. od javnih sveučilišta	URL 8	raster
	D ₂	Udalj. od osnovnih škola	Google Earth, URL 19	raster
	D ₃	Udalj. od srednjih škola	Google Earth, URL 19	raster
	D ₄	Udalj. od studentskih dom.	URL 8, Google Earth	raster
	D ₅	Broj nastavnika u OS i SŠ	Osnovno obrazovanje u FBiH 2021 (SB-326), Gradovi i opštine RS-a 2021 (drugo izmijenjeno izdanje)	vektor/općina
	D ₆	Broj učenika u OS i SŠ	Osnovno obrazovanje u FBiH 2021 (SB-326), Gradovi i opštine RS-a 2021 (drugo izmijenjeno izdanje)	vektor/općina
	D ₇	Udalj. od vrtića	URL 9 - URL 18	raster
	D ₈	% visokoobrazovnog stan.	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/općina
	D ₉	% komp. pismenog stan.	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/općina
	D ₁₀	Broj vrtića, osnovnih i srednjih škola po naseljima	Google Earth, URL 19	vektor/naselje
Prometna	E ₁	Udalj. od aerodroma	Geofabrik i Google Earh	raster
	E ₂	Udalj. od važnijih prometnica	Geofabrik	raster
	E ₃	Udalj. od graničnih prijelaza	Rješenje granične policije broj UP-117-01-04-7-63-2/22	raster
	E ₄	Udalj. od željezničkih stanica	Geofabrik, URL 23-24	raster
	E ₅	Udalj. od auto. kolodvora	Geofabrik, Google Earth	raster
	E ₆	Udalj. od pošti	URL 20-22	raster
	E ₇	Broj pošti, autobusnih i željezničkih stanica po naseljima	Geofabrik, URL 20-24	vektor/naselje

Ekonomska	F ₁	Udalj. od banki	Geofabrik	raster
	F ₂	Udalj. od trgovačkih centara	Geofabrik	raster
	F ₃	% zaposlenog stan.	Gradovi i opštine RS-a 2022, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022	vektor/općina
	F ₄	% zaposlenog stan. u I. sekt.	Gradovi i opštine RS-a 2022, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022	vektor/općina
	F ₅	% zaposlenog stan. u III. sekt.	Gradovi i opštine RS-a 2022, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022	vektor/općina
	F ₆	Broj poslovnih subjekata	Gradovi i opštine RS-a 2022, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022	vektor/općina
	F ₇	Prosječna neto plaća	Gradovi i opštine RS-a 2022, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022	vektor/općina
	F ₈	Prosječna mirovina	Gradovi i opštine RS-a 2022, Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022	vektor/općina
	F ₉	BDP po općinama	Statistika.ba (2014)	vektor/općina
	F ₁₀	Veličina domaćinstava	Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH (2013)	vektor/općina
Zdravstvena	G ₁	Udalj. od ljekarni	Google Earth, URL 25-26	raster
	G ₂	Udalj. od primarnih bolnica	Google Earth, URL 19, URL 27	raster
	G ₃	Udalj. od sekundarnih bolnica	Google Earth, URL 19, URL 27	raster
	G ₄	Udalj. od tercijarnih bolnica	Google Earth, URL 19, URL 27	raster
	G ₅	Broj zdrav. ustanova po naseljima	Google Earth, URL 19, URL 27	vektor/naselja
Kulturna	K ₁	Udalj. od kazališta	URL 28-29	raster
	K ₂	Udalj. od kina	URL 28-29	raster
	K ₃	Broj kulturno-umjetničkih društava	URL 30	vektor/općina
	K ₄	Broj radio, TV stan.,	Kultura i umjetnost 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022,	vektor/općina
	K ₅	Udalj. od muzeja	URL 28-29	raster
	K ₆	Udalj. od knjižnica i knjižara	Geofabrik, URL 31	raster
	K ₇	Broj knjižnica i knjižara, muzeja, kazališta i kina po naseljima	URL 28-29	vektor/naselje

Morfometrijski kriteriji su izvedeni na temelju besplatno-dostupnog digitalnog modela reljefa EU-DEM. Digitalni model reljefa Europe (EU-DEM) je izradio konzorcij predvođen Indrom⁸. Kriterij nagiba je izveden u ArcMap 10.8.1 koristeći alat *Slope*. Vertikalna

⁸ <https://www.indradefense.com/>

rašćanjenost je izvedena u SAGA GIS-u koristeći alat *Terrain Ruggedness Index* (TRI). Ekspozicija je izvedena u ArcMap-u koristeći alat *Aspect*. Indeks izloženosti vjetru izveden je na temelju EU-DEM u SAGA GIS-u koristeći alat *Wind Exposition Index*. Kriterij srednje brzine vjetra je preuzet sa stranice Global Wind Atlas gdje je za prostor Bosne i Hercegovine preuzet rasterski model srednje brzine vjetra na visini 10 m. Rasterski modeli udaljenosti od zaštićenih područja (A₆) i vodenih tokova (A₇) izvedeni su primjenom alata *Euclidean distance*. Izvedeni modeli su imali prostornu rezoluciju 25 m. Sloj vodenih tokova je preuzet sa otvorenog servisa za preuzimanje podataka *Geofabrik*. Izdvojeni su elementi *river* and *stream*. Sloj zaštićenih područja je preuzet sa stranice *Protected planet*. U analizu su uključeni četiri nacionalna parka (NP) – Sutjeska, Kozara, Una i Drina te ostale kategorije zaštićenih područja – Hutovo blato, Blidinje, Bardača, Prača, Tara i Trebević. Model namjene i zemljišnog pokrova (engl. *landuse/landcover* - LULC) preuzet je sa stranice *Copernicus Land Monitoring Service* za 2018. godinu. Model LULC ima minimalnu jedinicu kartiranja od 25 hektara (ha). Kriterij reljefnih oblika (A₁₁) je izveden primjenom alata *Topography Tools 10.3*, a kriterij indeksa ravnoteže mase (A₁₀) u SAGA GIS-u koristeći alat *Mass Balance Index*.

U izvođenju modela demografske marginalizacije korišteno je 12 kriterija. Izvođenjem ovog modela izdvojeni su oni prostori koji se mogu smatrati demografski vitalnijim u odnosu na depopulacijske prostore. Više vrijednosti kriterija broja (B₁) i gustoće stanovnika (B₂), udjela mladog stanovništva (B₃), vitalnog indeksa (B₅), stope rađanja (B₇), udjela naselja sa povećanjem broja stanovnika u općini (B₈), udjela urbanog stanovništva (B₁₁) i broja domaćinstava (B₁₂) ukazuju na povoljnije demografske procese, što je obilježje demografski vitalnih prostora. Kod ostalih kriterija (B₄, B₆, B₉ i B₁₀) više vrijednosti ukazuju na prostore u kojima prevladava određeni stupanj prirodne depopulacije, što može dovesti do određenog stupnja prostorne marginalizacije. Kriteriji B₁ i B₂ su korišteni na razini teritorijalne jedinice *naselja*. Ostali kriteriji su prikupljeni na administrativno-teritorijalnoj razini *općine*. Kriteriji udjela mladog i starog stanovništva su preuzeti iz *Statističkih pokazatelja po općinama FBiH 2022* te *Procjena stanovništva RS 2013-2022*. Dakle, u nedostatku popisnih podataka, vrijednosti korištene za te kriterije temeljile su se na procjenama relevantnih statističkih podataka institucija u Bosni i Hercegovini za 2022. godinu.

U izvođenju modela administrativne marginalizacije korišteno je pet kriterija. Ovim modelom nastojao se kvantificirati pristup javnim i administrativnim uslugama (npr. sudovi, policija, vatrogasne službe) koji izravno utječu na kvalitetu života stanovništva. Ljudi koji žive dalje od ovih usluga imaju njima otežan pristup, a što je ključno za njihovu sigurnost, pravnu zaštitu i svakodnevne administrativne potrebe. Svi kriteriji u ovoj dimenziji marginalizacije su

izvedeni kao rasterski modeli udaljenosti od odabranih usluga/gradova. Lokacije sudova, policijskih postaja i vatrogasnih postaja su prikupljene procesom geokodiranja u *Google Earthu*. Proces izvođenja rasterskih modela udaljenosti opisan je u poglavlju 3.1.1.3 *Izrada modela udaljenosti od odabranih funkcija*. Nadalje, kriteriji su vrednovani na osnovu jednostavnog principa prema kojem veće vrijeme putovanja (u min) znači i veću marginalizaciju. Administrativni centri su u kriteriju (C_1) definirani kao 17 gradova koji odražavaju *post-daytonsku* administrativnu strukturu Bosne i Hercegovine. Dakle, uključena su administrativna središta deset kantona unutar FBiH (Bihać, Orašje, Tuzla, Zenica, Goražde, Travnik, Mostar, Široki Brijeg, Sarajevo i Livno) i šest primarnih regionalnih središta RS-a (Prijeđor, Banja Luka, Doboj, Bijeljina, Istočno Sarajevo i Trebinje) s Distriktom Brčko.

U izvođenju modela obrazovne marginalizacije korišteno je deset kriterija. Ovim modelom nastojao se kvantificirati pristup i kvaliteta obrazovnim uslugama koje igraju ključnu ulogu u društvenom i ekonomskom razvoju i izravno utječu na životne šanse pojedinaca i zajednice. Od deset kriterija njih pet se odnosi na rasterske modele udaljenosti (D_1 - D_4 i D_7). Udaljenost, odnosno pristup odgojno-obrazovnim institucijama (sveučilište, osnovne i srednje škole, vrtići i studentski domovi) izravno utječe na mogućnost pojedinaca da dobiju obrazovanje. Ovi kriteriji su vrednovani na osnovu jednostavnog principa prema kojem veća udaljenost putovanja (u min) znači i veću marginalizaciju. Naime, veća udaljenost može značiti manju pristupačnost obrazovanju, posebno u ruralnim i manje razvijenim područjima. Kriterij udjela visokoobrazovanog (D_8) i kompjuterski pismenog stanovništva (D_9) po općinama važan je indikator socioekonomskog razvoja. Viši udio visokoobrazovanog i kompjuterski pismenog stanovništva povezan je s većim ekonomskim prilikama i boljim životnim standardom. Kriteriji broja nastavnika (D_5) i broja učenika (D_6) po općinama te broja obrazovne infrastrukture po naseljima (D_{10}) su korišteni kako bi se dobio uvid u kvalitetu obrazovanja, društveni aspekt obrazovanja te iznijansirala razlika u rasterskim modelima udaljenosti od obrazovne infrastrukture.

U izvođenju modela prometne marginalizacije korišteno je sedam kriterija. Ovim modelom nastojao se kvantificirati pristup resursima i kvaliteta povezivanja ljudi, roba i usluga. Naime, udaljenost od ključne prometne infrastrukture i dostupnost te infrastrukture u naseljima izravno utječu na ekonomski razvoj, socijalnu povezanost i opću kvalitetu života stanovništva (Marić i dr., 2024b). Od sedam kriterija njih šest se odnosi na rasterske modele udaljenosti (E_1 - E_6). Navedenih šest kriterija je vrednovano prema principu veće udaljenosti putovanja u minutama, što znači i veću marginalizaciju. Veća udaljenost od aerodroma je indikator otežanog pristupa međunarodnim putovanjima i trgovini. Veća udaljenost od glavnih prometnica

smanjuje pristup ključnim koridorima za transport robe i putnika. U kriteriju E₇, koji je reprezentiran kao broj specifičnih jedinica prometne infrastrukture po naseljima, manja vrijednost ukazuje na veću marginalizaciju zbog toga što područja slabije opskrbljena osnovnim prometnim i komunikacijskim resursima mogu imati ograničeni razvojni potencijal.

U izvođenju modela ekonomske marginalizacije korišteno je deset kriterija. Ovim modelom nastojao se kvantificirati pristup ekonomskim resursima i općenito ekonomski prosperitet. Kriteriji udaljenosti od banki (F₁) i trgovačkih centara (F₂) ukazuje na pristup financijskim uslugama i tržištu. Lokacije banaka su preuzete s Geofabrika te izdvojene pomoću upita po atributu (*fclass=bank*) iz sloja *gis_osm_pois_free_1*. Lokacije trgovačkih centara su izdvojene iz istog sloja pomoću upita po atributu (*fclass=mall* OR *fclass=department store* OR *fclass=convenience*). Ostali kriteriji (F₃-F₁₀) su prikupljeni na razini općine. Kriterij udjela zaposlenog stanovništva (F₃), s posebnim naglaskom na udjelu zaposlenih u različitim sektorima (F₄ i F₅), kao i broj poslovnih subjekata (F₆) pružaju uvid u ekonomsku strukturu nekog područja. Niska zaposlenost, posebno u tercijarnom sektoru (usluge), često je pokazatelj slabije ekonomske dinamike. Kriteriji prosječne neto plaće (F₇), prosječne mirovine (F₈) i GDP-a po općinama (F₁₀) indikatori su ekonomskog prosperiteta. Princip vrednovanja kriterija je sljedeći. Kriteriji udaljenosti su vrednovani na način da veća udaljenost ukazuje na veću marginalizaciju. Kod kriterija F₃, F₅-F₉ niže vrijednosti su indikator veće marginalizacije. Naime, manji udio zaposlenog stanovništva ukazuje na ograničene mogućnosti za zapošljavanje i slabiju ekonomsku aktivnost. Manji udio zaposlenih u tercijarnom sektoru (usluge) ukazuje na slabiji razvoj uslužnih djelatnosti koje su često nositelji ekonomskog rasta. Nadalje, manji broj poslovnih subjekata ukazuje na slabiju ekonomsku aktivnost i manji gospodarski kapacitet za otvaranje novih radnih mjesta i ostvarivanje ulaganja. Manja prosječna neto plaća, manje mirovine i manji GDP po općini ukazuje na slabije ekonomske prilike i životni standard, veći rizik od siromaštva i pojačanu ekonomsku nesigurnost. Suprotno, veći udio zaposlenog stanovništva u primarnom sektoru (poljoprivreda, ribarstvo) u većini slučajeva ukazuje na ekonomsku marginalizaciju, jer su ove djelatnosti često povezane s nižim prihodima i većom ekonomskom nesigurnošću. Struktura i veličina domaćinstava značajan su pokazatelj kretanja broja stanovnika tako da su manja domaćinstva svojstvena ruralnim područjima zbog izraženog demografskog starenja i ruralnih emigracija (najčešće dvočlana ili samačka domaćinstva) (Wertheimer-Baletić, 2003). Veći broj članova u kućanstvu ukazuje na pozitivnije demografske procese zbog čega je manji broj članova u domaćinstvu, u domeni socijalne dimenzije, uzet kao pokazatelj veće marginalizacije.

U izvođenju modela zdravstvene marginalizacije korišteno je pet kriterija. Ovim modelom nastojao se kvantificirati pristup i kvaliteta zdravstvene infrastrukture koja ima izravan utjecaj na kvalitetu života, očekivani životni vijek i opću dobrobit stanovništva. Zdravstvena marginalizacija se očituje kroz ograničen pristup zdravstvenoj infrastrukturi, što može dovesti do povećanog rizika od bolesti, smanjene preventivne zdravstvene njege i povećane smrtnosti (Martínez-Martínez, Rodríguez-Brito, 2020). Udaljenost od definiranih zdravstvenih ustanova (ljekarne, primarne, sekundarne i tercijarne ustanove) izravno utječu na mogućnost stanovništva da pravovremeno dobije odgovarajuću medicinsku skrb. Naselja koja su udaljena od ovih ustanova suočavaju se s većim zdravstvenim rizicima. Zdravstvene ustanove su podijeljene u tri hijerarhijske razine uvažavajući organizacijsku strukturu zdravstvenog sustava (Džubur-Alić, 2018). Zdravstvene ustanove prvog ranga su klinički centri (n=5), drugog ranga su bolnice (n=31), a trećeg ranga su zdravstveni centri i klinike (n=108) (Marić, Avdić, 2023). Iz sloja *gis_osm_pois_free_1* izdvojene su pomoću upita po atributu (*fclass=pharmacy*). Kriteriji zdravstvenih ustanova po naseljima je korišten kako bi se iznijansirala razlika u rasterskim modelima udaljenosti od obrazovne infrastrukture. Kriteriji su vrednovani prema principu da veća udaljenost i manji broj ustanova označava veću marginalizaciju.

U izvođenju modela kulturne marginalizacije korišteno je sedam kriterija. Kultura igra važnu ulogu u očuvanju identiteta, društvene kohezije, obrazovanja i općeg razvoja zajednice. Ključna je sastavnica društvenog kapitala koja doprinosi socijalnom uključivanju, obrazovanju i općem blagostanju stanovništva. Kriteriji udaljenosti od odabranih kulturnih institucija (K₁, K₂, K₅, K₆) izravno utječe na mogućnost stanovnika da sudjeluju u kulturnom životu. Nedostatak pristupa ovim sadržajima može dovesti do kulturne izolacije, smanjenja kulturnog kapitala i manje mogućnosti za obrazovanje i socijalizaciju. Lokacije ovih institucija su iz sloja *gis_osm_pois_free_1* (Geofabrik, 2024) izdvojene pomoću upita po atributu (*fclass=cinema OR fclass=museum*) te su potom progušćene geokodiranjem koristeći *Google Earth* program. Kriteriji kulturnih ustanova po naseljima je korišten kako bi se iznijansirala razlika u rasterskim modelima udaljenosti od obrazovne infrastrukture. Kriteriji broja kulturnih institucija po naseljima (K₇), kulturno-umjetničkih društava po općinama (K₃) i radio i TV stanica po općinama (K₄) odražava raznolikost i bogatstvo kulturne ponude u određenoj zajednici. Kriteriji su vrednovani po principu da veća udaljenost od kulturnih institucija i manji broj kulturnih institucija po naseljima ili općinama, označava veću kulturnu marginalizaciju.

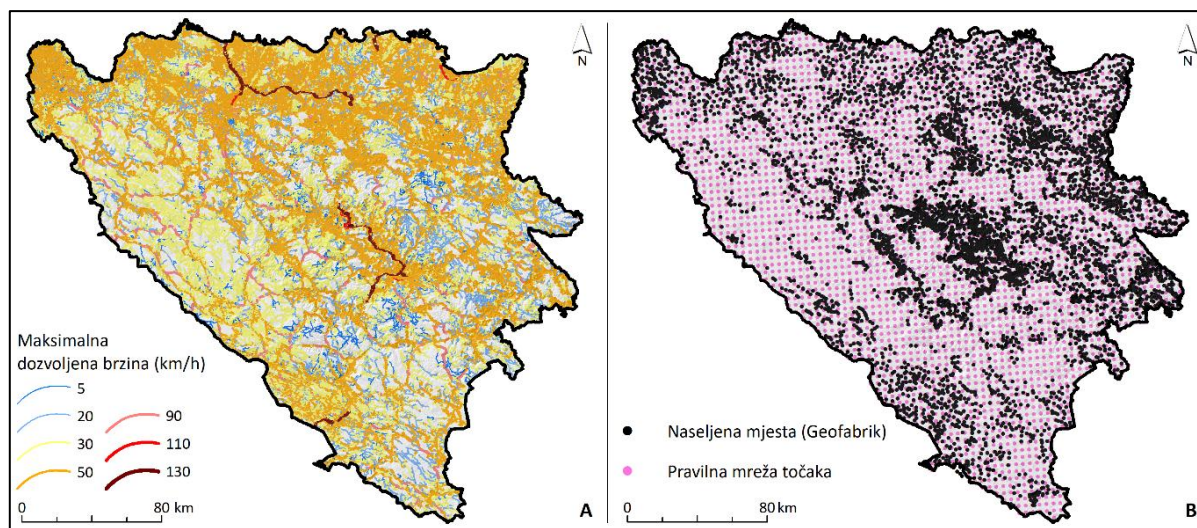
3.2.1.3. Izrada modela udaljenosti od odabranih funkcija

Rasterski modeli udaljenosti od odabranih elemenata ili funkcija od ukupno 67 kriterija u modelu geografske marginalizacije (G_{MAR}) čine 26 kriterija ili 38,8 %. Ovi kriteriji su izvedeni primjenom mrežnih analiza (engl. *network analyst*) i metodom interpolacije (engl. *interpolation method*). Mrežne analize su izvedene na temelju mrežnog skupa podatka (engl. *network dataset*) koji je generiran na temelju sloja cestovne infrastrukture (engl. *gis_osm_roads_free_1*) preuzetog s Geofabrika. Prije izvođenja mrežnog skupa podataka provedena je planarizacija elemenata cestovne infrastrukture (tool: *Planarize lines*) te topološka provjera sloja (Šiljeg i dr., 2021; Marić i dr., 2024a). Alat *Planarize lines* dijeli preklapajuće elemente na istom sloju u pojedinačne segmente na svakom sjecištu i briše podudarne segmente linija. Prije izvođenja planarizacije sloj *gis_osm_roads_free_1* se sastojao od 258.212 elementa. Nakon planarizacije broj elemenata je povećan za 236.569 te se ukupno sloj *gis_osm_roads_free_1* sastoji od 494.781 elemenata. Topološka provjera i korekcija je napravljena prema sljedećim topološkim pravilima: 1) *must not overlap*; 2) *must not self overlap*; 3) *must not intersect*, 4) *must not self intersect*, 5) *must be single line*.

Nakon topološke provjere za svaki element cestovne infrastrukture izračunat je atribut puta (udaljenosti) koji je potrebno savladati i dodana je maksimalna dozvoljena brzina kretanja automobilom (OSM, 2024). Iz izračunatog atributa puta i dodanog atributa maksimalno dozvoljene brzine kretanja izračunat je atribut vremena (u minutama) kojeg je potrebno utrošiti da bi se savladao, odnosno prošao određeni element cestovne infrastrukture. Atribut maksimalno dozvoljene brzine kretanja preuzet je sa OSM stranica (Tablica 5).

Tablica 5. Maksimalno dozvoljene brzine kretanja prema tipu atributa prometnice

Tip prometnice	Maksimalna brzina (km/h)	Tip prometnice	Maksimalna brzina (km/h)
motorway	130	secondary	50 (unutar naselja)
motorway_link	130	secondary_link	50 (unutar naselja)
trunk	110	tertiary	90 (izvan naselja)
trunk_link	110	tertiary_link	90 (izvan naselja)
primary	50 (unutar naselja)	residential	50
primary_link	50 (unutar naselja)	track_1_5	30
primary	90 (izvan naselja)	service	30
primary_link	90 (izvan naselja)	unclassified	20
bridleway	5	unknown	30
cycleway	5	steps	5
footway	5	path	5
living_street	5	pedestrian	5

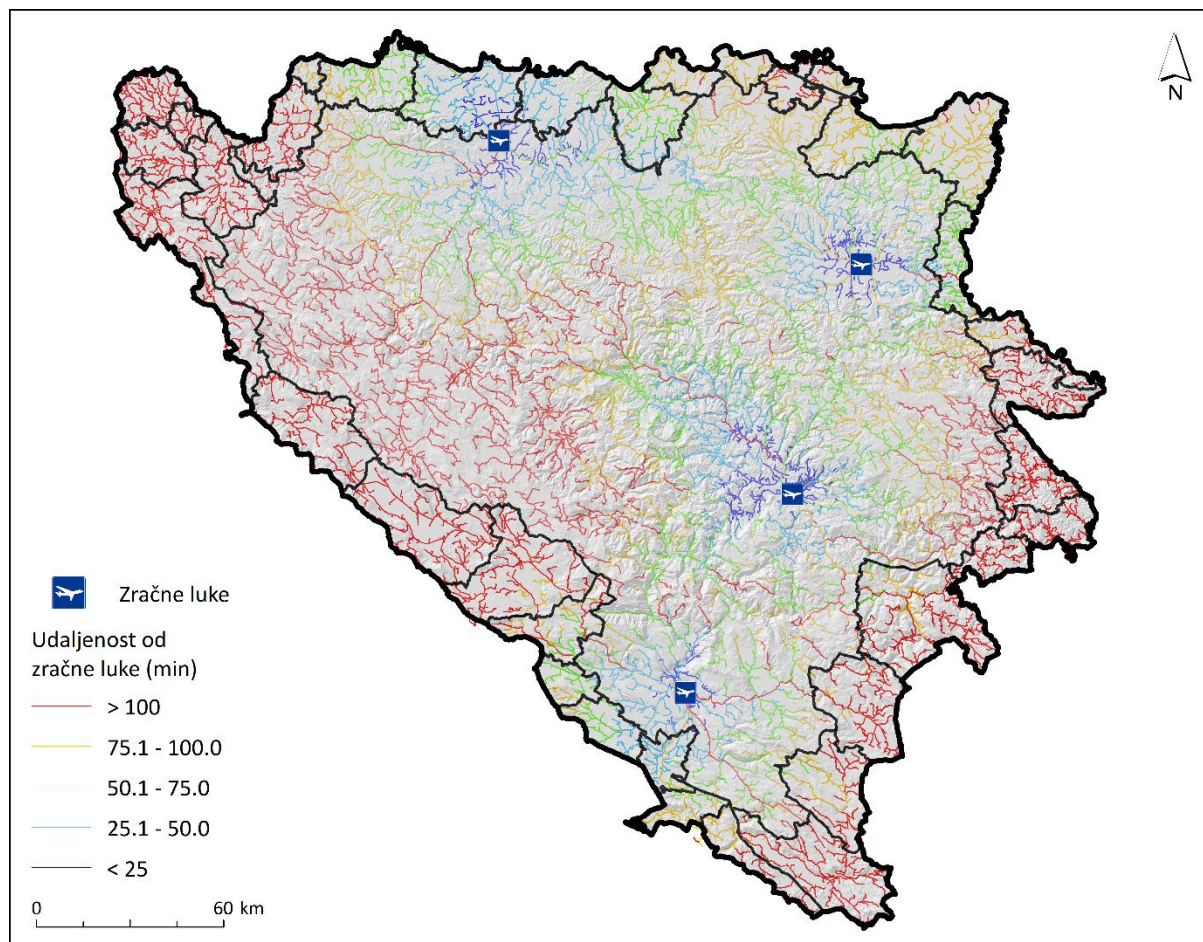

Slika 20. A) Cestovna infrastruktura te B) lokacije ishodišta korištene u mrežnoj analizi

U procesu izvođenja rasterskih modela udaljenosti korišten je izvedeni mrežni skup podataka (engl. *network dataset*) s izračunatim atributom utroška vremena putovanja (min) do specifičnog kriterija (Slika 20A). Geokodirane lokacije odabranih kriterija (npr. osnovne škole, banke, zračne luke, itd.) su korištene kao elementi odredišta (cilj) do kojih je izračunato vrijeme putovanja. Sloj lokacija ishodišta, odnosno elemenata od kud je putovanje započelo prema odredištu (npr. osnovne škole, banke, zračne luke, itd.) izveden je spajanjem sloja preuzetog s Geofabrika (*gis_osm_places_free_1*) te sloja izvedenog pomoću alata *Create Fishnet*. Sloj *gis_osm_places_free_1* uključuje preko 10.000 elemenata, odnosno naseljena područja od glavnog grada do zaselaka. S obzirom na to da su rasterski modeli udaljenosti izvedeni primjenom odabrane metode interpolacije na temelju atributa vremena putovanja (min) odlučeno je da se ovih 10000 elemenata nadopuni s pravilnom mrežom točaka (engl. *regular sampling*) koja prekriva cijelu Bosnu i Hercegovinu. Navedeno je izvedeno koristeći alat *Create Fishnet* u kojem su parametri *Cell Size Width* i *Cell Size Height* postavljeni na 4 km što je rezultiralo izvođenjem sloja pravilno raspoređenih točaka od ukupno 3.260 elemenata. Dakle, rasterski modeli udaljenosti za prostor cijele Bosne i Hercegovine su izvedeni na temelju sloja ishodišta koji reprezentiraju sva naseljena mjesta te sloja pravilne mreže točaka. Oni su spojeni u jedan jedinstveni sloj (*Ishodište*) koji se sastoji od 13.818 elemenata (Slika 20B).

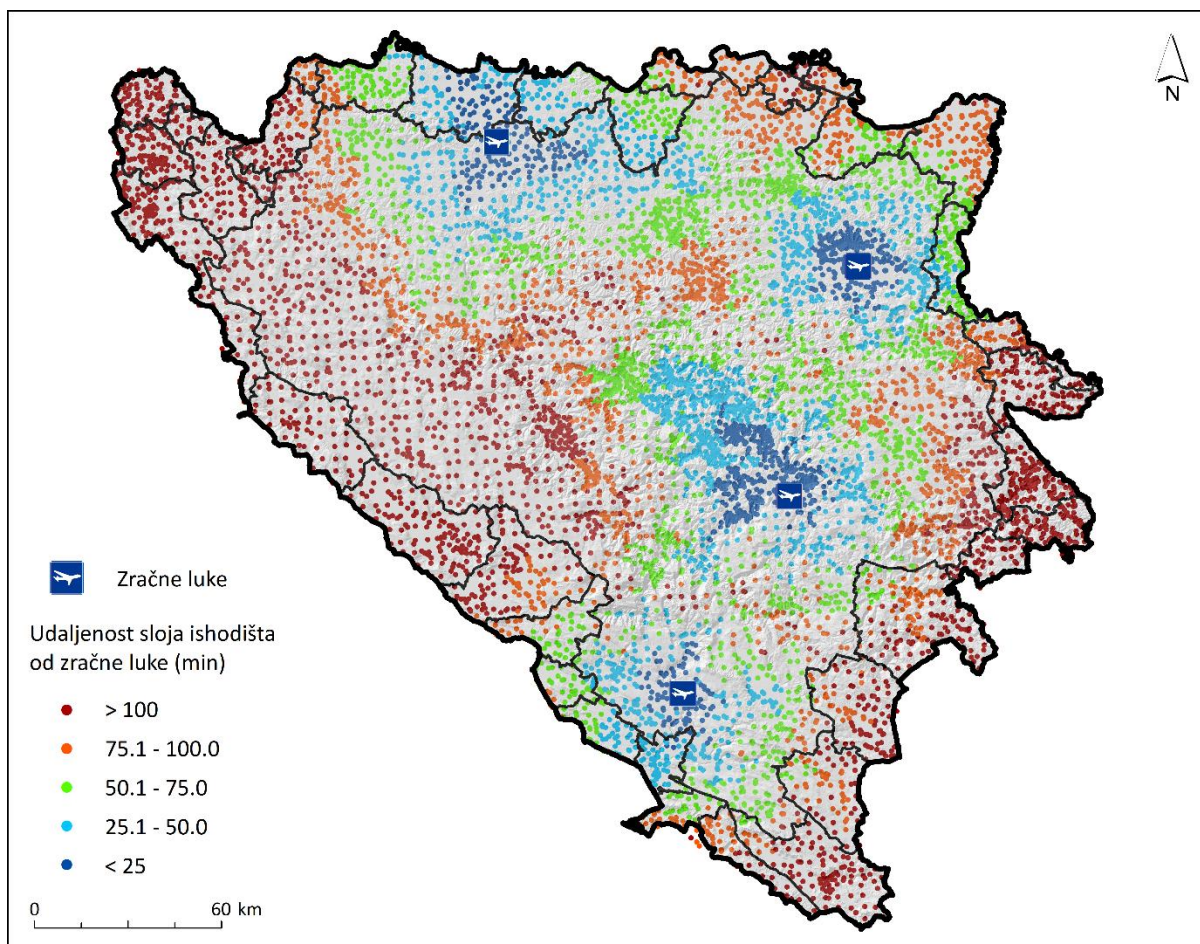
Atribut utroška vremena putovanja (min) do specifičnog kriterija za svaki element sloja *ishodište* izveden je primjenom alata *Closest Facility* unutar ekstenzije *Network Analyst* (10.8.1). Ovaj alat mjeri trošak putovanja između dva skupa točaka, objekata (engl. *facilities*) i 'incidenata' (engl. *incidents*) utvrđujući koji objekt je najbliži određenom 'incidentu'. U ovom slučaju 'objekti' predstavljaju određene geokodirane kriterije (npr. škola, bolnica, itd.) dok

'incidenti' predstavljaju sloj 'ishodišta' koji je nastao spajanjem svih naseljenih mjesta u Bosni i Hercegovini te pravilne mreže točaka. Alat izvodi ukupni trošak putovanja i najbolju rutu između dva navedena sloja. Dakle, za svaki element unutar sloja 'ishodište' generira se najbolja (najmanji trošak) ruta do odredišta - specifičnog kriterija (Slika 21).

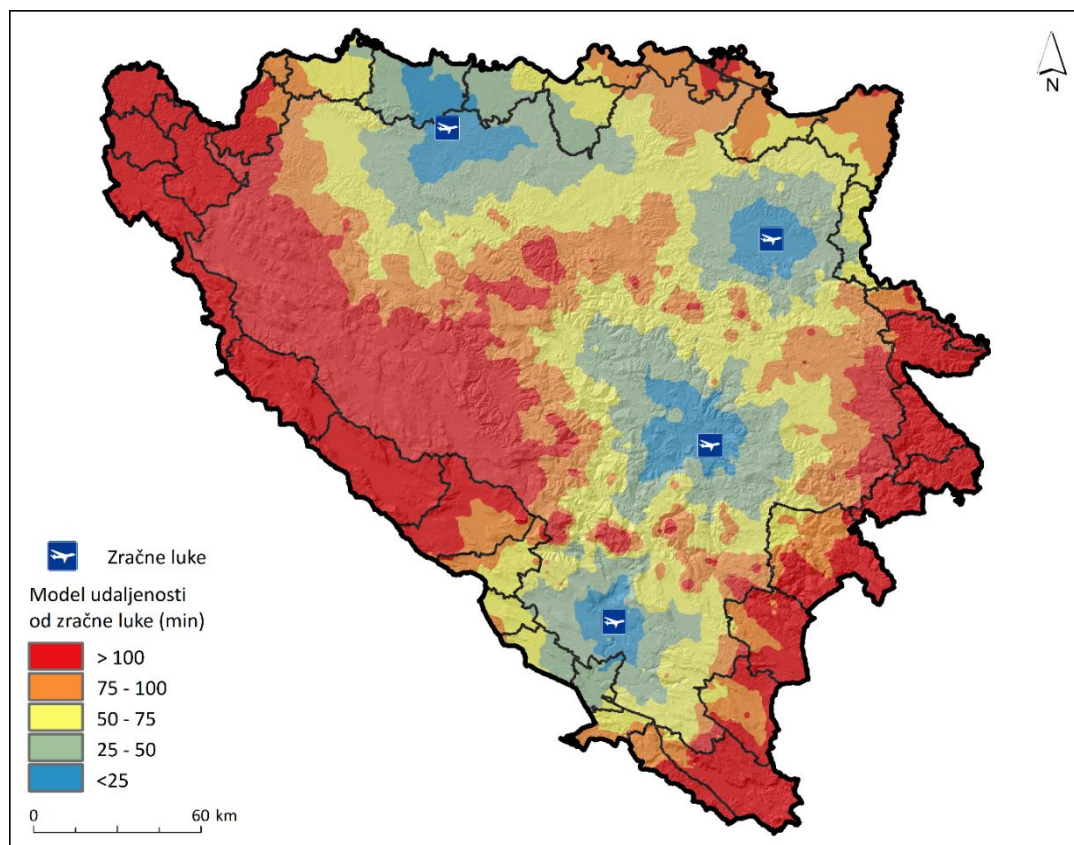
Slika 21. Primjer izvedenih ruta od sloja ishodišta do zračnih luka

Primjenom alata *Feature Vertices to Points* izvedene rute se konvertiraju u točke koje sadrže atribut vremena putovanja (min) do najbližeg specifičnog kriterija (Slika 22).

Slika 22. Primjer izvedenih točaka s atributom vremena putovanja do zračnih luka

Za izradu rasterskih modela dostupnosti specifičnog kriterija izvedene točke s atributom vremena putovanja se interpoliraju primjenjujući metodu interpolacije *inverzna udaljenosti* (engl. *inverse distance weighted* - IDW). IDW je metoda koja dodjeljuje određene težinske koeficijente točkama ovisno o njihovoj udaljenosti od točaka pravilne prostorne mreže (Medved i dr., 2010). Time, izmjerene vrijednosti koje su najbliže mjestu predviđanja imaju veći utjecaj na predviđenu vrijednost od onih daljih. Prilikom primjene metoda interpolacije, isti korisnički definirani parametri (engl. *power=2*, *number of points=6*) postavljeni su za svaki analizirani kriterij. Za sve rasterske modele dostupnosti postavljena je vrijednost prostorne rezolucije od 25 m (Slika 23). Nakon izvođenja rasterskih modela dostupnosti, moguće je izraditi izokrone, odnosno linije koje povezuju točke (mjesto) do kojih se može doći s određenog mjesta u istom prosječnom vremenu.

Slika 23. Primjer modela udaljenosti od zračne luke

3.2.1.4. Standardizacija kriterija

Ovisno o vrsti kriterija, standardizacija je izvedena koristeći klasifikacijsku metodu donositelja odluka (engl. *decision maker standardization method*) (Domazetović i dr., 2019) te *fuzzy membership* metodu (Grabisch, Labreuche, 2016). Zbog specifičnosti ulaznih podataka, primjerice kriterija u prirodno-geografskoj i demografskoj dimenziji u odnosu na ostale dimenzije marginalizacije nije bilo moguće koristiti jedinstvenu metodu standardizacije za izvođenje svih modela. Naime, prilikom korištenja različitih kriterija u izvođenju GIS-MCDA modela, opravdano je koristiti različite metode standardizacije. Svaki kriterij se razlikuje po svojoj prirodi i distribuciji, što zahtijeva primjenu specifične metode standardizacije. Korištenjem različitih metoda standardizacije osigurava se da se svaki od njih transformira na način koji najbolje odražava njegov 'doprinos oslikavanju' marginalizacije. Sve dok su svi kriteriji u konačnici standardizirani na istoj ljestvici, primjerice od 1 (*nemarginalizirano područje*) do 5 (*vrlo visoka marginalizacija*), omogućena je usporedivost i integracija različitih kriterija. Ova jedinstvena skala olakšava kombinaciju različitih kriterija u sveobuhvatan model geografske marginalizacije (G_{MAR}). Ovakav pristup osigurava da konačni G_{MAR} model odražava relativnu važnost i utjecaj svakog kriterija, bez obzira na izvorne mjerne jedinice ili

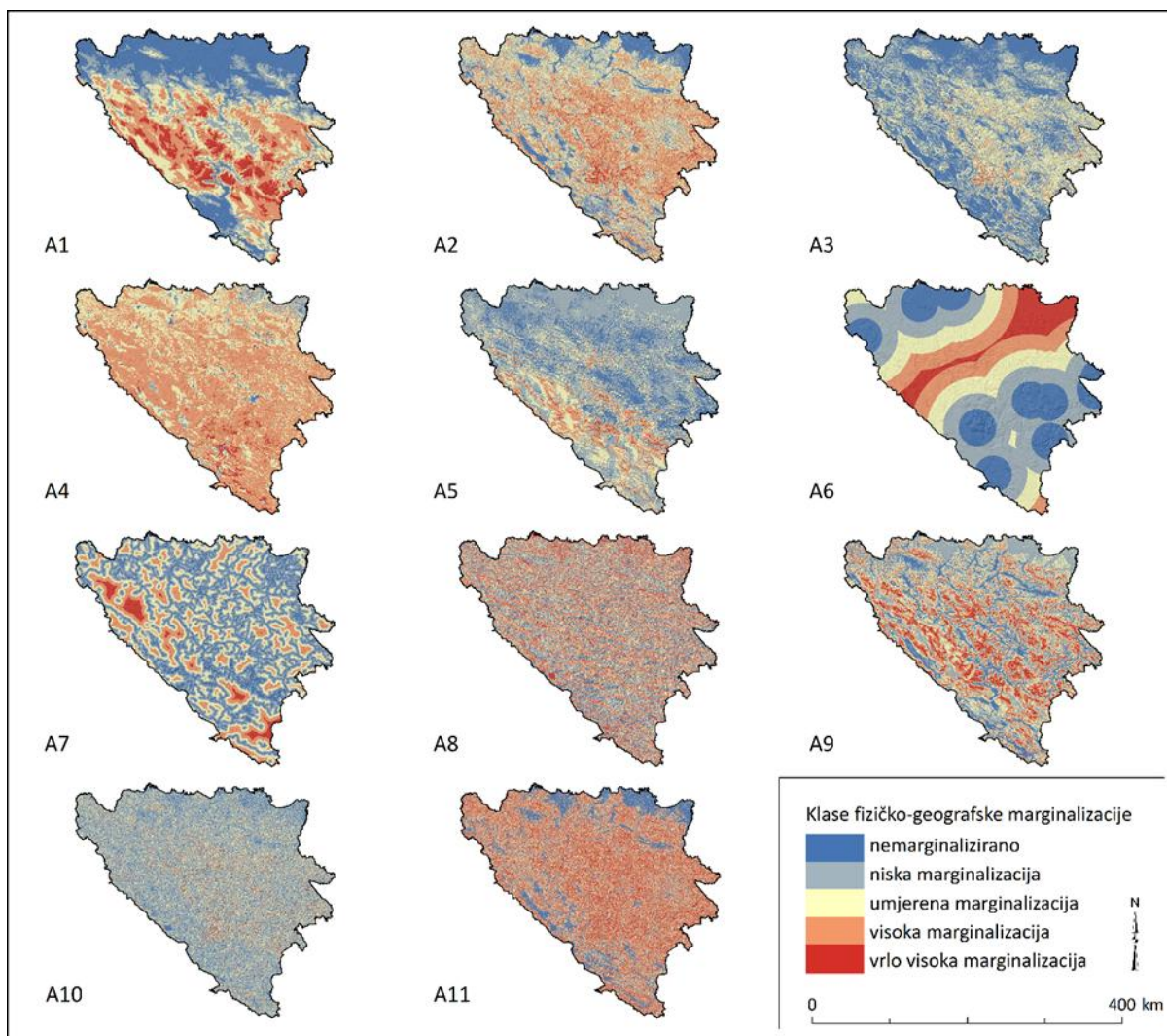
obilježja distribucije. Dakle, za fizičko-geografsku i demografsku dimenziju marginalizacije korištena je metoda donositelja odluka, dok je za ostale dimenzije korištena *fuzzy membership* metoda. Kriteriji standardizirani metodom donositelja odluka standardizirani su na ljestvici od 1 do 5 (Tablica 6), gdje manje vrijednosti predstavljaju manje marginalizirana područja (1 – *nemarginalizirano*; 2 – *niska*; 3 – *umjerena*; 4 – *visoka* i 5 – *vrlo visoka marginalizacija*).

Tablica 6. Standardizirani kriteriji za fizičko-geografsku dimenziju marginalizacije

Klase	A1	A2	A3	A5	A9	A7	A6	A10
1	0-300	0-2	0-2	0-1.7	0-0.9	0-0.5	0-23	-0.13-0.13
2	300-600	2-5	4-2	1.7-3	0.9-0.98	0.5-2	23-42	-0.13-(-0.22) i 0.13-0.28
3	600-900	5-12	4-9	3-4.5	0.98-1.06	2-4	42-62	-0.35-(-0.22) i 0.28-0.4
4	900-1200	12-32	9-15	4.5-7	1.06-1.15	4-8	62-82	-0.587-(-0.35) i 0.4-0.55
5	>1200	>32	>15	>7	> 1.15	>80	>82	<-0.587 i >0.55
Klase	A8	A4						A11
1	S, Flat	111 Kontinuirano urbano tkivo, 112 Diskontinuirano urbano tkivo, 121 Industrijske ili komercijalne jedinice, 122 Cestovna i željeznička mreža i pripadajuće zemljište, 124 Zračne luke, 141 Urbane zelene površine, 142 Sadržaji za sport i rekreaciju						5 ravnice
2	SE, SW	211 Nenavodnjavane oranice, 212 Stalno navodnjavano zemljište, 221 Vinogradi, 222 Voćke i plantaže bobičastog voća						2 padine srednjeg nagiba, plitke doline, 3 gornje padine, izvorišta 4 doline u obliku slova U, 6 otvorene padine
3	W, E	231 Pašnjaci, 241 Jednogodišnji usjevi povezani s trajnim nasadima, 242 Složeni obrasci uzgoja, 243 Zemljište uglavnom zauzeto poljoprivredom, sa značajnim površinama prirodne vegetacije						7 gornje padine
4	NE, NW	311 Listopadna šuma, 312 Zimzelena šuma, 313 Mješovita šuma, 321 Prirodni travnjaci, 323 Sklerofilna vegetacija, 322 Vrištine, 324 Prijelazna šuma/grm						1 kanjoni, 8 lokalni grebeni, brda u dolini, 9 grebeni srednjih padina, mali brežuljci u ravninama
5	N	131 Mjesta vađenja minerala, 132 Odlagališta otpada, 331 Plaže, dine, pijesak, 332 Goli krš, 333 Područja s rijetkom vegetacijom, 334 Opožarena područja, 411 Močvare, 412 Tresetišta						10 planinski vrhovi, visoki grebeni

A1 - nadmorska visina; A2 - nagib; A3 - vertikalna raščlanjenost; A4 - zemljišni pokrov i namjena; A5 - srednja brzina vjetra; A6 - udaljenost od zaštićenih područja; A7 - udaljenost od vodenih tokova; A8 - ekspozicija; A9 - indeks izloženosti vjetra; A10 - indeks ravnoteže mase; A11 - reljefni oblici

Na slici 24. prikazani su standardizirani modeli kriterija za fizičko-geografsku dimenziju marginalizacije.

Slika 24. Standardizirani kriteriji fizičko-geografske dimenzije marginaliziranosti

Kriteriji demografske dimenzije marginalizacije su također standardizirani metodom donositelja odluka. Prije standardizacije za svaki kriterij je izračunata prosječna vrijednost kriterija na nacionalnoj razini (u tablici 6 red *Ref. vrijednost*). Primjerice, prosječna gustoća naseljenosti, kriterij B₂, u Bosni i Hercegovini iznosi 69 stan./km². Potom se srednja vrijednost koristi kao referentna točka od koje se definiraju klase marginalizacije. Dakle, područja s većom gustoćom naseljenosti od prosječne vrijednosti (> 69 stan./km²) svrstavaju se u klase 1 - *nemarginaliziran prostor* i 2 - *niska marginalizacija*. S druge strane, područja s manjom gustoćom naseljenosti (< 69 stan./km²) svrstavaju se u klase 4 - *visoka marginalizacija* i 5 - *vrlo visoka marginalizacija*. Vrijednosti srednje klase (3), odnosno umjereno marginaliziranih područja, definirane su tako da je raspon između donje granice (40 stan./km²) i gornje granice (98 stan./km²) jednak (29 stan./km²). Ovakav pristup je korišten prilikom klasifikacije svih demografskih kriterija. Razlog leži u tome što se model fokusira na *relativnu marginalizaciju*,

nastojeći unutar Bosne i Hercegovine precizno razgraničiti marginalizirani područja od onih koja to nisu.

Naime, marginalizacija je inherentno relativna pojava. Budući da se uvjeti koji definiraju marginalizaciju mijenjaju ovisno o lokalnom socioekonomskom, kulturnom i prostornom kontekstu, teško je uspostaviti univerzalni ili apsolutni skup kriterija i granica koji se mogu unificirano primjenjivati u svim regijama, državama, skupinama itd. Na primjer, vrijednosti specifičnih kriterija mogu ukazivati ili pridonositi marginalizaciji u nekoj razvijenoj zemlji, dok u zemljama u razvoju te vrijednosti mogu ukazivati na 'privilegirane', odnosno nemarginalizirane teritorije. Dakle, iste klasifikacijske vrijednosti za marginalizaciju koje se koriste u jednoj zemlji ili regiji možda neće točno odražavati uvjete u drugoj, iako bi oba područja mogla iskusiti marginalizaciju u nekom obliku. Primjerice, gustoća naseljenosti, pristup uslugama, zdravstvu i ekonomski pokazatelji mogu imati različite vrijednosti klasa za ono što predstavlja marginalizaciju u Kanadi u odnosu na Somaliju. Ovaj pristup klasifikacije u demografskom skupu kriterija je korišten zato što relativna priroda marginalizacije zahtijeva korištenje vrijednosti klasa specifičnih za prostor za koji se marginalizacija modelira te zato što najbolje odražavaju relativnu prirodu marginalizacije.

Tablica 7. Standardizirani kriteriji za demografsku dimenziju marginalizacije

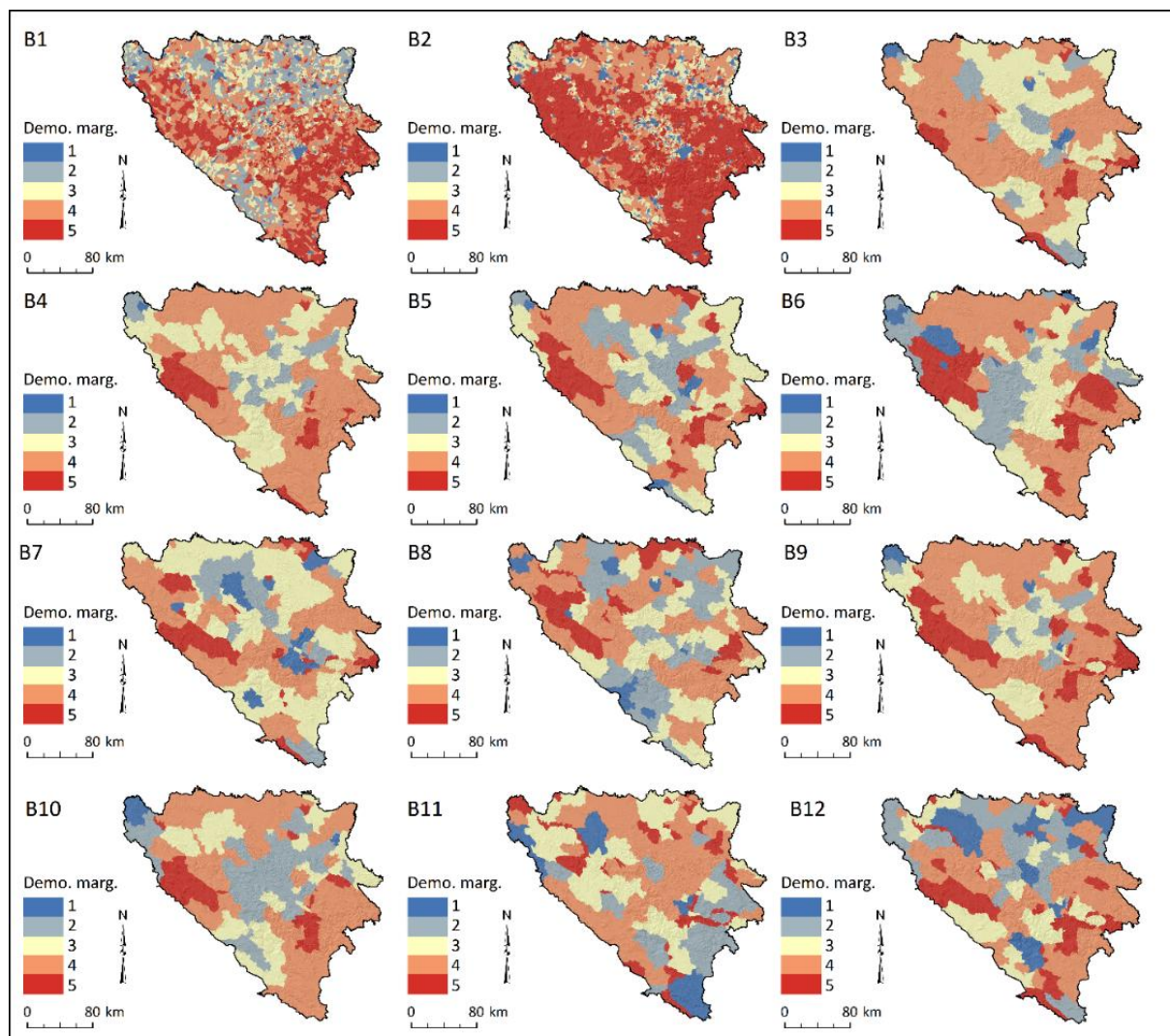
Klase	B1	B2	B3	B4	B5	B6	B7	B8
1	>5000	>150	>16.6	<12	>120	<38	>10	>50
2	773-5000	99 - 150	15.4-16.5	12.1-15.2	76-119	38.1-43.0	9.0-9.9	16.5-49.9
3	374-772	40 - 98	13.3-15.3	15.3-19.3	55-75	43.1-49.1	6.9-8.9	10-16.4
4	50-373	10 - 39	8.1-13.2	19.4-29.9	30-54	49.2-60	3.6-6.8	1-10
5	< 50	< 10	<8.0	>30	<30	>60	<3.5	0
Ref. vrijednost	573	69	14.3	17.3	65	46.1	7.9	13.7
Klase	B9		B10		B11		B12	
1	<80		<35.0		>70		>20000	
2	80-100		35.1-38.4		50.4-70		9160-20000	
3	100-140		38.5 - 40.5		35.1-50.3		7000-9160	
4	140-250		40.5-45		15.0-35.0		2000-7000	
5	>250		>45		<15		<2000	
Ref. vrijednost	120		39.5		42.7		8080	

B₁ - broj stanovnika; B₂ - gustoća stanovnika; B₃ - udio mladog stanovništva; B₄ - udio starog stanovništva; B₅ - vitalni indeks; B₆ - koeficijent dobne ovisnosti; B₇ - stopa rađanja; B₈ - udio naselja sa povećanjem broja stan. u općini; B₉ - indeks starosti; B₁₀ - prosječna dob; B₁₁ - udio urbanog stanovništva; B₁₂ - broj domaćinstava

Dakle, kriteriji demografske dimenzije marginalizacije su standardizirani metodom donositelja odluka, uvažavajući srednju vrijednost odabranog kriterija, na ljestvici od 1 do 5

(Tablica 7), gdje manje vrijednosti predstavljaju manje marginalizirana područja (1 – *nemarginalizirano*; 2 – *niska*; 3 – *umjerena*; 4 – *visoka*, 5 – *i vrlo visoka marginalizacija*).

Na slici 25. prikazani su standardizirani modeli kriterija za demografsku dimenziju marginalizacije. Finalni model prirodno-geografske i demografske dimenzije marginalizacije izvedeni na skali od 1 do 5 su normalizirani na skalu od 0 do 1 kako bi se mogli agregirati s ostalim modelima marginalizacije (administrativna, obrazovna, prometna, ekonomska, zdravstvena, kulturna) koji su izvedeni *fuzzy membership* metodom standardizacije.

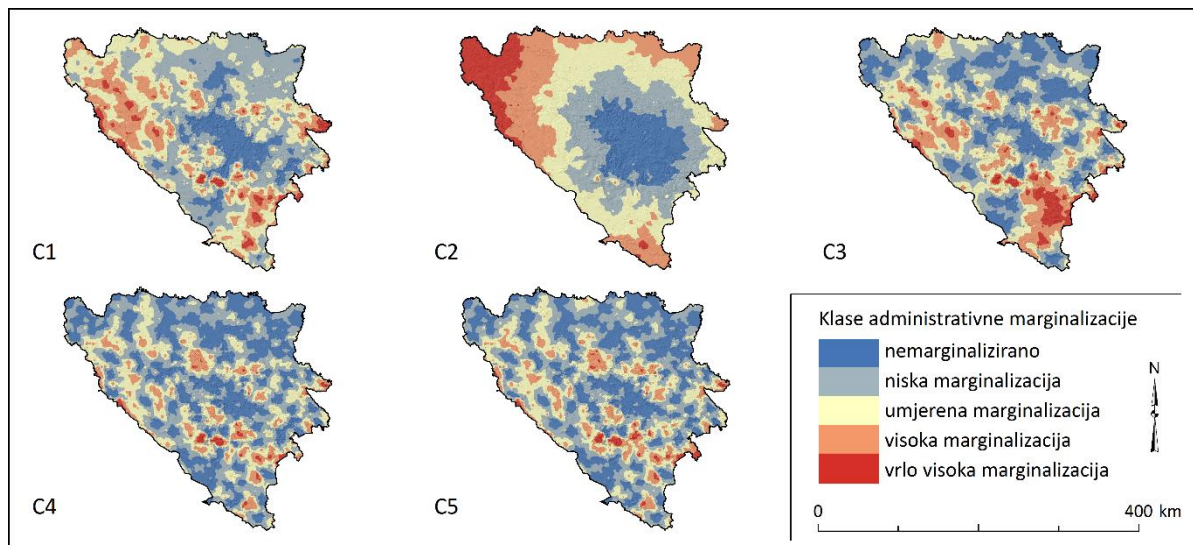

Slika 25. Standardizirani kriteriji demografske dimenzije marginaliziranosti

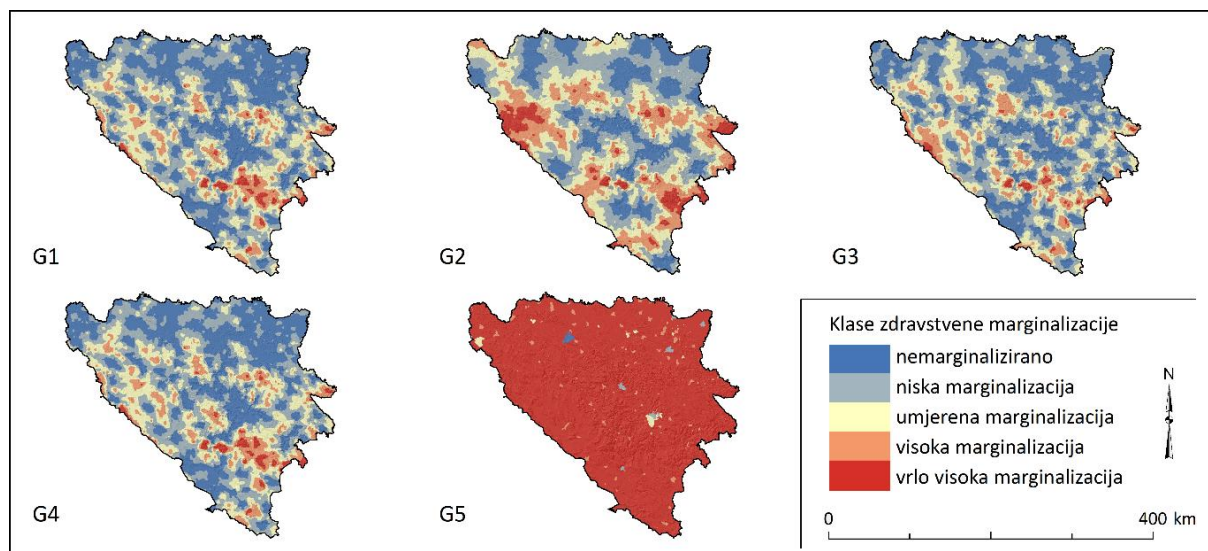
Ostali kriteriji unutar definiranih šest dimenzija marginaliziranosti (administrativna, obrazovna, prometna, ekonomska, zdravstvena i kulturna) su standardizirani *fuzzy membership* metodom. *Fuzzy membership* metoda omogućuje kontinuiranu transformaciju, odnosno transformira ulazne vrijednosti u kontinuiranu ljestvicu (obično između 0 i 1), koja može bolje nijansirati stupnjeve marginalizacije. Ova metoda može modelirati složene odnose i uzeti u

obzir nesigurnost i djelomične istinite vrijednosti, što ih čini prikladnima za kriterije koji nisu striktno binarni ili kategorički. Koristi se kada primijenjeni kriteriji pokazuju varijacije i zahtijevaju nijansirano tumačenje.

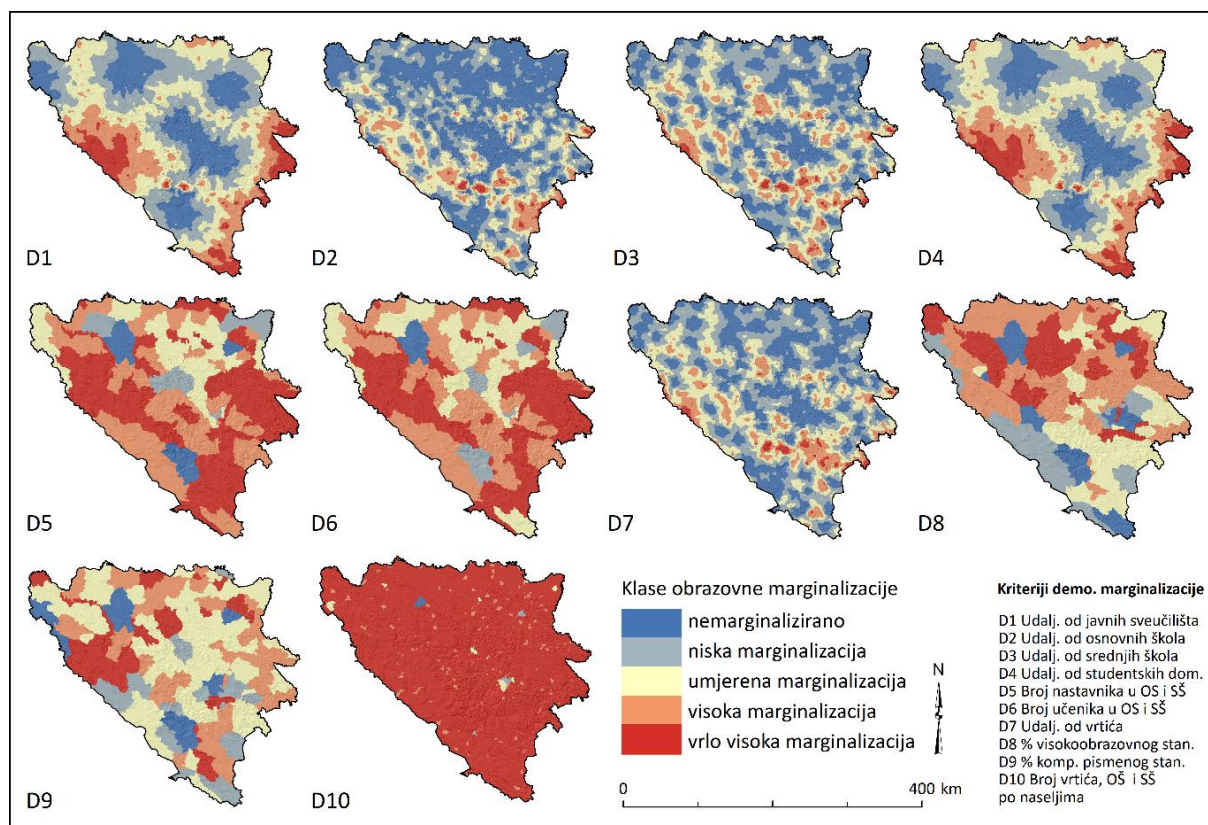
U procesu standardizacije, kada se koristi više kriterija, predlaže se hibridni pristup u kojem se *fuzzy membership* metoda koristi za kriterije koji su kontinuirani i zahtijevaju nijansirano vrednovanje dok se metoda donositelja odluka koristi za kriterije koji se prirodno dijele u različite skupine. U *fuzzy membership* metodi može se izabrati nekoliko različitih vrsta funkcija, odnosno algoritama (npr. *Gaussian*, *Small*, *Large*, *Near*, *MSLarge*, *MSSmall*, *Linear*) za *fuzifikaciju* ulaznog rastera. Odabir jedinstvenog algoritma za standardizaciju svih kriterija može biti jako izazovan. U ovom radu odabran je algoritam *FuzzyLinear* koji je jednostavan i može se prilagoditi širokom rasponu vrsta podataka i distribucija. Linearno povećava članstvo od minimalne do maksimalne vrijednosti, što ga čini prilagodljivim različitim kriterijima. Primjenom linearne transformacije održava relativne razlike između podatkovnih točaka, što je korisno za kombiniranje različitih kriterija u jedan indeks. Linearne transformacije lako je razumjeti i objasniti, čineći rezultate pristupačnijim donositeljima odluka. Na slikama 26 - 31. prikazani su standardizirani modeli kriterija za administrativnu, obrazovnu, prometnu, ekonomsku, zdravstvenu i kulturnu dimenziju marginalizacije.

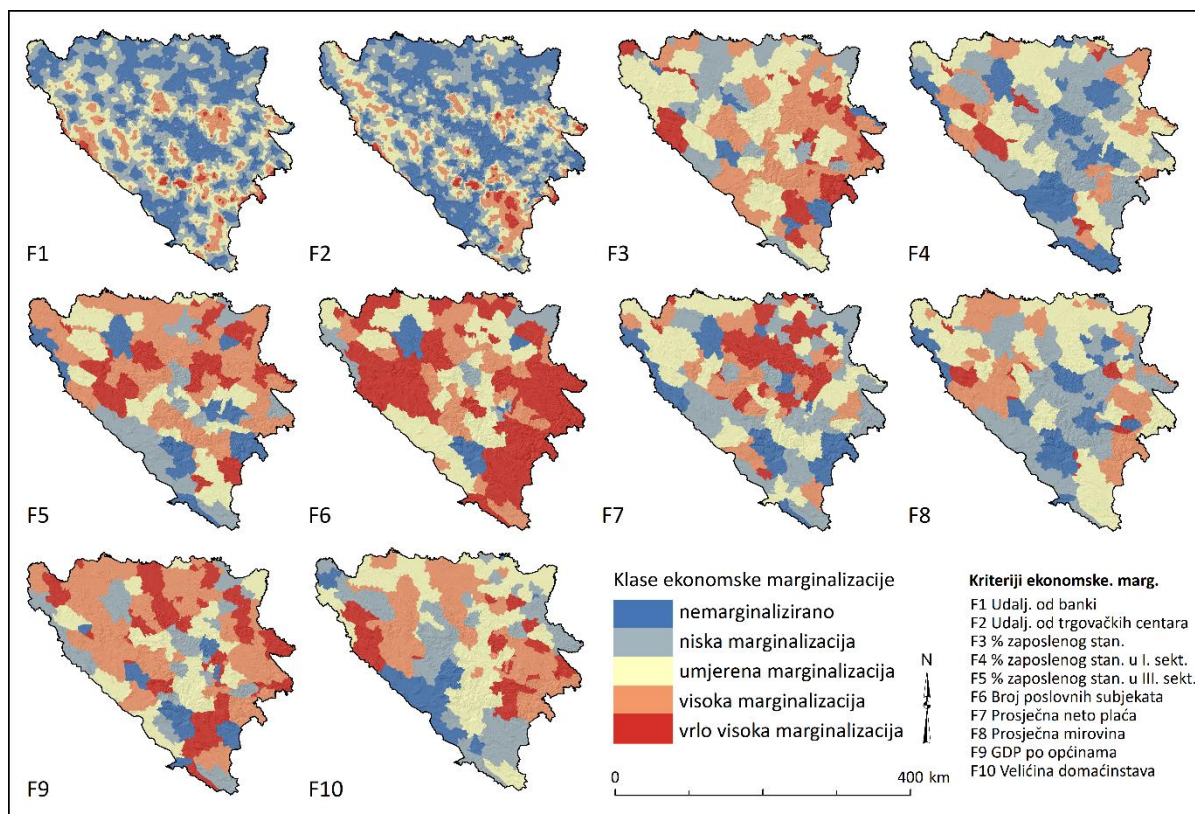
Slika 26. Standardizirani kriteriji administrativne dimenzije marginaliziranosti

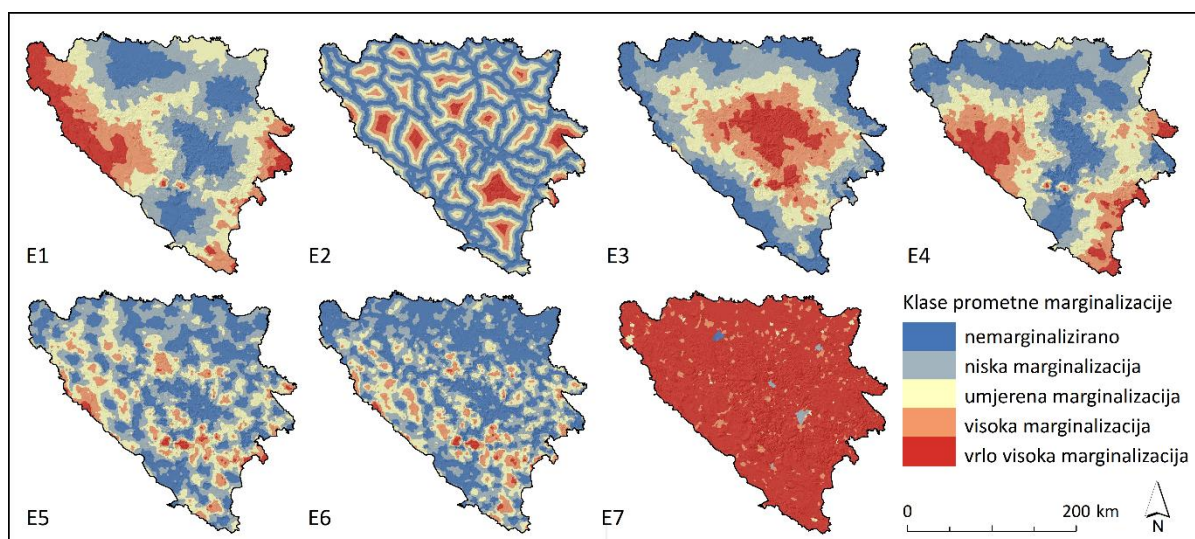
Slika 27. Standardizirani kriteriji zdravstvene dimenzije marginaliziranosti

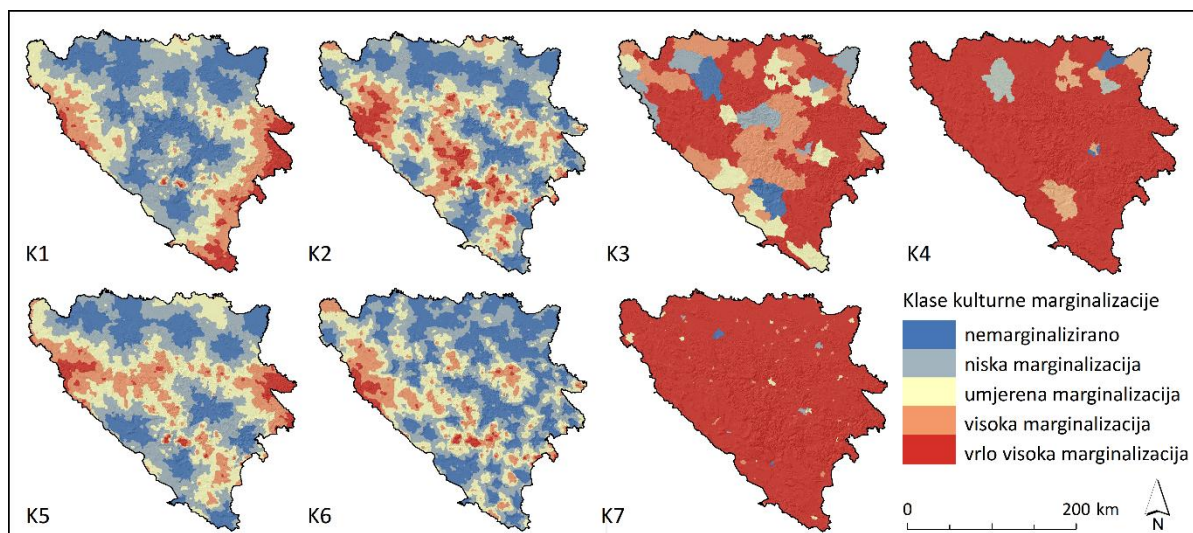
Slika 28. Standardizirani kriteriji obrazovne dimenzije marginaliziranosti

Slika 29. Standardizirani kriteriji ekonomske dimenzije marginaliziranosti

Slika 30. Standardizirani kriteriji prometne dimenzije marginaliziranosti

Slika 31. Standardizirani kriteriji kulturne dimenzije marginaliziranosti

3.2.1.5. Određivanje težinskih koeficijenata i agregacija kriterija

Određivanje težinskih koeficijenata u izvođenju modela geografske marginalizacije (G_{MAR}) može biti provedeno na dvije razine:

(1) na razini unutar jedne dimenzije marginalizacije gdje se svakom kriteriju unutar odabrane dimenzije određuje težinski koeficijent (npr. kriteriji unutar demografske dimenzije marginalizacije),

(2) na razini izvođenja finalnog modela geografske marginalizacije (G_{MAR}) gdje se svakoj dimenziji marginalizacije ($n=8$) dodjeljuje težinski koeficijent koji utječe na finalni rezultat.

Zbog nedostatka relevantne literature o relativnom utjecaju kriterija u odabranoj dimenziji te utjecaju definiranih dimenzija na izlazni model geografske marginalizacije (G_{MAR}) u procesu određivanja težinskih koeficijenata korištena je metoda jednostavnog prosjeka (engl. *simple additive weighting method* - SAW) (Taherdoost, 2023, Yahia Meddah i dr., 2023) koja osigurava jednak težinski koeficijent kriterijima te jednak težinski koeficijent dimenzijama u određivanju finalnog G_{MAR} modela. Dakle, kriteriji unutar fizičko-geografske dimenzije marginalizacije imali su težinski koeficijent 0,091, unutar demografske dimenzije 0,083, unutar administrativne dimenzije 0,20, unutar obrazovne dimenzije 0,10, unutar prometne dimenzije 0,143, unutar ekonomske dimenzije 0,10, unutar zdravstvene dimenzije 0,20 te unutar kulturne dimenzije marginalizacije 0,143. Time se željela postići međuovisnost kriterija i razumjeti složenost pojave marginalizacije. U drugoj razini procesa izvođenja finalnog modela (G_{MAR}) svakoj dimenziji marginalizacije ($n=8$) je potom pridodan jednak težinski koeficijent od 0,125. Dakle, svaki model specifične dimenzije marginalizacije izračunat je kao kvadratni korijen

umnoška rangiranih kriterija podijeljen s ukupnim brojem kriterija (primjer formule za model prometne dimenzije marginalizacije).

$$P_{MAR} = \sqrt{\frac{E_1 + E_2 + E_3 + E_4 + E_5 + E_6 + E_7}{7}} \quad (1)$$

gdje P_{MAR} predstavlja model prometne dimenzije marginalizacije, E_1 je kriterij udaljenosti od zračnih luka, E_2 je udaljenost od važnijih prometnica, E_3 je udaljenost od graničnih prijelaza, E_4 je udaljenost od željezničkih stanica, E_5 je udaljenost od autobusnih kolodvora, E_6 je udaljenost od pošti, a E_7 je broj pošti, autobusnih i željezničkih stanica po naseljima.

Finalni model geografske marginalizacije (G_{MAR}) je izračunat kao zbroj modela dimenzija marginalizacije.

$$G_{MAR} = F_{MAR} + D_{MAR} + A_{MAR} + O_{MAR} + P_{MAR} + E_{MAR} + Z_{MAR} + K_{MAR} \quad (2)$$

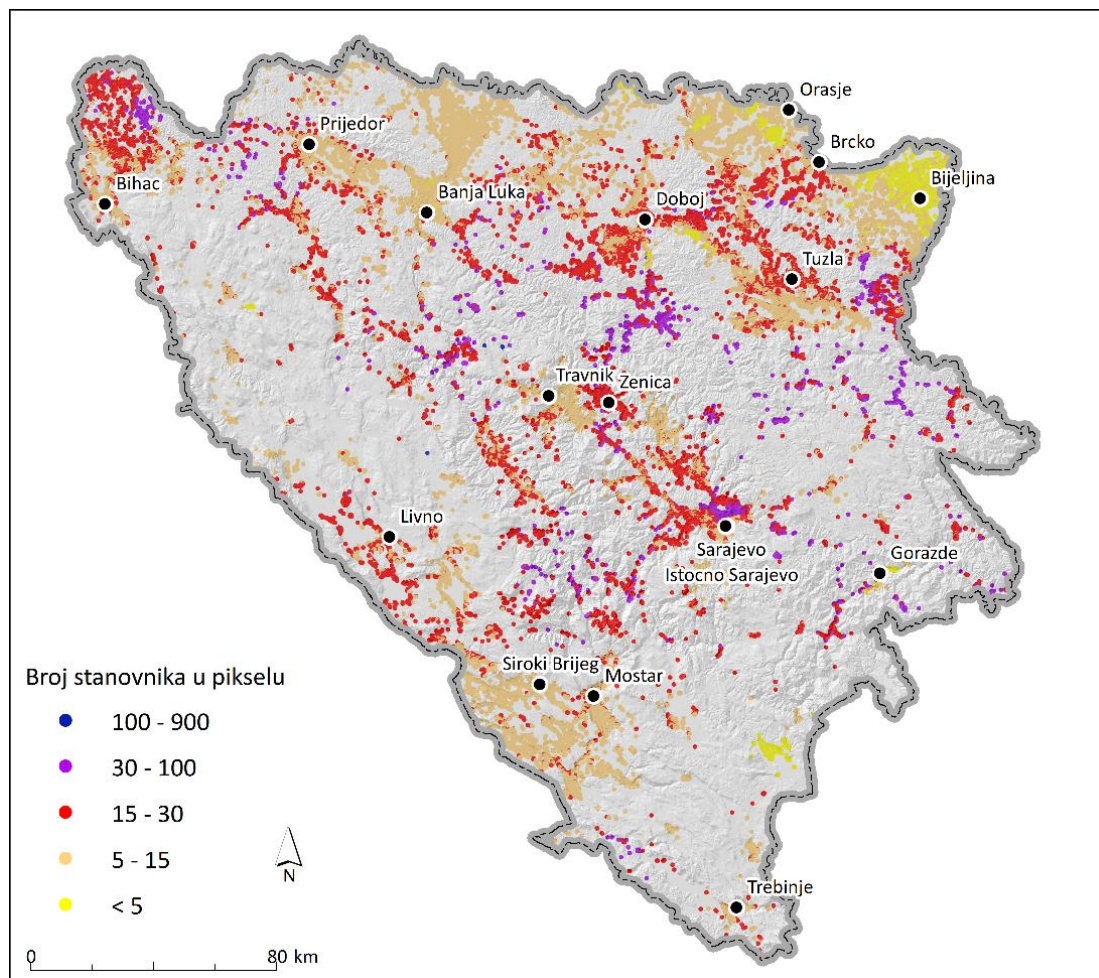
gdje G_{MAR} predstavlja finalni model geografske marginalizacije, F_{MAR} je model fizičko-geografske dimenzije marginalizacije, D_{MAR} je model demografske dimenzije marginalizacije, A_{MAR} je model administrativne dimenzije marginalizacije, O_{MAR} je model obrazovne dimenzije marginalizacije, P_{MAR} je model prometne dimenzije marginalizacije, E_{MAR} je model ekonomske dimenzije marginalizacije, Z_{MAR} je model zdravstvene dimenzije marginalizacije te je K_{MAR} model kulturne dimenzije marginalizacije.

Modeli definiranih dimenzija marginalizacije te finalni G_{MAR} model su agregirani koristeći alat *Weighted sum* u ArcMapu-u. Nakon zbroja modela dimenzija marginalizacije, finalni G_{MAR} model je normaliziran na skalu od 0 do 1 koristeći alat *Fuzzy membership* i linearni algoritam fuzifikacije. Model G_{MAR} je potom klasificiran u pet klasa (1 - *nemarginaliziran prostor*, 2 - *niska marginalizacija*, 3 - *umjerena marginalizacija*, 4 - *visoka marginalizacija*, 5 - *vrlo visoka marginalizacija*) primjenom metode prirodnih granica (Jenks).

3.2.2 Demografska analiza geografske marginalizacije (G_{MAR}) Bosne i Hercegovine

Izvedeni model geografske marginaliziranosti (G_{MAR}) korišten je za potrebe utvrđivanja broja stanovnika koji se nalaze u definiranim zonama marginaliziranosti (od 1 do 5). S obzirom da je G_{MAR} kontinuirani rasterski model čije su zone marginalizacije dobivene *Jenks* metodom klasifikacije one ne prate službene granice administrativnih jedinica, zbog čega nije moguće koristiti konvencionalni podatak o broju stanovnika po naseljima ili općinama prilikom utvrđivanja broja stanovnika u definiranim zonama. Za potrebe ove analize korišten je

demografski rasterski model broja stanovnika u Bosni i Hercegovini. Dakle, broj stanovnika koji se nalazi u specifičnoj zoni marginalizacije je izračunat preklapanjem (*Intersect* tool) vektorskog sloja zona (*Raster to Polygon* tool) s demografskim rasterskim modelom (*Population Count*) koji je preuzet s stranice WorldPop.

Slika 32. Demografski raster konvertiran u točke s procijenjenim brojem stanovnika

Demografski rasterski model za 2020. predstavlja procijenjeni ukupan broj stanovnika po pikselu. Model je preuzet u .tiff formatu u prostornoj rezoluciji od približno 100 m. Vrijednosti 'NoData' predstavljaju nenaseljena područja temeljena na rezultatima *Built-Settlement Growth Model* (BSGM) razvijenog od Nieves i dr. (2020). Demografski raster je konvertiran u vektorski sloj (točke) u kojem je svaka točka dobila vrijednost broja stanovnika (engl. *grid value*) iz pojedinog piksela (Slika 32). Potrebno je istaknuti da ukupni broj stanovnika u ovom modelu za Bosnu i Hercegovinu iznosi 3.280.814 te se razlikuje od službenog podataka iz 2013. godine. Međutim, jedino ovakav tip podataka je moguće koristiti za procjenu broja stanovnika koji žive u definiranim zonama geografske marginalizacije. Potom je pomoću alata *Intersect* i *Dissolve* izračunat broj stanovnika unutar pojedinih zona

nazvane Mean G_{MAR} . Općine su rangirane prema izvedenim vrijednostima, a prilikom izdvajanja najmanje marginaliziranih i najmarginaliziranijih općina korištene su metrike Mean G_{MAR} te MEDIAN.

3.2.4 Korelacijska analiza indeksa marginalizacije i udaljenosti

U nastavku istraživanja provedena je korelacijska analiza između vrijednosti geografske marginalizacije (G_{MAR}) odabranih naselja te njihove udaljenosti od odabranih centara. Korišten je Pearsonov koeficijent korelacije čije se vrijednosti koeficijenta korelacije kreću od +1 (savršena pozitivna korelacija) do -1 (savršena negativna korelacija) (Udovičić i dr., 2007). Koeficijent korelacije je izveden za četiri scenarija:

- (1) korelacija G_{MAR-a} i varijable putovanja (u minutama) svih naselja u Bosni i Hercegovini od najbližeg administrativnog centra ($n=17$);
- (2) korelacija G_{MAR-a} i varijable putovanja (u minutama) svih naselja u pograničju te varijable udaljenosti (u minutama) od općinskih centara u pograničju;
- (3) korelacija G_{MAR-a} i varijable putovanja (u minutama) svih naselja u Bosni i Hercegovini od graničnih prijelaza ($n=67$);
- (4) korelacija G_{MAR-a} i varijable putovanja (u minutama) naselja u pograničju od graničnih prijelaza ($n=67$);

Vrijednost geografske marginalizacije (G_{MAR}) za svako naselja dobiveno je primjenom alata *Extract Values to Points* gdje je svaka točka koja reprezentira urbano središte naselja automatski preuzela klasificiranu vrijednost marginalizacije (1 - *nemarginaliziran prostor*, 2 - *niska marginalizacija*, 3 - *umjerena marginalizacija*, 4 - *visoka marginalizacija*, 5 - *vrlo visoka marginalizacija*) iz G_{MAR} modela.

Vrijednost vremena putovanja naselja, izražena u minutama, od administrativnih centara, općinskih centara ili graničnih prijelaza, izračunata je primjenom ekstenzije Network Analyst, odnosno alata *Closest Facility*. Pod parametar *Facilities* je dodan sloj koji reprezentira administrativne centre, općinske centre ili granične prijelaze, dok je pod parametar *Incidents* dodan vektorski (točkasti) sloj naselja ($n=6.141$). Izvršenjem operacije (*Solve*) za svako naselje je izračunat atribut vremena putovanja do odabrane lokacije u minutama. Navedeno je provedeno za sva četiri gore spomenuta scenarija. Potom su u Excelu varijable geografske marginalizacije i vremena putovanja (min) za svako naselje razmještene u dva stupca te pomoću funkcije PEARSON (r) izračunati koeficijenti korelacije za svaki scenarij.

3.3. Mezorazina istraživanja

Ispitivanje potencijalnih razlika u demografskim i socioekonomskim pokazateljima između pograničnih i nepograničnih općina/gradova Bosne i Hercegovine (**H1: Bosanskohercegovačka pogranična područja odlikuju slabije demografske i socioekonomske prilike u odnosu na ostatak države**), kao i stupnja heterogenosti pograničja (**H2: Postoje demografske i socioekonomske razlike unutar pograničja Bosne i Hercegovine prema njegovim geografskim sektorima**) temeljeno je i na statističkim analizama. Deskriptivne i inferencijalne statističke metode su provođene na razini jedinica lokalne samouprave – pogranične i nepogranične općine/gradovi, i općine unutar definiranih pograničnih sektora. U svrhu navedenoga izvršena je delineacija bosanskohercegovačkog pograničja.

U delineaciji je primijenjen administrativni kriterij kojim je kao pogranična zona prepoznata samo ona grupa općina ili gradova koje fizički izlaze na državnu granicu – takvih je u Bosni i Hercegovini 37. Najviše (26) ih je uz granicu s Hrvatskom (Ravno, Neum, Čapljina, Ljubuški, Grude, Posušje, Tomislavgrad, Livno, Bosansko Grahovo, Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bužim, Bosanska Krupa, Novi Grad, Kostajnica, Kozarska Dubica, Gradiška, Srbac, Derventa, Brod, Odžak, Šamac, Domaljevac-Šamac, Orašje i Brčko). Prema Srbiji je izdvojeno šest pograničnih općina/gradova (Bijeljina, Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Višegrad i Rudo), a prema CG samo pet (Čajniče, Foča, Gacko, Bileća i Trebinje). Uz administrativni teritorij Bijeljine, Čajniča i Trebinja se nalaze i međudržavne tromede, što znači da ove općine/gradovi granicu dijele s dvije susjedne države, ali su na osnovu dužine tih graničnih segmenata i položaja graničnih prelaza svrstane u one grupe kako je navedeno. Ostalih 105 jedinica lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini je tretirano kao unutrašnja zona (uslovno rečeno nepograničje), uz napomenu da je nakon posljednjeg popisa stanovništva formirana još jedna općina (Stanari). Međutim, zbog nepotpunih statističkih podataka, ovdje je razmatrana kao dio grada Doboja, iz čijeg se sastava u međuvremenu izdvojila. Također su definirani geografski sektori sa pripadajućim općinama unutar bosanskohercegovačkog pograničja.

Metodološki proces se na mezorazini može podijeliti u četiri koraka koji obuhvaćaju (1) odabir odgovarajućih demografskih i socioekonomskih pokazatelja; (2) standardizaciju, odnosno transformaciju podataka, (3) normalizaciju podataka, (4) izvođenje sumarnih, odnosno kompozitnih indeksa te (5) izvođenje statističkih analiza.

3.3.1. Odabir demografskih i socioekonomskih pokazatelja

Izvršen je odabir pokazatelja koji, uvažavajući dostupnu statističku bazu i sve izazove ograničene statističke baze u Bosni i Hercegovini, reprezentiraju demografsku i socioekonomsku sliku države te odražavaju demografske i socioekonomske prilike u istraživanim područjima. Za potrebe analize odabran je ukupno 41 pokazatelj, od kojih su 16 demografski (D), a 25 socioekonomska (SE) pokazatelja (Tablica 8). Odabrani pokazatelji su metodološki uspoređeni za nivo svih administrativnih jedinica, a potom podvrgnuti analizi.

Tablica 8. Pregled odabranih demografskih (D) i socioekonomskih (SE) pokazatelja

Kriterij	Ime	Izvor
D	Indeks promjene broja stanovnika (za razdoblje 1991-2013 i 2013-2022);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013. Popis stanovništva 1991. Gradovi i općine RS-a 2022. Kantoni u brojkama 2022.
D	Udio naselja sa povećanjem broja stanovnika u periodu 1991-2013;	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013
D	Gustoća naseljenosti (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013
D	Natalitet (prosječne vrijednosti 2015-2022. i trend za navedeni period);	Demografska statistika 2015-2022; Rođeni i umrli u RS 2015-2022.
D	Mortalitet (prosječne vrijednosti za 2015-2022. i trend za navedeni period);	Demografska statistika 2015-2022; Rođeni i umrli u RS 2015-2022.
D	Vitalni indeks (prosječne vrijednosti za period 2015-2022);	Demografska statistika 2015-2022; Rođeni i umrli u RS 2015-2022.
D	Udio mladog stanovništva (0-14 godina) (2022);	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022;
D	Udio starog stanovništva (65+ godina) (2022);	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022;
D	Trend promjene mladog i starog stanovništva (2013-2022);	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.;
D	Prosječna starost (2013.);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
D	Spolni balans (2013.);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
D	Koeficijent dobne ovisnosti (2022.).	Kantoni u brojkama 2022; Gradovi i opštine RS-a 2022
SE	Veličina domaćinstva (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Udio visokoobrazovanog stanovništva (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Kompjuterska pismenost stanovništva (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Stopa zaposlenosti (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022;
SE	Zaposleni u primarnom sektoru (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Zaposleni u tercijarnom sektoru (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.

SE	Stopa nezaposlenosti (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Stopa zaposlenih žena (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022
SE	Prosječna mirovina (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022
SE	Neto plaća (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022
SE	Urbano stanovništvo (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Stopa nepismenih (2013);	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, 2013.
SE	Udio umirovljenika (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022
SE	Trend udjela umirovljenika (2013-2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013- 2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022;
SE	Trend rasta plaća (2013-2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013- 2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022;
SE	Poslovni subjekti na 1000 stanovnika (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022
SE	Trend promjene poslovnih subjekata (2013-2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013- 2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022;
SE	Učenici osnovnih škola na 1000 stanovnika (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022.
SE	Trend promjene broja učenika osnovnih škola (2013-2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013-2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022
SE	Učenici srednjih škola na 1000 stanovnika (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013-2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022
SE	Trend promjene broja učenika srednjih škola (2013-2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013-2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022.
SE	Broj osnovnih škola na 10000 stanovnika (2022)	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022. Gradovi i opštine RS-a 2022.
SE	Trend promjene broja osnovnih škola (2013-2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013-2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022
SE	Broj nastavnika (osnovnih + srednjih škola) na 1000 stanovnika (2022);	Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2013-2022. Gradovi i opštine RS-a 2013-2022 Statistika.ba (2024)
SE	Udio obrađenog zemljišta (2022).	Statistika.ba (2024)

3.3.2. Standardizacija/transformacija pokazatelja

Nakon definiranja demografskih i socioekonomskih pokazatelja izvršena je standardizacija istih koja je potrebna radi normalizacije i usklađivanja skale između različitih

indikatora. Također, standardizacijom vrijednosti indikatora u odnosu na državni prosjek omogućava se efektivnija usporedba regionalnih cjelina/sektora. Ovaj postupak proveden je u Excel-u kroz izvođenje jednostavnih parametarskih indeksa prema formuli:

$$SPI = \frac{X_{m/c}}{X_{nat}} * 100 \quad (3)$$

gdje je SPI (engl. *simple parameter index*) jednostavni parametarski indeks općine/grada, $X_{m/c}$ vrijednost parametra za tu općinu/grad, a X_{nat} vrijednost parametra na razini cijele države.

Kod parametara gdje veća numerička vrijednost ukazuje na manju povoljnost (stopa mortaliteta, udio stare populacije, prosječna starost, stopa nepismenosti, koeficijent dobne ovisnosti i sl.), navedena formula je korigirana korištenjem obrnutih vrijednosti parametara:

$$SPI = \frac{1/X_{m/c}}{1/X_{nat}} * 100 \quad (4)$$

3.3.3. Normalizacija podataka

U sljedećem koraku izvršena je normalizacija podataka. S obzirom na to da postoji značajan broj *outliera* za neke indikatore, primjerice gustoća naseljenosti, udio nezaposlenih i udio umirovljenika, podaci su podvrgnuti normalizaciji s ciljem umanjivanja velikih vrijednosti standardnih devijacija. Ekstremne vrijednosti mogu utjecati na točnost i interpretaciju modela te se normalizacijom omogućava preciznije tumačenje obrazaca i trendova, kao i ravnomjernija ponderacija indikatora. Normalizacija je provedena u Excelu za sve demografske i socioekonomske pokazatelje.

Najočitije anomalije u podacima predstavljaju pojedine manje, novonastale općine, čije fiktivni podaci izobličuju cjelokupnu statističku sliku zbog svojih disproportionalno velikih vrijednosti (npr. Ravno, Istočni Drvar, Kupres RS itd.). Sljedeći pristup Westa (2021) pristupilo se logaritamskoj transformaciji podataka, koja smanjuje utjecaj tako velikih vrijednosti, a može poboljšati rezultate statističkih testova smanjenjem varijabilnosti. Formula po kojoj je izvršena logaritamska normalizacija je:

$$Y = \log(X + c) \quad (5)$$

gdje je X vrijednost podatka, a c konstanta koja se dodaje za izbjegavanje logaritmiranja nula. U ovom slučaju logaritamska konstanta je iznosila 1.

3.3.4. Izvođenje kompozitnih indeksa

Izračunom aritmetičke sredine pripadajućih jednostavnih parametarskih indeksa (SPI) dobiveni su kompozitni demografski i socioekonomski indeksi za svaku općinu/grad. Indeksi su kartografski vizualizirani u poglavlju o rezultatima istraživanja (4.1).

3.3.5. Izvođenje statističkih analiza

Dobivene vrijednosti su iskorištene kao varijabla u t-testu za nezavisne uzorke (engl. *independent sample t-test*), u okviru kojeg H_0 podrazumijeva da ne postoje značajne razlike između pograničnih i nepograničnih općina/gradova, dok alternativna hipoteza (Moore i dr., 2013) u ovom slučaju glasi da ***postoji značajna razlika u srednjim vrijednostima demografskih i socioekonomskih prilika između pograničnih i nepograničnih općina.*** Studentov t-test kao statistička metoda omogućava procjenu značajnosti razlika između srednjih vrijednosti dviju grupa, pružajući ključne uvide u strukturu i varijabilnost podataka (Paschke i dr., 2008; Jangman, 2013; Skaik, 2015). Osnovne pretpostavke koje moraju biti ispunjene za validnu primjenu t-testa uključuju: normalnu distribuciju podataka u svakoj grupi, homogenost varijanci, odnosno jednaku varijancu među grupama i nezavisnost promatranja, što je u slučaju odabranih indikatora ispunjeno.

Primjena t-test statističkog metoda je već ranije provedena u demografskim istraživanjima sličnog tipa (Bhondge i Sarode, 2017; Avdić i dr., 2022; Ijeh, 2023) što potvrđuje njegovu relevantnost za istraživanje značajnosti u razlikama između definiranih istraživačkih grupa – pograničnih i nepograničnih općina. Na bazi odabranih indikatora korištenih u ovoj analizi, za interpretaciju rezultata očitani su:

- statistička vrijednost t-testa (t-vrijednost);
- stupnjevi slobode (df);
- p-vrijednost, koja pokazuje postoji li statistička značajnost;
- srednje vrijednosti i standardne devijacije za svaku grupu, odnosno deskriptivna statistika.

Parametarski t-test je proveden na razini kompozitnih pokazatelja - demografskog i socioekonomskog indeksa (objašnjeni ranije u tekstu), ali i na razini pojedinačnih indikatora koji ga čine. Ovo je napravljeno s ciljem stjecanja dubljeg uvida u to postoji li i na razini indikatora značajna statistička razlika između ispitivanih grupa općina.

S ciljem temeljitog ispitivanja statistički značajne razlike između demografskih i socioekonomskih prilika u pograničnim i nepograničnim općinama, uz parametarski t-test, koji koristi kontinuirane varijable/vrijednosti, primijenjen je i neparametarski *hi-kvadrat* (χ^2) test,

temeljen na kategoričkim varijablama. Ova vrsta neparametarskog testa se koristi za ispitivanje statistički značajnih razlika u frekvencijama kategorijskih podataka između dvije ili više grupa (Sevim i dr., 2012; McHugh, 2013). Kombinacijom različitih testova postiže se veća značajnost rezultata. Hi-kvadrat test ne zahtijeva normalnu distribuciju podataka. Na osnovu izračunate hi-kvadrat statistike i stupnja slobode, interpretiranih u rezultatima, određuje se p-vrijednost koja pokazuje vjerovatnošću da je uočena razlika rezultat slučajnosti (Richa i Rakesh, 2015). Ako je p-vrijednost manja od unaprijed određene razine značajnosti ($p < 0.05$), odbacuje se nulta, a prihvata alternativna hipoteza (u oba slučaja – parametarskog i neparametarskog testa). Kod primjene metode hi-kvadrata, općine/gradovi su prema svim indikatorima, kako jednostavnim, tako i kompozitnim, podijeljeni u dvije kategorije – one sa ispodprosječnom vrijednošću u odnosu na razinu cijele države te one sa ispodprosječnom, tako da su ove dvije kategorije poslužile kao testna varijabla. Nulta hipoteza u ovom slučaju je ista kao i u slučaju primjene metode t-testa.

Hi-kvadrat test je proveden na razini pojedinačnih pokazatelja koji čine demografski i socioekonomski indeks, dok je za kompozitne indekse nastale kao aritmetička sredina kvantificiranih ne-parametarskih vrijednosti (0 – ispodprosječne vrijednosti; 1 – iznadprosječne vrijednosti) ponovno primijenjen t-test, s obzirom na to da indeks ne može biti kategorička varijabla.

Kao statistički dodatak provedenom hi-kvadrat testu, primijenjeni su Phi koeficijent te Cramerov V test, koji predstavljaju mjere veličine efekta, odnosno dobar su pokazatelj snage povezanosti između ispitivanih kategorija. Njihove vrijednosti variraju od 0 (nema povezanosti) do 1 (savršena povezanost) te su korišteni za bolje razumijevanje i interpretaciju rezultata. Oba testa su zapravo ekvifinalne metode, koje mogu biti iskorištene za 2x2 kontingencijske tabele, kao što je ovdje slučaj (broj općina/gradova sa ispodprosječnim i iznadprosječnim vrijednostima u kategorijama pograničja i ne-pograničja). Kao vizualizacijski dodatak statističkim metodama, primijenjena je kartografska metoda prezentacije parametarske varijabilnosti po općinama/gradovima.

Prethodno objašnjeni testovi bit će primijenjeni i u analizi vrijednosti indeksa marginalizacije (G_{MAR}) za pogranične i nepogranične općine.

3.3.5.1. Izvođenje statističkih analiza - heterogenost pograničja

Za testiranje druge istraživačke hipoteze, koja se odnosi na postojanje demografskih i socioekonomskih razlika unutar pograničja Bosne i Hercegovine prema njegovim geografskim sektorima, pograničje je podijeljeno u pet sektora temeljenih na geografskim faktorima

(geografski položaj, administrativno-teritorijalnoj strukturi, državi s kojom graniče, pripadnosti vernakularnim regijama i prirodnim obilježjima). Zbog prevladavajućeg broja jedinica lokalne samouprave na granici sa RH (26 od ukupno 37 pograničnih), pogranični sektor je podijeljen na podsektore:

- Podsektor 1: Zapad (Bosanska Krupa, Bužim, Velika Kladuša, Cazin, Bihać);
- Podsektor 2: Sjever (Brčko, Orašje, Domaljevac-Šamac, Šamac, Odžak, Brod, Derventa, Srbac, Gradiška, Kozarska Dubica, Kostajnica, Novi Grad);
- Podsektor 3: Jug (Bosansko Grahovo, Livno, Tomislavgrad, Posušje, Grude, Ljubuški, Čapljina, Neum, Ravno).

Sektor 4 i 5 općina/gradova čine jedinice lokalne samouprave koje se nalaze uz granicu sa Srbijom i Crnom Gorom:

- Sektor 4: Istok (Bijeljina, Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Višegrad i Rudo);
- Sektor 5: Jugoistok (Čajniče, Foča, Gacko, Bileća i Trebinje).

S ciljem ispitivanja razlika između ovih grupa provedena je *jednosmjerna analiza varijance (ANOVA)*. ANOVA je korištena kako bi se utvrdilo postoje li statistički značajne razlike u demografskim i socioekonomskim indikatorima između definiranih geografskih sektora pograničja. Cilj ANOVA-e je utvrditi postoji li statistički značajna razlika između srednjih vrijednosti više od dvije nezavisne grupe (Chadwell, 2017; Karki dr., 2023). Navedeno se postiže razlaganjem ukupne varijabilnosti podataka na varijabilnost unutar grupa i varijabilnost između grupa. Ukoliko rezultati ANOVA-e pokažu statistički značajnu razliku ($p < 0.05$) među grupama, time se ukazuje potreba za daljnjom analizom. U tu svrhu se provode *post hoc* testovi, a u ovom slučaju korišten je *Tukey HSD test* s ciljem identificiranja specifičnih parova grupa između kojih postoje značajne razlike. Ovaj test omogućava precizno određivanje između kojih parova grupa su uočene razlike i na razini kojih pojedinačnih indikatora. Kao i u analizi prve hipoteze, korišteni su demografski (pojedinačni demografski pokazatelji i kompozitni indeks) i socioekonomski indikator (pojedinačni pokazatelji i kompozitni indeks).

Za ispitivanje razlika je uz parametarski test (ANOVA), korišten i dodatni neparametarski. Primjena oba tipa testa omogućila je detaljniju analizu i potvrdu potencijalne heterogenosti unutar podataka. S obzirom na specifičnosti podataka i veličine uzoraka, umjesto hi-kvadrat testa, za koji nije bilo moguće osigurati minimalnu frekvenciju kategorija u svakoj testnoj grupi, primijenjen je *Kruskal-Wallisov test*. On je odabran i zbog toga što radi na principu rangiranja te je prikladan za analizu varijabli koje ne zadovoljavaju pretpostavku

normalne distribucije ili homogenosti varijanci (Ostertagova i dr., 2014). Za predočavanje rezultata Kruskal-Wallisovog testa korištene su njegove H i p vrijednost, kojima se očitavaju razine statističke značajnosti razlika između grupa.

Kruskal-Wallisov test je potvrdio rezultate dobivene ANOVA analizom, pružajući detaljnije uvide o postojanju demografskih i socioekonomskih razlika među geografskim sektorima pograničja Bosne i Hercegovine. Nakon provođenja Kruskal-Wallisovog testa, ako se utvrde statistički značajne razlike među svim testiranim grupama, kao post hoc test se provodi *parno uspoređivanje* (engl. *pairwise comparison*). Parno uspoređivanje omogućava detaljniju analizu rezultata i pomaže u preciznom određivanju onih grupa koje se značajno razlikuju jedna od druge (Kressner i Watkins, 2014; Ugarte i dr., 2023). U očitavanju rezultata parnog uspoređivanja prezentirane su prilagođene p vrijednosti. Prilagođene p vrijednosti su rezultati Bonferronijeve korekcije koja osigurava da ukupna stopa pogreške ostane kontrolirana prilikom provođenja testova. Te vrijednosti su znatno veće u odnosu na inicijalne (neprilagođene), što znači da ukazuju na manju statističku značajnost između grupa jer Bonferronijeva korekcija dijeli zadanu p vrijednost (npr. 0.05) s brojem provedenih testova. Na ovakav način se smanjuje šansa za lažno pozitivne rezultate, čime se osigurava jača kontrola nad ukupnom stopom pogreške. Iako je teže postići statističku značajnost s prilagođenim p -vrijednostima, to povećava pouzdanost rezultata.

3.4. Mikrorazina istraživanja

Za detaljniji uvid u demografsku i socioekonomsku problematiku istraživanih područja korištena je metoda ankete. Primjenom strukturirane ankete nastojalo se analizirati mišljenje i stav lokalnog stanovništva pograničnih općina prema problemima demografske i ekonomske prirode te utjecaj granice na različite društvene sastavnice – ekonomsku, socijalnu, kulturnu, demografsku i sl. U skladu sa postavljenim ciljevima istraživanja, anketa je prepoznata pogodnim sredstvom za prikupljanje značajnih ulaznih informacija i postavljanje temelja za daljnje istraživanje pograničnih područja Bosne i Hercegovine. Veću vrijednost ovom metodološkom postupku pridodaje i činjenica aktualnosti bosanskohercegovačkih pograničnih zona (nova vanjska granica EU, vanjska granica Schengena, aktualne migrantske rute), ali i vrlo malen broj geografskih istraživanja ovakve vrste, posebno onih koja uvažavaju i prepoznaju važnost ispitivanja stavova lokalnog stanovništva.

Metodološki proces se na mikrorazini može podijeliti u četiri koraka: (1) definiranje cilja anketnog istraživanja; (2) kreiranje anketnog upitnika; (3) definiranje područja anketiranja; (4) definiranje anketnog uzorka te (5) analiza anketa.

3.4.1. Definiranje cilja anketnog ispitivanja

Ciljevi ankete se podudaraju s glavnim ciljevima doktorske disertacije: (1) kvalitativno i kvantitativno istražiti geografska obilježja pograničja Bosne i Hercegovine, s naglaskom na njegove demografske i socioekonomske dimenzije; te (2) nadogradnja i proširenje znanstvenih spoznaja o geografskom pristupu proučavanja pograničja.

Dakle, glavni ciljevi ankete su ispitati heterogenost pograničja, potom utvrditi stavove lokalnog stanovništva prema prepoznatim demografskim i socioekonomskim problemima u odabranim općinama, utvrditi značaj granice u manifestaciji ovih problema i dr. Rezultati ankete trebali bi na određen način validirati kvantitativne analize istraživanja (indeks marginalizacije, statističke analize vršene na mezorazini istraživanja).

3.4.2 Struktura anketnog upitnika

Anketu čini 37 pitanja (34 pitanja u anketama za općine prema RS i CG i 37 pitanja za općine na granici sa RH vezanih za EU i Schengen) podijeljenih u grupe: (1) demografska pitanja; (2) pitanja o utjecaju granice na socioekonomski status jedinica; (3) pitanja o prometnoj povezanosti i gravitacijskim odnosima, učestalosti prelaska preko granice te (4) pitanja o pograničnim identitetima.

Rezultati ankete, iako se izravno vežu za drugu istraživačku hipotezu, upotpunjuju rezultate makro i mezoistraživanja i mogu se povezati sa svakom od istraživačkih hipoteza, ali i ciljeva. Tako se kao teme značajne za formuliranje pretpostavki u istraživačkoj fazi interpretacije rezultata nameću: (a) demografski podaci i migracije, (b) socioekonomski status i utjecaj granice, (c) frekventnost prelaska granice, (d) gravitacijski odnosi i (e) pogranični identitet.

Demografski podaci i migracije kao prvi dio ankete usmjeren je na osnovne demografske karakteristike - spol, starosnu dob, etničku pripadnost, bračni status i broj djece. Pitanja o vremenu boravka u općini i razlozima doseljenja pružaju dodatne informacije o migracijskim obrascima stanovništva. Također se ispituje spremnost na iseljenje i potencijalni motivi, poput ekonomskih prilika ili obrazovanja.

Drugi dio anketa objašnjava *socioekonomski status i utjecaj granice* - istražuju se percepcije o ekonomskom razvoju općine i utjecaju pograničnog položaja na ekonomiju. Posebna pažnja posvećena je procjeni koliko granica utječe na sektore poput poljoprivrede, industrije, turizma i prometa. Ovo omogućava razumijevanje kako geografski položaj na granici oblikuje ekonomske prilike općina. Ispituje se i utjecaj pograničnog položaja na stanovništvo - dio ankete istražuje stavove o tome kako pogranični položaj utječe na demografske promjene,

poput rasta ili smanjenja broja stanovnika, te koliko je on važan za oblikovanje regionalnog identiteta.

Kao treća anketna tema izdvajaju se *gravitacijski odnosi i frekvencija granice* - u anketi se ispituje prometna povezanost unutar općine i s okolnim gradovima, kao i učestalost prelaska granice i razlozi za to.

Suradnja i regionalni (pogranični) identitet čine posljednju anketnu cjelinu i njome se istražuje suradnja s općinama s druge strane granice te stavovi o regionalnom identitetu. Pitanja se odnose na to koliko je kultura lokalnog stanovništva slična kulturi drugih dijelova Bosne i Hercegovine, ali i kulturi susjednih zemalja. S obzirom na to da prostorni, u ovom slučaju pogranični identiteti, nisu obuhvaćeni izravnim istraživačkim pitanjem, setom od dva pitanja povezanih s *identitetskim crticama* (kultura stanovnika pograničja izražena kroz pripadnost regionalnom ili nacionalnom identitetu) nastojalo se utvrditi postoje li temelji za buduća proučavanja ovih društvenih konstrukata.

Istraživanje prostornih identiteta složen je proces zato što se postojanje lokalnih ili regionalnih identiteta može proučavati samo ako se potvrdi da se radi o pograničnoj zajednici, koja u odnosu na ostalo područje pokazuje veći stupanj socijalne kohezije Zorko (2012). U tom smislu bi prvo trebalo utvrditi koje su pogranične zajednice u bosanskohercegovačkom pograničnom sektoru, a potom proučavati razinu prisutnih identiteta.

Većina pitanja je formulirana kroz Likertovu skalu s pet ponuđenih odgovora. Manji broj pitanja je imao nešto drugačiji format – otvorena pitanja, a odgovori na njih su korišteni isključivo u deskriptivnoj analizi. Treba napomenuti da nisu svi ispitanici dali odgovore na sva pitanja, tako da postoje male razlike u veličini uzorka u kontekstu različitih pitanja.

3.4.3 Definiranje područja ispitivanja

Anketiranje nije provedeno u svih 37 pograničnih općina iz vremenskih, materijalnih i ostalih razloga spomenutih ranije. S obzirom na to, definirano anketno područje obuhvaća šest jedinica lokalne samouprave koje su odabrane uvažavajući sljedeća obilježja:

- demografska obilježja (broj stanovnika prema posljednjem službenom Popisu stanovništva iz 2013. godine);
- stupanj marginalizacije (G_{MAR}) određen za razinu svih lokalnih jedinica na državnom nivou (kompozitni pokazatelj koji obuhvaća različite dimenzije marginalizacije);
- pripadnost pograničnom sektoru (uvažavao se princip da se anketiranje izvrši u općinama od kojih svaka pripada različitom sektoru definiranom prema državi s kojom graniči);

- specifičnostima koje odlikuju odabrane općine u kontekstu suvremenih teorijskih paradigmi o pograničju;

Na osnovu navedenog odabrano je šest općina u kojima je izvršeno anketiranje pograničnog stanovništva (Tablica 9).

Tablica 9. Odabrane općine s izvedenim indeksom marginalizacije

Općina	Pogranični sektor	G _{MAR} (rank)*	Rang* (ukupno)	Rang* (pograničje)
Brčko	RH	1.51	9 od 143	1 od 37
Bijeljina	SR	1.85	19 od 143	2 od 36
B. Grahovo	RH	4.97	141 od 143	37 od 37
Foča RS	MNG	3.87	115 od 143	31 od 37
Bužim	RH	2.21	33 od 143	8 od 37
Posušje	RH	2.51	49 od 143	10 od 37

* hijerarhija općine prema marginalizaciji (redoslijed od najmanje marginalizirane do najmarginaliziranije, n=141)

Općina Brčko se u kontekstu specifičnosti odabranih općina odlikuje jedinstvenim političko-geografskim i administrativnim položajem. Riječ je o jedinici lokalne samouprave koja ne pripada niti jednom od bosanskohercegovačkih entiteta, nego je specijalna administrativna jedinica koja uživa visok stupanj autonomije i samouprave unutar Bosne i Hercegovine. Distrikt se nalazi na području koje je prije rata bio dio RS-a, ali je zbog svog strateškog značaja i mješovitog etničkog sastava uspostavljen kao poseban distrikt. U pogledu etničke strukture, Brčko bilježi izražen stupanj multietničnosti sa značajnim brojem Bošnjaka, Hrvata i Srba te ima poseban režim koji utječe na njegov demografski i ekonomski status. Pripada sjevernom pograničnom sektoru, definiranom kao grupa bosanskohercegovačkih općina u sjevernom ravničarskom dijelu, smještenih na granici prema RH.

Iako prostorno vrlo blizu Brčkom, Bijeljina je najveća jedinica lokalne samouprave na granici prema Srbiji, a kada je riječ o cjelokupnom pograničnom sektoru Bosne i Hercegovine, onda i demografski najveća. Jedna je jedna od rijetkih pograničnih jedinica s međupopisnim povećanjem broja stanovnika. U tom pogledu Bijeljina se ne uklapa u tipično pogranično područje koje pokazuje slabija ekonomska i demografska obilježja u odnosu na unutrašnjost.

Bosansko Grahovo je općina smještena na zapadu Bosne i Hercegovine, ali zbog vernakularnih, demografskih i političko-administrativnih obilježja spada u južni sektor pograničnih općina na granici s RH. Bosansko Grahovo je službeno, a i prema rezultatima indeksa marginalizacije (G_{MAR}), jedna od najnerazvijenijih općina u državi i zasigurno najnerazvijenija u pograničnom sektoru. Visok stupanj dugotrajne marginalizacije potrebno je ispitati kroz analizu čimbenika i utvrditi je li tako izražen stupanj društvene marginalizacije

rezultat pograničnog položaja. Zbog navedenih razloga Bosansko Grahovo je uključeno u postupak anketiranja.

Uz Bosansko Grahovo, još jedna općina je iz istog sektora odabrana za anketiranje - Posušje. Vrlo heterogen skup općina u južnom bosanskohercegovačko-hrvatskom pograničju rezultirao je odabirom dvije jedinice za anketiranje. Posušje, za razliku od Bosanskog Grahova, pokazuje vrlo dobre demografske i ekonomske rezultate u posljednjem međupopisnom, a posebno recentnom razdoblju (2013-2022). Uočava se porast broja stanovnika i značajno dobra poduzetnička klima, koja generalno obilježava cijeli Zapadnohercegovački kanton. Uvažavajući etno-kulturne sličnosti s prekograničnim područjem u ovom dijelu pograničja, zanimljivo je proučiti utjecaj granice i stavove lokalnog stanovništva prema navedenom.

Foča kao jedina jedinica lokalne samouprave u pograničnom sektoru sa Crnom Gorom (jugoistočni pogranični sektor), također izražava određene specifičnosti u pogledu demografskog, ekonomskog, političko-administrativnog i etno-kulturnog statusa. Naime, riječ je o općini koja je u post-konfliktnom okruženju značajno pogođena ratnim posljedicama, kako teritorijalno (od prijeratne općine nastale su dvije – Foča RS koja je razmatrana pogranična općina i Foča, koja pripada FBiH, neslužbenog naziva Ustikolina), tako i demografski, s obzirom na to da se postupak postratnog povratka ranije odseljenog stanovništva nije u potpunosti ostvario. Negativnim demografskim trendovima pogoduje i prirodna osnova ovog područja koje je izrazito vertikalno raščlanjeno i na čijem teritoriju se nalazi najveći vrh Bosne i Hercegovine (Maglić).

Suprotno, Bužim, općina u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine predstavlja pograničnu općinu s demografski najvitalnijim obilježjima. Uz međupopisni porast broj stanovnika, općina u državnom komparativnom smislu bilježi značajnu demografsku vitalnost (nerijetko se naziva *gradom blizanaca*) iako je to oduvijek bio prostor *krajišta* (sama vernakularna regija nosim naziv Bosanska krajina zbog svog izraženog pograničnog položaja). Izrazita etnička homogenost općinskog prostora, kao i značajna gustoća naseljenosti cijele regije i Unsko-sanskog kantona ukazuju na značajnu ulogu granice (s obzirom na to da se s druge strane granice nalazi stanovništvo druge etničke pripadnosti i prostor rijetke gustoće naseljenosti). Dakle, zanimljivo je i korisno istražiti procese demografskih i socioekonomskih prilika u pograničju koje pokazuje (barem po dosadašnjoj literaturi, ali i praktično) osnovu snažnijeg prostornog identiteta (Smajić, 2009; Hirlahović-Hušić, 2021).

3.4.4 Definiranje anketnog uzorka i čimbenici limitacije

Za potrebe provjere druge istraživačke hipoteze korišten je set statističkih alata primijenjenih na službene statističke podatke, dok se anketom nastojalo dodatno nijansirati dobiveni rezultati i postaviti temelji za buduća istraživanja sličnog tipa.

Općine/gradovi u kojima se izvršava anketiranje predstavljaju heterogen skup jedinica s različitim demografskim i socioekonomskim obrascima. S obzirom na to da se radi o jedinicama vrlo različitog demografskog kvantuma (u rasponu od 2.449 do 107.715 stanovnika) izazovno je definirati reprezentativan uzorak pogranične populacije. U definiranju uzorka razmatrano je više čimbenika:

- limitirajući čimbenici financijske prirode;
- vremensko ograničenje (velika udaljenost općina u kojima se vrši anketiranje);
- činjenica da anketa kao znanstvena metoda u ovom istraživanju nije primarna u procesu dobivanja rezultata, nego metoda koja treba iznijansirati već prethodno generirane rezultate dobivene na temelju službenih izvora.

Tablica 10. Odabrane općine s brojem stanovnika, uzorkom i definiranim brojem anketa

Općina	Broj stanovnika 18+	Uzorak 0,5 %	Broj anketa
Brčko	67018	335	200
Bijeljina	88027	440	300
B. Grahovo	2236	46	50
Foča RS	15419	77	100
Bužim	13914	70	100
Posušje	15406	77	100
Ukupno	202020	1045	850

Praksa prethodnih istraživanja omogućuje istraživaču da postupkom heuristike (Siddiqui, 2013; Lakens, 2022) i/ili tzv. ‘nejustifikacije’ (Lakens, 2022) opravdaju eventualno mali uzorak u populaciji, kao i istraživanja koja se temelje na određenim kvalitativnim metodama gdje je izbor ispitanika manji od 50 također relevantan (Cook i dr., 2014). Dakle, uvažavajući razinu pouzdanosti, gdje se obično preporučuje 95 % (Lakens, 2022) i interval povjerenja moguće je ‘arbitrarno’ odrediti veličinu uzorka koje će dati reprezentativne rezultate nužne za postavljanje temelja za daljnja proučavanja (mogućnost meta-analitičkih studija u budućnosti (Irsova i dr., 2023). Uzorak anketiranih od jedan posto koji se najčešće predlaže kao donji prag uzorkovanja (Young, 2015) nije moguće primijeniti u ovom slučaju zbog različitih

već istaknutih ograničavajućih čimbenika i zbog nesrazmjera u veličinama populacije odabranih jedinica. Zbog toga predviđena su dva scenarija uzorkovanja (Tablica 10):

- Prvi je da se radi na uzorku od 0,5 % (0,5 % od broja osoba starijih od 18 godina prema populaciji posljednjeg službenog Popisa broja stanovnika iz 2013. godine) koji se smatra relevantnim na temelju sličnih istraživanja (Andrade, 2020; Šiljeg i dr., 2022).
- Alternativno, moguće je odrediti kvantitativne grupe ispitanika za općine različite demografske veličine. Za općine do deset tisuća stanovnika koristi se 50 anketa. Po 100 anketnih upitnika koristi se u općinama od deset do pedeset tisuća stanovnika, dok se 200 anketa koristi u općinama od pedeset do stotinu tisuća stanovnika. U Bijeljini, kao jednoj od najmnogoljudnijih jedinica i to ne samo u pograničju, nego na razini Bosne i Hercegovine korišteno je 300 anketa. Dakle, anketnim upitnikom obuhvaćen je uzorak od 850 stanovnika u odabranim lokalnim jedinicama pograničnog područja (0,05 % ukupne pogranične populacije i 0,42 % ukupne populacije odabranih općina starije od 18 godina) različitih demografskih, ekonomskih i socijalnih profila. Iako ovaj uzorak nije reprezentativan za generalizaciju zaključaka o pograničju, može pružiti određene uvide za jedinice lokalne samouprave koji bi budućim istraživanjima bili dodatno ispitani.

Alternativni pristup može se nazvati prilagođenim uzorkovanjem prema veličini populacije općina, gdje su grupe veličine uzorka (50, 100, 200, 300) određene prema praktičnim i istraživačkim potrebama, uzimajući u obzir veličinu populacije općina, ali nisu strogo proporcionalne u znanstvenom smislu (Di Lonardo, 2022). Takva ad hoc uzorkovanja tematizirana su u znanstvenim istraživanjima, gdje je njihova upotreba potvrđena uz jasne naznake limitiranosti i potencijalnih ograničenja do kojih može dovesti (Di Lonardo i dr., 2022). Ovakav pristup uzorkovanju kombinira elemente kvotnog i proizvoljnog uzorkovanja. Iako slične strategije uzorkovanja nisu reprezentativne za cjelokupnu populaciju (u ovom slučaju pograničnu populaciju), one se često koriste u istraživanjima koja imaju specifične ciljeve, gdje nije nužno donositi generalizirane zaključke ili procjene za širu populaciju. Primjena ovog pristupa omogućila je uključivanje različitih općina, kategoriziranih prema demografskoj veličini, čime su osigurani uvidi koji, iako nisu generalizirani na cijelo pograničje, pružaju značajne orijentacione informacije o socioekonomskim i demografskim prilikama u odabranim pograničnim općinama.

3.4.5 Distribucija anketnog upitnika

Distribucija anketa provedena je *online* i metodom licem u lice. Navedeno je prema Youngu (2015) primjenjiv način distribuiranja, ali s određenim ograničavajućim čimbenicima, prvenstveno u smislu lakšeg ciljanja mlađe populacije putem interneta (dobno jednoličniji uzorak). Internet i online komunikacija je u pandemijskom, ali i postpandemijskom vremenu predstavljala značajan komunikacijski kanal između različitih sudionika te se u slučaju istraživanja može primijeniti u postupku ciljanja lokalnih *web stranica*, *društvenih mreža* ili *općinskih portala*, gdje će ankete biti dostupne lokalnim stanovnicima. Navedeno je ostvareno i u slučaju ovog istraživanja na primjeru pojedinih općina. Iako je metoda licem u lice zadržala nasumičnost odabira sudionika na terenu, dijeljenje online anketa u nekim slučajevima koristilo je pristup mreža poznanika sudionika, unoseći manji element metode snježne grude (engl. *snowball sampling*) (Naderifar, 2017; Parker i dr., 2019). Ovakav kombinirani pristup omogućio je široku prostornu pokrivenost i uključivanje različitih demografskih skupina.

Kombinacija metoda distribucije osigurala je kvalitetu podataka, s jedne strane kroz veću zastupljenost sudionika zahvaljujući *online* distribuciji, a s druge strane kroz validaciju i dodatno kontekstualiziranje putem licem-u-lice anketiranja.

3.4.6 Analiza strukturiranog upitnika

Strukturirani upitnik kao kvalitativna metoda planiran je u istraživačkom procesu. Namijenjen je općinskim službenicima i predstavnicima jedinica pograničnih lokalnih uprava iz sektora gospodarstva i planiranja razvoja. Uvidom u strateške i prostorno planske dokumente svih jedinica lokalnih samouprava koje izlaze na granicu uočeno je da se vrlo malo, a u većini slučajeva u potpunosti ne razmatra pogranični položaj i status te njegov utjecaj na kreiranje regionalnih i razvojnih politika.

Navedeno je bio ulazni parametar s kojim se stupilo u komunikaciju sa predstavnicima navedenih službi/sektora/odjeljenja/odsjeka svih 37 pograničnih općina, koji su nakon toga *mail-om* dostavili ispunjene upitnike. Upitnike je dostavilo oko 81 % ispitanika, odnosno njih 30 od 37. Stručni uzorak od 30 ispitanika odgovarao je na pitanja demografske, ekonomske, kulturne, socijalne i identitetske dimenzije te utjecaju granice na navedene sastavnice. Rezultati, prema ciljanim grupama pitanja, koje su ujedno i ključne riječi u kvalitativnoj analizi, obrađeni su u softveru MaxQDA, posebno dizajniranom za anketne upitnike i intervju. S obzirom na to da je postojao ogroman nesrazmjer u detaljnosti odgovorenih upitnika, softver nije mogao pronaći kvalitetne obrasce po kojima bi se analizirao upitnik, stoga je upotreba ove metode u generiranju rezultata istraživanja odbačena.

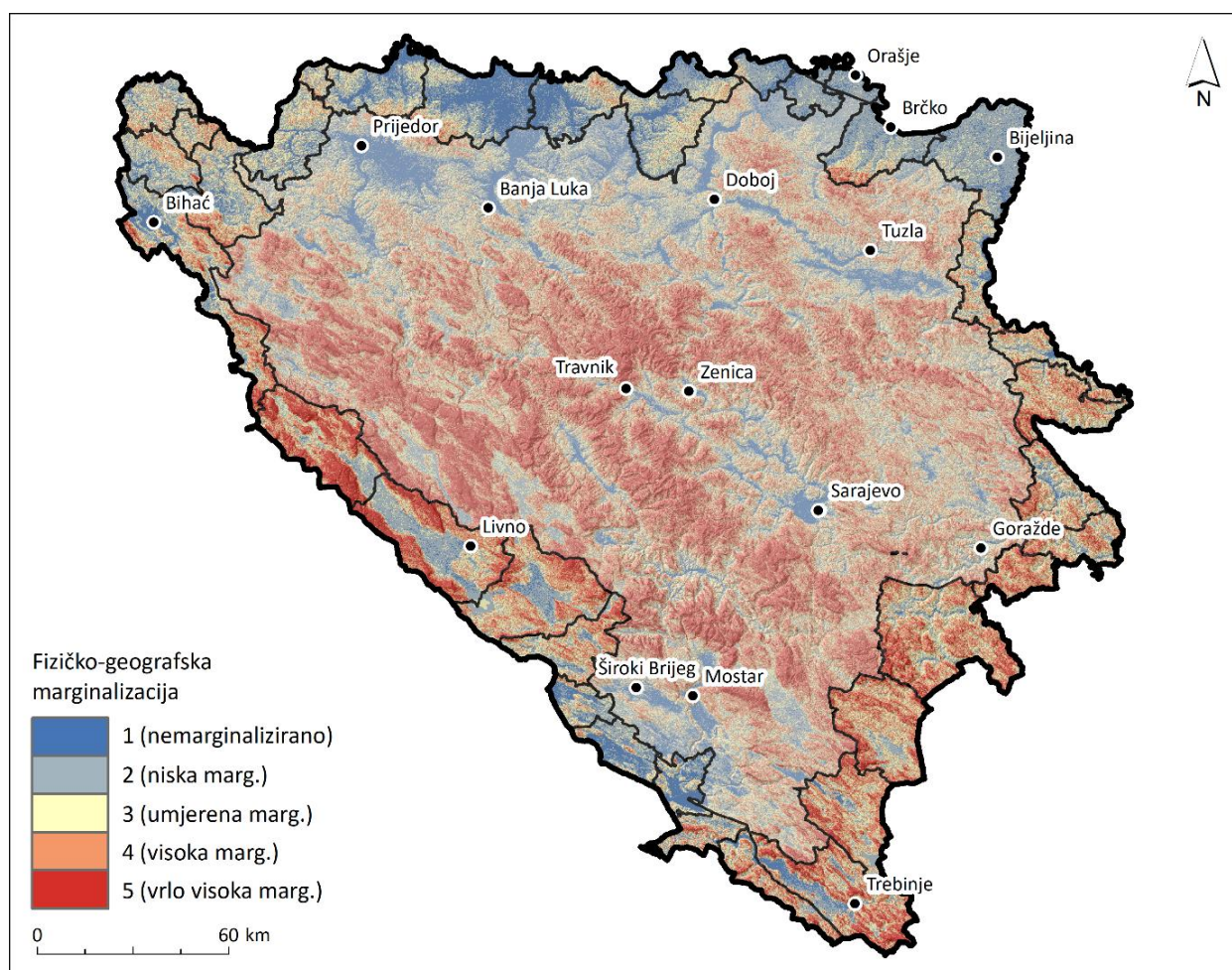
4. REZULTATI

4.1. Rezultati makro razine istraživanja

4.1.1. Model fizičko-geografsko marginalizacije Bosne i Hercegovine

Na slici 33. prikazan je model fizičko-geografske dimenzije marginalizacije Bosne i Hercegovine, izveden primjenom GIS-MCDA te klasificiran u pet klasa: (1) nemarginaliziran prostor, prostor (2) niske, (3) umjerene, (4) visoke i (5) vrlo visoke marginalizacije. Crveniji prostori na karti, odnosno klase većih vrijednosti (4 i 5) predstavljaju područja koja prema modelu prirodno nisu predisponirana za naseljavanje, odnosno infrastrukturnu izgradnju. Na temelju ovih klasa izvedena je deskriptivna statistika za cjelokupni prostor Bosne i Hercegovine, pogranična (općine koje izlaze na granicu) i nepogranična područja (općine koje ne izlaze na granicu) te definirane granične sektore.

Prema modelu fizičko-geografske marginalizacije (Slika 33) skoro jedna trećina državnog teritorija Bosne i Hercegovine se nalazi u klasi visoke marginalizacije (4), s oko dodatnih 17 % prostora koje se nalazi u klasi vrlo visoke marginalizacije (5). Može se zaključiti da je gotovo polovica teritorija prema modelu prepoznata kao marginalizirana u kontekstu fizičko-geografske dimenzije. Navedeno nije iznenađujuće s obzirom na to da je Bosna i Hercegovina u reljefnom pogledu pretežno planinska zemlja. Najpogodnija područja za naseljavanje, ona ispod 200 m nadmorske visine, zauzimaju tek 14 % njenog teritorija (Ahmetbegović, 2014). Uzimajući u obzir da su viši, vertikalno raščlanjeniji i šumovitiji prostori teži za naseljavanje, što rezultira limitiranošću prometne infrastrukture, manjom dostupnosti i većom socioekonomskom ranjivošću, (Bertram i dr., 2024), jasno je da su bosanskohercegovački potencijali za demografsku koncentraciju i gospodarske aktivnosti locirani u kotlinama i dolinama velikih rijeka (Slika 34). Umjerenu marginalizaciju bilježi oko petine teritorija.

Slika 34. Model fizičko-geografske marginalizacije

Nešto više od sedam posto teritorija je klasificirano kao nemarginaliziran prostor (Tablica 11). Ti prostori se u modelu podudaraju s lokacijama najvećih urbanih centara, što validira odabir parametara prilikom modeliranja fizičko-geografske dimenzije marginalizacije, odnosno fizičke osnove preduvjeta za naseljavanje i izgradnju infrastrukture.

Tablica 11. Statistika klasa fizičko-geografske marginalizacije za Bosne i Hercegovine

Klase	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	3776.8	7.37	1885.5	5.54	1891.3	11.00
2 (niska)	9930.5	19.39	5395.8	15.85	4534.7	26.38
3 (umjerena)	12344.1	24.10	8203.7	24.10	4140.4	24.09
4 (visoka)	16349.4	31.92	11807.7	34.69	4541.7	26.42
5 (vrlo visoka)	8826.8	17.23	6744.4	19.81	2082.4	12.11
	51227.6	100.00	34037.2	100.00	17190.4	100.00

Promatrajući pograničje kao zasebnu prostornu razinu istraživanja, može se uočiti da 11 % njegove površine spada u nemarginaliziran prostor (1), što je prema relativnom udjelu

značajno više od nepograničja - općina koje ne izlaze na državnu granicu (oko šest posto). Ovoj razlici najviše doprinose prilike u sjevernom i južnom podsektoru s RH. Radi se o dolinskom prostoru uz rijeku Savu, kojeg generalno odlikuje ravničarski reljef s gustom riječnom mrežom te krajnjem južnom dijelu u Hercegovini (Niska Hercegovina). Klasa niske marginalizacije (2) zahvaća nešto više od četvrtine teritorija pograničnog područja, dok je njen udio u nepograničnom dijelu značajno manji - oko 15 %. Umjerena marginalizacija (3) obuhvaća gotovo podjednak udio površine u obje istraživačke razine i iznosi skoro četvrtinu. Usprkos određenom stupnju fizičko-geografske povoljnosti, naseljenost pograničnih krajeva je slabija u odnosu na centralni, nepogranični dio. Razloge za navedeno treba tražiti i u povijesnim, kulturnim i etnodemografskim čimbenicima jer je poznato da se u pograničnim krajevima odvijaju procesi kulturnih kontinuiteta i diskontinuiteta što može utjecati na socijalne interakcije i mobilnost stanovništva (Konrad, 2015).

U bosanskohercegovačkom kontekstu, pogranični prostori su dijelovi značajnih vernakularnih regija – Bosanska krajina (Bandžović, 2009), koja je dugi niz godina imala ulogu *frontijera* (osmanski period pa nadalje); *Posavina* - dolina rijeke Save na sjeveru koja jednom obalom pripada Bosne i Hercegovine, a drugom RH (Roksandić, 2007); granica, ovisno o kulturno-historijskim periodima, se mijenjala), *Podrinje* - višestoljetna granica, utemeljena dugim nizom godina i koja je bila poprište različitih ratnih događanja i *Hercegovina* - kulturno i fizičko-geografski specifična regija koja je zbog kulturnih i etnodemografskih značajki održavala bliske veze sa susjednom hrvatskom regijom Dalmacijom (Ćorić, 2022). Status tih regija i njihova uloga u prošlosti u značajnoj mjeri su odredili današnje demografske i socioekonomske prilike.

Klase visoke (4) i vrlo visoke marginalizacije (5) obuhvaćaju veći udio ukupne površine u nepograničju u odnosu na pograničje. Prostor visoke (4) marginalizacija obuhvata više od jedne trećine nepograničja (cca 35 %), što je za oko deset posto više u odnosu na pograničje (cca 27 %). Također, isto vrijedi i za klasu vrlo visoke (5) marginalizacije koja obuhvaća veći udio površine u nepograničju (cca 20 %) u odnosu na pograničje (cca 12 %) (Tablica 11).

Analizirajući relativne udjele klasa marginalizacije, pograničje ima veći udio nemarginaliziranih i površina niske marginalizacije u odnosu na nepograničje. Navedeno može biti posljedica prostornog obuhvata (pograničje je teritorijalno znatno manje u odnosu na nepograničje), fizičko-geografskih obilježja koja su predisponirana i kriterija delineacije pograničja. Suprotno, nepograničje pokazuje veći udio teritorija u klasi visoke i vrlo visoke marginalizacije. Navedeno ukazuje na složenost samog pojma marginalizacije, koji se mora promatrati višedimenzionalno (Paniagua, 2023) jer se mijenja ovisno o dimenziji proučavanja.

S obzirom na to da se radi o fizičko-geografskoj dimenziji marginalizacije, fizičko-geografske obilježja prostora su inherentna i nepromjenjiva, iz čega proizlazi da je ova dimenzija marginalizacije determinirana prirodnim, generalno nepromjenjivim obilježjima reljefa.

Analizom relativnih udjela klasa marginalizacije unutar definiranih pograničnih sektora (Tablica 12) uočavaju se značajne razlike u prostornoj raspodjeli nemarginaliziranih područja.

Tablica 12. Stupanj fizičko-geografske marginalizacije za granične sektore

Stupanj marginalizacije	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	1501.8	13.86	151.4	4.18	138.9	5.08
2 (niska)	3278.7	30.26	412.1	11.37	793.3	29.04
3 (umjerena)	2543.3	23.48	814.4	22.47	758.9	27.78
4 (visoka)	2375.9	21.93	1440.8	39.76	847.4	31.02
5 (vrlo visoka)	1134.2	10.47	805.5	22.23	193.7	7.09
Total	10834.1	100.00	3624.1	100.00	2732.2	100.00

Pogranični sektor prema RH pokazuje najpovoljnije rezultate, s oko 14 % svoje površine svrstane u klasu nemarginaliziranih područja (klasa 1). Sektor prema CG bilježi najmanji udio nemarginaliziranih površina, sa svega četiri posto, čime se izdvaja kao najnepovoljniji u okviru fizičko-geografske dimenzije marginalizacije. Ove razlike ukazuju na složenost prostorne marginalizacije, pri čemu je važno napomenuti da sektori nisu usporedivi u apsolutnom smislu zbog razlika u prostornom obuhvatu.

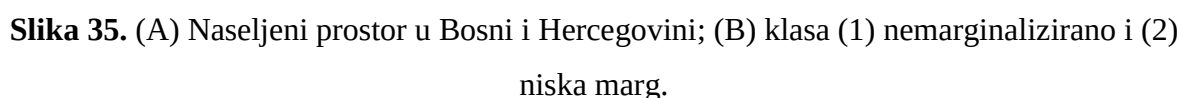
Pogranični sektor prema RH pokazuje najpovoljnije vrijednosti u okviru vrlo visoke marginalizacije (5), sa svega 11 % površine svrstane u ovu kategoriju, što je znatno niže u odnosu na sektor prema CG, gdje je udio dvostruko veći. Nasuprot tome, sektor prema Srbiji karakterizira dominacija umjerenih (3) klasa marginalizacije, što ukazuje na uravnoteženiji, ali i dalje nepovoljan status u odnosu na sektor prema RH. Dakle, sektor prema RH izdvaja se kao najpovoljniji u kontekstu fizičko-geografske predisponiranosti za naseljavanje i druge razvojne aktivnosti, dok sektori prema CG i Srbiji pokazuju značajno izraženije stupnjeve marginalizacije. U cilju daljnjeg nijansiranja rezultata fizičko-geografske marginalizacije, odnosno preciznijeg sagledavanja ove dimenzije marginalizacije duž graničnog sektora prema RH, izvedena je analiza relativnih udjela klasa na razini graničnih podsektora prema RH: sjevernom, zapadnom i južnom (Tablica 13).

Tablica 13. Stupanj fizičko-geografske marginalizacije prema podjeli RH sektora

Stupanj marg.	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Južni RH sektor	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	1043.7	26.08	41.6	1.79	515.71	11.45
2 (niska)	1707.6	42.66	582.2	25.02	1039.61	23.08
3 (umjerena)	906.0	22.64	694.2	29.83	966.91	21.47
4 (visoka)	315.6	7.88	683.6	29.38	1254.31	27.85
5 (vrlo visoka)	29.7	0.74	325.5	13.99	728.01	16.16
	4002.6	100.00	2326.9	100.00	4504.53	100.00

Sjeverni granični podsektor se prema deskriptivnoj statistici izdvaja kao najmanje marginaliziran s više od četvrtinu površine svrstane u klasu (1) nemarginaliziranih područja. Ovaj podsektor, također ima i najmanji udio vrlo visoke (5) marginalizacije, koja obuhvaća manje od jedan posto njegove površine, ukazujući na povoljne fizičko-geografske uvjete u ovom dijelu granične linije (ravničarski dio uz rijeku Savu). Suprotno, zapadni podsektor bilježi nešto manje od dva posto površine nemarginaliziranih (1) područja. Klase visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije prostorno dominiraju, obuhvaćajući gotovo polovicu teritorija, što ukazuje na značajne izazove koje zapadni podsektor ima u kontekstu fizičko-geografskih čimbenika, a koji igraju važnu ulogu u demografskom i socioekonomskom razvoju. Iako ima relativno visok udio nemarginaliziranih (1) područja (veći od deset posto), južni podsektor također bilježi relativno velike udjele teritorija u klasama visokog (4) i vrlo visokog (5) stupnja marginalizacije (zajedno oko 45 % teritorija). Ovo ukazuje na heterogenost primarno reljefne osnove u ovom dijelu pograničja, s mješavinom povoljnih ravničarskih područja na jugu i brdovitijih i nepovoljnijih predispozicija na krajnjem sjeveru istaknutog podsektora. Upravo je jedan od kriterija podjele na podsektore bio i ovaj fizičko-geografski atribut. Zapadnim podsektorom, uz dolinu rijeke Une (Nacionalni park Una, uzvodno od Bihaća) uglavnom dominira Unsko-koranska zaravan u dinarskom kršu (Korjenić, 2016), dok je u južnom dijelu hipsometrijski viši prostor - planina Plješevica. Ova morfostruktura čini prirodnu granicu između Bosne i Hercegovine i RH. Južni sektor je reljefno diverzificiraniji. U njegovom sjevernom sektoru dominiraju planinski krajevi – prostor Mezőregije bila i polja Jugozapadne Bosne, dok je južni dio niski krš u dolini rijeka Neretve i Trebišnjice - regija Niska Hercegovina (Ahmetbegović, 2014). Rezultati modela fizičko-geografske dimenzije marginalizacije pokazuju da iako granični sektor prema RH obuhvaća podsektore s različitim stupnjem marginalizacije, sjeverni sektor je generalno najpovoljniji, dok zapadni i južni bilježe nešto lošije rezultate.

S ciljem provjere točnosti modela fizičko-geografske marginalizacije uspoređene su zone nemarginaliziranog prostora (1) i prostora niske marginalizacije (2) s rasterskim modelom broja stanovnika Bosne i Hercegovine. Na slici 34. može se uočiti značajno preklapanje nemarginaliziranih zona (1 i 2) (Slika 35B) te naseljenog prostora (Slika 35A). Naseljene površine su izvedene na temelju rasterskog modela broja stanovnika za 2020 godinu preuzetog s web stranice *WorldPoP* (URL 32). Rasterski model broja stanovnika je potom reklasificiran u dvije klase. Prva klasa obuhvaća piksele bez vrijednosti „NoData“, što reprezentira nenaseljene prostore, a druga sve pixele s vrijednošću ≥ 1 , odnosno one prostore gdje živi minimalno jedan stanovnik. Preklapanje nemarginaliziranih zona (1) i zona niske marginalizacije (2) te izvedenih naseljenih područja napravljeno je primjenom alata *Intersect*.

140

bilježi značajne udjele nemarginaliziranih zona, je tradicionalno plavljeno (Škuljević, 2021), a utjecaj tog kontinuiranog plavljenja ima posljedicu i na demografski aspekt prostora (Gnjato i dr., 2021) zbog čega se i javlja određeno odstupanje u modelima. Nadalje, morfometrijski parametri koji su korišteni za generiranje finalnog fizičko-geografskog modela marginalizacije su izvedeni na temelju EU-DEM-a koji vodene površine kao prikazuje kao zaravnjene prostore. Zbog toga su svi ravni prostori, pa čak i vodeni ekosustavi prepoznati kao pogodni za naseljavanje, što je izazvalo povećanje takvih površina, posebno uočljivo u sjevernim krajevima Bosne i Hercegovine. Također, bitno je istaknuti i povijesne okolnosti koje su utjecale na slabiju naseljenost ovog dijela države u odnosu na njene povijesne centre. To se posebno odnosi na emigracije stanovništva iz ovih područja u 17. i 18. stoljeću (Bara i Ljajić, 2009).

Tablica 14. Usporedba nemarginaliziranih zona fizičko-geografskog modela i demografskog rastera za 2020 godinu (WorldPop)

Zone	Površina (km²)	Preklapljen površina (km²)	Udio (%)
Naseljeni prostor ¹	1436.2	-	-
(1) nemarg.	3772.7	612.0	42.61
(2) niska marg.	9926.4	564.2	39.28
Total		1176.1	81.9
Zone	Broj stan.	Preklapljeni broj stan.	Udio (%)
Naseljeni prostor ¹	2953611	-	-
(1) nemarg.	-	1388526	47.01
(2) niska marg.	-	1254209	42.46
Total		2642735	89.5

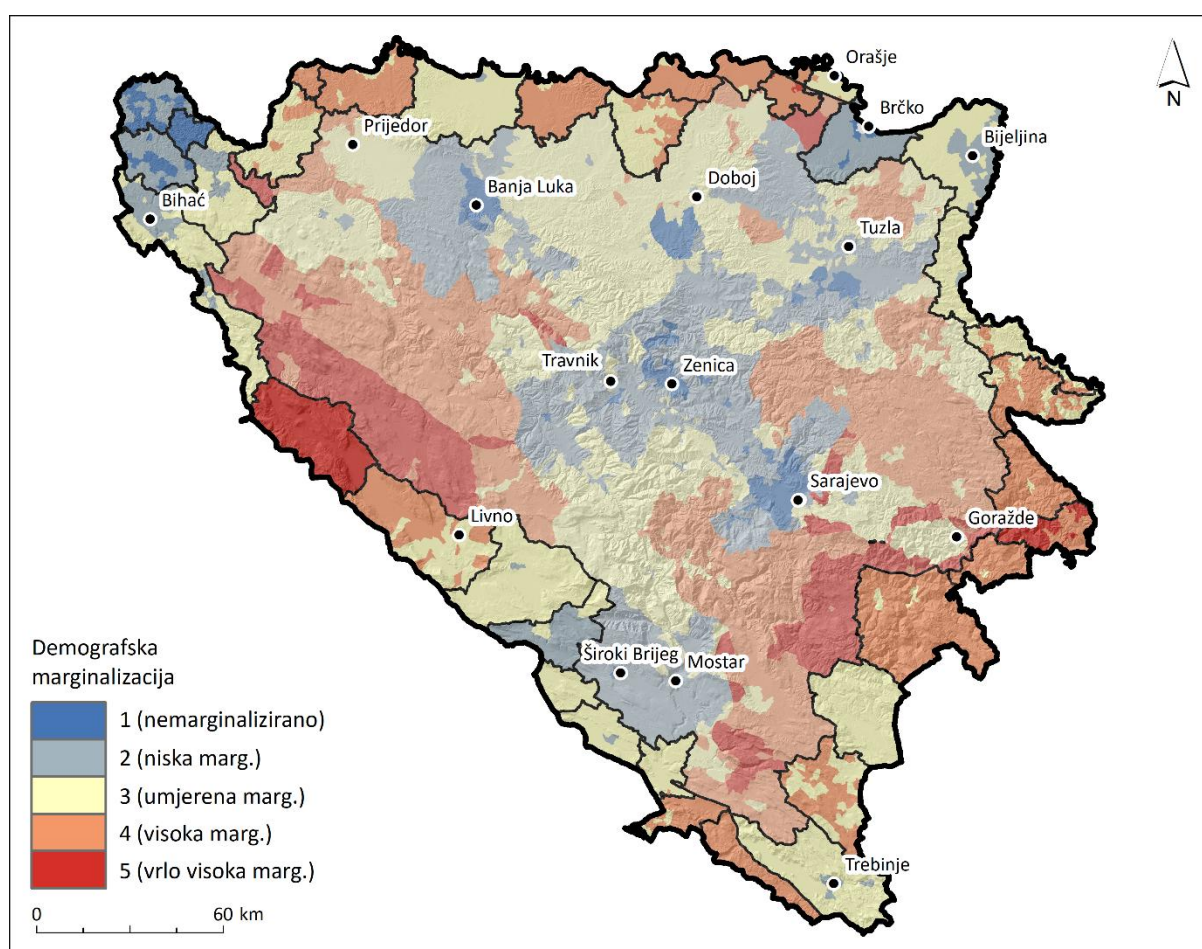
¹ WorldPop Data (2020) prema Bondarenko i dr. (2020)

Nadalje, izvedena je analiza broja stanovnika koja žive u nemarginaliziranim zonama (1 i 2). Za tu potrebu demografski raster je konvertiran u točke u kojima svaka ima atribut broja stanovnika preuzetog iz piksela. Ukupni broj stanovnika u ovom modela za Bosnu i Hercegovinu iznosi 3.280.814 te se razlikuje od službenog podataka iz 2013. godine (3.531.159). Dakle, utvrđeno je da skoro 90 % ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, prema podacima WorldPop-a, živi u nemarginaliziranoj (1) i zoni niske marginalizacije (2). Očekivano, veći udio (skoro polovina) otpada na nemarginaliziranu zonu (1) (Tablica 14). Značajan stupanj preklapanja modela fizičko-geografske marginalizacije koji za oba parametra (površina naseljenog prostora i lokacija stanovnika) iznosi preko 80 %, potvrđuje točnost ovog modela u predviđanju onih prostora koji su predisponirani za naseljavanje i urbanizaciju.

4.1.2. Model demografske marginalizacije Bosne i Hercegovine

S obzirom na to da je osnovna statistička jedinica u izvođenju demografskog modela marginalizacije bila razina lokalne samouprave – općine i gradovi u Bosni i Hercegovini, s

izuzetkom dva kriterija (broj stanovnika i gustoća naseljenosti), ovaj model obilježava najveći stupanj generalizacije od svih definiranih dimenzija. Zbog toga, deskriptivna statistika izvedena po klasama marginalizacije ne bi bila primjenjiva za tumačenje prostornih obrazaca modela (objašnjeno u metodološkom dijelu rada). Model demografske marginalizacije (Slika 36) ukazuje na određene prostorne disparitete. Iako se negativni demografski trendovi na razini cijele države produbljuju i homogeniziraju, intenzitet takvih procesa još uvijek ima izraženiji karakter u perifernim, od centra udaljenijim krajevima. Na mezorazini istraživanja, za potrebe usporedbe demografskih pokazatelja na razini pograničja i nepograničja, kreiran je demografski indeks – sastavnica odabranih demografskih kriterija za sve jedinice lokalnih samouprava u Bosni i Hercegovini.

Slika 36. Model demografske marginalizacije Bosne i Hercegovine

Prostorni obrazac marginaliziranih područja u demografskom modelu može se interpretirati duž linije centar-periferija. U tom kontekstu, izrazito marginalizirane zone jasno su vidljive na zapadnoj periferiji Bosne i Hercegovine (Zapadna Bosna), zatim u istočnim područjima duž državne granice (dijelovi Gornjeg Podrinja) te u dijelovima krajnjeg južnog dijela državnog teritorija (Nurković, 2006; Avdić i dr., 2022). Demografskom klasifikacijom

općina Bosne i Hercegovine (Avdić i dr., 2024) visokokrški krajevi Zapadne Bosne, dijelovi Gornjeg Podrinja i Istočne Hercegovine čine klaster najrjeđe naseljenih područja države, dok se općina Bosansko Grahovo svrstava u općine ekstremno niske koncentracije stanovništva. Ova područja bilježe i negativne trendove u prirodnom kretanju stanovništva, što se posebno odražava na starosnu strukturu, odnosno procese demografskog starenja (URL 33, 34).

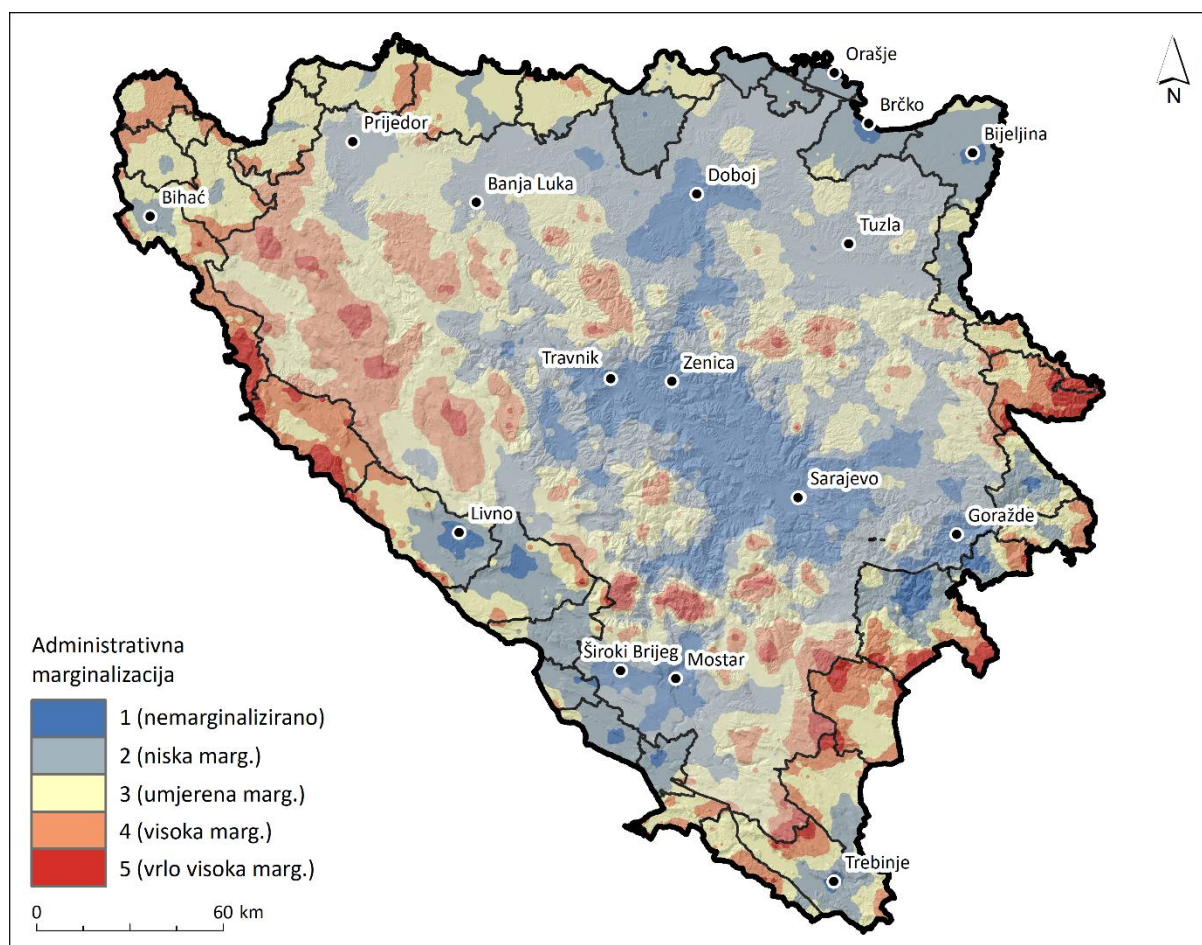
Stupanj marginalizacije postupno se smanjuje prema unutrašnjosti (Slika 36), što ukazuje na ono što je prepoznato kao ‘nemarginalizirano’ stanje (državni centar i urbane zone velikih gradova). Ovi rezultati su u skladu s poznatim obrascima koji su također prirodno predisponirani. Primjerice, unutrašnje dolinsko-kotlinske regije, poput Sarajevsko-zeničke kotline, Tuzlanske kotline, pa čak i cazinske regije na krajnjem sjeverozapadu, pokazuju znatno povoljnije demografske uvjete u usporedbi s državnim prosjekom. Ova situacija pozitivno korelira s resursnom bazom i ekonomskom vitalnošću tih područja. S druge strane, regije s višim stupnjem marginalizacije uglavnom su ekonomski oslabljena, ratom devastirana područja (Gekić i dr., 2020a) s lošijim fizičkim predispozicijama za značajan razvojni kapacitet (više hipsometrijske zone s nepristupačnim krškim terenom i sličnim obilježjima). U kontekstu samog pograničja uočljiva je zastupljenost visokih klasa demografske marginalizacije. Posebno se izdvaja teritorija općine Bosansko Grahovo, na koju se nadovezuje klaster demografski marginaliziranih općina. Značajan stupanj marginalizacije može se uočiti i u istočnom pograničnom području, na granici sa Srbijom.

4.1.3. Model administrativne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Iz modela administrativne marginalizacije (Slika 37) uočava se da su područja s visokom (4) i vrlo visokom (5) marginalizacijom smještena u pograničnim dijelovima zemlje, posebno duž zapadne, južne i jugoistočne granice.

Ove regije suočavaju se sa znatnim izazovima u pogledu dostupnosti administrativnih usluga, što izravno utječe na socioekonomske uvjete života stanovništva. Nasuprot tome, centralni dio zemlje, odnosno zone oko urbanih centara poput Sarajeva, Banja Luke, Mostara itd. obilježava niža ili gotovo nepostojeća marginalizacija. Značajno je istaknuti prostorno kontinuiranu zonu niske marginalizacije koja se proteže dolinom rijeke Bosne, od Doboja do Sarajeva, koja ujedno čini demografsku i gospodarsku okosnicu zemlje (Avdić i dr., 2024; URL 35). Ovi prostori, zbog svoje blizine ključnim administrativnim funkcijama i činjenicom da su i sami značajni administrativni centri (veliki broj makro i mezoregionalnih centara), imaju povoljniji pristup javnim uslugama, što se povratno može odražavati i na demografski te socioekonomski razvoj. Drugi kontinuirani potez klasa modela proteže se od Livna duž centara

Zapadnohercegovačkog kantona, koji usprkos blizini granice i udaljenosti od centra (kako državnog, tako i makro regionalnog – Mostar) bilježi značajnu opskrbljenost administrativnim funkcijama.

Slika 37. Model administrativne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Na razini cijele Bosne i Hercegovine (Tablica 15) nemarginalizirani prostori u administrativnom kontekstu čine nešto više od desetine državnog teritorija. Najveći udio površine se nalazi u klasi niske marginalizacije koja obuhvaća više od jedne trećine površine. Marginalizirani prostori, odnosno zone visoke (4) i vrlo visoke marginalizacije (5) pokrivaju oko jedne petine prostora. Analizirajući distribuciju najmarginaliziranijih zona (Slika 37) uočava se da su 'izolirani otoci' visoke marginalizacije uglavnom u pograničnim općinama zapadnog i istočnog dijela države (Zapadna Bosna i Podrinje). Problemi administrativne prirode posebno se ističu za općinu Rudo, koja zbog otvorenih pitanja na granici sa Srbijom (Spahić, 2017) i neriješenih pitanja oko aktivnosti javne administracije, bilježi značajnu razinu ove vrste marginalizacije.

U nepograničju, nemarginalizirani prostor (1) zauzima oko 16 % površine, što je znatno veći udio u odnosu na pograničje. Zona niske marginalizacije (2) obuhvaća više od trećine

površine, što je najveći udio među klasama. Marginalizirani prostori nepograničja (klasa 4 i 5) obuhvaćaju zajedno skoro petinu površine nepograničnih općina. To su prostori nepogodnih fizičkih predispozicija - viši hipsometrijski razredi, vertikalno raščlanjeniji reljef te periferna područja općina udaljena i prometno izolirana od centra.

Tablica 15. Statistika klasa administrativne marginalizacije za Bosne i Hercegovine

Klase	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	6017.2	11.75	5435.6	15.97	581.605	3.38
2 (niska)	18173.5	35.48	12565.3	36.92	5608.187	32.62
3 (umjerena)	16494.8	32.20	10009.9	29.41	6484.909	37.72
4 (visoka)	8860.9	17.30	5252.5	15.43	3608.377	20.99
5 (vrlo visoka)	1681.0	3.27	773.7	2.27	907.284	5.28
	51227.5	100.00	34037.1	100.00	17190.4	100

U pograničnim područjima, nemarginalizirana zona (1) pokriva manje od pet posto ukupne površine, dok zona niske marginalizacije (2) obuhvaća gotovo trećinu teritorija. Dominantnu prostornu kategoriju čini zona umjerene (3) marginalizacije, koja zauzima najveći dio analiziranog prostora. Visoko (4) i vrlo visoko (5) marginalizirani prostori obuhvaćaju jednu četvrtinu pograničja (oko 25 %). Distribucija klasa ukazuje na jasne regionalne varijacije koje odražavaju specifična geografska i infrastrukturna obilježja tih područja. Marginalizacija općenito raste s udaljenošću od glavnih administrativnih centara, što je posebno izraženo u pograničnim regijama. Istaknuti prostorni obrazac upućuje na to da ova dimenzija nije samo funkcija geografske udaljenosti, već i rezultanta slabije razvijene infrastrukture, manje razvijenih prometnih veza te opće socioekonomske razvijenosti pograničnih općina.

Proučavajući pogranične sektore i podsektore uočavaju se zanimljivi regionalni obrasci (Tablica 16 i 17). Pogranični sektor prema RH ima najveći udio površine u zoni niske (2) i umjerene (3) marginalizacije – skoro 75 %. To ukazuje na relativno bolju povezanost ovog sektora s administrativnim centrima. Isto tako i značajan udio prostora spada u klasu visoke i vrlo visoke marginalizacije (zajedno skoro 25 %). Dakle, određeni dijelovi graničnog sektora prema RH ipak ostaju periferni i slabo povezani, što implicira izraženu heterogenost sektora - dijelovi s boljom prometnom infrastrukturom i bliži regionalnim centrima, izdvajaju po nižim razinama marginalizacije, dok su prostori udaljeni od glavnih komunikacijskih pravaca suočeni s ozbiljnim administrativnim ograničenjima.

Tablica 16. Statistika klasa administrativne marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	306,0	2,82	213,9	5,90	61,8	2,26
2 (niska)	3585,7	33,10	876,2	24,18	1146,2	41,95
3 (umjerena)	4459,9	41,17	1216,9	33,58	808,2	29,58
4 (visoka)	2128,2	19,64	1008,2	27,82	472,0	17,28
5 (vrlo visoka)	354,2	3,27	308,9	8,52	244,1	8,94
Ukupno	10834,0	100,00	3624,1	100,00	2732,3	100,00

Sektor prema CG, u odnosu na ostale sektore, ima nešto drugačiji raspored marginaliziranih klasa, s najvećim udjelom nemarginaliziranog (1) prostora (cca šest posto). Međutim, i ovdje dominiraju klase niske (skoro četvrtina prostora) i umjerene (trećina prostora) zone marginalizacije, dok visoka i vrlo visoka marginalizacija zauzimaju najveći teritorijalni obuhvat (na površini većoj od 35 %). Rezultati ukazuju na izrazitu dualnost unutar ovog sektora, gdje se neki dijelovi suočavaju s relativno povoljnim administrativnim uvjetima (okolica Trebinja i Foče kao dva najistaknutija centra ovog sektora), dok drugi, zbog prirodnih prepreka, s obzirom na to da se radi o visokoplaninskom prostoru što uvjetuje i nisku razvijenost infrastrukture, ostaju izolirani.

U pograničnom sektoru prema Srbiji primjetan je najmanji udio nemarginaliziranog (1) prostora (manje od tri posto) i najveći udio niske (2) marginalizacije (cca 40 %), što ukazuje na relativno dobru povezanost ovog sektora s administrativnim centrima, poput Bijeljine, Brčkog, Goražda, ali i Sarajeva. Ovakvom rezultatu modela pridonosi i činjenica da se radi o ravničarskom prostoru uz rijeku Drinu (Donje Podrinje), koja je kroz povijest, ali i danas uz Savu, značajan prometni koridor i prirodni resurs (URL 36). Područje oko Bijeljine i Brčkog je nizinski prostor Semberije koja otvara ovaj kraj države prema Panonskom bazenu i jedno je od plodnih žitnica države (Lepirica i dr., 2022). Ipak, udio umjerene i visoke marginalizacije prelazi 40 %, što ukazuje na administrativne izazove, posebno u južnijim krajevima sektora.

Značajan udio marginalizacije primjetan je u istočnim, rubnim krajevima Srebrenice, uz granicu s Bajinom Baštom u Srbiji (Tablica 16). Tome doprinosi i značajna udaljenost od većih administrativnih centara. Također, značajna izoliranost u ovom kontekstu prati i istočni kraj općine Rudo, koja zbog neriješenih graničnih pitanja sa Srbijom ima ozbiljne izazove uzrokovane diskontinuitetom općinskog teritorija (eksklave na srbijanskom teritoriju koje imaju slabe veze za općinskim centrom). Dakle, primjetno je intenziviranje marginalizacije krećući se istočnim rubom spomenutih općina prema jugu, odnosno povećanjem udaljenosti od

većih administrativnih centara, ali i prelaza iz nizinskog u brdsko-planinske prostore. Pored spomenutog, u društvenom kontekstu, utjecaj intenzivnih ratnih događaja se značajno odrazio na prekidanje različitih funkcija (Tošić i Todorović, 2008), između kojih i administrativne.

Dakle, usporedba između pograničnih sektora ukazuje na složene obrasce administrativne marginalizacije, gdje se razina marginalizacije značajno razlikuje ne samo između sektora već i unutar njih. Rezultati jasno pokazuju da, iako neki sektori, posebno prema RH, imaju bolje administrativne uvjete, značajan dio pograničnog prostora u Bosni i Hercegovini ostaje administrativno marginaliziran. Dalje, analiza na podsektorskoj razini graničnog sektora prema RH pokazuje značajan stupanj heterogenosti (Tablica 17). Sjeverni podsektor obilježava izrazito visok udio umjereno marginaliziranog (3) prostora, s više od polovice njegove ukupne površine. Zona niske marginalizacije (2) obuhvaća oko 40 % površine definiranog podsektora uz rijeke Unu i Savu, što ukazuje na prisustvo određenih administrativnih pogodnosti, vjerojatno zbog blizine većih urbanih centara i s druge strane granice, pogodnosti nizinskog reljefa i prometnih koridora.

Tablica 17. Statistika klasa administrativne marginalizacije prema podjeli RH sektora

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	67,5	1,69	0,0	0,0	238,4	5,29
2 (niska)	1610,7	40,24	179,6	7,7	1795,4	39,86
3 (umjerena)	2020,6	50,48	1173,2	50,4	1266,1	28,11
4 (visoka)	303,7	7,59	822,7	35,4	1001,7	22,24
5 (vrlo visoka)	0,0	0,0	151,2	6,5	203,0	4,51
Ukupno	4002,6	100,00	2326,8	100,0	4504,6	100,00

Zapadni podsektor prema RH ima drugačiji prostorni raspored udjela marginalizacije od sjevernog sa značajnim udjelom zona visoke (4) marginalizacije (cca 35 %). Ovaj podatak ukazuje na to da se većina istraživanih podsektora suočava s ozbiljnim administrativnim izazovima. Zona niske (2) marginalizacije obuhvaća ispod deset posto površine, dok zone nemarginaliziranog prostora nisu uočene. Može se reći da ovakvom stanju doprinosi i činjenica da se s druge strane granice nalazi socioekonomski deprivirani prostor regija Like, Korduna i Banovine koji su kategorizirani kao prostori pod posebnom državnom skrbi (URL 37).

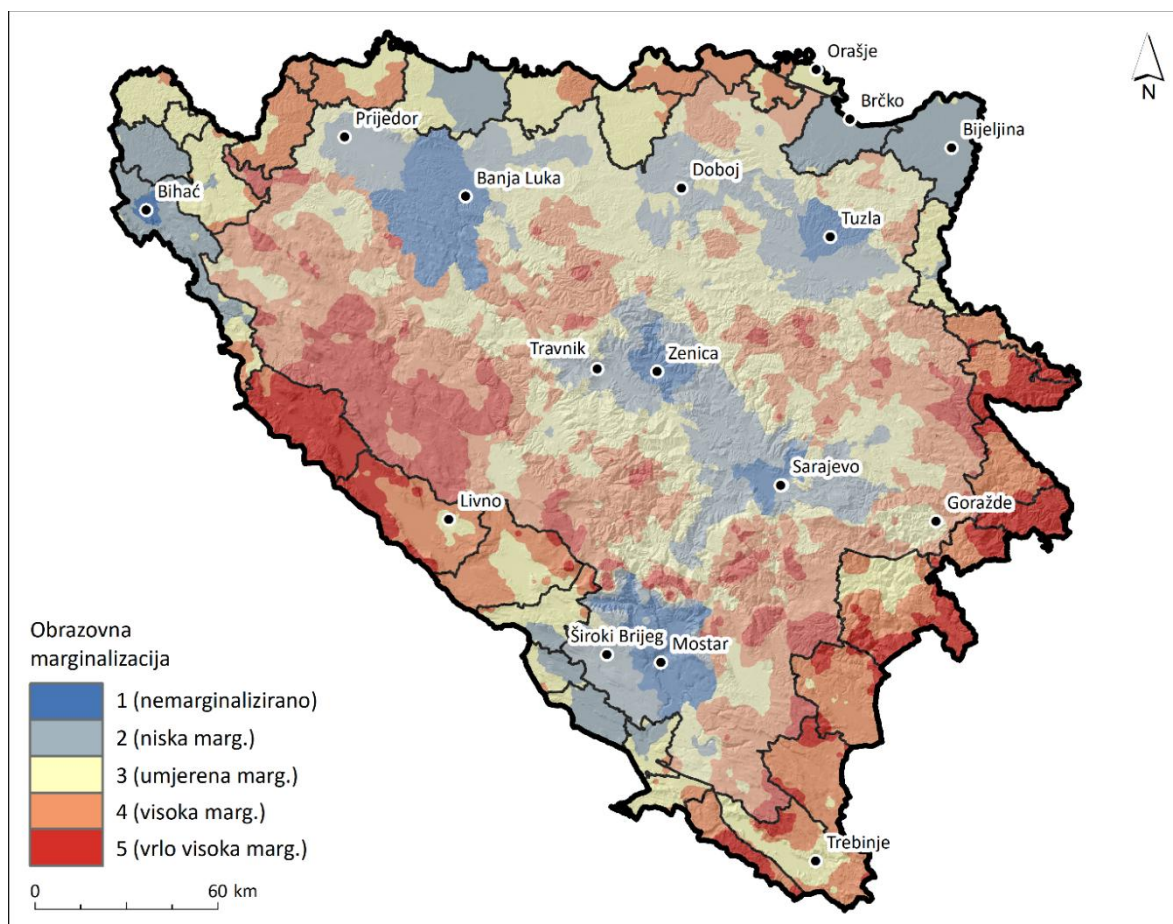
Južni podsektor prema RH je nešto heterogeniji u odnosu na prethodna dva. U okviru njega se izdvaja izoliraniji sjeverni dio (područje oko Bosanskog Grahova i pripadajući krški prostor Kantona 10) i južni dio (Niska Hercegovina), sa značajnim udjelom niskomarginaliziranih područja. Značajan udio visoko i vrlo visoko marginaliziranih prostora

(preko 25 %) ukazuje na prisutnost administrativno izoliranih područja, posebno u području krških površina i polja Zapadne Bosne.

4.1.4. Model obrazovne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Obrazovna marginalizacija, kao jedan od značajnih pokazatelja u procjeni socioekonomskog položaja regija, predstavlja važan aspekt u istraživanju geografske distribucije pristupa obrazovnim resursima. Prema Mowatu (2015) obrazovna marginalizacija označava nepravednu distribuciju pristupa učenju, obrazovnim objektima i resursima, temeljenu na geografiji, spolu, socioekonomskom statusu ili osobnim okolnostima.

Promatrajući model obrazovne dimenzije marginalizacije Bosne i Hercegovine (Slika 38) na različitim istraživačkim razinama, uočavaju se značajni prostorni dispariteti. Na razini cijele države (Tablica 18) nemarginaliziran prostor (1) obuhvaća oko pet posto površine, što ukazuje na relativno malen udio teritorija s optimalnim pristupom obrazovnim resursima. Udio ove kategorije je veći u nepograničju (cca devet posto) u odnosu na pograničje, gdje je zastupljen s manje od jedan posto definirane površine.

Slika 38. Model obrazovne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Ako se sumarno promatraju klase (1) i (2), nepograničje (oko 25 %) ima prostorno bolju dostupnost obrazovnim funkcijama od pograničja (oko 19 %). Najveći udio površine bilježe zone umjerene (3) i visoke marginalizacije (4), čiji je udio na obje istraživačke razine gotovo isti (Tablica 18). Kada je riječ o izraženijim stupnjevima marginalizacije, pograničje bilježi za oko šest posto veći udio površine u zoni vrlo visoke (5) marginalizacije od nepograničja (cca 12 %). Ovakav se rezultat u pograničju Bosne i Hercegovine očituje složenim odnosom između obrazovne infrastrukture i demografske dinamike. Nedostatak obrazovnih institucija, poput srednjih škola u općinama poput Bosanskog Grahova, ima značajan utjecaj na demografski i socioekonomski razvoj lokalnih zajednica. Ograničen pristup obrazovanju doprinosi smanjenju broja učenika, što dodatno produbljuje problem depopulacije, jer obitelji često migriraju u urbanija područja koja nude bolje obrazovne mogućnosti i šire resurse (što se pokazalo i u anketnom upitniku).

Tablica 18. Statistika klasa obrazovne marginalizacije za Bosne i Hercegovine

Klase	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	3000,9	5,86	2921,9	8,58	79,0	0,46
2 (niska)	9083,7	17,73	5861,7	17,22	3222,0	18,74
3 (umjerena)	15326,0	29,92	10421,2	30,62	4904,8	28,53
4 (visoka)	16962,8	33,11	10975,5	32,25	5987,3	34,83
5 (vrlo visoka)	6853,9	13,38	3856,8	11,33	2997,1	17,43
Ukupno	51227,4	100,00	34037,2	100,00	17190,3	100,00

Prostori s visokim stupnjem marginalizacije (4) suočavaju se s ozbiljnim izazovima u privlačenju investicija i razvoju lokalnog gospodarstva, što dodatno produbljuje ciklus marginalizacije. Izražena prostorna nejednakost u pristupu obrazovnim resursima jasno ukazuje na nešto ozbiljnije izazove u pograničnim područjima u odnosu na nepogranične (ovo se posebno odnosi na obrazovnu infrastrukturu, dok kvantitativni pokazatelji u segmentu obrazovanja pokazuju čak i bolje prilike).

Tablica 19. Statistika klasa obrazovne marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	77.6	0.72	0.0	0	0.0	0.00
2 (niska)	2470.9	22.81	1.8	0.05	750.8	27.48
3 (umjerena)	3819.3	35.25	720.1	19.87	365.3	13.37
4 (visoka)	3198.7	29.52	2056.5	56.74	732.1	26.79
5 (vrlo visoka)	1267.4	11.70	845.7	23.34	884.1	32.36
Ukupno	10834.1	100.00	3624.1	100.00	2732.3	100.00

Granični sektor prema RH ističe se najvećom prostornom heterogenošću u obrazovnoj marginalizaciji (Tablica 19). Udio nemarginaliziranih područja (klasa 1) u ovom sektoru je zanemariv, iznosi manje od jedan posto, dok većinu površine (gotovo 60 %) čine zone niske (klasa 2) i umjerene (klasa 3) marginalizacije. Međutim, značajan dio sektora, s udjelom većim od 40 %, pripada klasama visoke (klasa 4) i vrlo visoke (klasa 5) marginalizacije. Posebno je izražena marginalizacija u južnom graničnom podsektoru prema RH, gdje klase visoke i vrlo visoke marginalizacije obuhvaćaju više od 60 % ukupne površine. Ključno žarište marginalizacije identificirano je u zapadnoj periferiji države, odnosno u sjevernom dijelu južnog podsektora, s epicentrom u Bosanskom Grahovu. Ovaj klaster marginaliziranih općina proteže se istočno od Bosanskog Grahova, obuhvaćajući područja poput Glamoča i Drvara. Istovremeno, unutar južnog graničnog sektora prema RH prisutna je izražena heterogenost. Južni dijelovi podsektora, koji su bliže obrazovnim centrima s obje strane granice, pokazuju povoljnija obilježja, što dodatno naglašava složenost prostorne distribucije marginalizacije u ovom području. Zapadni podsektor, koji obuhvaća prostor Unsko-sanskog kantona, ima najviši udio nemarginaliziranih područja (klasa 1) među svim podsektorima, s vrijednošću od cca tri posto teritorija (Tablica 20). S druge strane, sjeverni podsektor ističe se dominacijom umjerene marginalizacije (klasa 3), koja obuhvaća oko 40 % ukupne površine. Oba podsektora, zapadni i sjeverni, bilježe minimalan udio područja s vrlo visokom marginalizacijom (klasa 5). Ovakvi obrasci mogu se pripisati povoljnim prirodno-geografskim obilježjima te blizini razvojnih centara, koji pozitivno utječu na dostupnost obrazovnih resursa. Međutim, sve izraženiji negativni demografski trendovi, poput smanjenja populacije i nepovoljnog dobrog sastava, doprinose degradaciji obrazovne strukture stanovništva u ovim područjima (Pobrić i Avdić, 2020).

Granični sektor prema CG (Tablica 19) bilježi izrazito velike razine marginalizacije. Zone nemarginaliziranog (1) i prostora niske (2) marginalizacije, gotovo da ne postoje. Zone visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije dominiraju s ukupno 80 % površine. S obzirom na to da se radi o planinskom i dosta izoliranom području Istočne Hercegovine, koji je i prometno slabije povezan s većim obrazovnim centrima u Bosni i Hercegovini te dodatno pogođeno snažnim valom emigracije, visoki udjeli najviših razina marginalizacije su i očekivani (URL 38-39).

Granični sektor prema Srbiji prikazuje relativno uravnoteženu raspodjelu između zona niske (2), visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije (Tablica 19). Zona niske marginalizacije obuhvaća nešto više od četvrtine ukupne površine graničnog sektora, dok zone visoke i vrlo visoke marginalizacije zajedno čine značajnih 60 % površine. Posebno se ističe klaster vrlo

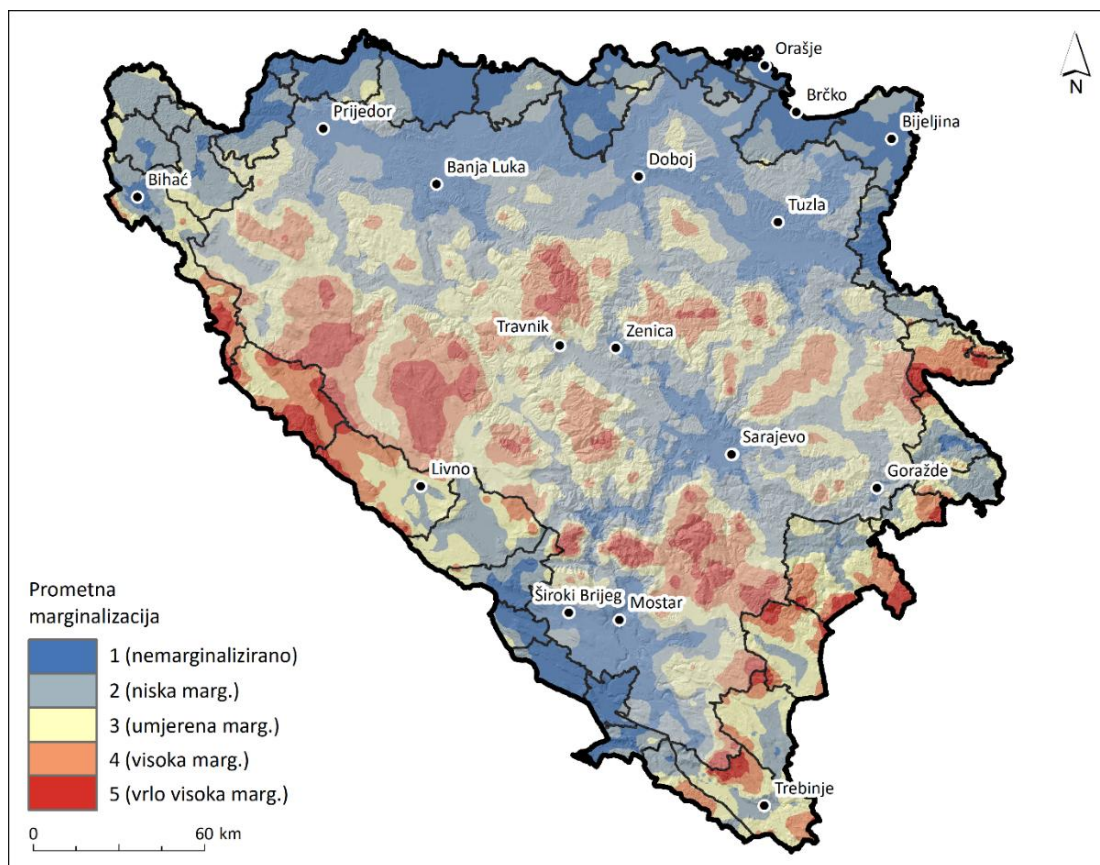
visoke marginalizacije (5) koji se prostire duž rubnog područja Bratunca, Srebrenice, Višegrada, Rudog i Čajniča. Uz Bosansko Grahovo, ovaj klaster predstavlja prostor s najizraženijom marginalizacijom u cijelom pograničju. Podaci ukazuju na prisutnost socioekonomskih izazova usporedivih s onima zabilježenima u sektoru prema CG, iako je u ovom području primjetan nešto veći udio umjereno marginaliziranih zona, što sugerira blago povoljnije razvojne uvjete.

Tablica 20. Statistika klasa obrazovne marginalizacije prema podjeli RH sektora

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	1,4	0,04	75,4	3,24	0,8	0,02
2 (niska)	916,7	22,90	1016,9	43,70	537,3	11,93
3 (umjerena)	1626,1	40,63	1050,0	45,13	1143,2	25,38
4 (visoka)	1456,9	36,40	183,8	7,90	1558,0	34,59
5 (vrlo visoka)	1,5	0,04	0,6	0,03	1265,3	28,09
Ukupno	4002,6	100,00	2326,8	100,00	4504,7	100,00

4.1.5. Model prometne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Promet igra vitalnu ulogu u organizaciji i razvoju prostora kroz transport ljudi, dobara i informacija, omogućavajući pristup osnovnim životnim funkcijama, ključnim za integraciju u društvene i ekonomske tokove (Gašparović, Jakovčić, 2014). Prometna marginalizacija odnosi se na ograničen pristup osnovnim životnim funkcijama i uslugama zbog nedostatka primjerene prometne infrastrukture. Ova dimenzija marginalizacije može biti uzrokovana nizom čimbenika, uključujući ekonomsku razvijenost, prirodno-geografska obilježja prostora i demografski status.

Slika 39. Model prometne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Prema modelu prometne marginalizacije (Slika 39), nešto više od polovice državne površine spada u zonu nemarginaliziranog (1) prostora i niske (2) marginalizacije (Tablica 21). Gotovo jedna četvrtina površine Bosne i Hercegovine ima dobru prometnu infrastrukturu i mobilnost. Uočljivo je da ova dimenzija marginalizacije u značajnoj mjeri pozitivno korelira s modelom fizičko-geografske marginalizacije.

Tablica 21. Statistika klasa prometne marginalizacije za Bosne i Hercegovine

	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
Klase	Pov. (km²)	Udio (%)	Pov. (km²)	Udio (%)	Pov. (km²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	11493,5	22,44	7106,0	20,88	4387,5	25,52
2 (niska)	15929,0	31,09	10248,5	30,11	5680,5	33,05
3 (umjerena)	12901,3	25,18	9043,2	26,57	3858,1	22,44
4 (visoka)	7942,2	15,50	5615,8	16,50	2326,4	13,53
5 (vrlo visoka)	2961,4	5,78	2023,8	5,95	937,6	5,45
Ukupno	51227,4	100,00	34037,2	100,00	17190,2	100,00

Nepograničje, u usporedbi s pograničjem (Tablica 21), bilježi manji udio nemarginaliziranih (1) zona i nisko marginaliziranog prostora (2) - zajedno ove dvije kategorije čine više od polovice teritorija. Sličan odnos prepoznat je i u pograničnim područjima (preko 55 %). Nadalje, pograničje bilježi manje udjele visoko (4) marginaliziranog i vrlo visoko (5)

marginaliziranog prostora u odnosu na nepograničje (Tablica 21). Promatrajući samo relativne udjele, pogranice bilježi bolje rezultate, no treba uzeti u obzir da su nepogranične općine brojnije, odnosno da površina koja spada u nepograničje zahvaća veći broj planinskih i nepristupačnih krajeva. Iz perspektive ulaznih kriterija korištenih u modelu prometne marginalizacije, kriterij udaljenosti od graničnih prijelaza pokazuje specifičnu dvosmjernu dinamiku. Ovaj kriterij relativno pogoduje pograničnim područjima, dok istovremeno doprinosi višim stupnjevima marginalizacije u unutrašnjim, nepograničnim dijelovima. Blizina i funkcionalna povezanost pograničnih područja s graničnim prijelazima omogućuje im gospodarske prednosti kroz olakšani pristup tržištima i resursima susjednih država, čime ovaj kriterij postaje značajan indikator prometne marginalizacije.

Primjeri poput Slavonskog Broda i Metkovića u Hrvatskoj često se ističu kao primjeri pozitivnih transformacija pograničnih prostora, gdje povoljan prometni položaj doprinosi razvoju industrijsko-prometnih centara i pokreće pozitivne demografske te socioekonomske procese (Pokos i Mišetić, 2009). Ovakvi slučajevi dodatno potvrđuju važnost analize prometne povezanosti kao čimbenika u razumijevanju marginalizacije na različitim razinama. Suprotno, područja uz granicu s RH, posebice dijelovi južnog podsektora, kao i unutrašnjost Hercegovine i centralne Bosne, sklonije su visokoj i vrlo visokoj marginalizaciji. Ova područja su često obilježena slabo opremljenom infrastrukturom, udaljenošću od glavnih prometnih čvorišta, te slabijim ekonomskim mogućnostima, što značajno otežava mobilnost i pristup ključnim uslugama za lokalno stanovništvo. Značajnija varijabilnost može se uočiti na razini pograničnih sektora (Tablica 22). Pogranice prema RH pokazuje najmanji stupanj prometne marginalizacije u odnosu na ostale pogranične sektore.

Tablica 22. Statistika klasa prometne marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	3660.32	33.79	16.1	0.44	711.2	26.03
2 (niska)	3743.52	34.55	878.0	24.23	1059.0	38.76
3 (umjerena)	1868.42	17.25	1512.2	41.73	477.6	17.48
4 (visoka)	1101.02	10.16	868.8	23.97	356.7	13.05
5 (vrlo visoka)	460.62	4.25	348.9	9.63	128.1	4.69
Ukupno	10833.90	100.00	3623.9	100.00	2732.4	100.00

Najveći udio površine u ovom sektoru spada u zonu nemarginaliziranog prostora (1) - preko 30 %. Uz to, skoro 35 % površine pripada zoni niske (2) marginalizacije (Tablica 22). Navedene zone marginalizacije posebno obilježavaju sjeverni dio državne granice i južne

dijelove južnog podsektora (prostor Niske Hercegovine) na granici s RH. Promatrajući sjeverni podsektor, vidljivo je da je riječ o prometno dobro povezanom kraju gdje počinju prometni koridori koji povezuju Bosnu i Hercegovinu sa širim prostorom centralne Europe. Blizina posavskoj cesti, međunarodne važnosti (Autocesta A3) koja spaja istok RH sa Slovenijom i glavnim željezničkim pravcem Ljubljana – Zagreb – Beograd, doprinosi dobrom prometnom položaju bosanskohercegovačkom dijelu Posavine (URL 40). Značajne zone nemarginaliziranog prostora vezuju se i za Brčko (Slika 38), koji je važno multimodalno prometno čvorište države. To je prostor unutar kojeg se nalazi plovni dio rijeke Save te značajne prometnice longitudinalnog i transverznog pravca. Blizina međunarodnom graničnom prelazu Brčko-Gunje kojim se bosanski dio Posavine povezuje s hrvatskim i tako otvara širem prostoru centralne i istočne Europe, omogućava stvaranje široke gravitacijske zone ovog kraja (URL 41, 42). Osim dobre povezanosti s europskim koridorima, riječ je o prostoru koji je dobro povezan i s glavnim demografskim i ekonomskim centrima Bosne i Hercegovine (Tuzlanskim kantonom, Bijeljnom itd.).

Južni dio granice prema RH, već spomenuti prostor Niske Hercegovine, prometno je dobro povezan s turističkim centrima Dalmacije, ali i s administrativnim, političkim, kulturnim i gospodarskim centrom regije – Mostarom. Geografska obilježja ovog prostora, posebno Zapadnohercegovačkog kantona, značajno su oblikovana mediteranskim utjecajem, koji se reflektira u poljoprivredi, prvenstveno kroz proizvodnju vinove loze, i turizmu (URL 43, URL 44). Ove specifičnosti čine regiju gospodarski vrlo perspektivnom (URL 45), pri čemu ključnu ulogu ima prometna povezanost i blizina graničnih prijelaza. Intenzitet transporta u ovom području dodatno raste tijekom ljetnih mjeseci, što doprinosi povećanoj ekonomskoj aktivnosti. Manji udio površine u pograničnom sektoru prema RH čine zone umjerene (3) i visoke marginalizacije (4), dok zone vrlo visoke marginalizacije pokrivaju ispod pet posto površine sektora. Ona se primarno odnosi na prostor oko Bosanskog Grahova koji je prepoznat kao najizraženije marginalizirana općina u svim dosadašnjim dimenzijama marginalizacije.

Analizirajući udjele klasa marginalizacije po podsektorima (Tablica 23), uočavaju se značajne varijacije u kontekstu modela prometne marginalizacije. U spomenutom sjevernom podsektoru više od 60 % njegove ukupne površine spada u zonu nemarginaliziranog (1) prostora. U ovom sektoru nisu zabilježene zone visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije. Nadalje, više od polovice površine zapadnog podsektora spada u zonu niske (2) marginalizacije, što je najveći udio među podsektorima. Ipak, nešto više od deset posto prostora otpada na zone (4) visoke i (5) vrlo visoke marginalizacije – područja oko planine Plješevice, prirodne barijere ovog kraja. Površinski najveći, južni podsektor pokazuje najizraženiju heterogenost zona te

najveći udio visoke marginalizacije koje prekrivaju nešto više od četvrtine ovog prostora i to u njegovim sjevernijim krajevima.

Tablica 23. Statistika klasa prometne marginalizacije prema podjeli RH sektora

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	2527,1	63,14	179,0	7,7	955,4	21,21
2 (niska)	1321,9	33,03	1329,9	57,2	1092,9	24,26
3 (umjerena)	153,5	3,84	542,5	23,3	1172,4	26,03
4 (visoka)	0,0	0,00	179,7	7,7	920,1	20,43
5 (vrlo visoka)	0,0	0,00	95,7	4,1	363,7	8,07
Ukupno	4002,6	100,00	2326,8	100,0	4504,5	100,00

Granični sektor prema CG bilježi najlošije rezultate u pogledu prometne marginalizacije. Zona nemarginaliziranog (1) prostora gotovo ne postoji obuhvaćajući ispod jedan posto površine. Među klasama dominira zona umjerene (3) marginalizacije koja zauzima više od 40 % površine te zona visoke (4) marginalizacije s gotovo 25 %. Nešto manje od deset posto površine definiranog graničnog sektora spada u zonu vrlo visoke (5) marginalizacije. Ovi podaci ukazuju na ozbiljne izazove u kontekstu prometne povezanosti ovog sektora (Tablica 22).

U konačnici, granični sektor prema Srbiji pokazuje srednju/umjerenu razinu prometne marginalizacije u odnosu na granični sektor prema RH i CG. Više od četvrtine njegove površine spada u zonu nemarginaliziranog prostora (1), dok oko 40 % sektora spada u zonu niske marginalizacije (2). Zabilježeni su značajni udjeli zone visoke (4) marginalizacije koja obuhvaća oko 13 %, dok vrlo visoka (5) marginalizacija pokriva nešto manje od pet posto sektora (Tablica 22). Rezultati ukazuju na izraženu heterogenost prometne povezanosti. Uzroci uočenih dispariteta su višestruki, uključujući fizičko-geografske, povijesne, a posebno političke čimbenike. Prostor je u velikoj mjeri obilježen posljedicama rata, uključujući devastiranu prometnu infrastrukturu, čiji je proces revitalizacije u postratnom razdoblju bio izrazito spor. Ova problematika posebno pogađa općine srednjeg i gornjeg Podrinja, dok područje donjeg Podrinja, poput općina Bijeljina i Zvornik, pokazuje povoljnije rezultate u kontekstu prometne marginalizacije (Slika 38).

Na otežan proces obnove i prometne izolacije dodatno utječu negativni demografski trendovi, uključujući intenzivnu depopulaciju i nisku naseljenost (Avdić i dr., 2024). Situaciju dodatno pogoršava i nedovršen proces povratka raseljenih osoba, uzrokovan ratnim razaranja, prisilnim migracijama i nasilnom etničkom transformacijom prostora (Barwiński

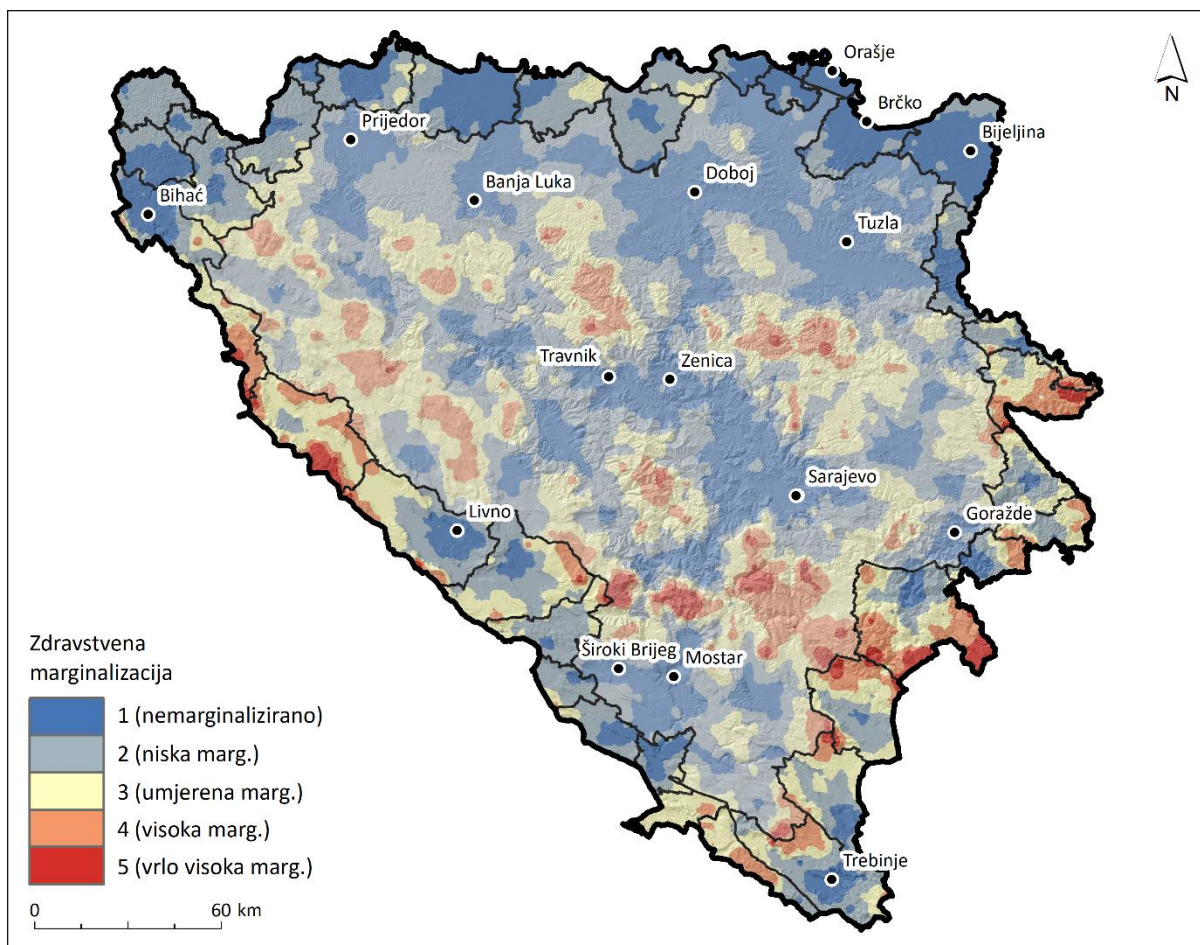
i Sobczyński, 2012). Ovi čimbenici zajednički oblikuju složene izazove u prometnoj povezanosti i socioekonomskom oporavku područja. Društveno-politički čimbenici su dominantniji u određenju socioekonomskog razvoja ovog dijela pograničnog sektora, usprkos poljoprivrednim, energetske, turističkim i prometnim preduvjetima i potencijalima. Zbog toga su mnogi radovi i istraživanja provedena na temu prekogranične suradnje (Nezirović i dr., 2016), mogućnosti stvaranja euroregije (Tošić, Todorović, 2008) i razvoja turizma kao mogućeg čimbenika socioekonomskog razvoja Podrinja (Marković, 2020).

4.1.6. Model zdravstvene marginalizacije Bosne i Hercegovine

Zdravstvene funkcije su korisne za identifikaciju žarišta marginalizacije, dok se indikatori zdravstva koriste u izračunu *Indeksa humanog razvoja* (engl. *Human development index*), najznačajnijeg pokazatelja kvalitete života na globalnoj razini (Šoltes, Novakova, 2015), indeksa marginalizacije općina te mjera socioekonomskog statusa koji se temelje na različitim oblicima isključenosti, (Martinez-Martinez, Rodriguez-Brito, 2020). Čimbenici bitni za određivanje stupnja marginalizacije odražavaju se u pristupačnosti zdravstvene infrastrukture, što podrazumijeva da otežan pristup ili veća udaljenost od zdravstvenih centara ukazuju na višu razinu marginalizacije i izolacije (Baah i dr., 2018; Martinez-Martinez, Rodriguez-Brito, 2020). Vrlo često je pružanje i korištenje zdravstvenih usluga uvjetovano materijalnim prilikama društvene zajednice (Sinanović, 2022). Model zdravstvene marginalizacije (Slika 39) ukazuje na najmanje udjele visokih (4) i vrlo visokih (5) zona marginalizacije na državnom nivou (oko 12 %) s jasnim žarišnim zonama u pograničju i planinskim područjima.

Model zdravstvene marginalizacije otkriva značajne prostorne varijacije između pograničnih i nepograničnih područja, iako udjeli marginalizacije ukazuju na sličnosti u ukupnom stanju zdravstvene dostupnosti (Slika 40). Nepogranična područja pokazuju blagu prednost, s većim udjelom nemarginaliziranih (1) i nisko marginaliziranih (2) regija, što odražava bolji pristup zdravstvenim uslugama (Tablica 24). Nemarginalizirane zone (klasa 1) obuhvaćaju gotovo četvrtinu ukupne površine Bosne i Hercegovine, pri čemu je njihov udio nešto veći u nepograničju nego u pograničju (za manje od pet posto). Ova razlika može se pripisati većoj blizini nepograničnih područja urbanim centrima, gdje su smještene visoko specijalizirane zdravstvene ustanove. Ipak, relativno blizak omjer između pograničnih i nepograničnih regija ukazuje na to da dostupnost osnovnih zdravstvenih usluga nije isključivo ograničena prostornom marginalizacijom, već ovisi i od dodatnih čimbenika kao što su

prostorna distribucija stanovništva, infrastruktura i ulaganja u zdravstveni sektor. Navedeno može biti rezultat bolje prometne infrastrukture u glavnim urbanim centrima u unutrašnjosti zemlje, dok su pogranična područja često prometno izoliranija.

Slika 40. Model zdravstvene marginalizacije Bosne i Hercegovine

Vrlo visoke klase marginalizacije (5) čine manje od tri posto površine pograničja, dok je taj udio u nepograničju manji od dva posto. Prostorni aspekt distribucije ovih klasa ukazuje na prilično jasne obrasce: nemarginalizirana i nisko marginalizirana područja su koncentrirana oko većih gradova i centralnih dijelova Bosne i Hercegovine, dok su visoko i vrlo visoko marginalizirana područja češća u udaljenim, brdovitim ili ruralnim dijelovima, posebno u pograničnim regijama.

Tablica 24. Statistika klasa zdravstvene marginalizacije za Bosne i Hercegovine

Klase	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	12485,1	24,37	8754,7	25,72	3730,4	21,7
2 (niska)	19187,1	37,45	12324,6	36,21	6862,5	39,9
3 (umjerena)	13120,7	25,61	9027,0	26,52	4093,7	23,8
4 (visoka)	5454,7	10,65	3444,8	10,12	2009,9	11,7
5 (vrlo visoka)	979,9	1,91	486,2	1,43	493,7	2,9
Ukupno	51227,5	100,00	34037,2	100,00	17190,3	100,0

U graničnom sektoru prema RH najveći udio površine čine nisko marginalizirana (2) područja s oko 45 %. Ovo ukazuje na relativno dobar pristup zdravstvenim uslugama u zdravstvenom sektoru, naročito ako se uzme u obzir da klase nemarginaliziranih i zona niske marginalizacije obuhvaćaju oko 60 % graničnog pojasa. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da se ipak skoro deset posto prostora smatra visokomarginaliziranim (4 i 5), obzirom na to da je zdravstvena funkcija od vitalne važnosti za stanovništvo (URL 46).

Tablica 25. Statistika klasa zdravstvene marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	2639,4	24,36	368,3	10,16	722,7	26,45
2 (niska)	4809,7	44,39	1121,4	30,94	931,4	34,09
3 (umjerena)	2378,6	21,96	1104,2	30,47	611,0	22,36
4 (visoka)	833,9	7,70	774,0	21,36	402,1	14,72
5 (vrlo visoka)	172,3	1,59	256,2	7,07	65,3	2,39
Ukupno	10834,0	100,00	3624,0	100,00	2732,3	100,00

Prema rezultatima (Tablica 25) može se uočiti povoljnija situaciju u odnosu na sektore prema CG i Srbiji. Preciznija analiza zdravstvenih dispariteta može se sagledati uvidom u rezultate marginalizacije po definiranim podsektorima unutar granice s RH, što pruža detaljniju sliku o unutarsektorskim razlikama (Tablica 26). Tako u sjevernom podsektoru dominiraju nemarginalizirani (1) i prostori s niskom marginalizacijom (2), koji čine preko 90 % površine. Razvijena prometna mreža doprinosi boljoj dostupnosti zdravstvenih usluga u ovom sektoru. Odsustvo klasa visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije ukazuje na stabilan zdravstveni sustav u ovom dijelu pograničja. U zapadnom podsektoru također dominiraju prve dvije klase marginalizacije, no značajan udio visokomarginaliziranih prostora, kada je riječ o zdravstvenoj funkciji (4 i 5 – oko deset posto) odnosi se na južni dio definiranog prostora – južni dijelovi Grada Bihaća. Južni podsektor pokazuje najviši stupanj zdravstvene marginalizacije. Nemarginalizirani prostor zahvaća deset posto površine, dok najveći udio zauzimaju klase niske

umjerene marginalizacije (2 i 3 preko 70 %). Visoka i vrlo visoka marginalizacija (oko petine prostora) su prisutne u značajnom dijelu sektora. Najveći stupanj zdravstvene marginalizacije zabilježen je na području općine Bosansko Grahovo, koja je jedina jedinica lokalne samouprave bez službene zdravstvene ustanove/doma zdravlja ili ambulante. Građani ove općine zdravstvenu skrb dobivaju u 30 km udaljenoj općini Drvar, a za nešto više razine zdravstvenih usluga putuju i po desetine kilometara u kantonalno središte – Livno (URL 47).

Tablica 26. Statistika klasa zdravstvene prema podjeli RH sektora

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	1643,8	41,1	544,0	23,38	452,8	10,05
2 (niska)	2013,1	50,3	1177,9	50,62	1619,9	35,96
3 (umjerena)	345,6	8,6	385,9	16,58	1647,1	36,57
4 (visoka)	0,0	0,0	178,2	7,66	654,5	14,53
5 (vrlo visoka)	0,0	0,0	40,9	1,76	130,2	2,89
Ukupno	4002,6	100,0	2326,9	100,00	4504,5	100,00

Sektor prema CG pokazuje znatno nepovoljniju situaciju u odnosu na sektor prema RH. Ovdje nisko marginalizirana područja (2) čine najveći udio; skoro trećinu površine, dok su u sličnom omjeru i klase visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije (skoro 30 %). Više od četvrtine pograničnog pojasa s CG je marginaliziran prostor. Ovo ukazuje na ozbiljne izazove u zdravstvenoj dostupnosti, koji su vjerojatno, kao i kod prethodnih dimenzija marginalizacije, povezani s geografskim obilježjima (planinski predjeli), lošijom infrastrukturom i udaljenošću od većih urbanih centara.

Sektor prema Srbiji pokazuje nešto specifičnije obrasce marginalizacije. Iako bilježi najveći udio nemarginaliziranih (1) područja (više od četvrtine) u odnosu na prethodne sektore, nisko (2) marginalizirana područja dominiraju s udjelom od skoro 35 %. Visoko (4) i vrlo visoko marginalizirana (5) područja su manje zastupljena, zbog čega se može govoriti o umjerenijim zdravstvenim disparitetima ovog pograničnog sektora (naročito u usporedbi s CG). Uočeno stanje može biti povezano s relativno boljom infrastrukturom i blizinom većih gradova poput Bijeljine i Zvornika, koji pružaju osnovne zdravstvene usluge. Rezultati ukazuju na to da su sektori prema RH i Srbiji u relativno boljoj poziciji u kontekstu zdravstvene marginalizacije u odnosu na granični sektor prema CG, gdje su izazovi u pristupu zdravstvenim uslugama izraženiji.

Dispariteti u zdravstvenoj marginalizaciji Bosne i Hercegovine mogu se analizirati kroz prizmu nekoliko ključnih čimbenika unutar konteksta proučavanja zdravstvenih sustava

(Zrinščak, 1999). Ekonomska snaga regije značajno utječe na sposobnost ulaganja u zdravstvenu infrastrukturu i usluge. S obzirom na veće troškove koje donosi tehnološki napredak i rastući zdravstveni zahtjevi, prostori s nižim ekonomskim mogućnostima se često suočavaju s izazovima u održavanju odgovarajuće zdravstvene infrastrukture, što dovodi do izraženijih razlika u dostupnosti između razvijenijih i manje razvijenih područja. To ima i demografske implikacije.

Starenje stanovništva, smanjenje nataliteta i fertiliteta povećavaju zahtjeve za zdravstvenom skrbi, posebice u ruralnim i marginaliziranim područjima. U sektorima prema CG i Srbiji, demografske promjene, uključujući iseljavanje mladih i smanjenje radne snage, mogu dodatno oslabiti sposobnost zajednica da podrže održivi zdravstveni sustav, što opet povećava stupanj zdravstvene marginalizacije. U sektorima s višim razinama marginalizacije, prisutnost specifičnih bolesti vezanih uz siromaštvo i loše uvjete života može dodatno pogoršati zdravstveni status stanovništva. To se posebno manifestiralo u vrijeme pandemije COVID-19 (URL 48). Kulturne i socijalne razlike među sektorima također utječu na razinu zdravstvene marginalizacije. Regije s različitim kulturnim normama ili nižom razinom obrazovanja mogu imati različit pristup zdravstvenoj skrbi ili manje povjerenje u zdravstveni sustav, što može dovesti do niske iskorištenosti dostupnih zdravstvenih usluga.

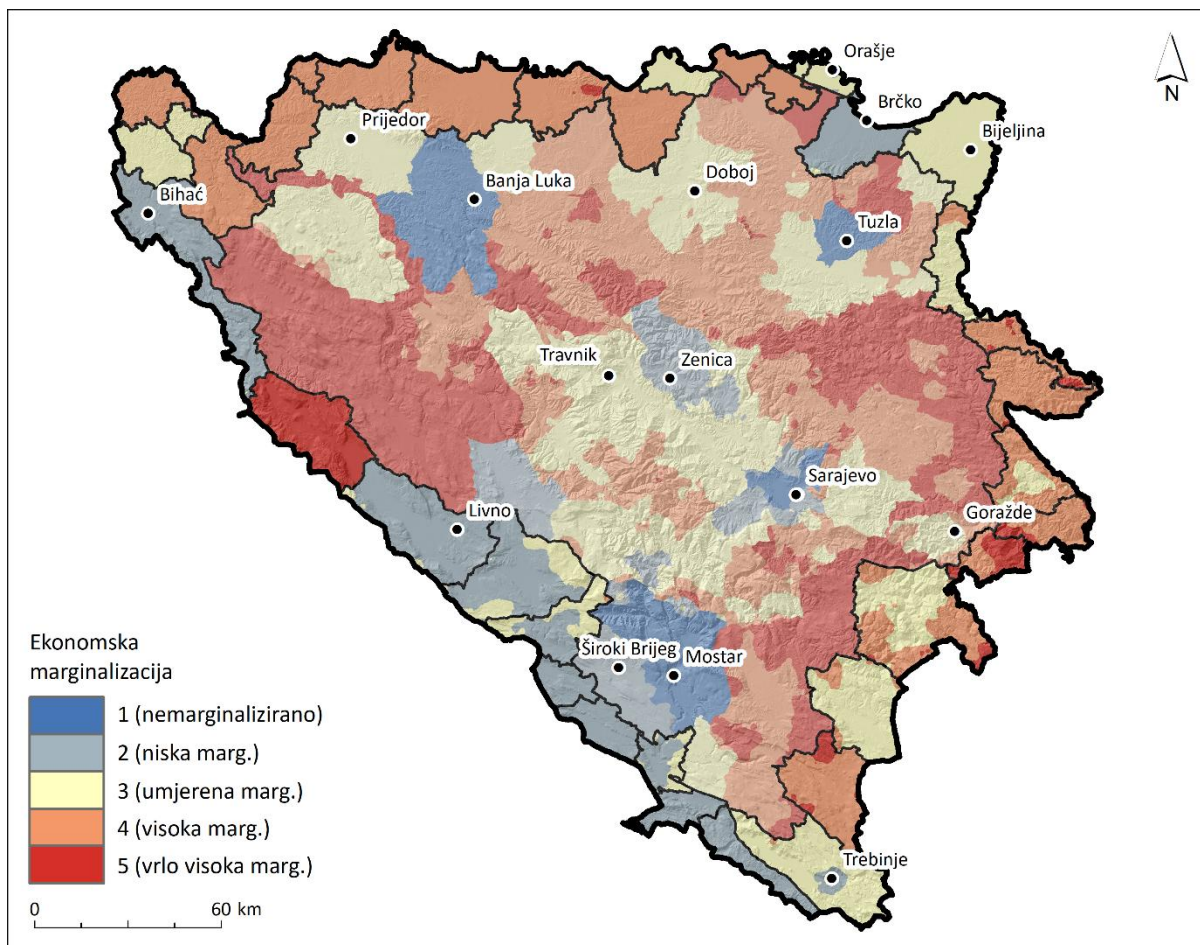
4.1.7. Model ekonomske marginalizacije Bosne i Hercegovine

Ekonomska marginalizacija, kao istaknutija dimenzija, može se interpretirati kao rezultat strukturnih nejednakosti koje su ukorijenjene u povijesnim, političkim i ekonomskim kontekstima (Philip, 2010). Ova marginalizacija se ne događa samo zbog nedostatka resursa ili prilika, već i zbog složenih odnosa moći i institucionalnih prepreka koje otežavaju pristup tržištima i ekonomskim resursima.

U modelu ekonomske marginalizacije pograničja može se uočiti značajna dominacija zona niske (2) marginalizacije dok su značajniji udjeli visokomarginaliziranih (5) zona uočeni unutar općina koje čine tzv. nepograničnu zonu (Slika 41).

Zbog složenosti statističkih pokazatelja vezanih uz ekonomske indikatore, izazovno je precizno odrediti ekonomski status određenog područja. Budući da bruto domaći proizvod (BDP), najčešće korišteni indikator gospodarske razvijenosti, nije dostupan za razinu općina osim za 2014. godinu (Statistika.ba, 2024) u modeliranju ekonomske marginalizacije korišteni su indikatori poput broja zaposlenih, neto plaća, mirovina te broja zaposlenih u tercijarnim djelatnostima. Međutim, ove vrijednosti mogu stvoriti iskrivljenu sliku ekonomskog stanja. Na primjer, u pasivnim regijama, radno sposobno stanovništvo često migrira u ekonomski

privlačnija područja ili inozemstvo, što može održavati lokalne stope nezaposlenosti relativno niskima (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2023).

Slika 41. Model ekonomske marginalizacije Bosne i Hercegovine

Analizirajući model ekonomske marginalizacije (Slika 41) primjetno je da su veliki urbani centri prikazani kao nemarginalizirana područja zbog visokog udjela urbanog stanovništva, ekonomske tercijarizacije, visoko obrazovanog i digitalno pismenog stanovništva. Zanimljivo je da se značajan dio Hercegovine (urbani centri) ističe kao nemarginalizirana regija u ekonomskom smislu. To se pripisuje recentnijim procesima ekonomske revitalizacije, koji ovu povijesno značajnu regiju, sve privlačniju za turizam, pretvaraju u poduzetničko područje. Istaknuto se može potvrditi i brojem projekata koje provodi regionalna razvojna agencija REDAH (URL 55). Izvan značajnih urbanih regija (regionalnih/kantonalnih centara), veliki dio nacionalnog teritorija obilježava određeni stupanj ekonomske marginalizacije, gdje su područja, posebice Posavina, ekonomski homogena s dominacijom poljoprivrednih aktivnosti. Visoko i vrlo visoko marginalizirane regije uočene su u krajnjem zapadnom i sjevernom pograničnom sektoru, kao i prostori duž entitetske linije razgraničenja, koji se s razvojnog gledišta mogu razmatrati kao unutarnja periferija

(Vendemmia i dr., 2021). U budućim istraživanjima potrebno je posvetiti veću pažnju kriterijima ekonomske marginalizacije, posebice zbog metodoloških izazova u izvedbi socioekonomskih pokazatelja.

Tablica 27. Statistika klasa ekonomske marginalizacije za Bosne i Hercegovine

	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
Klase	Pov. (km²)	Udio (%)	Pov. (km²)	Udio (%)	Pov. (km²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	2838,9	5,54	2837,1	8,34	1,8	0,01
2 (niska)	6962,1	13,59	2337,7	6,87	4624,4	26,90
3 (umjerena)	13994,0	27,32	9414,1	27,66	4579,9	26,64
4 (visoka)	16638,8	32,48	9862,8	28,98	6776,0	39,42
5 (vrlo visoka)	10793,7	21,07	9585,6	28,16	1208,1	7,03
Ukupno	51227,6	100,00	34037,2	100,00	17190,4	100,00

Razlike na razini pograničja i nepograničja, ukazuju na značajniji udio nemarginaliziranih područja unutar nepograničnih zona (nešto manje od deset posto) u odnosu na pograničje, gdje se zona nemarginaliziranog prostora gotovo ne uočava. Zone visoke (4) i vrlo visoke marginalizacije (5) obuhvaćaju gotovo 60 % površine nepograničnih područja, što ukazuje na izraženu marginalizaciju u tim regijama (Tablica 27). U usporedbi s nepograničjem, udio ovih razina marginalizacije u pograničnim općinama je za približno deset posto manji, što sugerira nešto povoljniji status pograničnih područja u ovom kontekstu. Zaključno, pograničje ima veće udjele zona nižih stupnjeva marginalizacije (1), dok nepograničje ima veće udjele područja sa većom marginalizacijom. Ova razlika ukazuje na značajne disparitete unutar istraživačkih razina, međutim prilikom takve interpretacije ne treba zanemariti veličinu promatranih područja. Izražena heterogenost kao i diverzificiranost čimbenika koji utječu na procese marginalizacije bitan su aspekt promatranja cjelokupnog stanja. Takva diverzificiranost pograničnih područja analizirana je i potvrđena i na globalnom nivou (Taubenböck i dr., 2023).

Tablica 28. Statistika klasa ekonomske marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km²)	Udio (%)	Površina (km²)	Udio (%)	Površina (km²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	0,1	0,00	0,0	0,00	0,0	0,00
2 (niska)	4557,6	42,07	67,8	1,87	0,1	0,00
3 (umjerena)	1471,5	13,58	1967,8	54,30	1140,9	41,76
4 (visoka)	3998,3	36,91	1293,1	35,68	1485,0	54,35
5 (vrlo visoka)	806,4	7,44	295,6	8,16	106,2	3,89
Ukupno	10833,9	100,00	3624,2	100,00	2732,2	100,00

Analizom stanja ekonomske marginalizacije unutar pograničnih sektora prema RH, CG i SR (Tablica 28), uočavaju se značajne razlike koje reflektiraju heterogenost socioekonomskih uvjeta u različitim dijelovima pograničnog područja. Sektor prema RH pokazuje izrazitu polarizaciju. Nešto više od 40 % površine ovog sektora nalazi se u kategoriji niske (1) marginalizacije, što upućuje na prisustvo određenih ekonomskih aktivnosti i relativno povoljnih uvjeta u jednom dijelu definiranog sektora. Međutim, značajan udio površine, gotovo u istom postotnom omjeru (preko 40 %), spada u kategorije visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije. Zanimljivo je primijetiti da u ovom sektoru gotovo nema nemarginaliziranih područja, unatoč činjenici da se radi o granici s ekonomskom razvijenijom državom, članicom EU. Za dublje razumijevanje prostorno-razvojnih dispariteta unutar ovog sektora, neophodno je detaljnije analizirati obrasce marginalizacije na razini podsektora (Tablica 29).

Tablica 29. Statistika klasa ekonomske marginalizacije prema podjeli RH sektora

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	0,1	0,00	0,00	0,00	0,1	0,00
2 (niska)	496,3	12,40	939,1	40,36	3122,2	69,31
3 (umjerena)	386,3	9,65	490,8	21,09	594,4	13,20
4 (visoka)	3097,3	77,38	896,4	38,53	4,8	0,11
5 (vrlo visoka)	22,6	0,56	0,4	0,02	783,1	17,39
Ukupno	4002,6	100,00	2326,7	100,00	4504,7	100,00

Sjeverni granični podsektor prema RH, koji je u prethodnim dimenzijama marginalizacije bilježio relativno povoljnije rezultate, u ekonomskom modelu pokazuje izuzetno visoku razinu ekonomske marginalizacije, gdje gotovo 80 % površine spada u kategoriju visoke (4) marginalizacije. Zone nemarginaliziranih (1) područja praktično ne postoje. Uočeni stupnjevi marginalizacije ukazuju na značajne ekonomske izazove u ovom dijelu sektora. Ovi izazovi mogu se pripisati nizu čimbenika, među kojima se ističe dominacija aktivnosti primarnog sektora, što ograničava ekonomski razvoj, kao i ekonomska pasivizacija područja nakon rata. Posljedice brojnih migracija i prateće depopulacije dodatno su oslabile socioekonomski potencijal ovog prostora (Avdić i dr., 2024). Poljoprivredna proizvodnja ovog prostora često je varijabilnog trenda (URL 49, 50, 51), a prihodi nisu dovoljni za generiranje razvoja. To se posebno odnosi na Posavski kanton, koji pored ekonomske pasivizacije bilježi i značajne depopulacijske trendove – jedne od najizraženijih u državi (Vlada Posavskog kantona, 2020). Izuzetak predstavlja Brčko Distrikt, koji je najveći urbani centar i područje nešto diverzificiranije ekonomske djelatnosti (ILDS i UNDP, 2020).

Zapadni podsektor pokazuje nešto povoljnije uvjete, ali i dalje prisutne ekonomske poteškoće. U ovom podsektoru, zona niske (2) marginalizacije obuhvaća oko 40 % površine, dok zona visoke (4) marginalizacija više od trećine teritorija (Tablica 29). Prema integriranoj strategiji razvoja Unsko-sanskog kantona za razdoblje od 2014 do 2020 (Kantonalni odbor za razvoj USK, 2014), dinamika i razvijenost gospodarstva obilježavali su negativne stope rata, prvenstveno radi krize u poduzetništvu. Izuzetak je Grad Bihać, koji zbog značajnih turističkih impulsa generira nešto bolje prihode od susjednih općina. Ipak se danas realizira porast broja poslovnih subjekata, rast prerađivačke industrije i turizma, a prema trenutnoj strategiji razvoja neke od osnovnih razvojnih perspektiva ogledaju se u geografskom položaju (blizina EU) i bogatom kulturno-historijskom naslijeđu (Vlada Unsko-sanskog kantona, 2021).

Glavna odrednica južnog podsektora je prisustvo vrlo visoke marginalizacije (5) na skoro petini ukupnog područja (Tablica 29). Ostatom teritorija uglavnom dominira zona umjerene (3) marginalizacije, što se odnosi na prostor Zapadnohercegovačkog kantona i općine Neum, gdje je i jedini bosanskohercegovački izlaz na Jadransko more. Sjeverni dijelovi ovog podsektora, a koji pripadaju Kantonu 10 – već često spominjana općina Bosansko Grahovo i ekonomski je potpuno periferna i pasivizirana. Postratne posljedice i kolaps industrije koja je zapošljavala većinu grahovskog stanovništva u potpunosti je zaustavila razvoj i ostalih funkcija u spomenutoj općini.

U graničnom sektoru prema CG (Tablica 28), dominantne su vrijednosti umjerene (3) marginalizacije (više od polovice definiranog sektora) i visoke marginalizacije (4) s više od trećine površine. Budući da se radi o planinskom području Bosne i Hercegovine s dominantno krškim krajolikom, fizičko-geografska obilježja povijesno su uvjetovala vrlo rijetku naseljenost. Prostorni kontekst, u skladu s uzročno-posljedičnim principom, objašnjava slabije ekonomske rezultate koji su očekivani za ovakva područja. Iako se strateško-planskim sredstvima ovaj dio pograničja nastoji revitalizirati, posebno profilacijom Trebinja kao jačeg i istaknutijeg centra Istočne Hercegovine i značajnog čvorišta RS-a (Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju RS-a, 2013), negativni demografski trendovi i emigracije ograničavaju razvojne procese.

Sličan relativni udio klasa marginalizacije obilježava i granični sektor prema Srbiji. Iako bilježi značajno manji udio zone vrlo visoke (5) marginalizacije, više od 50 % teritorija je visoko (4) marginaliziran. Podrinje se suočava s izuzetno velikim ekonomskim izazovima u procesu revitalizacije ratom devastirane ekonomije, pri čemu politički čimbenici dodatno usložnjavaju i usporavaju ekonomsku tranziciju. Na razini pojedinačnih jedinica lokalne samouprave, Bijeljina, kao najveći centar pograničnog sektora prema Srbiji, pokazuje relativno

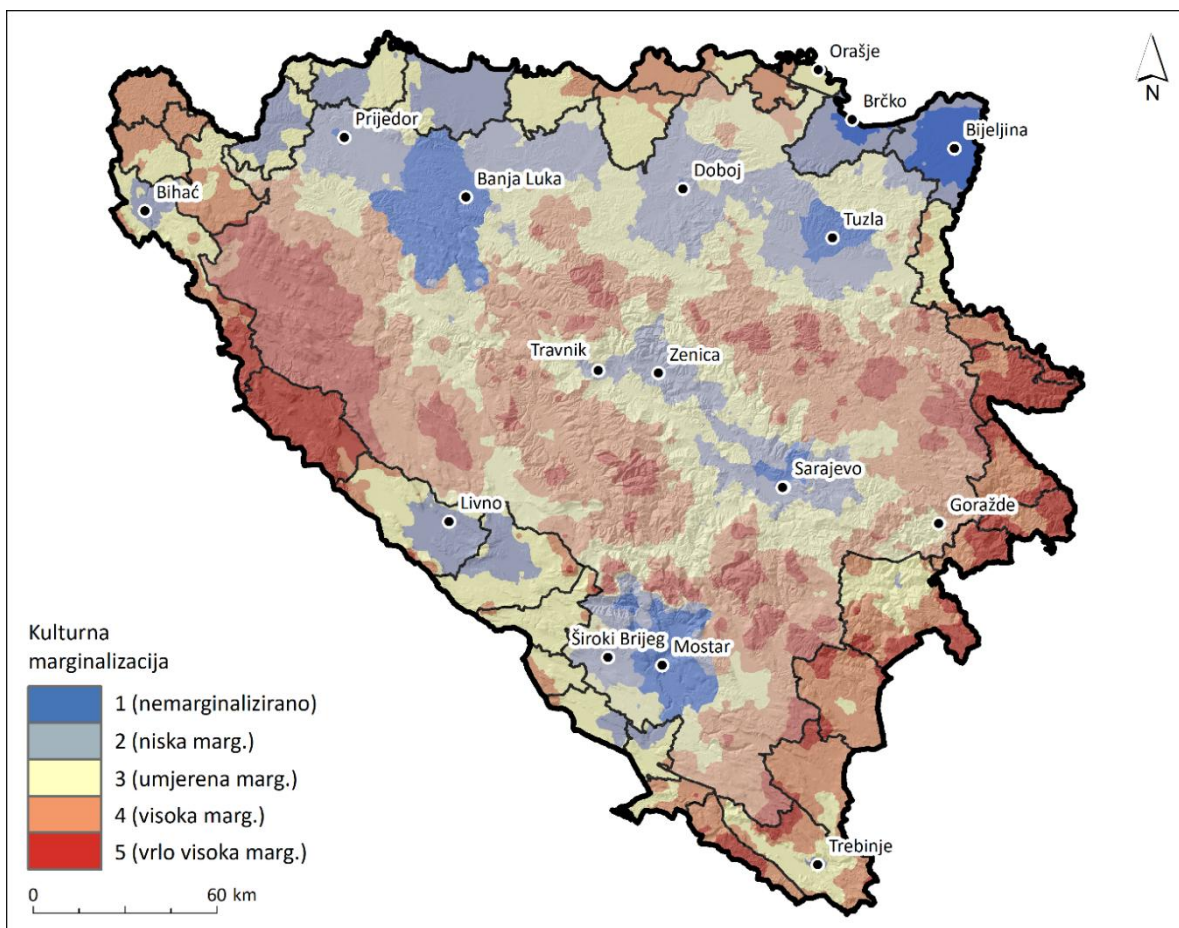
slabe ekonomske pokazatelje. Na njenom području dominira umjerena (klasa 3) razina marginalizacije, što je posljedica niskog udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru, pretežito usmjerenog na poljoprivredu, te ispodprosječne razine neto plaća. Južni dijelovi podsektora – općine Bratunac, Srebrenica i Rudo bilježe značajno više razine marginalizacije.

4.1.8. Model kulturne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Kultura igra značajnu ulogu u razvoju i društvenim dimenzijama nekog područja jer oblikuje identitet zajednice, doprinosi socijalnoj koheziji, kreativnosti i inovacijama (Smaldino, 2019). U kontekstu ekonomije, kultura može biti značajan čimbenik razvoja kroz kulturni turizam, kreativne industrije te očuvanje kulturne baštine koja može privući investicije i doprinositi lokalnom gospodarstvu (Guiso i dr., 2006). Kulturna marginalizacija se može promatrati kroz pristup kulturnim sadržajima i institucijama. Kada su određene zajednice geografski, ekonomski ili društveno izolirane od kulturnih centara, to može dovesti do smanjenja kvalitete života, smanjenja kulturne participacije i erozije identiteta te posljedično utjecati na društvenu i ekonomsku integraciju. Na primjer, udaljenost od kina, kazališta i nepostojanje kulturno-umjetničkih društava mogu ograničiti mogućnosti za obrazovanje, kreativni izražaj i socijalnu povezanost, što dodatno povećava marginalizaciju. Kulturna marginalizacija tako postaje jedna od dimenzija marginalizacije, gdje manjak i dostupnost kulturnih resursa doprinosi društvenoj isključenosti i ekonomskom zaostajanju, čime se usporava ukupni razvoj tog područja.

Rezultati analize modela kulturne marginalizacije (Slika 42) pokazuju da je značajan dio državnog prostora kulturno marginaliziran (Tablica 30). Nemarginalizirana područja obuhvaćaju tek oko pet posto ukupne površine, što ukazuje na ograničenu dostupnost kulturnih sadržaja na većem dijelu Bosne i Hercegovine.

Kulturna marginalizacija posebno je izražena u pograničnim regijama, gdje svega tri posto površine pripada nemarginaliziranim područjima (1), u usporedbi sa sedam posto u nepograničnim regijama. Ova razlika djelomično proizlazi iz koncentracije većih urbanih centara u nepograničnim zonama, koji djeluju kao kulturna središta zahvaljujući široj dostupnosti kulturnih sadržaja i infrastrukture.

Slika 42. Model kulturne marginalizacije Bosne i Hercegovine

Zone niske (2) i umjerene (3) marginalizacije obuhvaćaju značajan udio, pri čemu niska marginalizacija čini nešto više od 15 % ukupne površine Bosne i Hercegovine, dok zone umjerene (3) i visoke (4) marginalizacije pokrivaju po trećinu prostora. Sličan postotni udio visoke zone marginalizacije (4) prisutan je i u pograničnim regijama. Zona vrlo visoke kulturne marginalizacije (5) obuhvaća 15 % ukupne površine. Pritom je njen udio nešto veći u pograničnim regijama (16 %) u odnosu na nepogranične (13 %).

Tablica 30. Statistika klasa kulturne marginalizacije za Bosne i Hercegovine

	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
Klase	Pov. (km²)	Udio (%)	Pov. (km²)	Udio (%)	Pov. (km²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	3005,3	5,87	2419,7	7,11	585,6	3,41
2 (niska)	8317,9	16,24	5498,5	16,15	2819,4	16,40
3 (umjerena)	15426,0	30,11	9723,4	28,57	5702,6	33,17
4 (visoka)	17173,6	33,52	11874,8	34,89	5298,8	30,82
5 (vrlo visoka)	7304,7	14,26	4520,7	13,28	2784,0	16,20
Ukupno	51227,7	100,00	34037,2	100,00	17190,5	100,00

Uzroci kulturne marginalizacije u visoko (4) i vrlo visoko (5) marginaliziranim područjima mogu biti višestruki. Udaljenost od urbanih centara, nedovoljno razvijena

infrastruktura, kao i nedostatak investicija u kulturne institucije i sadržaje, čimbenici su koji doprinose ovakvom stanju. Posljedice kulturne marginalizacije mogu biti dalekosežne, uključujući smanjenje kvalitete života stanovništva, smanjenje kulturne participacije i identiteta te ograničene mogućnosti za obrazovanje i kulturno uzdizanje. Osim toga, kulturna marginalizacija može dovesti do izolacije zajednica i dodatno oslabiti njihovu socijalnu koheziju.

Tablica 31. Statistika klasa kulturne marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	92,1	0,85	0,0	0,00	492,9	18,04
2 (niska)	2548,3	23,52	27,4	0,76	243,6	8,92
3 (umjerena)	4498,7	41,52	915,8	25,27	288,7	10,57
4 (visoka)	2574,9	23,77	1980,6	54,65	743,3	27,20
5 (vrlo visoka)	1119,8	10,34	700,3	19,32	963,8	35,27
Ukupno	10834,0	100,00	3624,1	100,00	2732,3	100,00

Analizirajući samo pograničje mogu se uočiti značajni kulturni dispariteti unutar tog prostora (Tablica 31). Pogranični sektor prema CG se posebno ističe u odnosu na druga dva sektora po vrlo visokoj kulturnoj marginalizaciji. Više od polovice površine sektora spada u zonu visoke marginalizacije, dok je dodatna petina prostora prepoznata kao vrlo visoko (5) marginalizirana. Ovaj sektor nema zabilježenu zonu nemarginaliziranog (1) prostora, što ukazuje na ozbiljne razine kulturne izolacije (u kontekstu dostupnosti kulturnih sadržaja). Granični sektor prema Srbiji ima nešto povoljniju situaciju, s relativno visokim udjelom nemarginaliziranih površina (skoro 20 %). Međutim, preko 60 % teritorija pripada zonama visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije. Ovakve brojke ukazuju na značajne razlike u dostupnosti kulturnih sadržaja unutar sektora, s dijelovima koji su izrazito kulturno izolirani u odnosu na one manje izolirane, obično bliže urbanom centru ili generalno centru općine.

Granični sektor prema RH pokazuje značajnu heterogenost prema ovoj dimenziji marginalizacije. Manje od jedan posto površine sektora spada u nemarginalizirana područja, dok je najveći dio (preko 40 %) klasificiran kao umjereno (3) marginaliziran prostor. Ovaj sektor također ima visok udio visoko (4) marginaliziranih područja (četvrtina), a značajan udio (deset posto) pripada i zoni vrlo visoke (5) marginalizacije, što ukazuje na vrlo ozbiljne izazove u dostupnosti kulturnih ustanova. S obzirom na njegovu veličinu i značajnu heterogenost, prostorni obrasci kulturne marginalizacije lakše se uočavaju na podsektorskom nivou (Tablica 32).

Tablica 32. Statistika klasa kulturne marginalizacije prema podjeli RH sektora

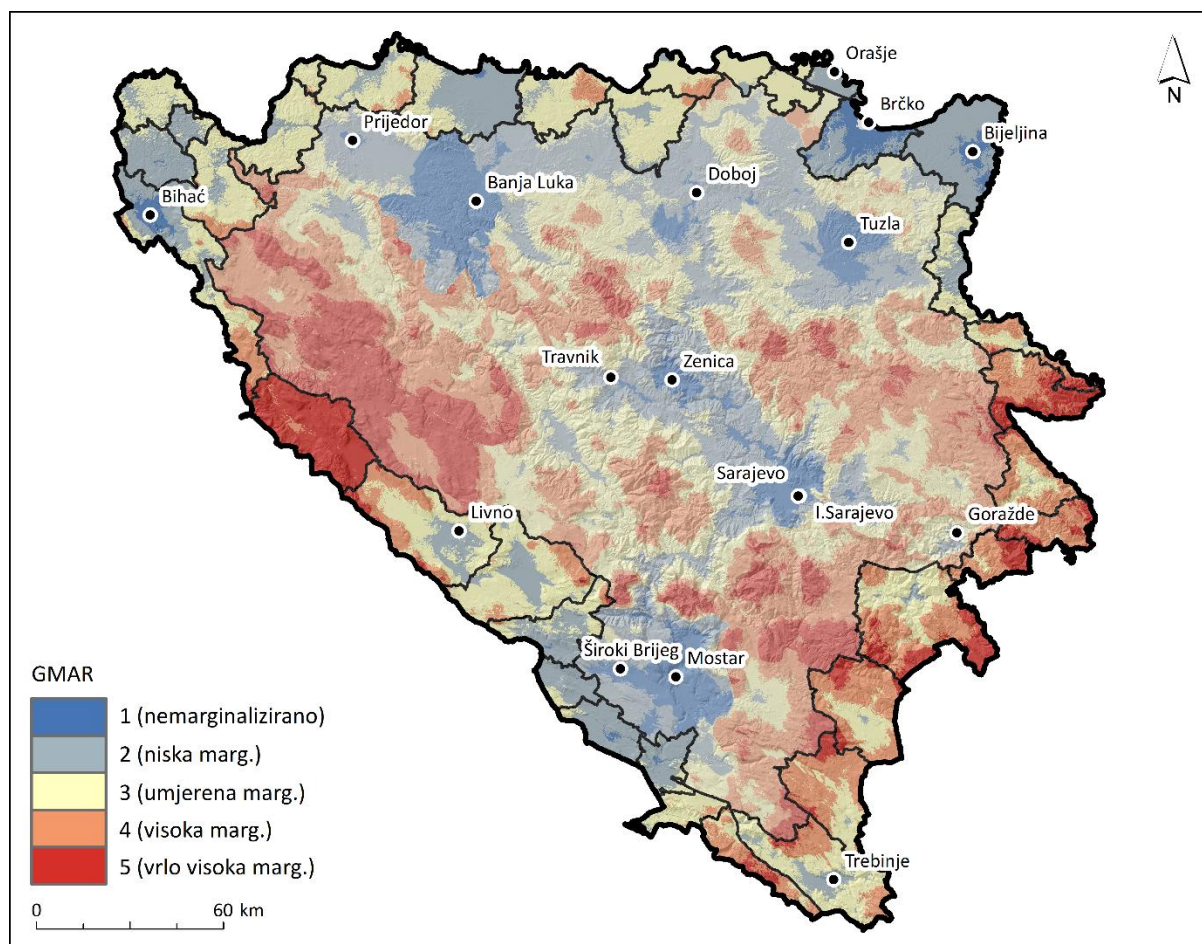
Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	90,9	2,27	0,0	0,00	0,06	0,00
2 (niska)	1507,0	37,65	162,4	6,98	879,63	19,53
3 (umjerena)	1740,2	43,48	766,5	32,94	1992,5	44,23
4 (visoka)	663,1	16,57	1166,0	50,11	745,9	16,56
5 (vrlo visoka)	1,4	0,03	231,8	9,96	886,6	19,68
Ukupno	4002,6	100,00	2326,8	100,00	4504,6	100,00

Sjeverni podsektor prema RH pokazuje relativno uravnoteženu distribuciju kulturne marginalizacije. Najveći dio njegove površine spada u kategorije niske (2) - oko 40 % i umjerene marginalizacije (3) - nešto više od 40 %. Visoko marginalizirana (4) područja zauzimaju oko 17 % površine, dok je zone vrlo visoke (5) marginalizacije gotovo da ne postoje (ispod jedan posto). Žarište kulturnih sadržaja je u Brčkom, jedinici koja bilježi određen stupanj nemarginaliziranog prostora u kontekstu dostupnosti kulturnih sadržaja. Zapadni podsektor pokazuje visok stupanj kulturne marginalizacije, posebno u kategorijama visoke (polovica teritorija) i umjerene marginalizacije (trećina). Bihać je središte kulturnih sadržaja u ovom dijelu pograničja. Kada je riječ o kulturnoj marginalizaciji južnog podsektora, njegovi južni i sjeverni dijelovi definiranog područja obilježeni su najvišim razinama kulturne marginalizacije (4 i 5) i zauzimaju više od trećine ukupnog prostora. Riječ je o općinama Bosansko Grahovo i Ravno. Područja oko kantonalnog središta (Livno) i Tomislavgrada bilježe umjerene i niske vrijednosti kulturne marginalizacije, koje zajedno, na razini cijelog podsektora zauzimaju više od 60 % površine.

Provedene analize ukazuju na izražene prostorne nejednakosti u dostupnosti kulturnih resursa. Ove nejednakosti su prisutne kako na razini cijele zemlje, tako i unutar specifičnih geografskih sektora, s posebnim naglaskom na pogranične regije. Generalno se kulturne ustanove suočavaju s problemima financiranja i opstanka, o čemu mediji nerijetko izvještavaju (URL 52). Pored nedovoljne brige nadležnih za kulturne ustanove u urbanim centrima, mnogo stanovnika iz ruralnih područja i pograničnih općina nema pristup kulturnoj infrastrukturi. To je rezultat geografske udaljenosti od kulturnih centara, slabe infrastrukture, nedostatka javnih investicija te ekonomskih poteškoća koje ograničavaju razvoj kulturnih sadržaja. Postoje općine, poput Bosanskog Grahova, Ravnog i sl. koje nemaju registriranih sportskih udruženja, kino dvorana i doma kulture (URL 53).

4.1.9. Finalni model geografske marginalizacije Bosne i Hercegovine

U izvođenju finalnog modela geografske marginalizacije (G_{MAR}) agregirani su svi izvedeni modeli dimenzija marginalizacije (Slika 43), kojima je dodijeljen jednak težinski koeficijent. Za stjecanje uvida u socioekonomske i demografske procese u pograničnim područjima bilo je nužno obuhvatiti cjelokupan teritorij Bosne i Hercegovine te kreirati kompozitni indeks za svaku jedinicu lokalne samouprave. Time se omogućila usporedba vrijednosti između pograničnih i nepograničnih općina. Ovaj zadatak bio je posebno izazovan zbog nedostatka relevantnih indikatora i pouzdane statističke baze u državi, ali i zbog namjere da se sintetizira set prostornih i neprostornih pokazatelja marginalizacije. Konačan izlazni rezultat ovakvog pristupa je indeks marginalizacije (I_{MAR}) za svaku općinu i naselje u Bosni i Hercegovini.

Slika 43. Finalni model geografske marginalizacije Bosne i Hercegovine

Nakon izrade modela geografske marginalizacije, analizirani su prostorni obrasci, identificirana njena žarišta te razvojne zone, odnosno područja bez izražene marginalizacije na državnom nivou. Potom je uslijedila detaljna analiza pograničnih zona, kako na razini cijelog

pograničnog područja, tako i unutar njegovih pojedinačnih sektora. Izvedba modela geografske marginalizacije u kontekstu Bosne i Hercegovine predstavlja prvi pokušaj stjecanja uvida u prostornu diferencijaciju marginalnosti na subopćinskoj razini. Rezultati višekriterijske analize ukazuju na regionalne razlike, kao i na lokalne varijacije unutar većih regionalnih cjelina.

Prostorna distribucija marginalnosti naglašava dvije osi ukupnog društvenog razvoja Bosne i Hercegovine (Slika 43), formirajući morfologiju nalik na slovo T. Prva os je prirodno predisponirana – obuhvaća sjevernu Bosnu, gdje se nalaze nekoliko razvojnih središta većih urbanih zona (Bihać, Banja Luka-Prijedor, Doboj-Tešanj, Tuzla i Brčko-Bijeljina), koji su u različitoj mjeri povezani prometnim koridorima. Druga okomita os povezuje doline rijeka Bosne i Neretve, kroz koje prolazi koridor Vc. Ova os prvenstveno uključuje dva razvojna središta: područje Sarajeva i Zenice te regiju Hercegovine (s fokusom na Mostar). Nasuprot tome, velika područja na istoku (Gornje Podrinje i Istočna Hercegovina) i na zapadu zemlje (zapadna polja Zapadne Bosne) mogu se smatrati izrazito marginaliziranim, i zbog prirodnih predispozicija (planinski i/ili krški teren), društvene pasivnosti te posljedica nedavnog rata.

Relativno visoki stupnjevi marginalizacije specifični su za brdska i planinska područja u središnjim, istočnim i zapadnim dijelovima zemlje. Model ukazuje na zanimljiv obrazac prostorne distribucije - izrazito marginalizirana područja nisu smještena na velikoj udaljenosti od središta društvenog razvoja (npr. jugoistočna Bosna u odnosu na Sarajevo, Istočna Hercegovina u odnosu na Mostar, ili Zapadna Bosna u odnosu na Banja Luku). Ovo bi se moglo interpretirati kao prilika za njihov razvoj u budućnosti. Moguće je zaključiti da administrativno-teritorijalna struktura ima vidljiv utjecaj na postojeće razlike, što je posebno uočljivo u određenim zonama (npr. oko Sarajeva, Mostara, Tuzle, Tešnja, Brčkog itd.), gdje su oštri razvojni kontrasti primjetni unutar malog područja.

Tablica 33. Statistika klasa geografske marginalizacije za Bosne i Hercegovine

	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
Klase	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	3443,8	6,72	2922,4	8,59	521,40	3,03
2 (niska)	11767,2	22,97	7466,5	21,94	4300,70	25,02
3 (umjerena)	16401,8	32,02	9730,6	28,59	6671,20	38,81
4 (visoka)	13602,4	26,55	9805,2	28,81	3797,20	22,09
5 (vrlo visoka)	6012,4	11,74	4112,6	12,08	1899,80	11,05
Ukupno	51227,50	100,00	34037,20	100,00	17190,30	100,00

Na razini cijele države, većina površine pripada zonama umjerene (3) i visoke marginalizacije (4), koje zajedno obuhvaćaju oko 60 % površine (Tablica 33). Preciznije, zone visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije zajedno obuhvaćaju više od trećine

bosanskohercegovačkog prostora, dok nemarginalizirane (1) zone imaju najmanji udio u površini (oko sedam posto) i uglavnom su koncentrirane oko velikih gradova.

Analiza udjela pojedinih klasa marginalizacije na razini nepograničnih i pograničnih općina otkrivaju značajne razlike u prostornim obrascima. Nepogranične općine imaju nešto povoljniji razvojni profil u odnosu na pogranične općine, što se očituje kroz veći udio nemarginaliziranih (1) površina (oko devet posto u nepograničju naspram tri posto u pograničju). Tome doprinosi činjenica da su zapravo najveći urbani centri Bosne i Hercegovine smješteni u nepograničju, odnosno unutrašnjosti (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla i Zenica). Stoga je nemarginaliziran prostor onoga što se u kontekstu teorije centar-periferija, naziva centrom, veći i koncentriran u unutrašnjosti zemlje. Također, nepogranične općine imaju nešto viši udio vrlo visoko (5) marginaliziranih površina (12,08 %) u usporedbi s pograničnim općinama (11,05 %). Razlike u zastupljenosti visokih klasa marginalizacije između pograničnih i nepograničnih područja nisu izrazito naglašene, što se može pripisati značajnoj razvojnoj heterogenosti unutar analiziranih cjelina (Tablica 33). Prilikom analiza relativnih udjela klasa marginalizacije treba imati na umu da se u usporedbi pograničja i nepograničja radi o prostorima različitih veličina – pograničje je skoro šest puta manje od nepograničja.

Pogranične općine pokazuju veću koncentraciju zona umjerene marginalizacije (3), koja obuhvaća gotovo 40 % njihove ukupne površine, u usporedbi s nepograničnim općinama, gdje taj udio iznosi približno 30 % (Tablica 33). Zona niske marginalizacije (2) također je nešto izraženija u pograničnim (25 %) nego u nepograničnim općinama (22 %), iako su te razlike zanemarive. S druge strane, nepogranične općine bilježe veći udio nemarginaliziranih površina (1) i nešto veću zastupljenost vrlo visoke marginalizacije (5).

Uzimajući u obzir ove relativne udjele, razlike između pograničnih i nepograničnih područja nisu značajno izražene, što upućuje na razvojnu heterogenost ovih prostora. Fokus ovog istraživanja na pogranična područja kroz finalni model marginalizacije potvrđuje složenost njihovog prostornog uređenja, razvojnih perspektiva i demografskog statusa. Sektor prema RH pokazuje najmanje stupnjeve marginalizacije u usporedbi s ostalim sektorima, što se očituje kroz najveći udio površine u kategoriji umjerene (3) marginalizacije (cca 45 %) i visok udio niske (1) marginalizacije (oko 30 %). Ovaj sektor također ima najveći udio nemarginaliziranih površina (oko četiri posto), što ukazuje na relativno povoljniji razvojni profil u odnosu na druge pogranične sektore (Tablica 34). Suprotno, granični sektor prema CG bilježi najviše stupnjeve marginalizacije, s najvišim udjelom površine u kategoriji visoke (4) marginalizacije (preko 45 %). Ovaj sektor također ima najmanji udio nemarginaliziranih (1)

površina (ispod jedan posto) i zone niske (2) marginalizacije (pet posto). Sektor prema Srbiji suočava se s ozbiljnim razvojnim izazovima, pri čemu zona visoke marginalizacije (klasa 4) zauzima značajan udio, obuhvaćajući trećinu ukupne površine ovog područja (Tablica 34).

Tablica 34. Statistika klasa geografske marginalizacije za granične sektore (RH spojen)

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)	Površina (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	393,5	3,63	5,2	0,14	117,1	4,29
2 (niska)	3359,6	31,01	186,2	5,14	760,5	27,83
3 (umjerena)	4930,1	45,51	1228,5	33,90	512,6	18,76
4 (visoka)	1247,6	11,52	1637,8	45,19	911,8	33,37
5 (vrlo visoka)	903,1	8,34	566,5	15,63	430,3	15,75
Ukupno	10834,0	100,00	3624,2	100,00	2732,3	100,00

Pogranični sektor prema RH, cjelokupno gledajući, ima veći udio zona niske (2) i umjerene (3) marginalizacije, što ukazuje na nešto veći stupanj socioekonomskog razvoja u odnosu na sektore prema CG i Srbiji, koji bilježe veće udjele visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije kao posljedicu specifičnih geografskih, povijesnih i ekonomskih čimbenika. Jasno je da je na nijansiranje modela značajno utjecao i fizičko-geografski aspekt prostora. To se može primijetiti i prilikom analize relativnih udjela klasa marginalizacije na razini podsektora (Tablica 35).

Tablica 35. Statistika klasa geografske marginalizacije prema podjeli RH sektora

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Južni RH sektor	
	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)	Pov. (km ²)	Udio (%)
1 (nemarg.)	258,1	6,45	108,1	4,65	27,3	0,61
2 (niska)	1180,0	29,48	894,5	38,45	1285,1	28,53
3 (umjerena)	2318,9	57,93	1025,0	44,05	1586,3	35,22
4 (visoka)	235,9	5,89	274,4	11,79	737,3	16,37
5 (vrlo visoka)	9,9	0,25	24,6	1,06	868,5	19,28
Ukupno	4002,6	100,00	2326,8	100,00	4504,6	100,00

Sjeverni granični podsektor pokazuje najpovoljnije rezultate, s najvišim udjelom zona umjerene marginalizacije (oko 60 %) i značajnim udjelom zone niske (1) marginalizacije (trećina površine) (Tablica 35). Također, ovaj podsektor bilježi i najveći udio nemarginaliziranih površina (oko sedam posto) u odnosu na zapadni i južni podsektor. Riječ je o prostoru izuzetne reljefne pogodnosti – doline rijeka Une i Save, izrazito ravničarskog karaktera. Ipak su društveni čimbenici, poput socioekonomskih (poljoprivredna proizvodnja), povijesnih (velike migracije), ratnih posljedica koje se ogledaju i u transformacijama etničke

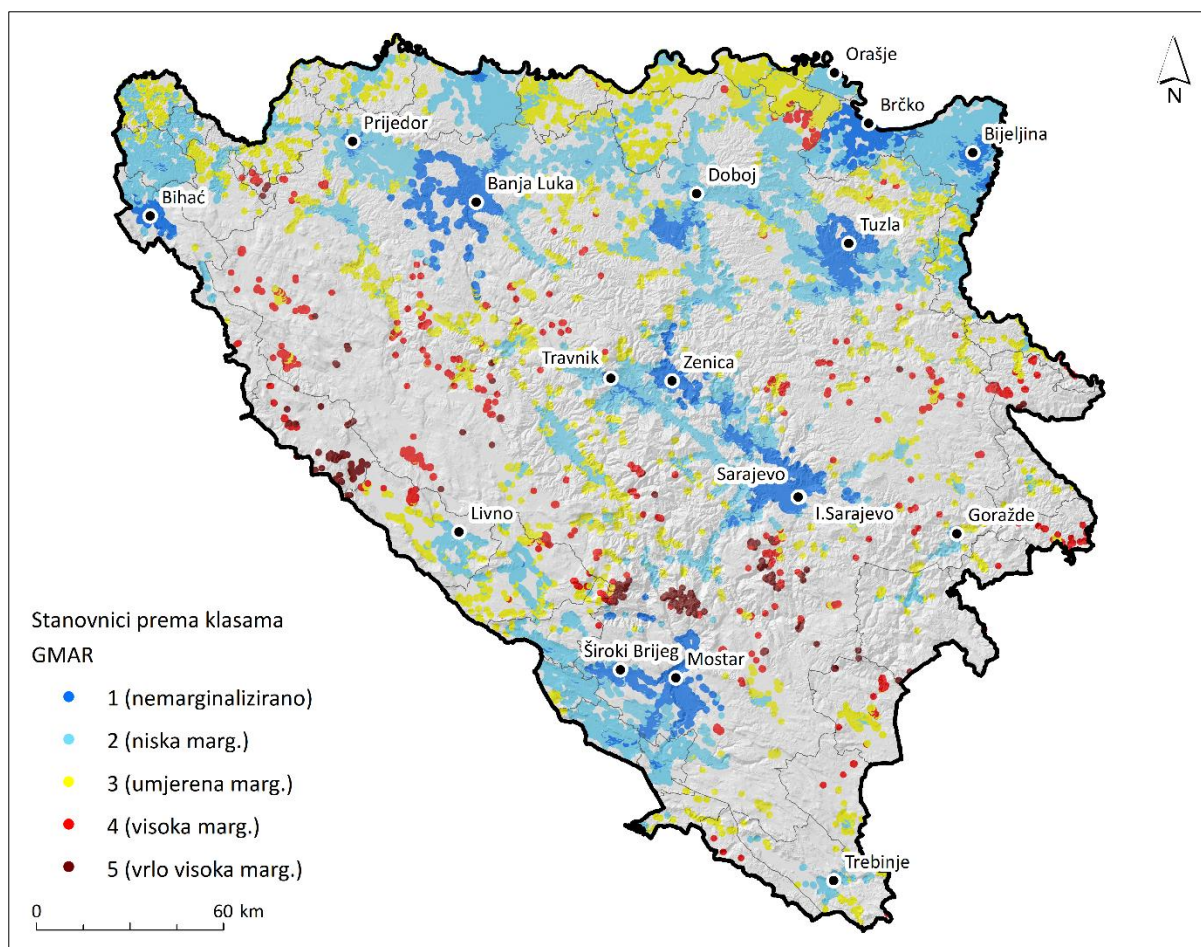
strukture i demografske regresije uvjetovali određen stupanj pasivizacije ovog kraja iako je na samoj granici s EU.

Nasuprot tome, južni granični podsektor RH pokazuje najviše stupnjeve marginalizacije, s velikim udjelom zona vrlo visoko (5) marginaliziranih površina (gotovo četvrtina površine) i najnižim udjelom nemarginaliziranih (1) područja (ispod jedan posto). Geografska obilježja podsektora, karakterizirana pretežno planinskim i krškim krajobrazom, značajno doprinose interpretaciji ovih rezultata. Zapadni podsektor bilježi najveći udjel površina u zoni umjerene (3) marginalizacije (preko 40 %) i skoro istom udjelom zona niske (1) marginalizacije. Zanimljivo je istaknuti da južni podsektor, usprkos visokim stupnjevima marginalizacije, ima i najveći udio zona niske marginalizacije, koje obuhvaćaju gotovo trećinu njegove površine. Ovaj podatak ukazuje na prisutnost lokaliziranih razvojnih žarišta unutar šireg konteksta marginalizacije.

4.1.9.1. Rezultati demografske analize modela geografske marginalizacije

Kako bi se dobili precizniji podaci o distribuciji zona geografske marginalizacije u odnosu na razmještaj stanovništva, rasterski model naseljenosti Bosne i Hercegovine (URL 32) integriran je s modelom geografske marginalizacije. Ovaj pristup omogućio je utvrđivanje broja stanovnika koji žive unutar pojedinih zona marginalizacije (od klase 1 do klase 5) (Slika 44).

Prema rezultatima demografske analize modela geografske marginalizacije, gotovo 45 % ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine (Tablica 36) živi u nemarginaliziranim (1) područjima, dok oko 42 % živi u područjima niske (2) marginalizacije. Dakle, više od 85 % ukupnog stanovništva nastanjeno je u nemarginaliziranoj (1) zoni i zoni niske (2) marginalizacije. Rezultati modela ukazuju na koncentraciju stanovništva u regijama koje nude bolje mogućnosti za naseljavanje i ekonomske aktivnosti. Promatrajući prostorne obrasce, uočljivo je da glavne zone naseljenosti odgovaraju nemarginaliziranim zonama (blizina velikih gradova - Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Zenica i Mostar). Na njih se nastavljaju zone niske (1) marginalizacije koje obilježavaju povoljniji socioekonomski i demografski uvjeti, a uglavnom su koncentrirane oko kantonalnih i regionalnih središta. Preostali dio stanovništva raspoređen je u područjima umjerene (više od deset posto), visoke (oko dva posto) i vrlo visoke marginalizacije (manje od jedan posto).

Slika 44. Stanovništvo prema klasama geografske marginalizacije za Bosnu i Hercegovinu

Također, napravljen je izračun gustoće stanovništva unutar definiranih zona marginalizacije u Bosni i Hercegovini. U područjima koja nisu marginalizirana gustoća naseljenosti iznosi 421,5 stanovnika/km², dok u zonama s niskom (2) marginalizacijom ta brojka iznosi 229,4 stanovnika/km².

Tablica 36. Broj stanovnika* prema klasama geografske marginalizacije za Bosne i Hercegovine

	Bosna i Hercegovina		Nepograničje		Pograničje	
Klase	Broj stan.	Udio (%)	Broj stan.	Udio (%)	Broj stan.	Udio (%)
1 (nemarg.)	1436189	44,26	1224890	51,85	211299	23,95
2 (niska)	1370877	42,25	844006	35,73	526871	59,71
3 (umjerena)	378688	11,67	248577	10,52	130111	14,75
4 (visoka)	49608	1,53	37496	1,59	12112	1,37
5 (vrlo visoka)	9438	0,29	7472	0,32	1967	0,22
Ukupno	3244800	100,00	2362440	100,00	882360	100,00

*Broj stanovnika izračunat prema WorldPop/Population Count (2020)

U zonama umjerene marginalizacije, gustoća naseljenosti naglo opada na 27,9 stanovnika/km². Zone s visokom (4) i vrlo visokom (5) marginalizacijom imaju vrlo nisku

gustoću naseljenosti od 3 stanovnika/km² i 0,8 stanovnika/km². Stoga, zona s vrlo visokom marginalizacijom predstavlja gotovo nenaseljen prostor. Nepogranične regije bilježe veći udio stanovništva u nemarginaliziranim zonama (1), obuhvaćajući gotovo polovinu ukupnog područja, dok je u pograničnim taj udio ograničen na približno četvrtinu. Manji broj urbanih centara kao nosioca razvoja u pograničju utječu na ovakve rezultate. S druge strane, gotovo 60 % stanovništva u pograničnim regijama živi u zonama niske (2) marginalizacije, znatno više nego u nepograničnim regijama (cca 35 %). Relativni udjeli stanovništva prema zonama marginalizacije pokazuju gotovo identične obrasce u oba prostora. U nemarginaliziranim zonama (1) živi više od 80 % ukupnog stanovništva, dok je nešto više od deset posto smješteno u zonama umjerene marginalizacije (klasa 3). Marginalizirane zone (klase 4 i 5) imaju minimalan udio, s manje od dva posto stanovništva u oba slučaja (Tablica 36).

Tablica 37. Broj stanovnika* prema klasama geografske marginalizacije za granične sektore

Klase	Sektor prema RH		Sektor prema CG		Sektor prema SR	
	Broj stan.	Udio (%)	Broj stan.	Udio (%)	Broj stan.	Udio (%)
1 (nemarg.)	160590	24,75	7876	13,08	42834	24,7
2 (niska)	397083	61,20	33454	55,54	96334	55,6
3 (umjerena)	84658	13,05	16270	27,01	29183	16,8
4 (visoka)	4928	0,76	2390	3,97	4795	2,8
5 (vrlo visoka)	1611	0,25	243	0,40	113	0,1
Ukupno	648870	100	60232	100,00	173258	100,0

*Broj stanovnika izračunat prema WorldPop/Population Count (2020)

Većina stanovništva u svim definiranim sektorima (Tablica 37 i 38) očekivano je koncentrirana u nemarginaliziranim područjima (1 i 2). Iako postoji određeni broj stanovnika u zonama visoke (4) i vrlo visoke (5) marginalizacije, njihov udio je minimalan. Tako je od definiranih graničnih sektora najveći udio stanovništva u marginaliziranim zonama (4 i 5) zabilježen u sektoru prema CG, sa nešto više od 4 %. Također, ovaj granični sektor bilježi i najmanji udio broja stanovnika koji žive u nemarginaliziranim zonama (oko 68 %).

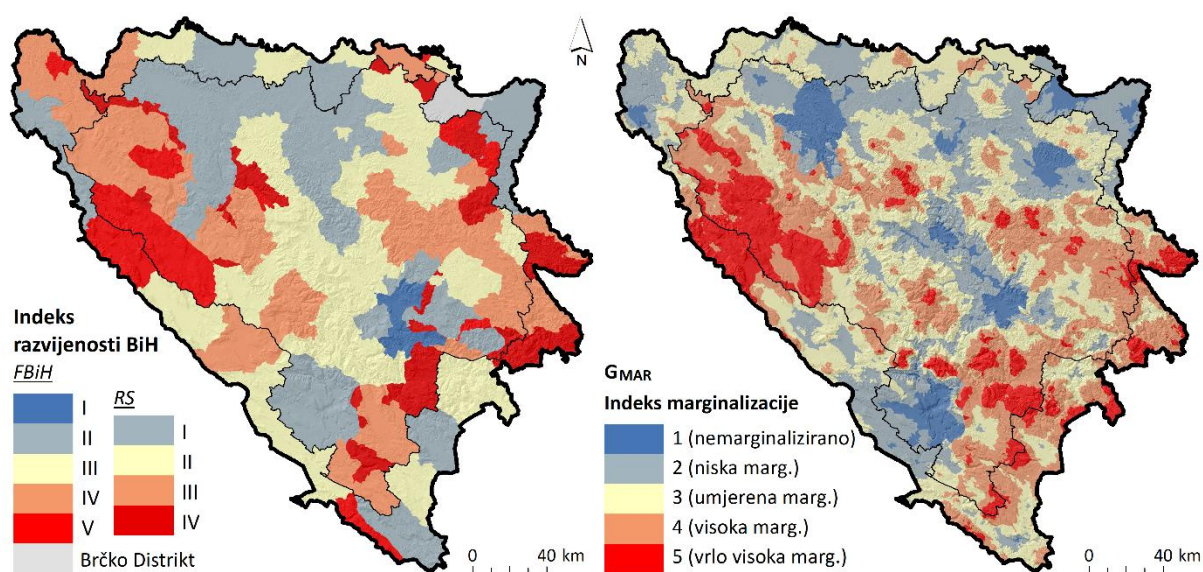
Relativni udjeli stanovništva u zonama marginalizacije graničnih podsektora prema RH prate obrasce zabilježene u nepograničnim i pograničnim područjima. U većini podsektora najveći dio stanovništva živi u nemarginaliziranim zonama (klase 1 i 2). Zapadni podsektor bilježi najpovoljnije rezultate, s udjelom od oko 91 % stanovništva smještenog u nemarginaliziranim zonama i gotovo potpunim izostankom stanovnika u marginaliziranim zonama (klase 4 i 5). Suprotno, južni podsektor pokazuje nešto lošije pokazatelje, s manje od četiri posto stanovništva koje živi u marginaliziranim zonama. Ovi rezultati su izravno povezani s već ranije opisanim marginaliziranim područjem Bosanskog Grahova.

Tablica 38. Broj stanovnika prema klasama marginalizacije za RH sektore

Klase	Sjeverni RH sektor		Zapadni RH sektor		Juzni RH sektor	
	Broj. stan.	Udio (%)	Broj. stan.	Udio (%)	Broj. stan.	Udio (%)
1 (nemarg.)	97252	33,5	47114	24,13	16224	9,93
2 (niska)	145049	50,0	130958	67,07	121076	74,13
3 (umjerena)	47835	16,5	17135	8,78	19689	12,05
4 (visoka)	148	0,1	41	0,02	4739	2,90
5 (vrlo visoka)	0	0,0	0	0,00	1611	0,99
Ukupno	290284	100,1	195247	100,00	163338	100,00

4.1.9.2. Indeks geografske marginalizacije prema prostornim jedinicama

Iz dobivenog modela geografske marginalizacije (G_{MAR}) na svim istraživačkim razinama (nepograničje, pograničje, granični sektori i podsektori te općine) izvedena je deskriptivna statistika na temelju koje je bilo moguće rangirati sve prostorne jedinice. Prije toga izvršena je usporedba dobivenog modela marginalizacije s jedinim dostupnim službenim kompozitnim pokazateljem razvijenosti – indeksom razvijenosti na razini Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske (Slika 45).

Slika 45. Usporedba službenog indeksa razvijenosti i izvedenog (G_{MAR} - indeks marginalizacije) modela za Bosnu i Hercegovinu

Službeni indeks razvijenosti u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj temelji se na različitim metodološkim pristupima. U Federaciji indeks obuhvaća pet neprostornih pokazatelja (prihodi od poreza, stepen zaposlenosti, kretanje stanovništva, udio starih u populaciji i obrazovna struktura radne snage) i klasifikuje općine u pet razvojnih

kategorija (od I – najrazvijenijih do V – izrazito nerazvijenih). U Republici Srpskoj indeks razvijenosti zasniva se na širem skupu pokazatelja, uključujući prihode poslovnih subjekata, budžetske prihode, stopu nezaposlenosti, gustinu naseljenosti, broj učenika osnovnih škola, prirodnu promjenu stanovništva i vrijednost izvršenih građevinskih radova, kategorizirajući općine od I (razvijene) do IV (izrazito nerazvijene). Usporedba kategorija razvijenosti na međuentitetskoj razini je otežana zbog metodoloških nekompatibilnosti i nepodudarnog broja razvojnih kategorija. Federacija Bosne i Hercegovine ima jasnije izdiferencirane razvijenije kategorije indeksa, gdje u prvu (najrazvijenije općine) spadaju općine koje čine glavni grad i njegovu okolicu, a drugu uglavnom (razvijene općine) administrativni centri kantonalnih jedinica (Slika 45). Metodologija po kojoj je deriviran indeks razvijenosti Republike Srpske podrazumijeva prvu razinu razvijenih općina, drugu srednje razvijenih, potom nerazvijenih i izrazito nerazvijenih općina. Pretpostavlja se da po korištenoj metodologiji za ovaj entitet nije moguće izdvojiti kategoriju najrazvijenijih općina (u Federaciji je to klaster općina koje čine glavni grad i njegovu okolicu). Derivirani indeks marginalizacije, za razliku od službenog indeksa razvijenosti, temelji se na većem broju prostornih i neprostornih pokazatelja te je izrađen na osnovu rasterskog modela visoke rezolucije. Takav pristup omogućio je nijansiranje prepoznavanje razvojnih dispariteta na međuopćinskom nivou, što je rezultiralo preciznijim i relevantnijim razvrstavanjem općina u klase marginalizacije – od nemarginaliziranih do vrlo visoko marginaliziranih područja.

Vizualna usporedba (Slika 45) potvrđuje da derivirani model marginalizacije pruža detaljniju sliku unutrašnjih prostorno-funkcionalnih razlika, uključujući one koje službeni indeks razvijenosti nije mogao u potpunosti obuhvatiti zbog agregiranog karaktera podataka i razlika u metodološkom pristupu između entiteta.

Dakle, primjenom alata *Zonal Statistics as Table* u ArcMap-u, identificirano je deset najmarginaliziranijih i deset najmanje marginaliziranih općina. U deset najmanje marginaliziranih općina u spadaju:

- (1) Novo Sarajevo (1,000/nemarginalizirano);
- (2) Novi Grad Sarajevo (1,014/nemarginalizirano);
- (3) Ilidža (1,087/ nemarginalizirano);
- (4) Centar Sarajevo (1,093/nemarginalizirano);
- (5) Tuzla (1,107/nemarginalizirano);
- (6) Banja Luka (1,243/nemarginalizirano);
- (7) Vogošća (1,245/nemarginlizirano);
- (8) Tešanj (1,391/nemarginalizirano);

(9) Brčko (1,517/*niska marginalnost*) i

(10) Stari Grad (1,587/*niska marginalnost*) (Tablica 38).

Od deset najmanje marginaliziranih općina samo jedna se nalazi u pograničnom području (Brčko). Međutim, ako bi se promatrala metrika MEDIAN, onda bi umjesto općine Brčko, na ljestvicu najmanje marginaliziranih općina ušla općina Mostar (1,791/*niska marginalnost*).

Suprotno, u deset najmarginaliziranijih općina u Bosni i Hercegovini spadaju:

(1) Istočni Drvar (5,000/*vrlo visoka marginalizacija*);

(2) Kupres RS (4,996/*vrlo visoka marginalizacija*);

(3) Bosansko Grahovo (4,968/*vrlo visoka marginalizacija*);

(4) Petrovac (4,854/*vrlo visoka marginalizacija*);

(5) Glamoč (4,795/*vrlo visoka marginalizacija*);

(6) Drvar (4,754/*vrlo visoka marginalizacija*);

(7) Kalinovik (4,609/*vrlo visoka marginalizacija*);

(8) Srebrenica (4,427/*visoka marginalizacija*);

(9) Šipovo (4,421/*visoka marginalizacija*);

(10) Ribnik (4,404/*visoka marginalizacija*).

Od deset najmarginaliziranih općina dvije se nalaze u pograničnom području (Bosansko Grahovo i Srebrenica). Međutim, ako bi se promatrala metrika MEDIAN, onda bi umjesto općine Srebrenica, na ljestvicu najmarginaliziranijih općina ušla općina Istočni Mostar (4,398/*visoka marginalizacija*) (Tablica 39).

Tablica 39. Statistika geografske marginalizacije GMAR prema općinama u Bosni i Hercegovini

Ime	ID	Mi n.	Ma x.	Rang e	Mean	STD	Variet y	Majority	Minority	Media n
Novo Sarajevo	N	1	1	0	1,000	0,000	1	1	1	1
Novi Grad Sarajevo	N	1	2	1	1,014	0,119	2	1	2	1
Ilidža	N	1	3	2	1,087	0,282	3	1	3	1
Centar	N	1	3	2	1,093	0,326	3	1	3	1
Tuzla	N	1	4	3	1,107	0,331	4	1	4	1
Banja Luka	N	1	5	4	1,243	0,457	5	1	5	1
Vogošća	N	1	3	2	1,245	0,442	3	1	3	1
Tešanj	N	1	3	2	1,391	0,495	3	1	3	1
Brčko	G	1	4	3	1,517	0,513	4	2	4	2

Stari Grad	N	1	4	3	1,587	0,762	4	1	4	1
I. Novo Sarajevo	N	1	4	3	1,590	0,554	4	2	4	2
Istočna Ilidža	N	1	3	2	1,678	0,538	3	2	3	2
Doboj Jug	N	1	2	1	1,714	0,452	2	2	1	2
Čitluk	N	1	2	1	1,784	0,412	2	2	1	2
Mostar	N	1	5	4	1,791	1,081	5	1	4	1
Živinice	N	1	4	3	1,796	0,575	4	2	4	2
Široki Brijeg	N	1	4	3	1,819	0,596	4	2	4	2
Zenica	N	1	5	4	1,844	0,636	5	2	5	2
Bijeljina	G	1	3	2	1,852	0,363	3	2	3	2
Visoko	N	1	3	2	1,893	0,411	3	2	3	2
Laktaši	N	1	3	2	1,990	0,394	3	2	3	2
Doboj Istok	N	1	3	2	1,992	0,148	3	2	3	2
Kalesija	N	1	4	3	2,045	0,451	4	2	4	2
Ljubuški	G	1	4	3	2,048	0,354	4	2	4	2
Orašje	G	2	3	1	2,051	0,220	2	2	3	2
Cazin	G	1	4	3	2,097	0,332	4	2	4	2
Gračanica	N	1	3	2	2,122	0,436	3	2	1	2
Kiseljak	N	1	4	3	2,138	0,387	4	2	4	2
Čapljina	G	1	4	3	2,144	0,418	4	2	4	2
Grude	G	1	4	3	2,166	0,402	4	2	1	2
Gradačac	N	1	4	3	2,177	0,388	4	2	1	2
Usora	N	1	3	2	2,190	0,428	3	2	1	2
Buzim	G	2	4	2	2,212	0,410	3	2	4	2
Doboj	N	1	4	3	2,267	0,553	4	2	4	2
Srebrenik	N	1	3	2	2,281	0,467	3	2	1	2
Kakanj	N	1	5	4	2,318	0,667	5	2	5	2
Gradiška	G	1	4	3	2,319	0,506	4	2	4	2
Prijedor	N	1	4	3	2,338	0,559	4	2	4	2
Vitez	N	1	4	3	2,346	0,612	4	2	4	2
Hadžići	N	1	5	4	2,348	0,878	5	2	5	2
Prnjavor	N	1	4	3	2,384	0,534	4	2	1	2
Stanari	N	2	3	1	2,429	0,495	2	2	3	2
Busovača	N	1	4	3	2,459	0,598	4	2	1	2
Banovići	N	1	5	4	2,481	0,631	5	2	5	2

Ugljevik	N	2	4	2	2,485	0,501	3	2	4	2
Breza	N	1	4	3	2,496	0,623	4	2	1	2
Lukavac	N	1	4	3	2,497	0,692	4	2	1	2
Pale RS	N	1	4	3	2,510	0,557	4	3	4	3
Posušje	G	1	5	4	2,512	0,649	5	2	1	2
Žepče	N	1	5	4	2,593	0,610	5	3	5	3
Zvornik	G	2	4	2	2,649	0,490	3	3	4	3
Bihać	G	1	5	4	2,663	0,976	5	2	5	3
Stolac	N	1	4	3	2,669	0,578	4	3	1	3
Ilijaš	N	1	5	4	2,672	0,770	5	3	5	3
Novi Travnik	N	1	4	3	2,682	0,576	4	3	1	3
Osmaci	N	2	4	2	2,740	0,488	3	3	4	3
Velika Kladuša	G	2	4	2	2,804	0,397	3	3	4	3
Travnik	N	1	5	4	2,815	0,737	5	3	5	3
Čelinac	N	1	5	4	2,830	0,594	5	3	5	3
Derventa	G	2	4	2	2,841	0,437	3	3	4	3
Teočak	N	2	4	2	2,847	0,370	3	3	4	3
Maglaj	N	1	4	3	2,876	0,703	4	3	1	3
Sapna	N	2	4	2	2,906	0,381	3	3	4	3
Novi Grad	G	2	5	3	2,908	0,393	4	3	5	3
Odžak	G	2	4	2	2,912	0,307	3	3	4	3
Kozarska Dubica	G	2	4	2	2,923	0,507	3	3	4	3
Modrica	N	2	4	2	2,951	0,630	3	3	4	3
Tomislavgrad	G	1	5	4	2,953	0,608	5	3	1	3
Bugojno	N	1	5	4	2,975	0,685	5	3	1	3
Donji Žabar	N	1	4	3	2,989	0,120	4	3	1	3
Domaljevac Šamac	G	2	3	1	2,991	0,094	2	3	2	3
Šamac	G	2	4	2	3,004	0,134	3	3	2	3
Čelić	N	1	4	3	3,007	0,400	4	3	1	3
Goražde	N	1	5	4	3,019	0,691	5	3	5	3
Bosanska Krupa	G	2	5	3	3,024	0,537	4	3	5	3
Kostajnica	G	2	4	2	3,031	0,340	3	3	2	3
Neum	G	2	4	2	3,064	0,349	3	3	2	3
Srbac	G	2	4	2	3,090	0,521	3	3	2	3
Trebinje	G	1	5	4	3,138	0,730	5	3	1	3

Jablanica	N	1	5	4	3,153	0,959	5	3	1	3
Brod	G	2	4	2	3,176	0,499	3	3	2	3
Zavidovići	N	1	5	4	3,214	0,702	5	3	1	3
Jajce	N	2	5	3	3,236	0,558	4	3	5	3
Livno	G	1	5	4	3,240	0,821	5	3	1	3
Kreševo	N	2	5	3	3,243	0,612	4	3	5	3
Sanski Most	N	1	5	4	3,247	0,777	5	3	1	3
Lopare	N	1	4	3	3,278	0,472	4	3	1	3
Petrovo	N	1	5	4	3,283	0,627	5	3	1	3
Donji Vakuf	N	2	5	3	3,302	0,578	4	3	5	3
Kotor Varoš	N	1	5	4	3,312	0,776	5	3	1	3
Istočni Stari Grad	N	1	5	4	3,380	0,708	5	3	1	3
Teslić	N	2	5	3	3,409	0,838	4	3	2	3
Vukosavlje	N	2	4	2	3,447	0,507	3	3	2	3
Fojnica	N	2	5	3	3,472	0,692	4	3	2	3
Kupres FBiH	N	2	5	3	3,479	0,603	4	3	2	3
Ključ	N	2	5	3	3,484	0,570	4	3	2	3
Prozor Rama	N	2	5	3	3,504	0,566	4	4	5	4
Gornji Vakuf Uskoplje	N	2	5	3	3,532	0,677	4	4	2	4
Sokolac	N	2	5	3	3,534	0,575	4	4	5	4
Trnovo RS	N	2	5	3	3,563	0,624	4	3	2	4
Kladanj	N	2	5	3	3,620	0,664	4	4	2	4
Vlasenica	N	2	5	3	3,646	0,538	4	4	2	4
Pelagićevo	N	2	4	2	3,656	0,487	3	4	2	4
Milići	N	2	5	3	3,662	0,538	4	4	2	4
Šekovići	N	2	5	3	3,714	0,469	4	4	2	4
Novo Goražde	N	2	5	3	3,726	0,481	4	4	2	4
Trnovo FBiH	N	1	5	4	3,727	0,691	5	4	1	4
Bratunac	G	2	5	3	3,740	0,735	4	4	2	4
Višegrad	G	2	5	3	3,747	0,539	4	4	2	4
Mrkonjić Grad	N	1	5	4	3,803	0,577	5	4	1	4
Bileća	G	2	5	3	3,810	0,617	4	4	2	4
Rogatica	N	2	5	3	3,830	0,610	4	4	2	4
Konjic	N	1	5	4	3,832	0,796	5	4	1	4

Oštra Luka	N	1	5	4	3,863	0,568	5	4	1	4
Foča RS	G	2	5	3	3,866	0,811	4	4	2	4
Gacko	G	2	5	3	3,874	0,643	4	4	2	4
Nevesinje	N	1	5	4	3,887	0,715	5	4	1	4
Kneževo	N	1	5	4	3,919	0,469	5	4	1	4
Ravno	G	2	5	3	3,920	0,601	4	4	2	4
Foča FBiH	N	2	5	3	3,930	0,467	4	4	2	4
Berkovići	N	2	5	3	3,973	0,455	4	4	2	4
Vareš	N	2	5	3	3,977	0,471	4	4	2	4
Ljubinje	N	2	5	3	4,056	0,697	4	4	2	4
Pale FBiH	N	2	5	3	4,059	0,393	4	4	2	4
Dobretići	N	3	5	2	4,105	0,330	3	4	3	4
Olovo	N	3	5	2	4,137	0,488	3	4	3	4
Jezero	N	3	5	2	4,144	0,447	3	4	3	4
Han Pijesak	N	3	5	2	4,209	0,464	3	4	3	4
Čajnice	G	3	5	2	4,261	0,583	3	4	3	4
Krupa na Uni	N	3	5	2	4,278	0,480	3	4	3	4
Rudo	G	3	5	2	4,296	0,483	3	4	3	4
Bosanski Petrovac	N	2	5	3	4,321	0,512	4	4	2	4
Istočni Mostar	N	1	5	4	4,398	0,712	5	5	1	5
Ribnik	N	2	5	3	4,404	0,585	4	4	2	4
Šipovo	N	3	5	2	4,421	0,598	3	5	3	4
Srebrenica	G	3	5	2	4,427	0,596	3	5	3	4
Kalinovik	N	3	5	2	4,609	0,493	3	5	3	5
Drvar	N	3	5	2	4,753	0,442	3	5	3	5
Glamoč	N	3	5	2	4,795	0,405	3	5	3	5
Petrovac	N	4	5	1	4,854	0,353	2	5	4	5
Bosansko Grahovo	G	3	5	2	4,968	0,178	3	5	3	5
Kupres RS	N	3	5	2	4,996	0,074	3	5	3	5
Istočni Drvar	N	5	5	0	5,000	0,000	1	5	5	5

Deskriptivna statistika G_{MAR-a} ukazuje na zanimljive obrasce, iako pravo razumijevanje razlika zahtijeva dublju analizu kroz inferencijalne statističke metode. Analizom prosječnih vrijednosti G_{MAR-a} na razini cijelog prostora, općina i naselja, uočavaju se blage varijacije između pograničnih i nepograničnih zona. Na razini cijelog nepogranična područja prosječna

vrijednost G_{MAR-a} iznosi 3,138 (umjerena marginalizacija), što je gotovo identično vrijednosti pograničja od 3,132 (umjerena marginalizacija). Dakle, u prosjeku, marginalizacija na razini cijele zemlje nije značajno povezana s pograničnim položajem.

Nadalje, kada se G_{MAR} analizira na razini općina, nepogranične općine pokazuju gotovo istu prosječnu vrijednost G_{MAR-a} (2,999) u usporedbi s pograničnim općinama (3,033), svrstavajući ih u umjerenu zonu marginalizacije. Očekivano, najveće razlike se uočavaju na razini naselja, gdje, iako ponovno spadaju u umjerenu zonu marginalizacije, prosječna G_{MAR} vrijednost u nepograničnim naseljima iznosi 2,858 dok je u pograničnim naseljima nešto viša - 3,095. Ako se razina analize spusti samo na naselja koja izlaze na granicu (pogranična naselja unutar pograničnih općina koja izlaze na državnu granicu) dobije se najveća prosječna vrijednost G_{MAR-a} (3,226) - klasa umjerene marginalizacije. Iako su razlike prema ovoj metrici relativno male, mogu ukazivati na potencijalne prostorne obrasce marginalizacije. S ciljem utvrđivanja statističke značajnosti podvrgnute su inferencijalnim statističkim analizama. U tu svrhu ispitane su razlike u vrijednostima indeksa marginalizacije za pogranične i nepogranične općine, korištenjem parametarskog (t-test) i neparametarskog (hi-kvadrat) testa.

Rezultati parametarskog testa nisu pokazali statistički značajnu razliku između pograničnih i nepograničnih općina ($p=0,067$; $t=-0,432$), a isti zaključak potvrđen je i neparametarskim testom ($p=0,202$; $hi=1,629$). Stoga, višekriterijska analiza prema ovom postupku, nije identificirala značajne razlike u vrijednostima indeksa marginalizacije između ispitivanih kategorija općina. Ovi rezultati navode na zaključak da pogranični položaj nije nužno čimbenik u oblikovanju razine geografske marginalizacije u Bosni i Hercegovini.

Tablica 40. Prosječne vrijednosti geografske marginalizacije (G_{MAR}) za granične sektore

Granični sektori	Mean G_{MAR}	Mean G_{MAR} općine	Mean G_{MAR} naselja
RH sektor	2,897	2,779	2,740
RH sektor sjever	2,635	2,730	2,569
RH sektor zapad	2,658	2,559	2,525
RH sektor jug	3,253	3,001	3,075
CG sektor	3,714	3,790	3,484
SR sektor	3,288	3,452	3,460

Iako svi definirani granični sektori i podsektori spadaju u umjerenu klasu marginalizacije, analiza G_{MAR-a} ukazuje na određene prostorne varijacije. Zapadni i sjeverni podsektor s RH je bio najbliži klasifikaciji u nisku (2) zonu marginalizacije. Naime, najniža prosječna vrijednost G_{MAR-a} zabilježena je za granični sektor prema RH (Tablica 40), s vrijednošću od 2,897 (umjerena klasa). Unutar ovog sektora, sjeverni podsektor ima najnižu

vrijednost G_{MAR} -a (2,635/umjerena), što podrazumijeva relativno manju marginalizaciju u odnosu na druge pogranične sektore i podsektore. Navedeni je rezultat potvrđen i analizom vrijednosti indeksa marginalizacije za razinu općina i naselja definiranog podsektora, gdje je G_{MAR} -a također niži (2,730 za općine i 2,569 za naselja).

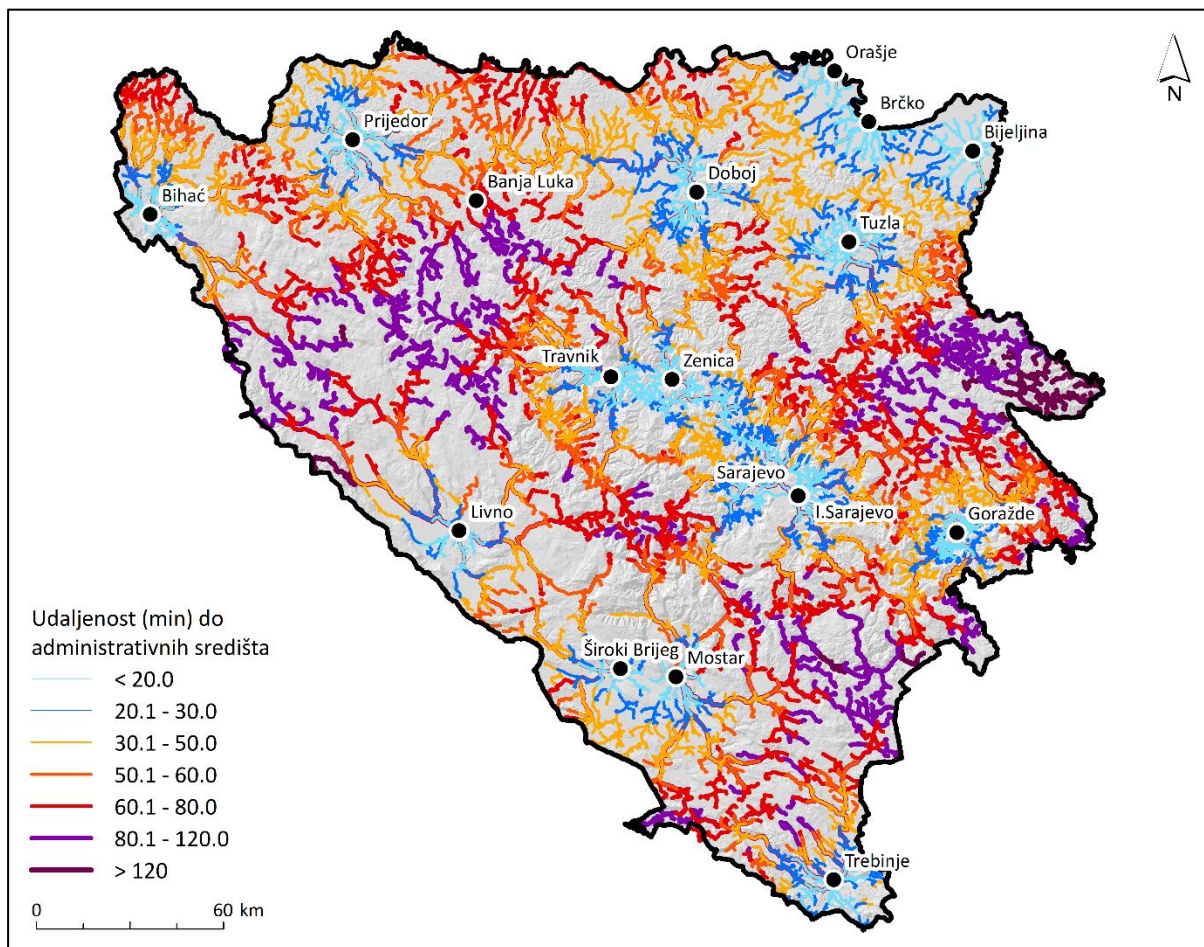
Suprotno tome, najviši G_{MAR} -a zabilježen je za granični sektor prema CG, gdje iznosi 3,714 - *visoka marginalizacija*). Ovaj sektor obilježava uglavnom visoka marginalizaciju na svim razinama analize, s najvišim vrijednostima za razinu općina (3,790 - *visoka marginalizacija*) i naseljima (3,484 - *umjerena marginalizacija*). Visoke vrijednosti ukazuju na slabiju povezanost s glavnim ekonomskim centrima, ograničen pristup infrastrukturi i uslugama zbog fizičko-geografskih predispozicija te opće pasivizacije ovog kraja Bosne i Hercegovine.

Granični sektor prema Srbiji također pokazuje nešto višu prosječnu vrijednost G_{MAR} -a (3,288), koja je veća u odnosu na granični sektor prema RH. Ova vrijednost ukazuje na procese umjerene do visoke marginalizacije, a posebno se to ističe na razini naselja i općina gdje se vrijednosti G_{MAR} -a povećavaju na 3,460 i 3,452. Ako se promatraju definirani podsektori unutar graničnog sektora RH, potrebno je istaknuti južni podsektor koji s (3,252 - *umjerena marginalizacija*) ima nešto višu vrijednost G_{MAR} -a u odnosu na sjeverni i zapadni dio (Tablica 39). Ukupno gledano, prostorne varijacije u vrijednostima G_{MAR} -a između različitih pograničnih sektora ukazuju na procese marginalizacije različitog intenziteta koji su specifični za svaku regiju. Ove razlike naglašavaju potrebu za kvalitativnom analizom i uvidom u mikrorazinu istraživačkog prostora – općine.

4.1.9.3. Prostorni odnosi G_{MAR} -a i udaljenosti od administrativnih središta, općinskih centara i graničnih prijelaza Bosne i Hercegovine

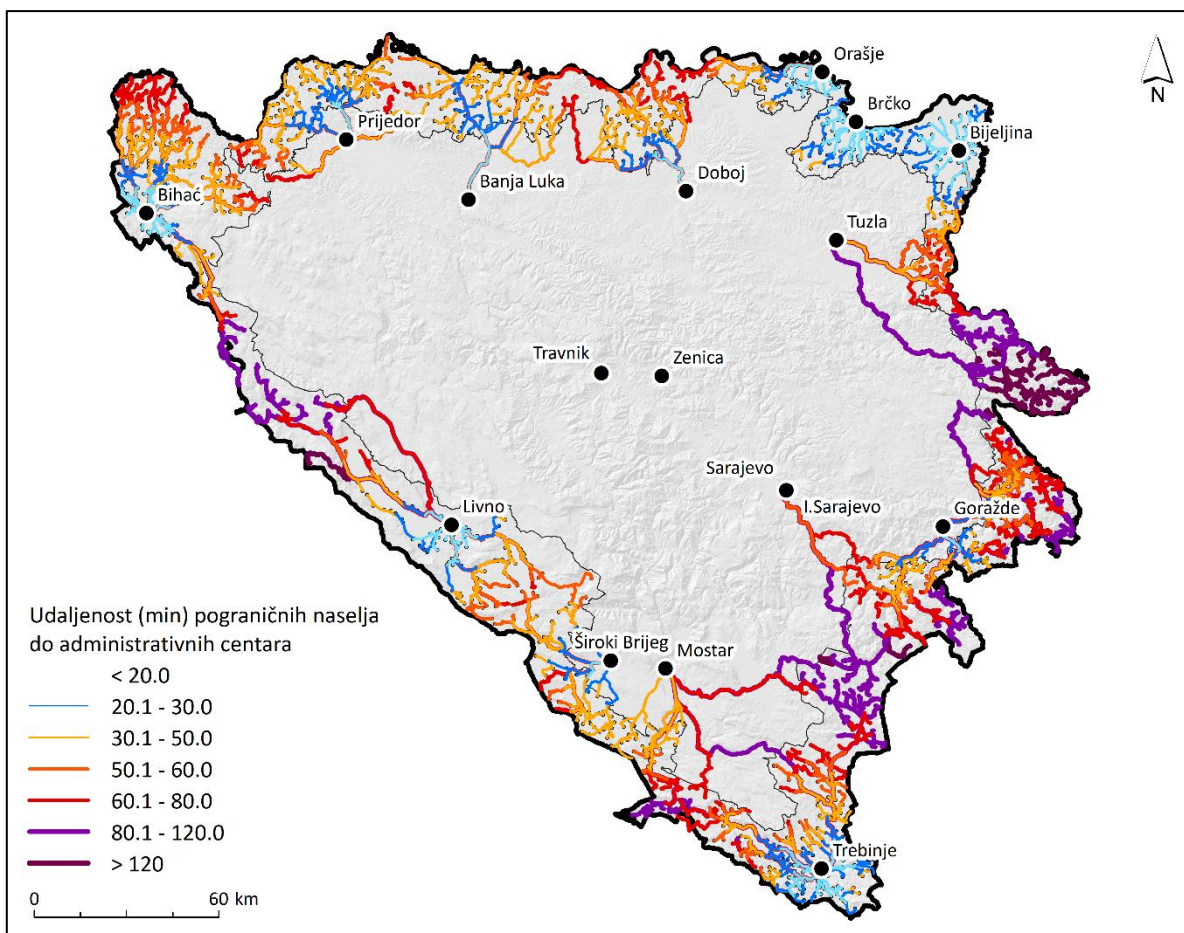
Na osnovu spoznaja o utjecaju administrativnih centara na okolni prostor, gdje se razvojni obrasci na relaciji centar-periferija jasno očituju (Nurković, 2006), izvedeno je ispitivanje varijabilnosti G_{MAR} -a u ovisnosti o udaljenosti od regionalnih administrativnih centara Bosne i Hercegovine (njih 17). Očigledan utjecaj centralnih, urbanih područja na razvojne parametre u odnosu na perifernije, problemske regije, doveo je do pretpostavke da se s većom udaljenošću od administrativnih centara povećava i G_{MAR} . U okviru ovih analiza, posebna pažnja posvećena je ispitivanju hipoteze (H3): ***stupanj marginalnosti pograničnih područja pozitivno korelira s udaljenošću od regionalnih centara***. Polazeći od pretpostavke da su regionalni centri, odnosno administrativna središta (kantonalna središta u FBiH, centri funkcionalnih regija u RS-u i Brčko Distrikt) prostori s najpovoljnijim vrijednostima demografskih i socioekonomskih parametara, očekivalo se da će se udaljavanjem od ovih

centara povećavati stupanj marginalizacije. Analizirajući odnos između G_{MAR} -a i udaljenosti od ključnih administrativnih i infrastrukturnih centara obrasci su razmatrani na državnoj (makro) i pograničnoj (mezo) razini (Slika 46). Pearsonov koeficijent korelacije između vrijednosti G_{MAR} -a svih naselja u Bosni i Hercegovini i udaljenosti od njima najbližeg administrativnog središta iznosi ($r=0.695$), što predstavlja snažnu pozitivnu korelaciju (Meghanathan, 2016). Ovaj rezultat potvrđuje očekivani trend da se procesi marginalizacije povećavaju s porastom udaljenosti od administrativnih centara.

Slika 46. Udaljenost (min) naselja Bosne i Hercegovine do najbližeg administrativnog centra

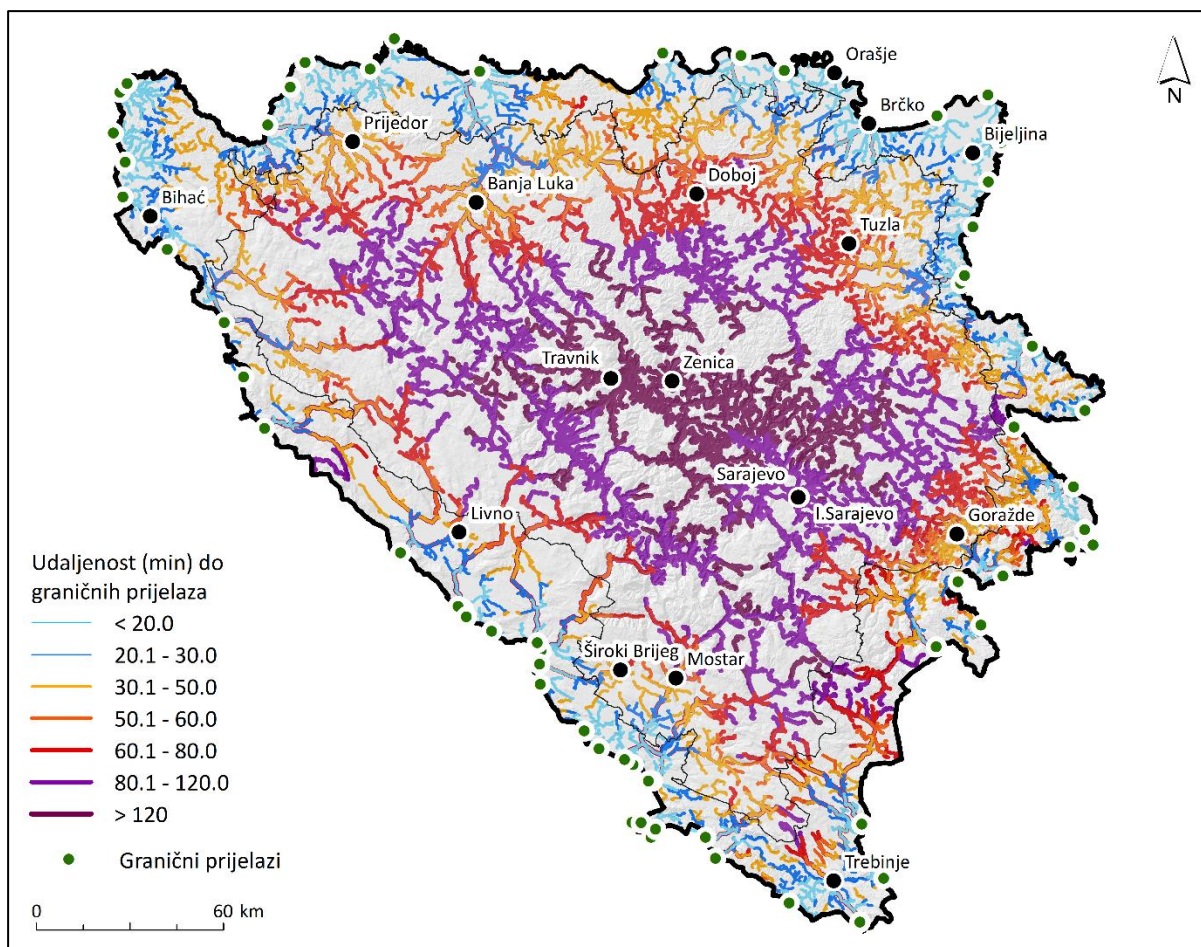
Ako se ista analiza provede samo za pograničje, odnosno ako se uključe samo 1890 naselja smještenih u pograničnom sektoru (Slika 47), rezultati također pokazuju snažnu pozitivnu korelaciju ($r=0,637$).

Slika 47. Udaljenost (min) naselja u pograničju do najbližeg administrativnog centra

Daljnjom analizom u odnos su stavljene vrijednosti G_{MAR} -a pograničnih naselja i njihova udaljenost od pripadajućeg općinskog centra (slika 47). Pearsonov koeficijent korelacije između G_{MAR} -a pograničnih naselja i njihove udaljenosti od općinskih centara ($r=0,584$) ukazuje na umjerenu pozitivnu povezanosti. Dakle, može se potvrditi određen stupanj utjecaja udaljenosti od općinskih centara kao čimbenika koji doprinosi produbljivanju marginalizacije. Udaljenosti pograničnih naselja od općinskih centara zbog slabije jasnoće i preglednosti nisu geovizualizirani.

Analiza korelacije između G_{MAR} -a za sva naselja u Bosni i Hercegovini i njihove udaljenosti od graničnih prijelaza ($n=67$) pokazala je izostanak povezanosti ($r=-0,006$). Međutim, kada se objekt analize usmjeri isključivo na pogranična naselja, zabilježena je umjerena pozitivna korelacija ($r=0,454$). Stoga udaljenost od graničnih prijelaza značajnije utječe na marginalizaciju unutar pograničnih područja/naselja, dok taj utjecaj nije primjetan na razini državnog prostora (Slika 48).

Slika 48. Udaljenost (min) svih naselja od graničnih prijelaza (n=64)

Dobiveni rezultati potvrđuju hipotezu o postojanju pozitivne korelacije između udaljenosti od regionalnih centara i stupnja marginalnosti pograničnih područja, naglašavajući da udaljavanjem od regionalnih centara raste vrijednost indeksa marginalizacije. Istovremeno, rezultati ističu složenost međusobnog djelovanja različitih čimbenika koji utječu na prostorne obrasce marginalizacije u Bosni i Hercegovini. Precizna prostorna razlučivost analize ističe se kao značajan element u istraživanju, što naglašava važnost primjene višerazinskog pristupa u razumijevanju složenih prostornih procesa. Metodologija *odozgo prema dolje*, koja započinje analizom na makro razini (nacionalnoj) i zatim se usmjerava prema detaljnijim razinama (sektori, podsektori, općine, naselja), omogućava složeniji uvid u obrasce marginalizacije. Ovaj pristup olakšava identifikaciju specifičnih razvojnih izazova unutar pojedinih prostornih jedinica, istovremeno osiguravajući integraciju šireg konteksta u lokalne analize.

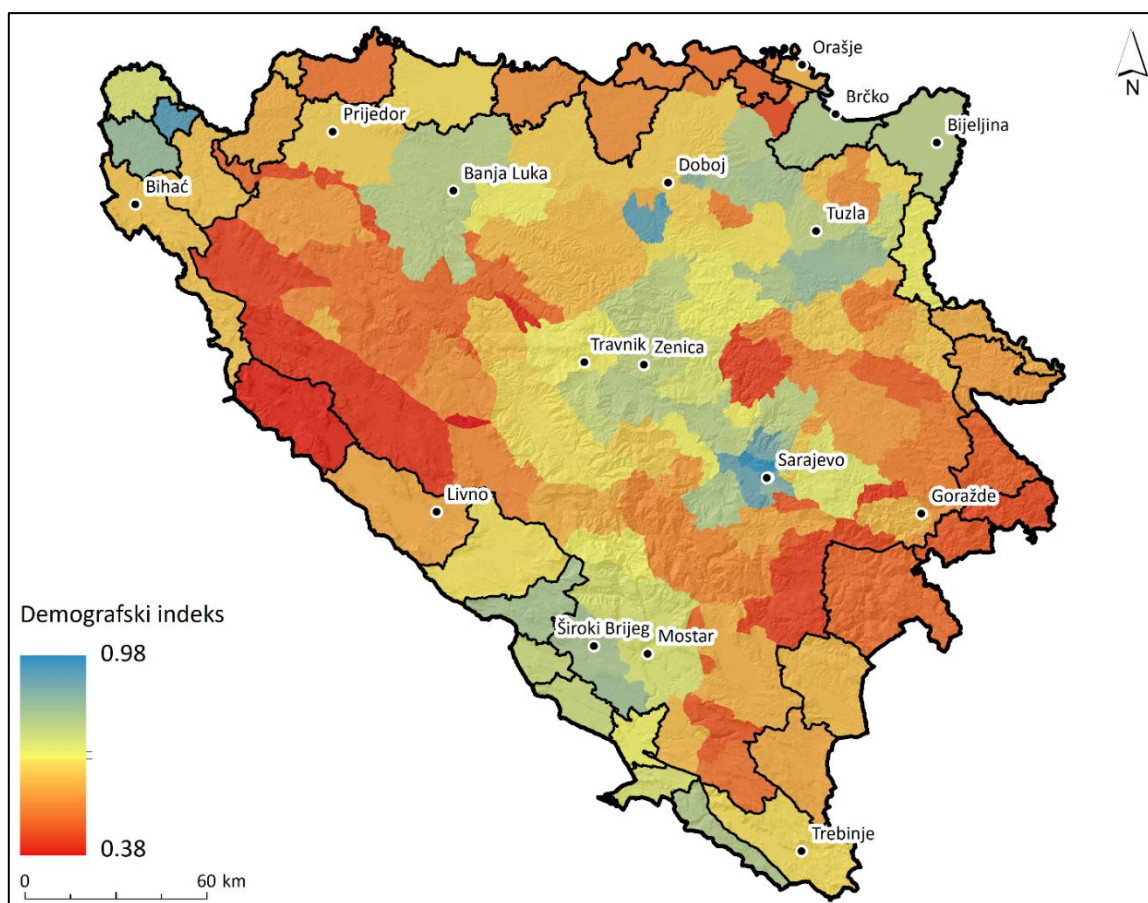
4.1.10. Rezultati inferencijalne statistike u analizi dispariteta na makro razini

Uz višekriterijsku GIS analizu, na makro razini istraživanja ispitivana je razlika u demografskim i socioekonomskim prilikama pograničnih i nepograničnih općina Bosne i

Hercegovine i drugim metodološkim postupcima. U cilju uočavanja potencijalnih statističkih razlika u demografskim i socioekonomskim indikatorima (neprostorni pokazatelji) pograničnih i nepograničnih općina korištene su deskriptivne, a potom i inferencijalne metode. Odabrani su parametarski t-test i neparametarski hi-kvadrat test. Ovi testovi su provedeni na prethodno normaliziranim podacima za svaku od 143 jedinice lokalne samouprave (osnovna statistička jedinica bila je općina; 37 pograničnih i 105 nepograničnih općina). Vrijednosti za svaki demografski i socioekonomski pokazatelj su indeksirane⁹ dok su sumarni parametarski indeksi i kartografski predstavljeni za razinu Bosne i Hercegovine.

Demografski indeks izveden je od 16 indikatora (indeksa promjene broja stanovnika za posljednje službeno međupopisno razdoblje 1991-2013. godine, te za razdoblje od 2013-2022. godine, gustoće naseljenosti, vitalne statistike sastavljene od uprosječenih vrijednosti nataliteta, mortaliteta i vitalnog indeksa za niz od 2015-2022. godine i trendova za navedeno razdoblje, te dobno-spolne strukture, sastavljene od pokazatelja poput udjela starog i mladog stanovništvo, prosječne starosti, indeksa ravnoteže spolova i koeficijenta dobne ovisnosti). Navedeni pokazatelji su odabrani kako bi što jasnije predstavili demografsko stanje u jedinicama lokalne samouprave. Za lakšu statističku analizu izveden je kompozitni demografski indeks, čije se vrijednosti očitavaju na skali od 0-1. Srednja vrijednost demografskog indeksa u Bosni i Hercegovini iznosi 0,674. Minimalna vrijednost ovog pokazatelja zabilježena je u općini Kupres RS (0,383), a maksimalna od 0,976 u općini Novo Sarajevo (Slika 47). Dominantno prevladavajuće crvene nijanse upućuju na blagu homogenizaciju negativnih demografskih trendova prikazanim za razdoblje od 2013 do 2022. godine. Izolirani otoci zelene i plave boje simboliziraju nešto bolje demografsko stanje. Uočljivo je da su te prilike prisutne unutar i u neposrednoj okolini velikih gradova (Sarajeva, Tuzle, Banja Luke) ali i manjih gradskih cjelina, koje su demografski vitalniji u odnosu na državni prosjek (Tešanj i Bužim). Nadalje, boje koje ukazuju na bolje demografsko stanje koncentriranije su u unutrašnjosti zemlje, u odnosu na pograničje, a naročito u odnosu na područja oko Podrinja i dijelove zapadne Bosne (koji su u prethodnoj analizi prepoznati kao izrazito marginalizirani krajevi). Pogranične regije obilježene su demografskom regresijom i stalno produbljujućim negativnim demografskim trendovima, koji zbog izrazite depopulacije, ukupne i prirodne, upućuju na demografsko pražnjenje.

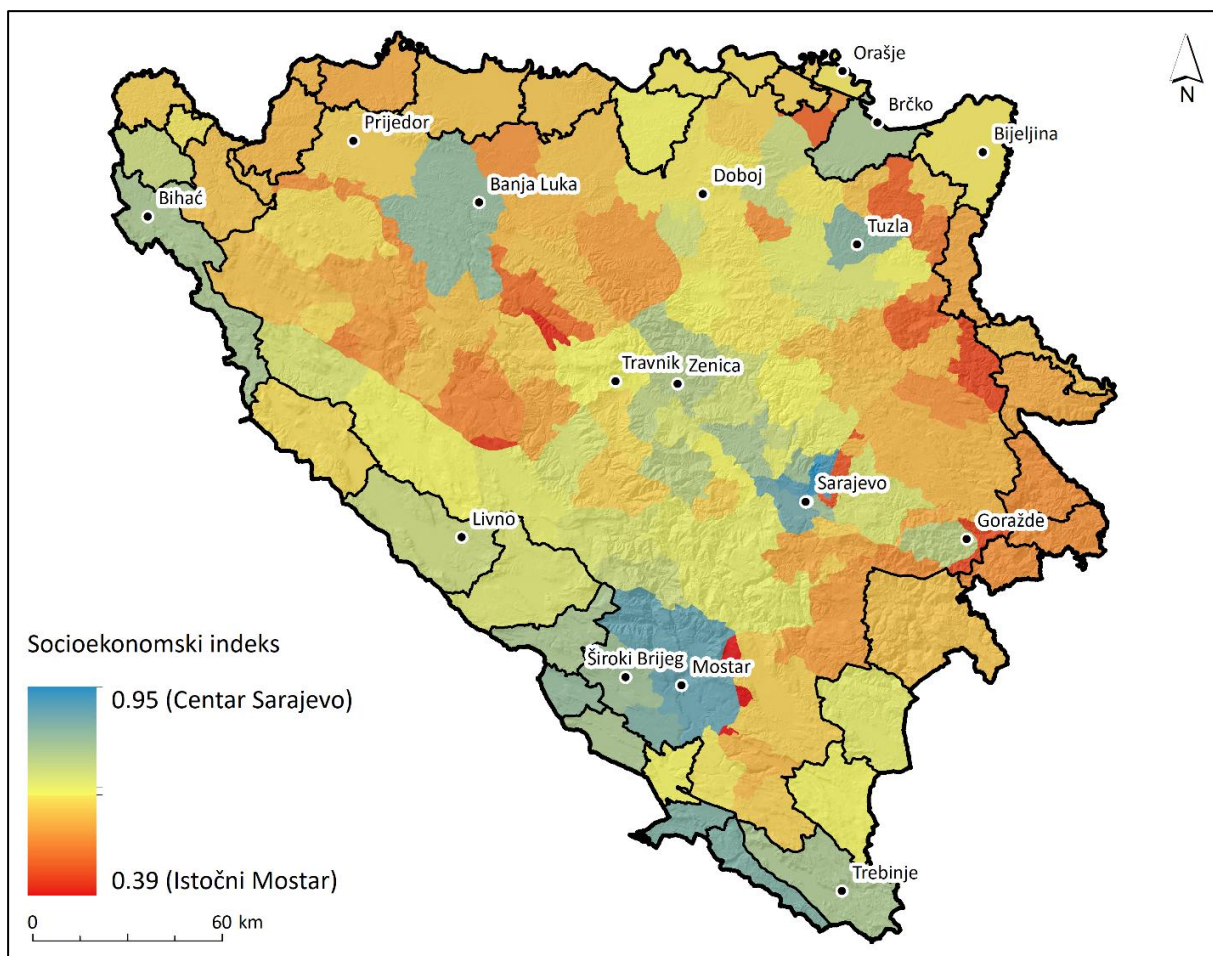
⁹ Jednostavni parametarski indeksi kako je i objašnjeno u metodološkom dijelu istraživanja

Slika 49. Općine Bosne i Hercegovine prema vrijednostima demografskog indeksa

Promatrajući demografske indikatore na liniji centar-periferija uočljivo je da bilježe slabije vrijednosti udaljavajući se od centra (gradovi u unutrašnjosti, sa Sarajevom kao najizraženijim). Dominacija crvene boje u perifernim dijelovima države upućuje na zaključke o postojanju unutardržavnih dispariteta (Slika 49).

Socioekonomski indeks je sastavljen od 25 indikatora koji pripadaju nekoj od sfera socioekonomskog razvoja, odnosno nekoj od socijalne, obrazovne, zdravstvene, ekonomske ili druge dimenzije. S ciljem da se precizno prikaže socioekonomsko stanje općina Bosne i Hercegovine odabrani su pokazatelji poput veličine domaćinstava, udjela visokoobrazovanog stanovništva, stopa zaposlenosti, stopa zaposlenosti po spolu i u odabranim sektorima, nezaposlenosti, prosjeka plaće i mirovina, stupnja urbanizacije, broja poslovnih subjekata, pokazatelja primarnog i sekundarnog obrazovanja te stupnja obrađenosti zemljišta. Srednja vrijednost ovog indeksa iznosi 0,650 dok je minimalna vrijednost od 0,390 zabilježena u općini Istočni Mostar, a najveća u općini Centar Sarajevo (Slika 49).

Slika 50. Općine Bosne i Hercegovine prema vrijednostima socioekonomskog indeksa

Iako Pearsonov koeficijent korelacije između demografskog i socioekonomskog indeksa ukazuje na visoku povezanost ($r=0,650$), komparativna analiza pokazuje da postoje razlike u prostornim obrascima socioekonomskih i demografskih pokazatelja. One su ponovno najizraženije na relaciji urbano-ruralno. Naime, veliki gradovi i njihove gravitacijske zone generiraju glavninu socioekonomskog razvoja u državi, naročito u nepograničnom sektoru. Zone velikih vrijednosti indeksa socioekonomskog razvoja su u gradskim centrima i njihovim gravitacijskim zonama - Sarajevo, Mostar i Bijeljina (Slika 50). Općine u zapadnoj Bosni pokazuju relativno povoljnije socioekonomske pokazatelje u usporedbi s rezultatima demografskog indeksa. Vizualna dominacija crvenih nijansi, koje ukazuju na nerazvijenost, ponovno je zabilježena u istočnom pograničnom sektoru – Podrinju, slično kao i u modelu marginalizacije. Izražen kontrast između istoka i zapada primjetan je u gravitacijskoj zoni Sarajeva, dok razlika između centralnih i perifernih dijelova države ovom vizualizacijom nije izrazito naglašena. Najniži stupanj socioekonomskog razvoja uočen je u manjim, novonastalim općinama smještenim duž međuentitetske linije razgraničenja (Slika 50). Zanimljivo je

primijetiti da pojedini pogranični sektori, poput hercegovačkog i unsko-sanskog, postižu relativno bolje rezultate u usporedbi s nekim unutrašnjim općinama. Ove unutrašnje općine oblikuju klaster koji se može definirati kao *unutrašnja periferija* (engl. *inner periphery*) s obzirom na njihovu udaljenost od većih razvojnih centara (De Toni i dr., 2020). Udaljenost, dijelom uvjetovana fizičko-geografskim karakteristikama, rezultira nižom razinom socioekonomskog razvoja u tim područjima.

Međutim, na temelju deskriptivne statistike i kartografske vizualizacije vrijednosti kompozitnih indeksa, nije moguće donijeti zaključke o dubljim vezama ili značajnijim razlikama unutar definiranih kategorija općina. Rezultati inferencijalnih testova pružaju zanimljive uvide u kontekstu mogućih razlika između pograničnih i nepograničnih područja.

Tablica 41. Rezultati t -testa za kompozitne indekse;

Indikatori	Pograničje	Nepograničje	t	df	p
Demografski indeks	0,66	0,68	0,727	76,998	0,469
Socioekonomski indeks	0,66	0,65	-0,788	98,917	0,433

SPSS 26 (t-vrijednost t-testa; df – stupanj slobode; p-vrijednost signifikantnosti)

Za usporedbu demografskog indeksa na relaciji pograničje-nepograničje, proveden je t-test za nezavisne uzorke, čiji su rezultati predstavljeni tabelarno (Tablica 41). Prva i druga kolona u tablici 40 predstavljaju srednje vrijednosti predstavljenih indikatora za pograničje i nepograničje, dok u rezultatima t-testa veće vrijednosti ukazuje na veće razlike.

Rezultati t-testa su pokazali da ne postoji značajna statistička razlika u demografskom indeksu između pograničja i nepograničja ($t=0,727$; $p=0,469$). Apsolutna vrijednost t-vrijednosti (ispod nule) ukazuje da nema značajnih razlika između ispitivanih grupa (Tablica 41). Iako pogranične općine bilježe slabije vrijednosti određenih parametara, oni nemaju statističku značajnost te se u tom pogledu ne može govoriti o pograničju Bosne i Hercegovine kao demografski slabijem području u odnosu na nepogranične općine. Demografski indikatori pokazuju slabije vrijednosti na razini cijele države, što ukazuje na trend prostorne homogenizacije negativnih demografskih trendova. Značajna statistička razlika nije potvrđena ni kod socioekonomskog indeksa ($t=-0,788$; $p=0,043$) (Tablica 40). Negativna t vrijednost ukazuje na potencijalno viši socioekonomski indeks u pograničnim općinama u usporedbi s nepograničnim općinama, iako ta razlika nije statistički značajna.

Dakle, t-testom nije pronađena značajna statistička razlika između pograničja i nepograničja na razini kompozitnih indeksnih vrijednosti. S obzirom na to da se t-test provodio i za pojedinačne demografske i socioekonomske indikatore, kako bi se dobio detaljniji uvid u

potencijalne razlike, rezultati za pojedinačne sastavnice demografskog indeksa predstavljeni su u Tablici 42.

Tablica 42. Rezultati t -testa za pojedinačne demografske pokazatelje;

Demografski indikatori	Pograničje	Nepograničje	t	df	p
Indeks promjene (91-13)	0,69	0,66	-0,708	62,138	0,482
Indeks promjene (13-22)	0,67	0,68	1,484	128,089	0,14
Udio naselja sa povećanjem	0,65	0,68	0,288	56,902	0,774
Gustoća naseljenosti	0,64	0,79	1,682	126,69	0,095
N (prosjeak)	0,56	0,64	2,354	59,152	0,022
N (trend)	0,74	0,71	-0,871	77,516	0,387
M (prosjeak)	0,75	0,67	-1,225	40,7	0,228
M (trend)	0,78	0,72	-1,604	39,669	0,167
VI (prosjeak)	0,56	0,62	1,469	65,137	0,147
Mlado 22 (%)	0,58	0,62	1,539	68,116	0,129
Trend mladih 13-22	0,66	0,7	2,047	66,613	0,045
Koef. dobne ovisnosti 2022	0,69	0,68	-0,619	67,199	0,538
Staro 22 (%)	0,62	0,63	0,42	61,5	0,676
Trend starih	0,65	0,65	-0,831	78,869	0,409
Starost	0,68	0,68	0,046	63,593	0,964
Spolni balans	0,69	0,69	0,11	138,818	0,912

Od ukupno 16 demografskih indikatora koji čine kompozitni demografski indeks, pograničje bilježi slabije vrijednosti u odnosu na nepograničje u dva slučaja – prosjeak nataliteta i trend mladih stanovnika. Označene vrijednosti u tablici 41 su vrijednosti pokazatelja za koje je pronađena značajna statistička razlika u odnosu pograničje-nepograničje. Prosječne vrijednosti nataliteta za razdoblje od 2015 do 2022. su značajno niže u pograničnim općinama u odnosu na nepogranične ($t=2,534$; $p=0,022$). Niske vrijednosti nataliteta su jedno od obilježja demografske slike Bosne i Hercegovine, a ovim su testom dokazani dispariteti na razini istraživanih kategorija. Isti slučaj je i s pokazateljem trenda mladog stanovništva ($t=2,047$; $p=0,045$). Smanjenje udjela mladih, kao jedna od izravnih posljedica opadajućeg nataliteta i izraženog demografskog starenja, značajnije je izraženo u pograničnim općinama. Iako na razini ostalih demografskih pokazatelja (Tablica 42) nije utvrđena statistički značajna razlika, ovakav trend može se smatrati izuzetno važnim rezultatom. Isto ne vrijedi za prosjeak nataliteta i trend mladog stanovništva, čiji su negativni trendovi ipak izraženiji u pograničnim

područjima. Ova spoznaja ima veliku važnost za demografske procjene u pograničju, s obzirom na to da natalitet i mlado stanovništvo čine demografsku bazu i osnovni demografski resurs od kojeg izravno i neizravno ovise sve strukture stanovništva (ekonomska, obrazovna itd.). Uočeni trendovi mogli bi pokrenuti tzv. domino efekt demografskih promjena, što bi potencijalno ubrzalo produbljivanje negativnih demografskih procesa u pograničnim područjima u odnosu na nepogranična.

Pojedinačna analiza sastavnica socioekonomskog indeksa pokazala je statističku značajnost na razini više indikatora, od kojih se ističu samo dva po kojima je pograničje značajno slabije u odnosu na nepograničje. Riječ je o broju poslovnih subjekata u najrecentnijem razdoblju (2022) ($t=2,209$; $p=0,03$), trendu promjene plaća ($t=2,374$; $p=0,021$) te broja poslovnih subjekata ($t=2,539$; $p=0,013$). Analiza prosječnih vrijednosti kompozitnog socioekonomskog indeksa (Tablica 43) pokazuje da broj poslovnih subjekata brže raste u nepograničnim općinama, što je dodatno potvrđeno inferencijalnim testovima. Ovi rezultati ukazuju na slabiju ekonomsku izvedbu pograničnih općina, gdje se broj poslovnih subjekata povećava sporije i općenito ih je manje u usporedbi s nepograničnim područjima.

Tablica 43. Rezultati t -testa za pojedinačne socioekonomske pokazatelje

Socioekonomski indikatori	Pograničje	Nepograničje	t	Df	p
VSS (%)	0,59	0,54	-1,536	97,645	0,128
Komp. pismenost (%)	0,58	0,57	-0,599	114,449	0,55
Nepismeni	0,76	0,65	-2,492	71,434	0,015
Zaposleni 2022 (%)	0,62	0,61	-0,4	77,879	0,69
Nezaposleni (%)	0,58	0,59	0,156	109,642	0,89
Udio zaposlenih žena 2022	0,78	0,72	-3,674	88,66	0,001
Zaposleni u I sektoru 2013	0,69	0,85	1,702	110,051	0,092
Zaposleni u III sektoru 2013	0,67	0,63	-2,073	82,38	0,041
Udio umirovljenika 22	0,67	0,51	-2,673	44,164	0,011
Trend umirovljenika (%) 13-22	0,86	0,7	-2,427	41,407	0,02
Prosjek mirovine 2023	0,7	0,67	-1,568	138,313	0,119
Neto plaća 2022	0,68	0,69	0,835	54,372	0,408
Trend plaća	0,66	0,71	2,374	64,222	0,021
Poslovni s. 22	0,55	0,65	2,209	83,158	0,03
PS trend 13-22	0,58	0,67	2,539	86,15	0,013
Urbano (%)	0,54	0,47	-1,272	76,359	0,207
Učenci/1000 21/22	0,59	0,64	1,697	75,691	0,094

UOŠ trend 13-22	0,62	0,65	1,348	83,655	0,181
OŠ/10001	0,79	0,82	0,526	34,087	0,6
Trend OŠ 13-22	0,68	0,69	1,182	80,013	0,241
USŠ/1000 21/22	0,58	0,53	-1,019	88,076	0,311
Trend USŠ 13-22	0,72	0,64	-2,454	114,881	0,016
Nastavnici/1001	0,64	0,68	1,523	116,176	0,13
Obradeno (%)	0,57	0,63	1,054	70,229	0,295
Veličina domaćinstva 2013	0,73	0,69	-3,275	55,258	0,002

Neki rezultati ukazuju na određene proturječnosti. Na primjer, zanimljivo je da pokazatelji poput udjela nepismenih, prikazanih u tablici 42 ($t=-2,492$; $p=0,015$), zaposlenosti žena ($t=-3,674$; $p=0,000$), udjela umirovljenika ($t=-2,673$; $p=0,011$), trenda učenika srednjih škola ($t=-2,454$; $p=0,016$) i veličine domaćinstava ($t=-3,275$; $p=0,002$) bilježe negativne vrijednosti t-testa. To znači da, prema ovim pokazateljima, pogranične općine, i deskriptivno i inferencijalno, statistički stoje bolje u odnosu na nepogranične općine. Razlozi ovakvih rezultata mogu se pripisati prvenstveno statističkoj bazi, kao i činjenici da različiti oblici prekograničnih procesa mogu utjecati na kvantitativne vrijednosti određenih pokazatelja (npr. trend učenika srednjih škola, udio zaposlenih žena itd.). Relativno povoljnije vrijednosti vitalnijih pograničnih općina, poput onih u Bosanskoj krajini, mogu utjecati na vrijednosti trenda i udjela umirovljenika. Veličina domaćinstava je kao pokazatelj znatno povoljnija u pograničju (0,73) u usporedbi s nepograničjem (0,69), na što dominantno utječu poljoprivredne općine u sjevernom pograničnom sektoru prema RH. Veličina domaćinstava predstavlja značajan pokazatelj socioekonomskih procesa u nekom području i prvenstveno je povezana s tipom privredne aktivnosti – veća domaćinstva često se uočavaju u poljoprivrednim krajevima (Wertheimer-Baletić, 1999).

Indikatori poput zaposlenosti (ukupne i po odabranim sektorima), pokazatelji primarnog i sekundarnog obrazovanja (osim trenda učenika srednjih škola) te stupanj obrađenog zemljišta, nisu pokazali značajne razlike između pograničnih i nepograničnih općina, što je potvrđeno rezultatima t-testa. Slični zaključci proizlaze i iz neparametarskog hi-kvadrat testa, koji je dodatno ispitao značajnost razlika u navedenim indikatorima (pojedinačnim i kompozitnim), koristeći frekvencijsku analizu kategoričkih varijabli (odnos broja općina u pograničju i nepograničju koje su ispod ili iznad državnog prosjeka) (Tablica 44).

Tablica 44. Rezultati t -testa za kompozitne vrijednosti indeksa u hi-kvadrat testiranju

Indikatori	Pograničje	Nepograničje	T test	df	p
Demografski indeks	0,664	0,677	0,727	76,998	0,469
Socioekonomski indeks	0,658	0,648	-0,788	98,917	0,433

Razlika između sumarnih, odnosno kompozitnih vrijednosti demografskog i socioekonomskog indeksa ispitana je upotrebom t-testa. Nepostojanje značajne statističke razlike između pograničja i nepograničja, kako za demografski ($t=0,727$; $p=0,469$), tako i za socioekonomski indeks ($t=-0,788$; $p=0,433$), potvrđeno je i na razini neparametarskog testa (Tablica 45). Prosjek vrijednosti demografskog indeksa za pograničje i nepograničje je vrlo sličan (pograničje 0,644; nepograničje 0,677), a od ukupnog broja analiziranih indikatora uočena je, odnosno u odnosu na t-test uglavnom potvrđena, značajna statistička razlika za prosjek nataliteta i trend mladog stanovništva.

Tablica 45. Rezultati hi-kvadrat testa (χ^2) za pojedinačne demografske pokazatelje;

Demografski indikatori	χ^2	p	P- IP	NP - IP	Phi	Cramers V
Index promjene (91-13)	1,697	0,193	19,0	41,0	0,193	0,193
Index promjene (13-22)	1,718	0,190	10,0	41,0	0,190	0,190
Udio naselja sa povećanjem	0,004	0,952	16,0	46,0	0,952	0,952
Gustoća naseljenosti	0,129	0,719	16,0	49,0	0,719	0,719
N (prosjeak)	6,113	0,013	9,0	50,0	0,013	0,013
N (trend)	1,082	0,287	22,0	52,0	0,298	0,298
M (prosjeak)	0,225	0,636	17,0	53,0	0,636	0,636
M (trend)	0,119	0,73	21,0	63,0	0,730	0,730
VI (prosjeak)	5,535	0,019	6,0	39,0	0,019	0,019
Mlado 22 (%)	3,34	0,068	5,0	30,0	0,068	0,068
Trend mladih 13-22	5,561	0,018	15,0	66,0	0,018	0,018
Koef. dobne ovisnosti 2022	0,225	0,636	17,0	53,0	0,636	0,636
Staro 22 (%)	2,414	0,120	7,0	34,0	0,120	0,120
Trend starih	0,044	0,833	8,0	21,0	0,833	0,833
Starost	1,462	0,227	11,0	43,0	0,227	0,227
Spolni balans	1,270	0,260	23,0	54,0	0,260	0,260

SPSS 26 (χ^2 - vrijednost hi-kvadrat testa; p- vrijednost signifikantnosti; P – IP: broj općina u pograničju iznad prosjeka; NP – IP: broj općina u nepograničju iznad prosjeka; Phi – vrijednost Phi koeficijenta i Cramers V – vrijednost koeficijenta);

Uz rezultate hi-kvadrat testa i p-vrijednosti, analizirani su i Phi i Cramerov V testovi (Tablica 45) s ciljem procjene jačine povezanosti između ispitivanih varijabli. Neparametarski hi-kvadrat test identificirao je statistički značajne razlike u prosječnim vrijednostima nataliteta ($hi=6,113$; $p=0,013$) i trenda mladog stanovništva ($hi=5,561$; $p=0,018$) između pograničnih i nepograničnih općina. Ovi rezultati ukazuju na nepovoljnije demografske karakteristike pograničnih općina u odnosu na nepogranične u navedenim indikatorima. Značajna je važnost potvrde, odnosno rezultata oba statistička testa za tumačenje demografskih trendova u pograničnom sektoru. Uz navedena dva indikatora, statistička značajnost je pronađena i na razini vitalnog indeksa ($hi=5,535$; $p=0,019$), koji predstavlja odnos rođenih i umrlih. Homogenizacija demografskog starenja na razini države je posebno izražena u recentnom razdoblju, zbog čega i nisu uočene statistički značajne razlike na razini ispitivanih kategorija. Međutim izraženije opadanje nataliteta u pograničju upućuje na slabiju bazu vitalnog indeksa. Nešto više od dva posto pograničnih općina bilježi veću vrijednost ovog pokazatelja od državnog prosjeka, dok je takav udio u nepograničju osjetno veći (više od trećine općina).

Za razliku od demografskog indeksa, pojedinačna analiza socioekonomskih indikatora ukazuje na prisutnost određenih razlika koje su potvrđene t-testom. Vrijednost kompozitnog socioekonomskog indeksa je deskriptivno gledano, generalno povoljnija u pograničnom sektoru. Međutim razlike na razini promatranih kategorija nisu značajne. Pojedinačni socioekonomski kriteriji su također podvrgnuti hi-kvadrat test analizi, pri čemu su rezultati na razini trenda poslovnih subjekata ($hi=7,611$; $p=0,006$) istovjetni s analizom utemeljenom na t-testu. Značajan gospodarski pokazatelj – broj poslovnih poduzeća (na kojima se temelji suvremeni razvoj lokalnih jedinica) pokazuje slabiji trend, odnosno manju stopa porasta u pograničju u odnosu na nepograničje, deskriptivno i inferencijalno. Manje od trećine pograničnih općina bilježi veću vrijednost trenda poslovnih subjekata u odnosu na državni prosjek, dok je u nepograničju takvih više od polovice. Posebno je potrebno naglasiti da, iako se generalno bilježi trend porasta poslovnih subjekata na razini skoro svake jedinice u analizi, gospodarski i razvojni centri, poput glavnog grada, Sarajeva, značajno podižu prosjek nepograničnim općinama. Na razini neparametarskog testa uočena je značajna statistička razlika između grupa određenih obrazovnih indikatora (Tablica 46). To se posebno odnosi na broj učenika osnovnih škola ($hi=4,785$; $p=0,029$) i broj nastavnika ($hi=6,116$, $p=0,013$). Ako se uzme u obzir da je natalitet indikator po kojem je pograničje značajno slabije od nepograničja, onda se opravdanim čini da on posljedično djeluje na smanjenje broja učenika. Refleksija demografskih trendova, poput starenja, emigracije i ukupne depopulacije, ima značajne implikacije na obrazovnu infrastrukturu, što se očituje kroz gašenje škola, smanjenje broja

razrednih odjeljenja i sl. Općine poput Bosanskog Grahova, kao i one u podrinjskom pograničnom sektoru, značajno doprinose ovim rezultatima. Analiza rezultata neparametarskog hi-kvadrat testa pružila je nove uvide, ukazujući na postojanje dispariteta u određenim obrazovnim pokazateljima između pograničnih i nepograničnih područja.

Tablica 46. Rezultati hi-kvadrat testa (χ^2) za pojedinačne socioekonomske pokazatelje;

Indikatori	χ^2	p	P - IP	NP – IP	Phi	Cramers V
VSS (%)	2,667	0,102	11,0	18,0	0,102	0,102
Komp. (%)	1,720	0,190	2,0	14,0	0,190	0,190
Nepismeni	6,071	0,014	22,0	38,0	0,014	0,014
Zaposleni 2022 %	0,032	0,859	5,0	13,0	0,859	0,859
Nezaposleni (%)	0,916	0,338	9,0	18,0	0,338	0,338
Udio zaposlenih žena 2022	5,312	0,021	32,0	70,0	0,021	0,021
Zaposleni u I sektoru 2013	2,565	0,109	12,0	50,0	0,109	0,109
Zaposleni u III sektoru 2013	3,730	0,053	17,0	30,0	0,053	0,053
Udio umirovljenika 22	6,672	0,010	12,0	14,0	0,010	0,010
Trend umirovljenika (%) 13-22	1,782	0,001	21,0	27,0	0,001	0,0
Prosjeak mirovine 2023	0,429	0,512	21,0	66,0	0,512	0,512
Neto plaće 2022	0,002	0,967	16,0	45,0	0,967	0,967
Plaće trend	2,961	0,085	14,0	57,0	0,085	0,085
Poslovni s. 22	2,977	0,084	8,0	39,0	0,084	0,084
PS trend 13-22	7,611	0,006	10,0	56,0	0,006	0,006
Urbano (%)	0,620	0,431	12,0	27,0	0,431	0,431
Učenici/1000 21/22	4,785	0,029	9,0	47,0	0,029	0,029
UOŠ trend 13-22	1,254	0,263	9,0	36,0	0,263	0,263
OŠ/1000	0,832	0,362	26,0	65,0	0,362	0,362
Trend OŠ 13-22	4,209	0,040	18,0	71,0	0,040	0,040
USŠ/1000 21/22	0,110	0,741	12,0	31,0	0,741	0,741
Trend USŠ 13-22	4,505	0,034	23,0	44,0	0,034	0,034
Nastavnici/1000	6,116	0,013	11,0	56,0	0,013	0,013
Obrađeno (%)	2,559	0,110	11,0	47,0	0,110	0,110
Veličina domaćinstva 2013	6,095	0,014	27,0	52,0	0,014	0,0

Kada je riječ o pokazateljima koji su pokazali određenu statičku značajnost na razini ispitivanih grupa neparametarskim testom, ista je u potpunosti potvrđena i rezultatom t-testa. Udio nepismenih osoba ($hi=6,071$; $p=0,014$), zaposlenih žena ($hi=5,312$; $p=0,021$), udio

($h_i=6,672$; $p=0,010$) i trend umirovljenika ($h_i=11,782$; $p=0,001$) i trend učenika srednjih škola ($h_i=4,505$; $p=0,034$) su indikatori s boljim prosjekom vrijednosti u pograničju (Tablica 46). Posebno je zanimljiv trend umirovljenika zbog jačine veze i vrijednosti h_i -kvadrata, koji upućuje na izrazite razlike. Više od 50 % pograničnih općina bilježi povoljnije vrijednosti ovog pokazatelja (manji udio umirovljenika) u odnosu na državni standard, dok je u nepograničju takvih duplo manje (oko 25 %). Međutim, ovaj podatak ne mora nužno biti pozitivan socioekonomski pokazatelj, jer manji broj umirovljenika može ukazivati na nedostatak ekonomskih prilika u pograničnim područjima. To potencijalno dovodi do migracija radno sposobnog stanovništva, ostavljajući manji broj ljudi koji ostvaruju pravo na mirovinu u tim regijama. Ako su zdravstvene prilike i opći uvjeti života lošiji u pograničnim krajevima, to može upućivati i na kraći životni vijek stanovnika (što se ovim putem, zbog nedostupnosti podataka za općinske razine, ne može ispitati). Također, nedostatak socijalne infrastrukture, poput domova za starije osoba može utjecati na odluku preseljenja i u starijim godinama života. Veći udio zaposlenih žena i niži udio nepismenih, kao pokazatelji povoljnijih uvjeta u pograničju, mogu biti rezultat specifičnih lokalnih ekonomskih faktora, različitih mikrolokalnih inicijativa, politika i programa podrške.

Zaključno, na razini demografskog i socioekonomskog indeksa nisu utvrđene značajne statističke razlike između ispitivanih grupa, što je potvrđeno i parametarskim i neparametarskim testovima. Međutim, pojedinačne analize sastavnica kompozitnih pokazatelja ukazale su na postojanje određenih razlika između pograničnih i nepograničnih područja. Posebno se ističu pokazatelji poput nataliteta i trenda mladog stanovništva u okviru demografskih indikatora te trenda poslovnih subjekata među socioekonomskim kriterijima. Razlike su zabilježene i na razini neparametarskog testa za određene obrazovne pokazatelje. Suprotno očekivanjima, pogranična područja pokazuju povoljnije rezultate u kategorijama poput udjela nepismenih, zaposlenosti žena, broja umirovljenika, trenda umirovljenika i broja učenika srednjih škola.

4.2. Rezultati mezorazine istraživanja

4.2.1. Razlike u pograničnim sektorima prema G_{MAR-U}

Na mezorazini istraživanja, kako je ranije objašnjeno, pograničje je definirano kao prostorna jedinica analize, pri čemu obuhvaća 37 općina koje izlaze na granicu i ono je podijeljeno na tri glavna sektora prema susjednim državama (RH, Srbija i CG) te dodatna tri podsektora unutar bosanskohercegovačko-hrvatskog pograničnog područja (sjeverni, zapadni i južni podsektor).

U okviru ove razine istraživanja, s ciljem procjene heterogenosti pograničnih područja, analizirana je distribucija vrijednosti indeksa geografske marginalizacije (G_{MAR}) te klasifikacije prostora prema zonama marginalizacije. Rezultati deskriptivne statistike G_{MAR} -a (Tablica 47) omogućili su izdvajanje udjela klasa, pri čemu su nemarginalizirane (1 i 2) i marginalizirane klase (4 i 5) analizirane u kontekstu ukupne površine pograničnih sektora (RH, SR i CG) i podsektora (sjeverni RH, zapadni RH i južni RH).

Rezultati pokazuju da je sektor prema CG najviše pogođen marginalizacijom, s preko 60 % njegove površine klasificirane kao marginalizirane, pri čemu na tom području živi manje od pet posto ukupnog stanovništva sektora. Slično, u podsektorima graničnog područja prema RH, južni podsektor bilježi najnepovoljnije rezultate s više od 35 % marginalizirane površine, gdje obitava manje od četiri posto stanovništva. Ovi rezultati jasno ukazuju na regionalne disparitete unutar pograničnog pojasa i naglašavaju potrebu za daljnjim istraživanjem specifičnih čimbenika koji doprinose ovakvim obrascima.

Tablica 47. Udjeli nemaginaliziranih i marginaliziranih zona u ukupnoj površini pograničnih sektora i podsektora

Dimenzija	Pograničje RH (%)	Pograničje Srbija (%)	Pograničje CG(%)	Sjeverni RH (%)	Zapadni RH (%)	Južni RH (%)
Fizička	44,12		61,99	68,74		44,01
Administrativna		44,21	36,34		42,9	45,15
Obrazovna		27,48	80,08		46,94	62,68
Prometna	68,34		33,60	96,17		29,13
Zdravstvena	68,75		28,43	91,4		17,42
Ekonomska	42,07	58,24		77,94		69,31
Kulturna		26,93	73,97	39,92	60,07	
G_{MAR}	33,64		60,82	43,1		35,65
Broj stan. G_{MAR}	85,95		4,37	91,2		3,89

4.2.2. Razlike u pograničnim sektorima prema rezultatima inferencijalne statistike

Prethodna višekriterijska analiza bila je usmjerena na detektiranje različitih stupnjeva marginalizacije na teritoriju Bosne i Hercegovine, s ciljem izrade kompozitnog pokazatelja koji integrira socioekonomske i demografske prilike svih krajeva države. Primarni cilj ove analize bio je omogućiti usporedbu marginalizacije na razini pograničnih i nepograničnih područja, dok razlog kreiranja indeksa marginalizacije leži u potrebi za višedimenzionalnim pokazateljem koji obuhvaća širok raspon prostornih i neprostornih indikatora i može se interpretirati kao refleksija određenih socioekonomskih i demografskih nazadovanja.

S obzirom na to da se istraživanje temelji na geografskom pristupu, paralelno su kao komplementarna metoda provedene analize službenih statističkih podataka neprostornih indikatora. Cilj ovih analiza bio je derivirati pokazatelje koji omogućuju procjenu stupnja heterogenosti pograničnih područja. Kao rezultat toga, razvijeni su demografski i socioekonomski indeksi koji su podvrgnuti različitim inferencijalnim statističkim testovima (parametarskim i neparametarskim) radi ispitivanja potencijalnih razlika i specifičnosti između prostornih jedinica.

Od parametarskih testova odabrana je ANOVA, test analize varijance koji se koristi u slučaju kada se ispituje postojanje statističke značajnosti između dvije ili više grupa (u ovom slučaju radi se o pet grupa). Kao neparametarski test, odabran je Kruskal-Wallisov test koji radi na principu rangiranja vrijednosti elemenata u grupi, s obzirom na to da nisu ispunjeni statistički preduvjeti za provođenje hi-kvadrat testa (korištenog u ranijim analizama za ispitivanje značajnosti razlika na relaciji pograničje - nepograničje). Provedeni su post-hoc testovi za svaku od spomenutih metoda (Tukeyev test značajnih razlika (HSD) – u nastavku Tukey HSD test za ANOVU i parno uspoređivanje za Kruskal-Wallis test) kao neophodan dodatak s ciljem dobivanja uvida u kojim grupama i po kojim parametrima je pronađena značajna statistička razlika. Tabelarno su prikazani rezultata testova, posebno za demografski i socioekonomski kompozitni indeks i njihove sastavnice.

Na razini deskriptivne statistike (Tablica 48) uočene su međusektorske razlike, gdje se prvi sektor (zapadni podsektor prema RH) posebno ističe po povoljnosti demografskih, a treći sektor (južni podsektor prema RH) po povoljnosti socioekonomskih parametara. Najslabiju vrijednost kompozitnog demografskog indeksa ima pogranični sektor s CG, dok je sektor na granici sa Srbijom specifičan po izraženo slabim socioekonomskim parametrima.

Tablica 48. Srednje parametarske vrijednosti demografskog indeksa (kompozitno i pojedinačno) prema izdvojenim pograničnim sektorima;

Indikatori i sektori	1	2	3	4	5
Demografski indeks	0,76	0,63	0,70	0,64	0,62
Index promjene (91-13)	0,73	0,65	0,80	0,60	0,64
Index promjene (13-22)	0,70	0,66	0,69	0,65	0,67
Udio naselja sa povećanjem	0,93	0,33	1,12	0,57	0,41
Gustoća	0,93	0,79	0,47	0,65	0,25
N (prosjek)	0,69	0,55	0,44	0,55	0,71
N (trend)	0,56	0,74	0,84	0,74	0,71
M (prosjek)	0,86	0,60	0,97	0,72	0,60
M (trend)	0,76	0,70	1,00	0,72	0,69
VI (prosjek)	0,84	0,46	0,51	0,56	0,60
Mlado 22 (%)	0,70	0,57	0,52	0,57	0,65
Trend mladih 13-22	0,66	0,68	0,59	0,67	0,76
Koef. dobne ovisnosti 2022	0,80	0,69	0,68	0,67	0,61
Staro 22 (%)	0,84	0,59	0,58	0,58	0,56
Trend starih	0,64	0,67	0,67	0,60	0,68
Starost	0,75	0,67	0,67	0,68	0,66
Spolni balans	0,70	0,69	0,69	0,70	0,70

(1 – zapadni sektor – RH; 2 – sjeverni sektor – RH; 3 – južni sektor – RH; 4 – istočni sektor – RS; 5 – jugoistočni sektor – CG);

Kod socioekonomskih indikatora također je moguće uočiti relativne razlike između pojedinih sektora (Tablica 48). Kompozitni socioekonomski indeks bilježi najveću vrijednost u hercegovačkom sektoru (južni podsektor prema RH) za razliku od istočnog sektora, koji bilježi suprotan trend. Komparativna analiza pojedinačnih parametara oslanja se na deskriptivnu statistiku kao osnovu za provedbu parametarskih i neparametarskih testova, dok istovremeno doprinosi boljem razumijevanju dobivenih rezultata.

Tablica 49. Srednje parametarske vrijednosti socioekonomskog indeksa (kompozitno i pojedinačno) prema izdvojenim pograničnim sektorima;

Indikatori	1	2	3	4	5
Socioekonomski indeks	0,67	0,64	0,72	0,61	0,65
VSS (%)	0,45	0,49	0,74	0,57	0,70
Komp, (%)	0,59	0,56	0,61	0,56	0,61
Nepismeni	0,59	0,73	0,90	0,59	1,0
Zaposleni 2022 %	0,61	0,63	0,60	0,62	0,61
Nezaposleni (%)	0,60	0,62	0,64	0,52	0,45
Udio zaposlenih žena 2022	0,76	0,82	0,77	0,76	0,73
Zaposleni u I sektoru 2013	0,64	0,53	1,03	0,45	0,77
Zaposleni u III sektoru 2013	0,63	0,65	0,77	0,61	0,66
Udio umirovljenika 22	0,84	0,59	0,89	0,59	0,38
Trend umirovljenika (%) 13-22	0,82	0,76	1,25	0,75	0,61
Prosjeak mirovine 2023	0,71	0,69	0,76	0,7	0,67
Neto plaće 2022	0,74	0,67	0,68	0,61	0,72
Plaće trend	0,74	0,71	0,62	0,58	0,66
Poslovni subjekti 22	0,61	0,50	0,79	0,36	0,39
PS trend 13-22	0,77	0,51	0,73	0,44	0,45
Urbano (%)	0,46	0,50	0,43	0,54	0,91
Učenci/1000 21/22	0,67	0,57	0,52	0,57	0,69
UOŠ trend 13-22	0,59	0,60	0,64	0,64	0,65
OŠ/10001	0,78	0,78	0,82	0,80	0,75
Trend OŠ 13-22	0,69	0,69	0,69	0,66	0,67
USŠ/1000 21/22	0,63	0,55	0,45	0,62	0,80
Trend USŠ 13-22	0,63	0,69	0,77	0,75	0,75
Nastavnici/1000	0,63	0,62	0,59	0,66	0,74
Obrađeno (%)	0,67	0,76	0,47	0,50	0,26
Veličina domaćinstva 2013	0,79	0,70	0,77	0,71	0,70

(1 – zapadni sektor – RH; 2 – sjeverni sektor – RH; 3 – južni sektor – RH; 4 – istočni sektor – RS; 5 – jugoistočni sektor – CG);

Na osnovu vrijednosti navedenih parametara provedena je analiza varijance (ANOVA) kako bi se ispitalo postoji li statistički značajna razlika demografskog indeksa između pet grupa pograničnih općina. Vrijednost F u tablici 50 ukazuje na omjer varijance između grupa u odnosu na varijancu unutar grupa. Viša F -vrijednost sugerira veću razliku između grupa u odnosu na

varijacije unutar grupa. Na osnovu p vrijednosti ($p=0,025$) uočeno je da postoji statistički značajna razlika između grupa pograničnih općina u pogledu demografskog indeksa.

Tablica 50. Rezultati ANOVA testa za demografske parametre (kompozitni i individualni);

Indikatori	F	p
Demografski indeks	3,224	0,025
Index promjene (91-13)	1,941	0,128
Index promjene (13-22)	5,339	0,002
Udio naselja sa povećanjem	4,028	0,009
Gustoća	4,629	0,005
N (prosjeak)	2,947	0,035
N (trend)	2,635	0,052
M (prosjeak)	2,194	0,092
M (trend)	1,972	0,123
VI (prosjeak)	4,696	0,004
Mlado 22 (%)	3,227	0,025
Trend mladih 13-22	3,094	0,029
Koef, dobne ovisnosti 2022	3,710	0,014
Staro 22 (%)	9,158	0,000
Trend starih	4,626	0,005
Starost	7,521	0,000
Spolni balans	0,400	0,807

Izvor: SPSS 26.1.

Promatrajući pojedinačne sastavnice kompozitnog indeksa (Tablica 50), može se zaključiti da gotovo 70 % njih pokazuje statističku značajnost, odnosno da predstavljaju čimbenike po kojima se promatrane grupe značajno razlikuju. To su pokazatelji poput najrecentnijeg indeksa promjene broja stanovnika ($F=5,339$; $p=0,002$), udjela naselja s povećanjem broja stanovnika ($F=4,028$; $p=0,009$) i gustoće naseljenosti ($F=4,629$; $p=0,005$). Od pokazatelja vitalne statistike, statistički je značajan jedino prosjeak nataliteta ($F=4,947$; $p=0,035$) i vitalni indeks ($F=4,696$; $p=0,004$), koji su se pokazali značajnim i u ispitivanju razlika na razini pograničje - nepograničje. Pored navedenih i svi pokazatelji dobne strukture, od kojih se po jačini veze posebno ističu udio starih stanovnika ($F=9,158$; $p=0,000$) i prosječna starost ($F=7,521$; $p=0,000$), su sa statistički značajnim razlikama gledajući s međusektorskog komparativnog aspekta.

Vrijednost F kod socioekonomskog kompozitnog indeksa u tablici 51 ($F=7,296$) ukazuje na značajne razlike između grupa ($p=0,000$). Od ukupno 25 sastavnica ovog indeksa, njih skoro 50 % predstavljaju značajan čimbenik međusektorske diverzifikacije. Komparativno gledajući, prema relativnom udjelu indikatora, demografski su parametri značajniji čimbenik razlika između spomenutih grupa. Od socioekonomskih pokazatelja, posebno se po razini značajnosti izdvajaju udio visokoobrazovanog stanovništva ($F=11,353$; $p=0,000$), poslovni subjekti ($F=9,327$; $p=0,000$), od kojih naročito trend ($F=17,251$; $p=0,000$). Nešto slabije p vrijednosti pokazuju podaci o broju zaposlenih ukupno i po sektorima te pokazatelji o umirovljenicima, obrađenom zemljištu, veličini domaćinstva i udjelu nepismenih.

Tablica 51. Rezultati ANOVA testa za socioekonomske parametre (kompozitni i individualni);

Indikatori	F	p
Socioekonomski indeks	7,296	0,000
VSS (%)	11,353	0,000
Komp. pismenost (%)	0,920	0,465
Nepismeni (%)	6,514	0,001
Zaposleni 2022 %	0,229	0,92
Nezaposleni (%)	2,022	0,115
Udio zaposlenih žena 2022	2,010	0,117
Zaposleni u I sektoru 2013	3,355	0,021
Zaposleni u III sektoru 2013	9,922	0,011
Udio umirovljenika 22	3,086	0,029
Trend umirovljenici (%) 13-22	3,331	0,022
Prosjek mirovine 2023	2,257	0,085
Neto plaće 2022	1,985	0,121
Plaće trend	2,675	0,050
Poslovni s. 22	9,327	0,000
PS trend 13-22	17,251	0,000
Urbano (%)	3,108	0,029
Učenici/1000 21/22	1,735	0,167
UOŠ trend 13-22	0,604	0,662
OŠ/1000	0,154	0,960
Trend OŠ 13-22	0,456	0,768
USŠ/1000 21/22	2,483	0,063
Trend USŠ 12-22	1,301	0,291

Nastavnici/1000	1,309	0,288
Obrađeno (%)	4,644	0,005
Veličina domaćinstva 2013	3,559	0,016

Izvor: SPSS 26.1.

Neparametarski Kruskal-Wallisov test, koji se temelji na rangiranju vrijednosti za svaki element unutar grupe, potvrdio je rezultate parametarskog testa, ukazujući na postojanje značajnih statističkih razlika na razini oba kompozitna indeksa (demografski i socioekonomski). Na parametarskoj individualnoj razini, skoro svi demografski pokazatelji (Tablica 52) pokazali su određen stupanj statističke značajnosti, odnosno vrijednosti neparametarskog testa za 13 od 16 indikatora predstavljaju temelj po kojima se sektori u nekom obliku međusobno razlikuju. Ta značajnost, baš kao i kod rezultata ANOVA testa nije pronađena kod indeksa promjene za međupopisni period (1991-2013), trenda mortaliteta i spolnog balansa. Uočeno je da se značajnost kod većeg broja parametara lakše dokazala primjenom neparametarskog testa, pri čemu će post-hoc testovi dodatno razjasniti i preciznije utvrditi razlike među grupama.

Tablica 52. Rezultati Kruskal-Wallisovog testa (H) za demografski indeks (kompozitno i pojedinačne vrijednosti);

Indikatori	H-vrijednost	p
Demografski indeks	10,701	0,030
Index promjene (91-13)	8,301	0,081
Index promjene (13-22)	16,224	0,003
Udio naselja sa povećanjem	12,005	0,017
Gustoća	14,865	0,005
N (prosjek)	10,655	0,031
N (trend)	9,752	0,045
M (prosjek)	17,541	0,002
M (trend)	2,263	0,688
VI (prosjek)	14,179	0,007
Mlado 22 (%)	10,829	0,029
Trend mladih 13-22	11,144	0,025
Koef, dobne ovisnosti 2022	12,940	0,012
Staro 22 (%)	12,604	0,013
Trend starih	11,598	0,021
Starost	14,043	0,007

Spolni balans	1,829	0,767

Izvor: SPSS 26.1.

Gledajući socioekonomske pokazatelje pojedinačno, od ukupnog broja, Krusal-Wallis testom potvrđena je statistička značajnost u 12 pokazatelja, od kojih se rezultati za deset njih poklapaju s ANOVA testom. Neparametarski test je pokazao statističku značajnost u međusektorskim razlikama i u pokazateljima poput prosjeka mirovine ($h=9,697$) i učenika srednjih škola (Tablica 53).

Tablica 53. Rezultati Kruskal-Wallisovog testa (H) za socioekonomski indeks (kompozitno i pojedinačne vrijednosti);

Indikatori	H-vrijednost	p
Socioekonomski indeks	17,876	0,001
VSS (%)	21,092	0,000
Komp. (%)	4,791	0,309
Nepismeni	15,923	0,003
Zaposleni 2022 %	0,768	0,943
Nezaposleni (%)	8,898	0,064
Udio zaposlenih žena 2022	7,170	0,127
Zaposleni u I sektoru 2013	9,283	0,054
Zaposleni u III sektoru 2013	11,943	0,018
Udio umirovljenika 22	16,667	0,002
Trend umirovljenici (%) 13-22	15,774	0,003
Prosjek mirovine 2023	9,697	0,046
Neto plaća 2022	8,531	0,074
Plaće trend	11,510	0,021
Poslovni s. 22	20,403	0,000
PS trend 13-22	22,002	0,000
Urbano (%)	10,122	0,038
Učenici/1000 21/22	6,422	0,170
UOŠ trend 13-22	3,654	0,455
OŠ/10001	1,699	0,791
Trend OŠ 13-22	0,372	0,985
USŠ/1000 21/22	9,678	0,046
Trend USŠ 13-22	4,618	0,329
Nastavnici/1001	7,031	0,134

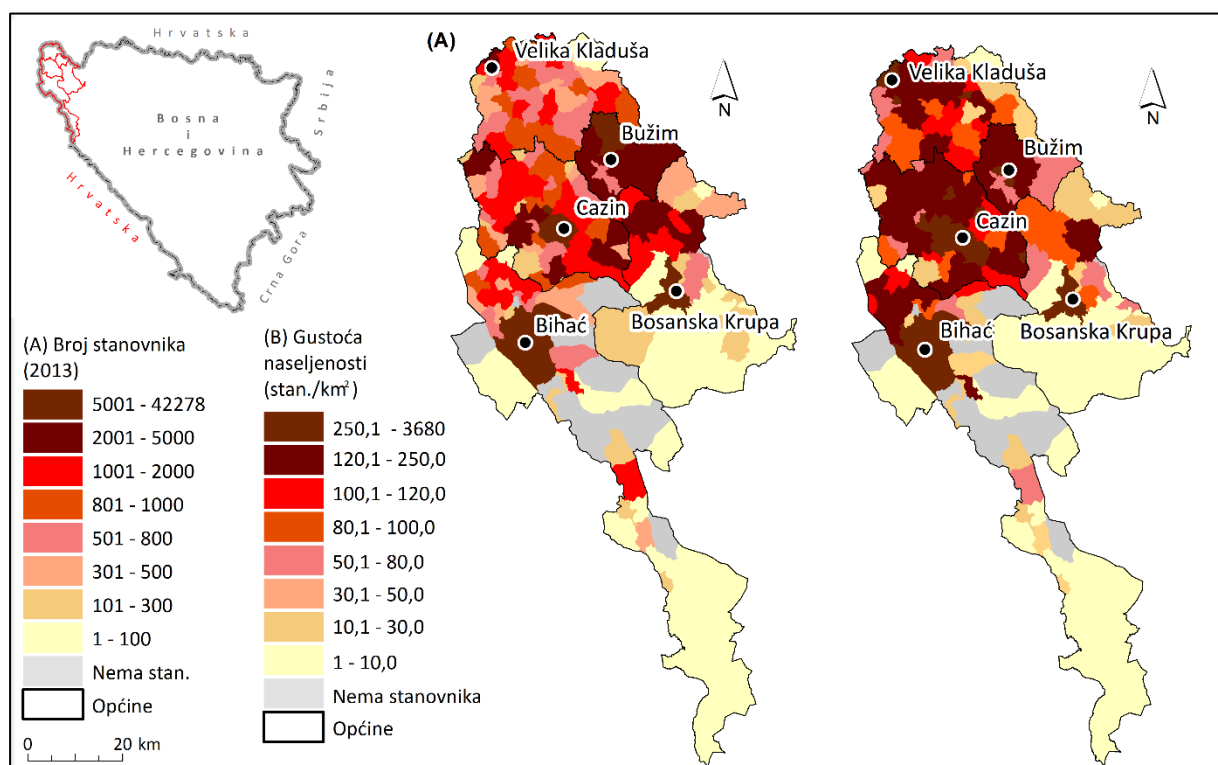
Obrađeno (%)	13,793	0,008
Veličina domaćinstva 2013	12,952	0,012

Izvor: SPSS 26.1.

S obzirom na to da vrijednosti dobivene ANOVA i Kruskal-Wallis testom za svaki pojedinačni pokazatelj pružaju ograničene informacije o međusektorskim vezama ukazujući samo na postojanje osnove za diverzifikaciju među sektorima, u nastavku su predstavljeni rezultati post-hoc analiza za svaki sektor zasebno. Sumarna tablica za svaki od sektora prikazuje vrijednosti Tukeyevog HSD testa (post-hoc za ANOVA test) i parnog uspoređivanja (post-hoc za Kruskal-Wallisov test) međusobno između sektora i to na razini onih pokazatelja gdje su pronađene određene statističke značajnosti.

4.2.2.1. Granični sektor prema RH - podsektor 1 (Zapad)

Zapadni podsektor na granici s RH čini pet općina koje prema aktualnom administrativno-teritorijalnom ustrojstvu pripadaju FBiH, odnosno Unsko-sanskom kantonu (Slika 51). Iste ove općine čine i jezgru bosanskohercegovačke vernakularne regije, koja se naziva Bosanska krajina.

Slika 51. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti zapadnog pograničnog sektora;

Ovaj pogranični sektor naslanja se na razvojno-pasivne krajeve/regije susjedne RH, poput Like, Korduna i Banije. Jedna od značajnijih odlika Bosanske krajine jeste njena izražena etnička homogenost (dominira bošnjačka etnička grupa). U pogledu na državni geometrijski centar, ali i društvenu jezgru države, općine ovog sektora su najudaljenije.

U demografskom komparativnom smislu, ova regija se odlikuje povoljnim parametrima, što se može vidjeti i po vrijednostima demografskog indeksa (Tablica 47), koji je veći u odnosu na ostale pogranične sektore. Njegova vrijednost je statistički značajno različita u odnosu na sjeverni sektor na granici prema RH. Prema rezultatima post-hoc testova (tablice 49 i 51) Bosanska krajina bilježi najpovoljnije vrijednosti u osam demografskih kriterija (indeks promjene 1991-2011/13, gustoća naseljenosti, vitalni indeks, udio mladog stanovništva, koeficijent dobne ovisnosti, udio starog stanovništva i spolni balans).

Prednost u visokom udjelu mladog stanovništva i relativno nižom prosječnom starosti u usporedbi s drugim pograničnim sektorima naročito dolazi do izražaja (Tablica 54). Posebno je značajno istaknuti prednost ove regije u vrijednostima vitalnog indeksa i indeksa promjene u najrecentnijem razdoblju – poslije posljednjeg popisa stanovništva (2013-2022). U kontekstu trenda nataliteta, značajno je lošiji u odnosu na druge sektore i podsektore, pa se da zaključiti da iako ima povoljne vrijednosti vitalne statistike, trend opadanja nataliteta je brži u odnosu na ostale promatrane krajeve. Ovakav negativan trend predstavlja potencijalnu prijetnju za budući demografski razvoj regije, s obzirom na to da pozitivni pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva čine temelj demografskog razvitka.

Tablica 54. Rezultati post-hoc testova (P- parametarski Tukey HDS test; NP – neparametarsko parno uspoređivanje) za zapadni pogranični podsektor;

Pokazatelji	Hrvatska - sjever		Hrvatska – jug		Srbija		Crna Gora	
	P	NP	P	NP	P	NP	P	NP
Demografski indeks	+							
Indeks promjene 91/13								
Indeks promjene 13/22	+	+			+	+		
Gustoća naseljenosti							+	+
Trend nataliteta			-					
Mortalitet		+						
Vitalni indeks	+	+	+					
Udio mladog stanovništva			+					
Koef. dobne ovisnosti							+	+

Udio starog stanovništva	+	+	+	+	+		+	
Prosječna starost	+	+	+		+		+	+
Visokoobrazovani (%)			-				-	-
Udio umirovljenika								+
Broj umirovljenika - trend								+
Nepismeni			-	-			-	-
Zaposlenost u III sektoru				-				
Neto plaće - trend						+		
Poslovni subjekti - trend	+	+			+	+	+	+

(+ - oznaka za prednost u vrijednostima određenih pokazatelja u odnosu na druge sektore; - -oznaka za slabije vrijednosti parametara u odnosu na druge sektore);

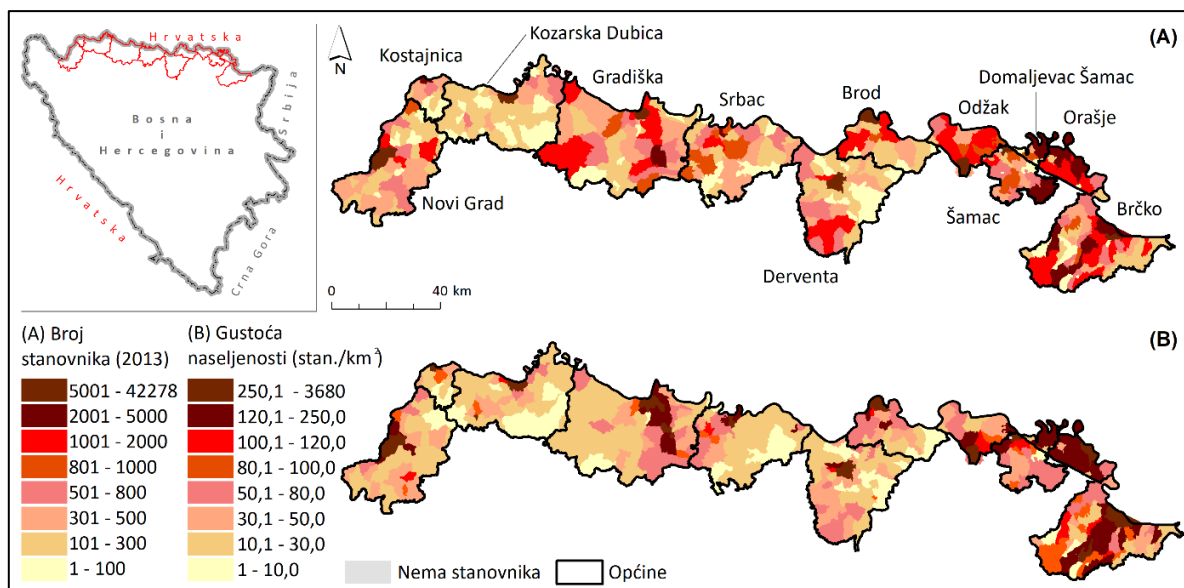
Socioekonomski parametri su manje povoljni u odnosu na ostale pogranične sektore, ali komparativno prednjače u iznosu neto plaća, trendu rasta plaća i poslovnih subjekata te veličine domaćinstava. Kada je riječ o obrazovnim pokazateljima, ovo područje 'prednjači' u broju nepismenih i ima najmanji udio visokoobrazovanog stanovništva. Istovremeno bilježi i najintenzivniji trend opadanja broja učenika osnovnih i srednjih škola.

Dakle, iako se zapadni pogranični sektor odlikuje relativno boljim demografskim pokazateljima u odnosu na preostala četiri sektora, zabrinjavajući je podatak brzoopadajućeg nataliteta i implikacija koje se već osjete u obrazovnoj strukturi odnosno u učeničkom kontingentu. Slabije socioekonomske prilike već utječu na određene demografske pokazatelje, za koje se predviđa da će u budućnosti značajno utjecati na demografske izvedbe regije.

4.2.2.2. Granični sektor prema RH - podsektor 2 (Sjever)

Sjeverni podsektor na granici s RH je ujedno najduži i sektor s najvećim brojem pograničnih općina – njih dvanaest (Slika 52).

Granica u ovom dijelu pograničja je u cijelosti hidrografskog karaktera. Inače cijeli krajnji sjever Bosne i Hercegovine tretira se kao izrazito poljoprivredni kraj, po čemu su općine ovog podsektora i poznate. Administrativno-teritorijalno, odlikuje se značajnom različitosti. Najveći broj općina (Šamac, Brod, Derventa, Srbac, Gradiška, Kozarska Dubica, Kostajnica, Novi Grad) pripada RS-u, dok općine Orašje, Domaljevac-Šamac i Odžak čine Posavski kanton, najmanji kanton u FBiH.

Slika 52. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti sjevernog pograničnog sektora;

Zbog komparabilno većeg uzorka broja članova u grupi, u ovom sektoru su rjeđi statistički ekstremi, međutim može se reći da ga obilježava generalno manja povoljnost demografskih i socioekonomskih parametara. To potvrđuju i vrijednosti demografskog indeksa na parametarskom nivou (Tablica 55) koji su statistički slabiji u odnosu na prethodni, zapadni podsektor, dok vrijednosti socioekonomskog indeksa na oba statistička nivoa ukazuju na slabiji status u odnosu na južni podsektor na granici s RH (Tablica 55). Pri tome nisu uočene velike, odnosno značajnije statističke razlike ovog područja u odnosu na istočni pogranični sektor (granica sa Srbijom).

Tablica 55. Rezultati post-hoc testova (P- parametarski Tukey HDS test; NP – neparametarsko parno uspoređivanje) za sjeverni pogranični podsektor;

Pokazatelji	Hrvatska -zapad		Hrvatska - jug		Srbija		Crna Gora	
	P	NP	P	NP	P	NP	P	NP
Demografski indeks	-							
Socioekonomski indeks			-	-				
Indeks promjene 13/22	-	-						
Gustoća nasljenosti							+	+
Rastuća naselja (%)			-	-				
Mortalitet		-		-				
Vitalni indeks	-	-						
Udio starog stanovništva	-	-						
Trend starih					+	+		
Prosječna starost	-	-						

Visokoobrazovani (%)			-	-			-	-
Udio umirovljenika								+
Broj umirovljenika - trend			-	-				
Nepismeni							-	
Zaposlenost u I sektoru			-					
Zaposlenost u III sektoru			-	-				
Poslovni subjekti-22			-					
Poslovni subjekti - trend	-	-	-	-				
Urbano stanovništvo (%)							-	
Veličina domaćinstva				-				
Obrađeno zemljište							+	

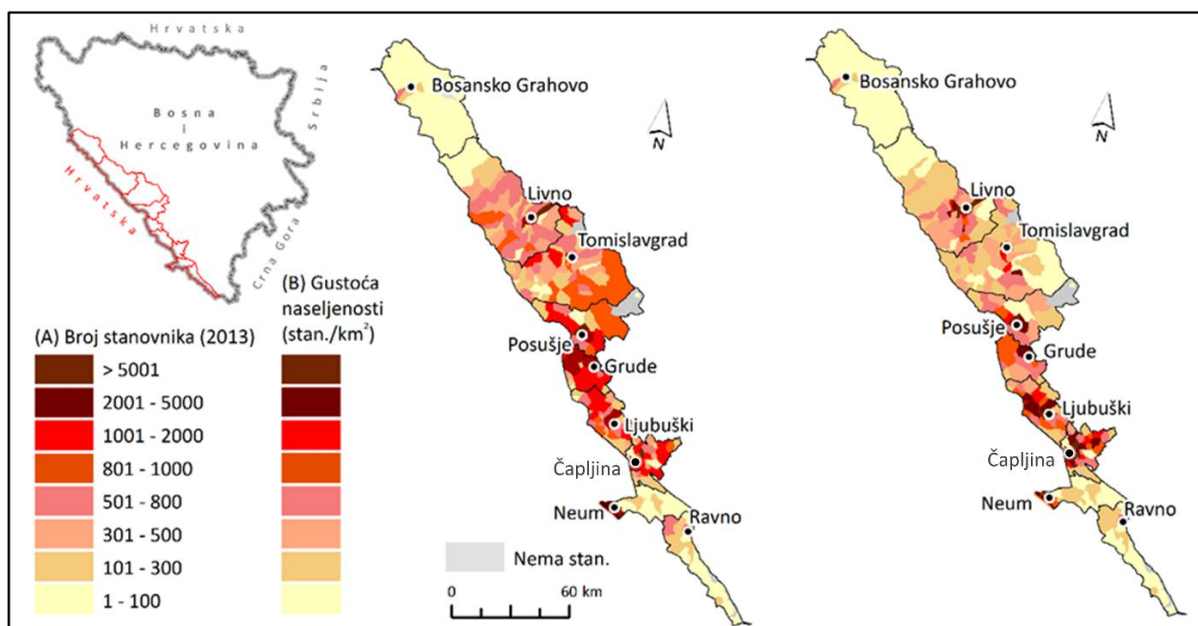
(+ - oznaka za prednost u vrijednostima određenih pokazatelja u odnosu na druge sektore; - -oznaka za slabije vrijednosti parametara u odnosu na druge sektore);

U kontekstu demografskih parametara, sjeverni podsektor ima najslabiji vitalni indeks te najmanji broj naselja s povećanjem broja stanovnika u posljednjem međupopisnom periodu. Međutim, značajno prednjači u udjelu ukupno zaposlenih i zaposlenosti žena te udjelu obrađenog zemljišta, što potvrđuje spomenutu izraženu poljoprivrednu funkciju ovog dijela države. Ipak kada se govori o socioekonomskim parametrima, uočljiv je značajno slabiji trend rasta poslovnih subjekata u odnosu na ostale sektore u FBiH – podsektori zapad i jug.

4.2.2.3. Granični sektor prema RH - podsektor 3 (Jug)

Južni podsektor s RH obuhvaća pogranične dijelove tri kantona – Hercegovačko-neretvanskog, Zapadnohercegovačkog i Kantona 10. Sastoji se od osam općina, koje se s druge strane granice uglavnom naslanjaju na hrvatske regije – Dalmacija i Dalmatinska zagora (Slika 53). U etničkoj strukturi sektora dominiraju Hrvati, koji imaju jake kulturne i povijesne veze s prekograničnim dijelovima susjedne Hrvatske. Poseban slučaj među spomenutih osam općina predstavljaju Ravno i Bosansko Grahovo, koje se izdvajaju kao *outlieri* u određenim pokazateljima. U slučaju Ravnog, prisutne su izražene statističke nedosljednosti, dok je Bosansko Grahovo obilježeno izrazito nepovoljnim demografskim stanjem. Ove općine mogu značajno utjecati na rezultate cjelokupnog sektora, stoga je važno njihove pojedinačne vrijednosti detaljno analizirati i uzeti u obzir prilikom interpretacije rezultata.

Kada se uzmu u obzir analizirani pokazatelji za cjelokupno područje, bitno je istaknuti da ovaj sektor ima znatno povoljnije socioekonomske pokazatelje u odnosu na ostale pogranične sektore (Tablica 56), dok je demografska povoljnost mješovitog karaktera.

Slika 53. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti južnog podsektora prema RH

Prednjači u odnosu na druge sektore u 11 socioekonomskih (udio visokoobrazovanih, nezaposlenih, zaposlenih u I i III sektoru, najpovoljniji udio i trend umirovljenika, najveći prosjek mirovina, poslovnih subjekata, učenika osnovnih škola te najslabiji trend kretanja srednjoškolaca, broja osnovnih škola i trend osnovnih škola) i pet demografskih pokazatelja (Tablica 49).

Tablica 56. Rezultati post-hoc testova (P- parametarski Tukey HDS test; NP – neparametarsko parno uspoređivanje) za južni podsektor;

Pokazatelji	Hrvatska zapad		Hrvatska sjever		Srbija		Crna Gora	
	P	NP	P	NP	P	NP	P	NP
Socioekonomski indeks			+	+	+			
Indeks promjene 91/13						+		
Indeks promjene 13/22					+			
Rastuća naselja (%)			+	+				
Natalitet prosjek							-	
Natalitet trend	+							
Mortalitet prosjek				+				
Vitalni indeks	-	-						
Udio starog stanovništva	-	-						
Udio mladog stanovništva	-	-						
Trend mladih							-	-
Trend starih					+	+		

Prosječna starost	-							
Visokoobrazovani (%)	+		+	+	+			
Udio umirovljenika							+	+
Broj umirovljenika - trend			+	+		+	+	+
Nepismeni	+	+			+	+		
Zaposlenost u I sektoru			+		+			
Zaposlenost u III sektoru		+	+	+	+	+		+
Poslovni subjekti-22			+	+	+	+	+	+
Poslovni subjekti - trend			+		+	+	+	
Urbano stanovništvo (%)							-	
Veličina domaćinstva				+				
USŠ							-	-

(+ - oznaka za prednost u vrijednostima određenih pokazatelja u odnosu na druge sektore; - -oznaka za slabije vrijednosti parametara u odnosu na druge sektore);

U kontekstu statističke značajnosti, posebno se ističe zaposlenost u tercijarnom sektoru, koja pokazuje značajne razlike u odnosu na ostale sektore. Osim toga, trend broja umirovljenika, trend rasta i ukupni broj poslovnih subjekata te udio visokoobrazovanog stanovništva ključni su parametri po kojima se ovaj sektor značajno razlikuje od ostalih.

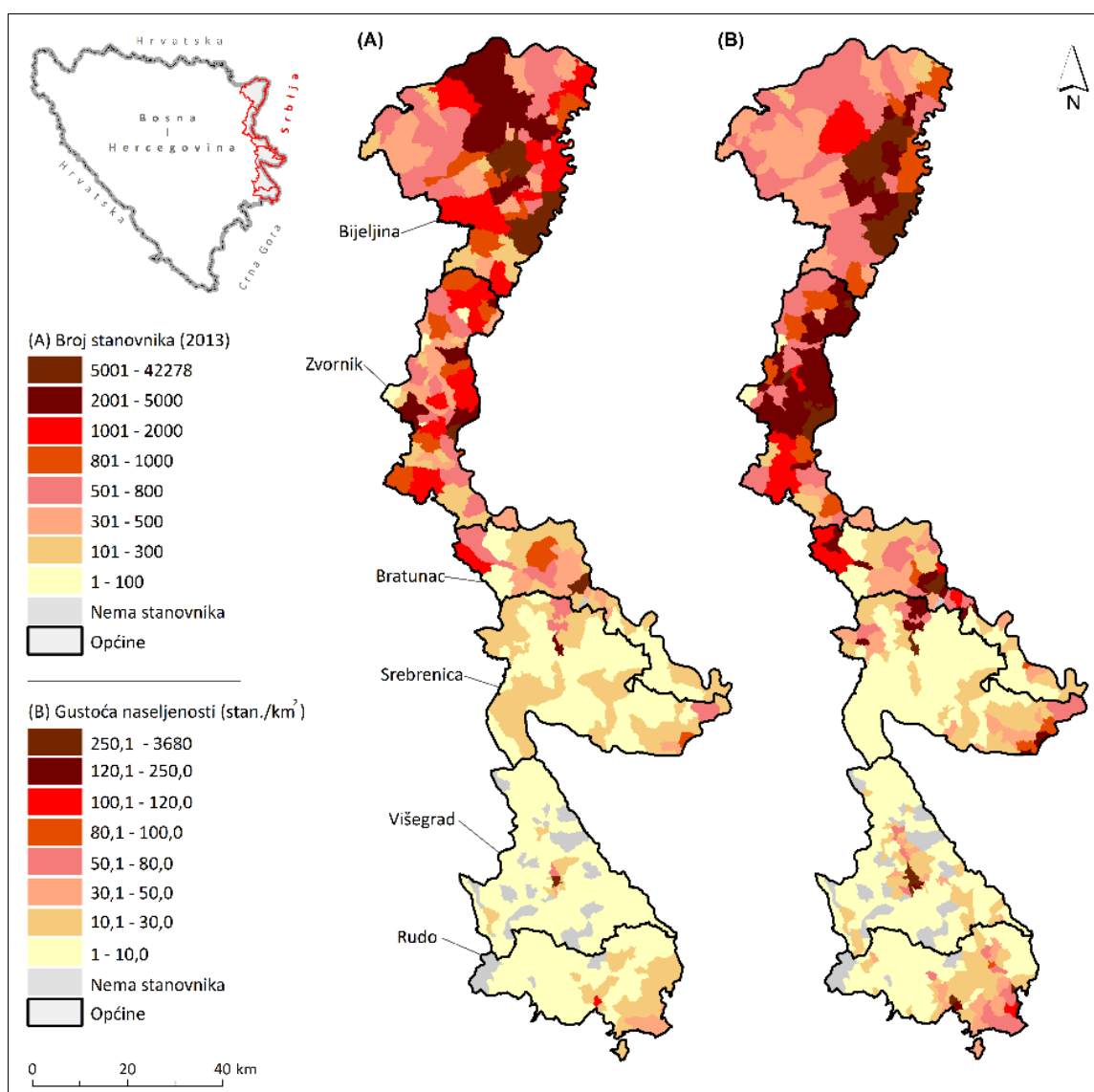
Indeks promjene broja stanovnika (1991-2013), udio rastućih naselja i udio nataliteta su također najpovoljniji u južnom sektoru, ali istovremeno rastuće stope mortaliteta i njegov trend utječu na vitalnu sliku područja. Tome doprinosi i najslabija vrijednost nataliteta u 2022. godini, što može biti rezultati prekograničnog statusa (mnoge porodilje rađaju u susjednim općinama s druge strane granice). Dobna struktura je recentnim procesima narušena u pogledu smanjenog udjela mladog stanovništva, što se odražava i na učenički kontingent (broj učenika osnovnih i srednjih škola kao i broj nastavnika, koji se smanjuju). Ovdje su vidljive određene nekonzistentnosti u rezultatima što se pripisuje pojavi fiktivne statistike, prepoznatoj prvenstveno u općini Ravno. Proturječnosti se, pored statističke baze, pripisuju i značajnim migracijama stanovništva, s obzirom na to da je granica u ovom sektoru najvećim djelom kako fizički tako i kulturno propusnija (simetričnost etničkog sastava stanovništvo s obje strane granice), o čemu svjedoče i brojni projekti prekogranične suradnje (URL 54).

4.2.2.4. Granični sektor prema Srbiji – istočni sektor

Istočni pogranični sektor na granici sa Srbijom obuhvaća šest općina/gradova koji su dio entiteta RS-a (Slika 54). Veći dio granične linije ovog područja je hidrografski i čini ga rijeka Drina, pa se cijela regija uz spomenuti prostor naziva Podrinje. Nešto specifičniji je slučaj

grada Bijeljine koji se svojim položajem, prirodnim i povijesno-društvenim obilježjima razlikuje od ostalih općina istočnog sektora.

Riječ je o području Bosne i Hercegovine koje je, posebno u demografskom smislu, značajno pogođeno ratnim stradanjima, uključujući ratne zločine na području Srebrenice i njene okoline, koje je međunarodni sud prepoznao i klasificirao kao genocid (Haines i Toom, 2014; Hoare, 2021). Poslijeratni povratak raseljenog stanovništva djelomično je ostvaren, omogućivši očuvanje određenog nivoa etničke raznolikosti. U etničkoj strukturi ovog sektora dominira srpska etnička skupina.

Slika 54. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti pograničnog sektora prema Srbiji

U komparativnom pogledu prema ostalim pograničnim sektorima, ovaj pokazuje najslabije vrijednosti indikatora, posebno izražene kod socioekonomskih pokazatelja (Tablica 57). To se odnosi na pokazatelje kao što su visok stupanj nepismenosti i slab trend u kretanju

broja poslovnih subjekata, koji bi mogli biti rezultati visoke zaposlenosti u poljoprivredi. Nepovoljan odnos ovog sektora u odnosu na ostale ogleda se u značajno niskom udjelu zaposlenih u tercijarnom sektoru i najnižem iznosu neto plaća. Funkcionalno se ovakvo stanje odražava na mrežu škola, koju dodatno pogoršava trend gašenja osnovnih škola. Izražene negativnosti odnose se i na demografsku skupinu podataka (Tablica 57).

Tablica 57. Rezultati post-hoc testova (P- parametarski Tukey HDS test; NP – neparametarsko parno uspoređivanje) za pogranični sektor prema Srbiji;

Pokazatelji	Hrvatska zapad		Hrvatska sjever		Hrvatska jug		Crna Gora	
	P	NP	P	NP	P	NP	P	NP
Socioekonomski indeks					-			
Indeks promjene 91/13						-		
Indeks promjene 13/22	-	-			-			
Udio starog stanovništva	-							
Trend starih			-	-	-	-	-	-
Prosječna starost	-							
Visokoobrazovani (%)					-			
Udio umirovljenika								+
Umirovljenici trend						-		
Nepismeni					-	-	-	-
Zaposlenost u I sektoru					-			
Zaposlenost u III sektoru					-	-		
Poslovni subjekti-22					-	-		
Poslovni subjekti - trend	-	-			-	-		
Neto plaće trend		-						

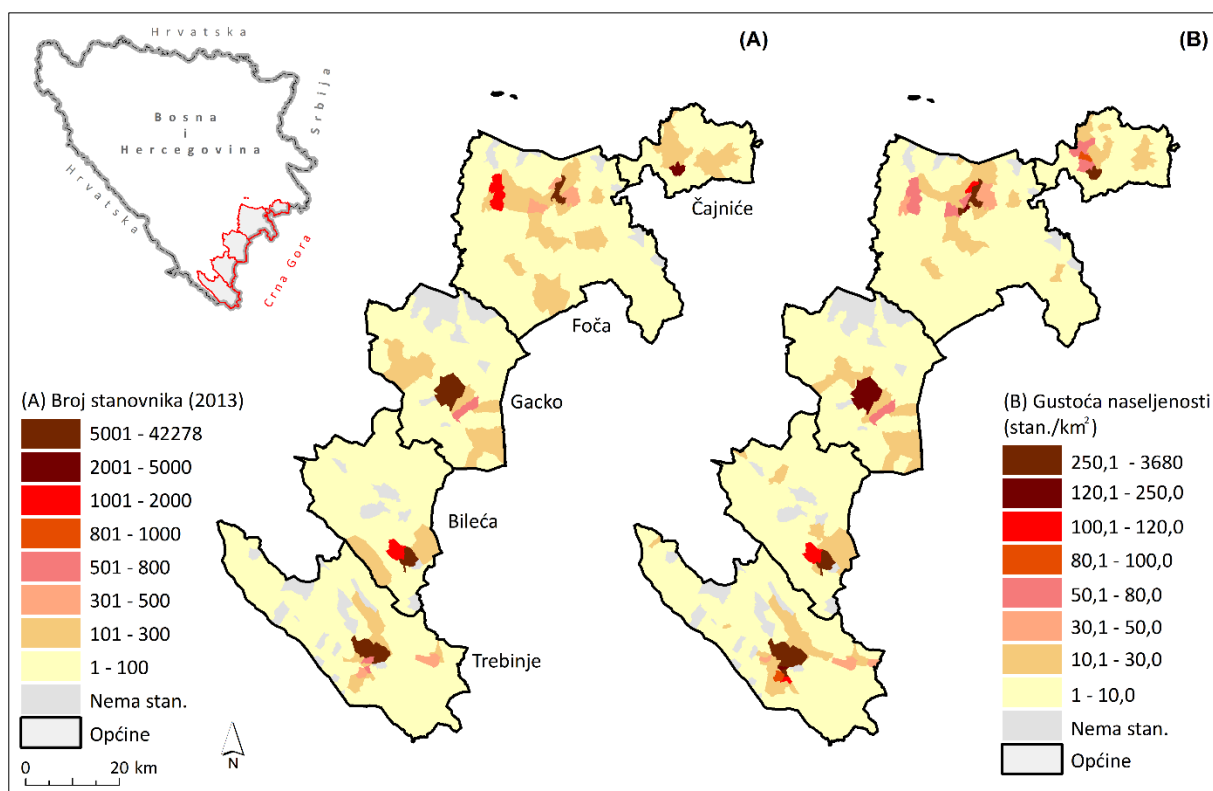
(+ - oznaka za prednost u vrijednostima određenih pokazatelja u odnosu na druge sektore; - -oznaka za slabije vrijednosti parametara u odnosu na druge sektore);

Posebno do izražaja dolazi trend starenja populacije (porast udjela starog stanovništva), koji je i na parametarskom i na neparametarskom nivou značajno intenzivniji u odnosu na sjeverni i južni podsektor prema RH i jugoistočni pogranični sektor prema CG. Indeksi promjene broja stanovnika u oba promatrana razdoblja, međupopisni i postpopisni, su najniži u odnosu na sve preostale promatrane grupe. Posebno je značajno razdoblje 1991-2013. godine, kada je, u okviru ovog sektora zabilježena značajna stopa smanjenja stanovništva, kao posljedica ratnih djelovanja.

Granični sektor prema Srbiji, niti u jednom od analiziranim pokazatelja ne bilježi najbolju/najpovoljniju vrijednost, što govori o dubokoj demografskoj i socioekonomskoj problematici s kojom se suočava ovaj kraj.

4.2.2.5. Granični sektor prema Crnoj Gori – jugoistočni sektor

Pograničje prema CG ili jugoistočni sektor obuhvaća pet općina, od kojih su tri iz Istočne Hercegovine (Gacko, Bileća i Trebinje), a dvije iz Podrinja (Čajniče i Foča). Administrativno-teritorijalno sve navedene općine pripadaju entitetu RS-a (Slika 55). U pravnom pogledu, ovaj sektor granične linije prema CG jedini je reguliran i ratificiran na međunarodnom bilateralnom nivou. Gledano s aspekta fizičko-geografskog položaja obilježavaju ga jako nepovoljni uvjeti – ovaj sektor ima izrazito krški i/li visokoplaninski karakter, osim u dijelu Bilećkog jezera gdje ima obilježje kotline. To implicira na slabu prohodnost granice, kakva se često opisuje kao 'tvrda granica', zbog prirodnih prepreka koje otežavaju izgradnju i održavanje prometne infrastrukture te ograničavaju prekogranične interakcije.

Slika 55. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti pograničnog sektora prema CG

Djelomično i zbog takvog položaja, značajniji postratni povratak stanovništvo nije u potpunosti realiziran. Danas je to prilično etnički homogen prostor (dominantan udio Srba).

Analizirajući rezultate post-hoc testova (Tablica 58), nužno je istaknuti da se radi o jedinom sektoru u kojem nisu uočene statistički značajne razlike u kompozitnim indeksima prema drugim sektorima. Ovi rezultati djelomično se mogu objasniti suprotno usmjerenim trendovima određenih pojedinačnih pokazatelja. Naime, ovaj sektor je najrjeđe naseljeno pogranično područje, obilježeno najvećim udjelom starijeg stanovništva, visokom prosječnom starošću i izrazito velikim koeficijentom dobne ovisnosti. Ipak, istovremeno bilježi najpovoljnije vrijednosti nataliteta i najpozitivniji recentni trend u promjeni starosne strukture, što može ukazivati na određene pozitivne lokalne demografske prilike, poput povoljnijih uvjeta za obiteljski život u određenim dijelovima sektora ili veće stope prirodnog prirasta u manjim, izoliranim zajednicama.

Tablica 58. Rezultati post-hoc testova (P- parametarski Tukey HDS test; NP – neparametarsko parno uspoređivanje) za jugoistočni pogranični sektor;

Pokazatelji	Hrvatska zapad		Hrvatska sjever		Hrvatska jug		Srbija	
	P	NP	P	NP	P	NP	P	NP
Udio starog stanovništva	-							
Gustoća naseljenosti	-	-	-	-				
Natalitet prosjek					+			
Trend mladih					+	+		
Trend starih							+	+
Prosječna starost	-	-						
Koef. dob. ovisnosti 22	-	-						
Visokoobrazovani (%)	+	+	+	+				
Udio umirovljenika		-		-	-	-		-
Umirovljenici trend		-			-	-		
Nepismeni	+	+	+				+	+
Zaposlenost u III sektoru						-		
Poslovni subjekti-22					-	-		
Poslovni subjekti - trend	-	-			-			
Urbano stanovništvo			+		+			
Obrađeno zemljište			-					
USŠ					+	+		

(+ - oznaka za prednost u vrijednostima određenih pokazatelja u odnosu na druge sektore; - -oznaka za slabije vrijednosti parametara u odnosu na druge sektore);

Slične proturječnosti se mogu uočiti i u socioekonomskom kontekstu. Tako je jugoistočno pograničje obilježeno relativno povoljnim obrazovnim obilježjima (visok udio visokoobrazovanog stanovništva i nizak udio nepismenih), ali istovremeno i visokim udjelom umirovljenika i nepovoljnim trendom u broju poslovnih subjekata. Kada je riječ o stupnju urbanizacije, zanimljivo je da ovaj sektor prema vrijednostima istih prednjači, što je rezultat depopulacije sela više nego stvarnog urbanog rasta. Također, ovaj sektor ima najniži udio obrađenog zemljišta, što je rezultat nepovoljnih fizičko-geografskih obilježja prostora. Ove prilike izravno utječu i na veličinu domaćinstava, koja su u ovom području znatno manja u usporedbi s ostatkom zemlje.

Rezultati provedenih analiza ukazuju na postojanje demografskih i socioekonomskih razlika unutar pograničnih područja Bosne i Hercegovine, prema njihovim geografskim sektorima, čime se potvrđuje druga hipoteza istraživanja. Analizom je utvrđen značajan broj razlika među pet definiranih sektora, dok se u slučajevima gdje statistički značajne razlike nisu detektirane, takvi rezultati mogu djelomično objasniti malim brojem elemenata unutar pojedinih grupa. Ova metodološka ograničenja ukazuju na mogućnost da stvarni učinci ili razlike među sektorima budu izraženiji nego što to sugeriraju statističke analize. U statističkoj terminologiji, ovakva situacija poznata je kao *greška drugog tipa* (engl. *type II error*), koja nastaje kada analiza ne uspije identificirati postojeći efekt zbog nedovoljne statističke moći uzorka.

Može se istaknuti da su pogranični sektori koji se nalaze u FBiH (izuzetak čini Posavski kanton) generalno povoljnijih indikatora, s tim što zapadni podsektor bilježi povoljnije demografske, a južni povoljnije socioekonomske indikatore. Iste povoljnosti uočene su i analizom modela marginalizacije. Sjeverni podsektor prema RH i istočni sektor prema Srbiji pokazuju statistički slična obilježja, označena slabijim demografskim i socioekonomskim uvjetima u usporedbi s ostatkom pograničja. S druge strane, jugoistočni sektor prema CG pokazuje najveću varijabilnost rezultata, što se može pripisati malom broju elemenata unutar istraživanih grupa. Ovaj sektor je, prema modelu marginalizacije, identificiran kao najmarginaliziraniji, prvenstveno zbog dominacije visokih klasa marginalizacije u demografskoj, administrativnoj i fizičkoj dimenziji. Visoke razine marginalizacije imaju ograničen pozitivan utjecaj na ostale dimenzije razvoja, čime sektor ostaje u nepovoljnijem položaju u odnosu na ostale.

Uočava se da su prostori uz granicu sa RH (i njeni naznačeni podsektori) generalno povoljniji u odnosu na pograničje sa Srbijom i CG. U studijama o granicama često se naglašava da područja koja su locirana uz ekonomski razvijeniju državu u odnosu na pripadajuću, bilježe

nešto bolje socioekonomske performanse, odnosno da se to stanje asimetričnosti u razvojnog smislu može pozitivnije odnositi na regiju uz granicu. Kod Bosne i Hercegovine ne možemo dobivene rezultate interpretirati u svjetlu prethodno navedenog zato što se dijelovi/regije RH smještene uz granicu s Bosne i Hercegovine uglavnom karakteriziraju ekonomskom i demografskom pasivnosti (područja od posebne državne skrbi). Dobivene socioekonomske i demografske obrasce treba analizirati u svjetlu trenutnih unutrašnjih administrativnih, političkih, kulturnih i etno-demografskih faktora između ostalog.

Očito je da unutar promatranih sektora, definiranih na ovakav način, postoje izraženi dispariteti, koji se zbog statističkih ograničenja ne mogu ovim metodološkim obrascem analizirati. Kvalitativan pristup u tretiranju *outliera* i općina s izraženom fiktivnom statistikom, najprimjereniji je način detektiranja ključnih čimbenika koji su doveli do ekstremnih vrijednosti određenih pokazatelja. Zato se u daljem istraživanju, odnosno na mikrorazini istraživanja primjenjuju metode ankete.

4.3. Rezultati mikrorazine istraživanja

Anketa je provedena s ciljem stjecanja uvida u stavove lokalnog stanovništva o socioekonomskim i demografskim obilježjima općina te utjecaju granice na ove aspekte. S obzirom na složenost pograničnih regija, istraživanje je bilo usmjereno na mikrorazinu s pokušajem validiranja rezultata dobivenih kvantitativnim analizama, uključujući nivo indeksa marginalizacije i ostale razvojne pokazatelje. Istraživanje je obuhvatilo šest oglednih općina, odabranih iz pet geografskih sektora. Odabir je temeljen na pripadnosti sektoru, geografskim specifičnostima te razvojnim obilježjima koje reflektiraju već utvrđenu heterogenost pograničnih krajeva u Bosni i Hercegovini. Poseban naglasak stavljen je na razumijevanje heterogenosti stavova stanovništva, što je povezano s drugom hipotezom doktorskog istraživanja.

Primarni cilj je ispitati razlikuju li se stavovi stanovništva između općina te kako su oni povezani s čimbenicima poput države s kojom općina graniči, kulturološko-etničkih obilježja ili ekonomskih pokazatelja. Iz sjevernog podsektora odabrano je Brčko. Osim što ima povoljan geografski i prometni položaj, Brčko predstavlja jednu od najmultietničnijih lokalnih zajednica u zemlji, čineći ga zanimljivim za analizu stavova stanovništva o razvojnim aspektima pograničnih općina. Iz zapadnog podsektora odabran je Bužim, ruralna i relativno nova općina s komparativno boljim demografskim karakteristikama, kako na nivou pograničja, tako i na nacionalnom nivou. Prostor ove etnički homogene općine, povijesno je imao značajnu ulogu kao granica između Osmanskog carstva i Austro-ugarske monarhije, što je utjecalo na

formiranje snažnog regionalnog identiteta cjelokupne regije kojoj pripada - Bosanske krajine. U južnom podsektoru na granici s RH odabrane su dvije općine: Bosansko Grahovo i Posušje. Bosansko Grahovo je jedna od najnerazvijenijih i najmarginaliziranih općina u Bosni i Hercegovini, dok je Posušje s druge strane, ekonomski značajno razvijenija općina s povoljnim poduzetničkim okruženjem.

Iz sektora na granici s CG odabrana je Foča, općina koja se ističe svojom veličinom, ali i posljedicama rata koje su značajno utjecale na njen prostorni i razvojni aspekt. Na granici sa Srbijom (istočni sektor) odabrana je Bijeljina, najmnogoljudnija općina u pograničju, poznata kao poljoprivredni centar Bosne i Hercegovine. Odabrane općine mogu pružiti uvide u ispitivane procese demografske i socioekonomske prirode, kao i utjecaja granice na iste, iako bi u budućim istraživanjima bilo efektivnije odabrati veći broj općina/jls koje reprezentiraju uočene heterogene prilike u pograničju Bosne i Hercegovine. Jedan od dodatnih ciljeva provođenja ankete bio je verificirati njenu primjenu kao istraživačke metode u kontekstu detekcije razvojnih prilika u pograničju. Anketa je poslužila ne samo kao alat za prikupljanje podataka, već i kao instrument za potvrdu nalaza dobivenih kroz kvantitativne analize.

4.3.1. Vremenski okvir istraživanja

Anketno istraživanje provedeno je u razdoblju od siječnja 2023. do studenog 2024. godine. Svaka od odabranih općina bila je terenski istražena i posjećena (ukupno pređeno 1734 km), pri čemu je proces prikupljanja podataka bio izrazito iscrpan i vremenski zahtjevan. Dugo razdoblje istraživanja bilo je prvenstveno rezultat financijskih ograničenja i vremenskih izazova. Posebne poteškoće predstavljale su posjete marginaliziranim i prometno izoliranim općinama i naseljima, dodatno otežane specifičnostima postpandemijskog razdoblja.

4.3.2. Uzorak ispitanika

Mogući pristupi u definiranju uzorka anketnog istraživanja objašnjeni su u dijelu metodologije mikroistraživanja. Pristup koji je primijenjen u ovom istraživanju može se nazvati prilagođenim uzorkovanjem, gdje su grupe veličine uzorka (50, 100, 200, 300) određene prema praktičnim i istraživačkim potrebama, uzimajući u obzir veličinu populacije općina, ali nisu strogo proporcionalne u znanstvenom smislu. Prema tome, uzorak je neprobabilistički i najbliže odgovara tzv. kvotnom uzorkovanju (Lamza Posavec, 2011). Kako Lamza Posavec (2011) ističe, ovakva vrsta uzorkovanja prigodna je u onim istraživanjima u kojima se nastoji ispitati razlika u mišljenju pojedinih kategorija stanovništva (u slučaju ovog istraživanja riječ je o

stanovnicima starijim od 18 godina u odabranim pograničnim općinama Bosne i Hercegovine). Prema ovom modelu, određene su sljedeće veličine uzoraka:

- Općine do 10.000 stanovnika: 50 anketa (Bosansko Grahovo),
- Općine s 10.000 do 50.000 stanovnika: 100 anketa (Bužim, Posušje, Foča),
- Općine s 50.000 do 100.000 stanovnika: 200 anketa (Brčko),
- Općine s više od 100.000 stanovnika: 300 anketa (Bijeljina).

Pristup definiran na ovaj način omogućio je proporcionalnu raspodjelu uzoraka među općinama, pri čemu je inicijalno planirano ukupno 850 anketa (Tablica 59), iako je prvobitni cilj bio prikupiti uzorak od 0,5 % populacije odabranih općina. Nakon završetka prikupljanja podataka i provedbe postupaka čišćenja i validacije, konačni uzorak sastojao se od 846 odgovora, raspoređenih na sljedeći način: 282 ankete za Bijeljinu, 201 anketa za Brčko, 149 anketa za Foču, 99 anketa za Posušje, 71 anketa za Bužim i 44 ankete za Bosansko Grahovo. Ovakva struktura uzorka pruža solidnu osnovu za analizu i usporedbu rezultata među općinama različitih demografskih i geografskih karakteristika.

Tablica 59. Odabrane općine i uzorak anketnog ispitivanja na mikrorazini istraživanja;

Općina	Broj stanovnika (2013)	Broj stanovnika 18+	Uzorak 0,5 %	Prilagođeno uzorkovanje
Brčko	83516	67018	335	200
Bijeljina	107715	88027	440	300
B. Grahovo	2449	2236	46	50
Foča	18288	15419	77	100
Bužim	19340	13914	70	100
Posušje	20447	15406	77	100

4.3.3. Demografski profil ispitanika

U provedenoj anketi, gledajući cijelo pograničje, sudjelovalo je ukupno 846 ispitanika. S obzirom na to da ukupan broj stanovnika u pograničnim općinama iznosi 978.603 (Federalni zavod za statistiku BiH, 2016), uzorak obuhvaća manje od jedan posto populacije, zbog čega se rezultati ne mogu smatrati univerzalno reprezentativnima za cijelo pograničje. Međutim, ukupan broj stanovnika starijih od 18 godina u šest općina uključenih u istraživanje iznosi nešto više od 200.000, što uzorak čini značajno reprezentativnijim u okviru tih općina, s pokrivenošću od 0,4 % njihove punoljetne populacije.

Primarni cilj ankete nije bio formulirati univerzalne zaključke o stavovima stanovništva prema istraživanim socioekonomskim i demografskim procesima u bosanskohercegovačkom

pograničju, već pružiti orijentacione uvide i smjernice za buduća istraživanja u pograničnim regijama i geografskim istraživanjima. Iako niti jedna od istraživačkih hipoteza nije izravno vezana uz ovu metodu, uključivanje ankete bilo je ključno s obzirom na geografski pristup doktorske disertacije i na činjenicu da su gotovo sve hipoteze prethodno ispitivane setovima kvantitativnih metoda.

Od ukupnog broja (846), glavnina anketiranih odnosi se na Bijeljinu, s 32,5 % ispitanika, potom Brčko s 24 %, Foču s 17,8 %, Posušje s 11,8 %, Bužim s 8,5 % i Bosansko Grahovo s 5,3 % anketiranih. Analizirajući spolni sastav ispitanika, primjetna je dominacija žena, s 56,9 % u odnosu na muškarce, koji su zastupljeni sa udjelom od 42,5 %. Ostatak anketiranih se nije htio izjasniti na pitanje o spolu. U dobnoj strukturi dominira kontingent zrele populacije (25-49 godina, dakle najvitalnije radno aktivne grupe) s 64,4 % ispitanika, potom mlada populacija (18-24 godine) s 18,5 %, starija radno aktivna skupina (50-64) s 14,2 %, dok je stara populacija (stariji od 65 godina) imala osjetno najmanje sudjelovanje u anketiranju (2,4 %). Preko 280 ispitanika (34,6 %) izjasnilo se kao Bošnjak, skoro polovica (48,8 %) kao Srbin i u značajno manjem postotnom udjelu od 13,8 % kao Hrvat. Ovdje se mora uzeti u obzir da pojedine odabrane općine karakterizira visok stupanj etničke homogenosti, poput Bužima i Posušja, dok su neke upravo zbog svoje heterogenosti (Brčko) odabrane kao studije slučaja. Skoro 60 % ispitanika je u bračnoj zajednici, dok nešto manji udio (55,6 %) ima i djecu. U obrazovnoj strukturi ispitanika dominiraju oni koji su završili višu školu ili fakultet (61,3 %), oni sa završenom srednjom školom (32 %), dok primarno obrazovanje obilježava 5,4 % anketiranih. Neznačajnu postotnu vrijednost zauzimaju ispitanici bez završenog obrazovanja ili oni koji se nisu htjeli izjasniti o stupnju obrazovanja.

Analizirajući ekonomski aspekt ispitanika, dvije trećine je zaposleno puno radno vrijeme. Nezaposlenih je 22,3 % i umirovljenika 3,2 %. Sociodemografski aspekt ispitanika ogleda se u sastavu i veličini domaćinstava. Skoro trećina ispitanika (31,1 %) živi u domaćinstvima od četiri člana, dok više od četvrtine označava pripadnost većim domaćinstvima (više od četiri člana). Manja domaćinstva od jedan ili dva člana označilo je 21,2 % ispitanika. Značajno obilježje ispitanika je i činjenica da se uglavnom radi o 'autohtonim' stanovnicima općina (58,4 %) u kojima se anketa provodila, dok ih je 42,6 % doselilo, najviše zbog zaposlenja, udaje/ženidbe, porodice, školovanja ili drugih/privatnih razloga (17 %) koje nisu navodili.

Dakle, stanovništvo obuhvaćeno istraživanjem pokazuje izraženu demografsku raznolikost (pitanja od 1 do 12). Ispitanici dolaze iz raznih etničkih, dobni i ekonomskih pozadina, pri čemu se najveći dio uzorka sastoji od radno aktivne populacije, sa uglavnom

završenim tercijarnim obrazovanjem, što usmjerava fokus istraživanja na društveno-ekonomski najvitalniji segment zajednice.

4.3.4. Rezultati anketa

4.3.4.1. Migracijske namjere

Prvi set pitanja u anketi (3) uključuje migracijske namjere, koje se izražavaju pitanjima poput: **Da li imate namjeru skorijeg iseljenja sa područja Vašeg prebivališta (pitanja od 13 do 15)**, uz otvoreno pitanje koje slijedi, a u kojem su ispitanici mogli dodatno obrazložiti svoj odgovor. Zanimljivo je da 64,8 % ispitanika bira 'ne' za odgovor, a ako se tome doda još 18,4 % onih koji nisu sigurni da li će iseliti iz općine u budućnosti, onda se jasno može govoriti o namjeri ostajanja u mjestima prebivališta iz različitih razloga. Neki ispitanici navode godine starosti kao ključan čimbenik zbog kojih ne bi selili, dok se većina njih ne želi odvažiti i napustiti dugogodišnje mjesto stanovanja iz patriotskih, rodoljubnih ali i razloga određene ekonomske sigurnosti, koju su ostvarili u lokalnim zajednicama. Analizirajući odgovore prema općinama, uočavaju se znatne razlike, koje su potvrđene i hi-kvadrat testom ($hi=20.939$; $p=0.022$). To znači da općina u kojoj ispitanici žive značajno utječe na njihovu odluku o preseljenju. Test je proveden na cijelom uzorku, bez nedostajućih podataka. Nijedna ćelija nema očekivane vrijednosti manje od 5 (minimalna očekivana vrijednost je 7,25), što znači da su uvjeti za ovu vrstu testa zadovoljeni, a rezultati se mogu tumačiti kao pouzdani.

Tablica 60. Rezultati hi-kvadrat testa za pitanje o namjeri preseljenja među ispitanicima iz različitih općina

Hi-kvadrat testovi	Vrijednost	Stupnjevi slobode (df)	Asimptotska značajnost (dvostrani test)
Pearsonov hi-kvadrat	20,939	10	0,022
Logaritam vjerojatnosti	23,276	10	0,010
Broj valjanih slučajeva	844		

Vrijednosti iz tablice 60 ukazuju na razlike u percepciji preseljenja među ispitanicima iz različitih općina. Najveća odstupanja identificirana su u Bosanskom Grahovu, gdje je tendencija preseljenja ('Da') znatno niža od očekivane. U Foči se izražava najveća nesigurnost ('Ne znam') u vezi s preseljenjem. Posušje, s druge strane obilježava snažan stav o ostanku ('Ne'), s odgovorima iznad očekivanih vrijednosti. Pitanja o migracijskim namjerama su važan pokazatelj o snazi lokalnih uvjeta, poput ekonomskih, infrastrukturnih ili društvenih prilika, koji značajno utječu na stavove o preseljenju. Pored generičkih obrazloženja, poput posla,

ekonomije i financijske prirode, postoje izražene specifičnosti koje se vezuju za kontekst općine u kojoj je ispitanik nastanjen.

4.3.4.2. Percepcije i stavovi o socioekonomskim obilježjima općina i utjecaju pograničnog položaja na iste

Ovaj dio analize bavi se percepcijama lokalnog stanovništva o socioekonomskim i demografskim karakteristikama općina i utjecaju pograničnog položaja na pojedine sektore društveno-ekonomskog razvoja. Cilj je povezati stavove ispitanika s metričkim vrijednostima dobivenim kroz prethodne analize indeksa marginalizacije, socioekonomskih i demografskih indeksa, kako bi se dobio uvid u subjektivnu komponentu percepcije u usporedbi s kvantitativnim pokazateljima.

Pitanja o ekonomskoj razvijenosti usmjerena su na stavove ispitanika o trenutnom razvoju njihovih lokalnih zajednica (***pitanje 16: U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da je Vaša općina/grad ekonomski razvijena?***). Ovi rezultati daju mogućnost da se identificira potencijalni nesrazmjer između percipiranog i stvarnog stanja ekonomske razvijenosti. Također, značajno je usporediti rezultate ankete između općina međusobno, te utvrditi da li postoji tendencija ka nekim univerzalnijim zaključcima ili su stavovi heterogeni (Tablica 61).

Iako tablica 62 pokazuje različite vrijednosti prosjeka odgovora – ***1,48*** u Bosanskom Grahovu, ***3,74*** u Posušju, analizom frekvencija odgovora uočava se da se oko 40 % ispitanika 'apsolutno ne slaže' ili 'uglavnom ne slaže', s tvrdnjom da je njihova općina ekonomski razvijena, što ukazuje na pretežno negativnu percepciju ekonomskih prilika u većini ispitanih općina. Nešto više od 27 % ispitanika djelomično ili u potpunosti pozitivno ocjenjuje ekonomsku razvijenost svoje općine. Kategorija 'slažem se u potpunosti' čini najmanji udio odgovora. To znači da mali broj ispitanika vidi svoju općinu kao u potpunosti ekonomsku razvijenu. S druge strane, skoro trećina ispitanika nema jasno definirano mišljenje o ekonomskoj razvijenosti svoje općine. Takvi odgovori ('niti se slažem, niti se ne slažem') mogu potencijalno ukazivati na nedostatak informacija koje se predočavaju pitanjem, nekonkretnost, dvosmislenost u percepciji ili ekonomsko stanje koje nije ni izrazito pozitivno ni negativno.

Dakle, neutralni i negativni stavovi dominiraju percepcijom ispitanika o ekonomskoj razvijenosti. Razlike između općina međusobno, ukazuju na zanimljive rezultate.

Tablica 61. Rezultati hi-kvadrat testa za pitanje o ekonomskoj razvijenosti općine;

Hi-kvadrat testovi	Vrijednost	Stupnjevi slobode (df)	Asimptotska značajnost (dvostrani test)
Pearsonov hi-kvadrat	342,140	20	0,000
Logaritam vjerojatnosti	331,312	20	0,000
Broj valjanih slučajeva	846		

Napomena: 2 ćelije (6,7 %) imaju očekivanu vrijednost manju od 5. Minimalna očekivana vrijednost iznosi 2,39.

Rezultati hi-kvadrat testa ($hi=342,140$; $p=0,000$) ukazuju na značajne razlike u percepcijama ekonomske razvijenosti između ispitanika iz različitih općina. Ove razlike potvrđene su i testom odnosa vjerodostojnosti ($hi=331,312$; $p=0,000$), što osigurava pouzdanost nalaza (Tablica 61).

Tablica 62. Prosječne ocjene odgovora prema Likertovoj skali za pitanje o percepciji ekonomskog razvoja općine (pregled po općinama) uspoređene sa vrijednostima socioekonomskog indeksa općine;

Općina	Socioekonomski indeks	Indeks marginalizacije	Prosječna ocjena odgovora	Broj slučajeva	Standardna devijacija
Bosansko Grahovo	0,64	4,968	1,48	44	.849
Bijeljina	0,65	1,852	3,16	282	1,009
Brčko	0,73	1,517	2,82	201	0,939
Bužim	0,65	2,212	1,85	71	0,768
Foča	0,62	3,866	2,23	149	0,926
Posušje	0,73	2,512	3,74	99	0,803
Total	-	-	2,78	846	1,108

Napomena (manja vrijednost prosječne ocjene odgovora na Likertovoj skali upućuje na negativnu percepciju razvoja stanovništva; socioekonomski indeks bliže jedinici označava veću povoljnost; indeks marginalizacije bliže jedinici označava veću povoljnost).

Rezultati prikazani u tablici 62 ukazuju na značajne razlike u percepciji ekonomskog razvoja općina prema Likertovoj skali. Najniže prosječne ocjene zabilježene su u Bosanskom Grahovu (**1,48**) i Bužimu (**1,85**), što ukazuje na pretežno negativnu percepciju ekonomskog razvoja općina, uz relativno nisku varijabilnost odgovora (standardna devijacija ,849 i ,768). S druge strane, najpozitivnije ocjene dolaze iz Posušja (**3,74**) i Bijeljine (**3,16**), što može ukazivati na bolje percepcije lokalnog ekonomskog razvoja, uz nešto veću varijabilnost odgovora u Bijeljini (**1,01**) nego u Posušju (**0,80**). Foča (**2,23**) i Brčko (**2,82**) zauzimaju srednje pozicije, ukazujući na umjereno negativne ili neutralne stavove o ekonomskom razvoju, s nešto većom homogenosti odgovora u Brčkom (**0,94**). Ukupna prosječna ocjena za sve općine iznosi **2,78**,

što ukazuje na dominantno neutralne do blago negativne percepcije, uz relativno visoku varijabilnost odgovora u ukupnom uzorku (1,11).

Razlike između općina vrlo su uočljive i pri analizi frekvencija u odgovorima. Ispitanici iz Bosanskog Grahova pokazuju izrazito negativnu percepciju ekonomske razvijenosti (skoro 70 % ispitanika 'apsolutno se ne slaže' da je općina ekonomski razvijena), dok pozitivnih odgovora gotovo da i nema. Navedeno ukazuje da, osim što kvantitativni pokazatelji pozicioniraju Bosansko Grahovo kao jednu od najnerazvijenijih općina u pograničju ali i cjelokupnoj Bosni i Hercegovini, takav ekonomski status značajno prepoznaju i sami stanovnici.

Percepcija ispitanika o ekonomskoj razvijenosti Bijeljine pokazuje veću uravnoteženost. Najveći udio odgovora pripada neutralnoj kategoriji (39,7 %), dok pozitivni odgovori ('uglavnom se slažem' i 'slažem se u potpunosti') čine značajnih 37,6 %. Ovi rezultati reflektiraju relativno povoljnu percepciju ispitanika prema ekonomskoj razvijenosti u Bijeljini, koja se može povezati s njenim statusom regionalnog ekonomskog centra i drugog najvećeg centra u entitetu RS.

Brčko pokazuje mješovitu sliku, s naglaskom na neutralne odgovore (40,3 %) i značajan udio negativnih stavova (36,4 %). Pozitivni odgovori čine svega 23,4 %, što upućuje na ambivalentnu percepciju ispitanika prema ekonomskoj razvijenosti Distrikta. Ispitanici u Bužimu bilježe izrazito negativne stavove, pri čemu se više od polovine (52,1 %) uglavnom ne slaže s tvrdnjom da je općina ekonomski razvijena. Udio pozitivnih odgovora je malen (4,2 %). Rezultati potvrđuju da je Bužim, kao ruralna i manje razvijena općina suočena s određenim stupnjem marginalizacije (indeks marginalizacije), posebno u domeni ekonomskih pokazatelja. Percepcija ispitanika u Foči također je pretežno negativna, s 64,4 % odgovora u negativnim kategorijama i minimalnim udjelom pozitivnih stavova (8,7 %).

Posušje se, s druge strane, ističe izrazito pozitivnom percepcijom ekonomske razvijenosti. Skoro se polovina ispitanika 'uglavnom slaže', dok se 16,2 % 'slaže u potpunosti'. Ovi rezultati ukazuju na povoljnije ekonomske prilike prema percepcijama ispitanog uzorka u Posušju, u odnosu na druge općine.

Analiza rezultata jasno ukazuje na izraženu heterogenost pograničnog prostora – ispitanici općina poput Bosanskog Grahova i Bužima imaju dominantno negativne ocjene, dok Posušje ima izraženije povoljne stavove prema ekonomskoj razvijenosti; prostori poput Bijeljine i Brčkog pokazuju neutralnu percepciju. Varijeteti u percepcijama mogu se objasniti lokalnim specifičnostima prostora, naseljenog mjesta iz kojeg dolaze ispitanici, opće društvene klime u općini i sl.

Procjena percepcije utjecaja granice na specifične sektore djelatnosti, uključujući poljoprivredu, industriju, promet, turizam i ekonomiju općenito odnosi se na set pitanja od 17-21 (**Kako prema Vašem mišljenju pogranični položaj utječe na ekonomiju Vaše općine/grada?, Koliko povoljno pogranični položaj općine utječe na poljoprivredu Vaše općine/grada? Koliko povoljno pogranični položaj općine utječe na industriju Vaše općine/grada?, Koliko povoljno pogranični položaj općine utječe na promet Vaše općine/grada? Koliko povoljno pogranični položaj općine utječe na turizam Vaše općine/grada?**). Iako pitanja zadržavaju određen stupanj generalizacije, ista omogućavaju identifikaciju općih obrazaca u percepciji značaja granice i njenog utjecaja na izvedbe tih sektora u ispitivanim općinama.

Prosjeck ocjena (Tablica 63) za svaki odgovor prema različitim općinama upućuje na stavove koji osciliraju oko srednje vrijednosti skale, odnosno oko vrijednosti '3' i '4', s nekim uočenim anomalijama, uglavnom za pitanja o turizmu. Analizirajući pojedinačne frekvencije odgovora na pitanje utjecaja pograničnog položaja na ekonomiju uočava se da više od trećine ispitanika (39 %) nema definiran stav (niti pozitivno, niti negativno), dok skoro isti postotak ispitanika smatra da granica generalno ima pozitivan utjecaj na ekonomiju cjelokupno. Nizak udio onih koji su negativno percipirali spomenuti utjecaj je oko šest posto što upućuje na zaključak da generalno granica ima pozitivniji karakter glede ekonomskih izvedbi prostora. Rezultati hi-kvadrat testa ukazuju na velike razlike u percepciji utjecaja granice na ekonomiju među općinama ($\chi^2=132,795$; $p=,000$).

Gledajući odgovore po općinama, najindiferentniji stav prema utjecaju granice na ekonomiju imaju ispitanici Bosanskog Grahova, točnije tri četvrtine, dok oko 16 % ispitanika pripisuje granici pozitivan utjecaj. Ispitanici Bijeljine pripisuju granici pozitivan utjecaj u skoro 70 % slučajeva, dok ostatak ispitanika nema izražen stav na ovo pitanje. U Brčkom je primjetna izraženija polarizacija stavova – indiferentan stav zauzima 47 % ispitanika, dok nešto manji udio (43,9 %) pokazuje pozitivan stav. Procentualno najizraženiji negativan stav prema utjecaju granice imaju stanovnici Bužima (14,1 %), dok najveći dio ispitanika iz ove pogranične općine na krajnjem zapadu države (54,9 %) iskazuje indiferentnost. U odgovorima se naročito izdvaja općina Posušje, čijih skoro 85 % ispitanika izražava pozitivan stav o utjecaju granice. Ostatak nema definirano mišljenje, a zanimljivo je da nitko od 100 ispitanika nije granici pripisao neku vrstu negativnog utjecaja na ekonomiju.

Tablica 63. Prosjek ocjena po Likertovoj skali za odgovore o percepciji utjecaja granice na ekonomske sektore po općinama;

Općina	Ekonomija	Poljoprivreda	Industrija	Promet	Turizam
B. Grahovo	3,14	2,95	2,91	3,32	3,45
Bijeljina	3,94	3,72	3,47	3,77	4,01
Brčko	3,40	3,23	3,24	3,41	3,19
Bužim	3,20	2,85	2,91	3,03	3,13
Foča	3,34	3,03	2,78	3,02	4,06
Posušje	4,10	3,22	3,79	3,98	4,17

Pitanja koja se vežu za određene sektore privrede analizirana su grupirano, kako bi se izvukle najuočljivije specifičnosti između općina u pogledu percepcije stanovništva o utjecaju granice na pojedine sektore ekonomije (poljoprivreda, industrija, promet i turizam). Za analizu percepcije utjecaja pograničnog položaja na sektore korištena je *multivarijatna analiza varijance (MANOVA)*, koja omogućuje istovremenu usporedbu više varijabli među grupama (u ovom slučaju općina) (Grice, Iwasaki, 2007; Warne, 2014). Kao post-hoc test korišteni su Bonferronijevi korektivni testovi kako bi se identificirale specifične razlike između parova općina. Odabir ovih metoda rezultat su dosad isprobanih praksi u socijalnim istraživanjima (Garcia-Garrido i dr., 2023) i činjenice da je poželjnije i preglednije set ovih pitanja grupirano analizirati. Rezultati jasno ukazuju na heterogenost percepcija među općinama.

Odgovori koji se odnose na poljoprivredu pokazuju da postoje statistički značajne razlike u percepcijama utjecaja granice na ovu djelatnost. Percepcija utjecaja granice na poljoprivredu najpozitivnija je u Bijeljini, koja ima značajno višu procjenu u odnosu na sve ostale općine. U usporedbi s Bosanskim Grahovom ($MD=0,76$, $p=0,000$), Bijeljina pokazuje izraženu razliku, što se može odražavati na povoljnije ekonomske i geografske uvjete za razvoj poljoprivrede. Ova jedinica lokalne samouprave je, kako je već i spomenuto, jedno od najznačajnijih poljoprivrednih područja u cijeloj državi (Švicarska agencija za razvoj i suradnju i UNDP, 2018). Slične razlike zabilježene su i u odnosu na Bužim ($MD=0,88$, $p=0,000$) i Posušje ($MD=0,50$, $p=0,000$).

Bužim ima najizraženiju negativnu percepciju ispitanika prema utjecaju granice na poljoprivredu, sa značajno nižim rezultatima u usporedbi s većinom općina. Statistički značajne razlike uočene su u odnosu na Bijeljino ($MD=-0,88$, $p=0,000$) i Posušje ($MD=-0,38$, $p=0,047$). Percepcije ispitanika u Brčkom i Foči pokazuju neutralnije razlike, bez značajnih odstupanja u odnosu na druge općine, osim u usporedbi s Bijeljinom.

Ovakva analiza napravljena je i za industriju. U tom slučaju Posušje se ističe kao općina s najizraženijom pozitivnom percepcijom utjecaja granice na industriju, s višim rezultatima u

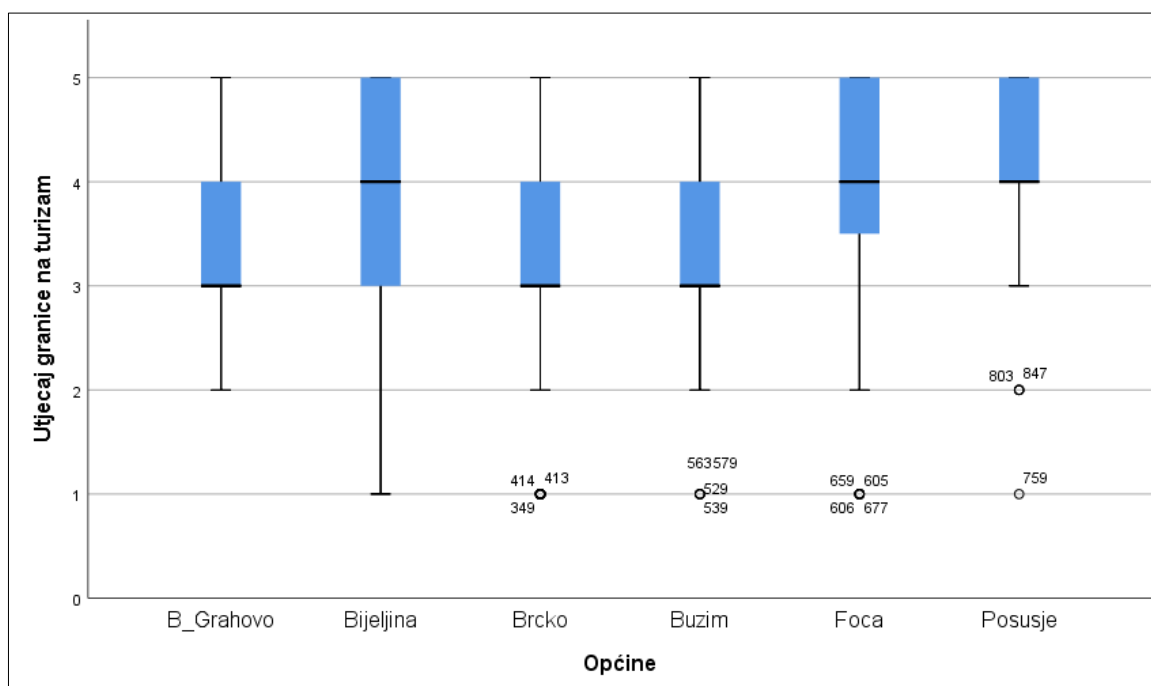
usporedbi sa svim ostalim općinama. Statistički značajne razlike uočene su u odnosu na sve preostale općine: Bosansko Grahovo (MD=0,88, $p=0,000$), Bužim (MD=0,88, $p=0,000$), Foču (MD=1,02, $p=0,000$), Brčko (MD=0,56, $p=0,000$) i Bijeljину (MD=0,32, $p=0,016$). Bijeljina, također ima povoljnu percepciju utjecaja granice na industriju, iako nešto nižu od Posušja (MD=-0,32, $p=0,016$). Ovakvi rezultati se mogu povezati sa činjenicom da je prostor Bijeljine predisponiraniji za razvoj poljoprivrede u odnosu na industriju, dok je Posušje, prema novoj strategiji razvoja i prema različitim medijskim izvješćima, postao mjesto vrlo izražene poduzetničke prirode. Ispitanici u Bijeljini iskazuju značajno povoljnije ocjene utjecaja granice u ovom sektoru u odnosu na Bosansko Grahovo (MD=0,56, $p=0,001$), Bužim (MD=0,56, $p=0,000$) i Foču (MD=0,70, $p=0,000$).

Bosansko Grahovo, i u slučaju industrije ima izražene negativne ocjene ispitanika, naročito u usporedbi sa Posušjem (MD=-0,88, $p=0,000$) i Bijeljinom (MD=-0,56, $p=0,001$). Foča, također bilježi izraženo negativne stavove prema utjecaju granice na industriju, koji su naročito značajni u usporedbi, pored Bijeljine (MD=-0,70, $p=0,000$) i Posušja (MD=-1,02, $p=0,000$) kao općina sa značajnije pozitivnijim stavovima ispitanika i sa područjem Brčkog (MD=-0,46, $p=0,000$). Brčko je i u ovom slučaju prilično 'neopredijeljeno', odnosno njegovi ispitanici imaju jako izražen indiferentan stav prema granici. Iako ima nešto povoljniju percepciju ispitanika u usporedbi s Bosanskim Grahovom i Fočom, negativne razlike uočene su u odnosu s Posušjem (MD=-0,56, $p=0,000$). U grupu općina s negativnim stavom ubraja se i Bužim. Statistički značajne razlike izražene su naročito u usporedbi sa Posušjem (MD=-0,88, $p=0,000$) i Bijeljinom (MD=-0,56, $p=0,000$).

Analizirajući rezultate za promet, nisu uočene izraženije razlike u odnosu na industriju. Posušje i Bijeljina se ponovno svrstavaju u grupu općina sa pozitivnijim ocjenama utjecaja granice na promet u odnosu na preostale četiri općine, dok između njih međusobno nije pronađena statistički značajna razlika (MD=0,20, $p=1,000$). Brčko se još jedanput izdvaja dominacijom neutralnih stavova ispitanika i bilježi značajno niže rezultate u odnosu na Bijeljину (MD=-0,38, $p=0,002$) i Posušje (MD=-0,58, $p=0,000$). Bužim i Foča imaju uglavnom negativno izraženu percepciju ispitanika, gdje su obrasci odgovora slični, pa tako nema statistički značajne razlike niti u jednom smjeru kod ovih općina, a ni prema Bosanskom Grahovu koje bilježi najizraženije negativne stavove ispitanika o utjecaju granice na promet. Statistička značajnost u razlikama pronađena je u usporedbi odgovora sa Posušjem (MD=-0,66, $p=0,009$), dok u odnosu sa Bijeljinom ista nije pronađena (MD=-0,47, $p=0,102$). Razlozi za to mogu biti brojni, poput ograničenog uzorka – znatno veći broj uzoraka je u Bijeljini (pet puta veći nego u Bosanskom Grahovu), odabira statističkih testova i intervala pouzdanosti.

Međutim, zanimljivo je usporediti ove odgovore u Bosanskom Grahovu sa generalnim pitanjima o prometnoj povezanosti unutar i međugradskog karaktera.

Odgovor koji se odnosi na percepciju utjecaja granice na turizam ne daje drugačije rezultate kada su u pitanju općine sa pozitivnijim stavovima (Bijeljina i Posušje) u odnosu na općine koje imaju negativnije (Foča, Bosansko Grahovo i Bužim) i neutralnije (Brčko) stavove.

Slika 56. Prikaz percepcije utjecaja granice na turizam u odabranim pograničnim općinama;

Boxplot (Slika 56) kojim je vizualizirana usporedba raspodjele odgovora ispitanika prema općinama, ukazuje na varijabilnost percepcija utjecaja granice na turizam, prikazujući raspone, medijane i distribuciju odgovora. Bijeljina i Posušje imaju pozitivnije odgovore, s višim medijanima i gornjim kvartilima, dok Bosansko Grahovo i Bužim pokazuju negativnije percepcije s nižim medijanima. Brčko i Foča imaju neutralnije percepcije, s raspodjelama blizu srednje vrijednosti. Prisutni *outlieri* u Posušju, Brčkom i Foči predstavljaju iznimno niske ili visoke odgovore, ali značajno ne mijenjaju opću distribuciju. Razlike u medijanima i rasponima odgovora ukazuju na socioekonomske, geografske i kulturne specifičnosti svake općine. Pozitivnije percepcije mogu se povezati s boljom prometnom povezanošću, snažnijim ekonomskim vezama s pograničnim područjima i razvijenijim turističkim potencijalima. Suprotno, niže vrijednosti zabilježene u Bosanskom Grahovu i Bužimu reflektiraju marginalizaciju tih područja, slabiju infrastrukturu i nedostatak ulaganja u turizam. Udaljenost

od većih centara i ograničena prekogranična suradnja dodatno doprinose negativnijoj percepciji ispitanika.

U slučaju turizma, razlike među općinama su izraženije nego kod nekih drugih sektora, poput prometa, gdje se percepcije više usklađuju unutar skupina općina slične razvijenosti. Ispitanici iz Bijeljine i Posušja pokazuju značajno povoljnije percepcije o razvoju i utjecaju granice na turizam, suprotno od Bosanskog Grahova i Bužima. To se može promatrati s aspekta razvojne prirode pojedinih sektora. Naime, sektori poput prometa i poljoprivrede u velikoj su mjeri vezani za osnovnu infrastrukturu i logističke kapacitete, dok turizam može biti snažnije oblikovan prirodnim i kulturnim resursima, kao i promocijom. On ovisi o dostupnosti resursa koje granica može dodatno valorizirati, posebno u kontekstu prekogranične suradnje, što je manje izraženo u poljoprivredi ili industriji, koje su više povezane s ekonomskim i infrastrukturnim čimbenicima. Kod sektora poput poljoprivrede i industrije, marginalizirane općine, primjerice Bosansko Grahovo i Bužim često imaju slične percepcije zbog niže opće razvijenosti (Tablica 62). Međutim, kod turizma Bosansko Grahovo pokazuje nešto izraženiju negativnu percepciju ispitanika u odnosu na Bužim. To može upućivati na specifične probleme poput neprepoznatog turističkog potencijala ili manjka infrastrukture za valorizaciju turističkih resursa. Analizirajući srednje vrijednosti odgovora po općinama (Tablica 63), uočava se da turizam bilježi povoljnije percepcije u odnosu na druge sektore. Pozitivniji imidž turizma u pograničnim općinama, osobito u Bijeljini i Posušju, gdje je prepoznat kao sektor s visokim potencijalom, ukazuje na razvojne mogućnosti čak i u izrazito marginaliziranim područjima poput Bosanskog Grahova. Iako marginalizirano, Bosansko Grahovo bilježi blaže negativne percepcije utjecaja granice na turizam u usporedbi s poljoprivredom ili industrijom.

Analiza percepcije utjecaja granice na četiri sektora ekonomije (poljoprivreda, industrija, promet i turizam) jasno ukazuje na heterogenost među općinama te na razlike u obrascima percepcije ovisno o kojem sektoru i općini se radi.

Pitanje koje se odnosi na prekograničnu suradnju (**pitanje 22: U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da Vaša općina/grad ima dobar ekonomski ili neki drugi vid suradnje sa susjednom općinom/gradom preko državne granice?**) posebno je značajno za interpretaciju percepcije granice kako u ekonomskom smislu, tako i njene opće uloge u prostoru (propusnost). Analizom ovih odgovora nastoji se ustanoviti prepoznaju li lokalni ispitanici mogućnosti suradnje sa susjednim zajednicama preko granice te jesu li upoznati s postojećim inicijativama i aktivnostima. Ovakvi uvidi su značajni za buduća istraživanja i razumijevanje percepcije granice kao barijere ili prilike za ekonomski razvoj.

Uočene su značajne razlike u odgovorima između pojedinih općina ($\chi^2=172,405$, $p=0,000$). Ispitanici iz Bijeljine i Posušja pozitivnije percipiraju i prepoznaju aktivnosti prekogranične suradnje. Suprotno, općine sa izrazito negativnim stavovima su ponovno Bosansko Grahovo i Bužim, dok su neutralni stavovi izraženi u Brčkom i Foči. Kada je riječ o Bosanskom Grahovu, skoro polovica ispitanika nema izražen stav o ekonomskoj suradnji prekogranične prirode, dok se u skoro istom omjeru dio ispitanika ne slaže sa tvrdnjom da općina ostvaruje bilo kakav oblik ove vrste suradnje. Brčko i Foča također imaju visok udio stanovnika koji nemaju određen, definiran stav na temu prekogranične suradnje, s tim da je u slučaju Foče značajnije izražena pozitivnija percepcija (37,6 %), u odnosu na Brčko (28,9 %). Bužim se može okarakterizirati kao općina sa uglavnom negativnom percepcijom ispitanika prema prekograničnoj suradnji. Nešto više od 65 % njih izrazilo je negativan stav. Najpozitivniju percepciju o suradnji iskazuju stanovnici Bijeljine, gdje se više od polovice ispitanika slaže s tvrdnjom o postojanju dobre suradnje. To može odražavati ekonomske veze uspostavljene s prekograničnim jedinicama lokalne samouprave, prepoznate i među lokalnim stanovništvom. Slično tome, u Posušju više od polovine ispitanika (58,6 %) uglavnom ili potpuno dijeli isto mišljenje, što se može povezati s razvijenijim vezama s pograničnim područjima u Hrvatskoj.

Na osnovu analize svih pitanja u vezi utjecaja granice na pojedine ekonomske sektore i percepciju procesa prekogranične suradnje, može se istaknuti da razvijenije općine - Bijeljina i Posušje, pokazuju pozitivnije percepcije lokalnog stanovništva prema utjecaju granice i prekogranične suradnje. Ispitanici iz općina sa znatno izraženijim stupnjem marginalizacije – Bosansko Grahovo i Bužim, imaju negativnije stavove prema spomenutim procesima, te se na osnovu odgovora u kontekstu definiranog uzorka može reći da je granica shvaćena dijelom i kao barijera. Jedinice lokalne samouprave, poput Brčkog i Foče imaju neutralnije ili uravnoteženije stavove ispitanika, što može upućivati na slabiju ulogu granica u njihovom svakodnevnom životu ili na to da nisu primijetili njen utjecaj. Od svih ispitivanih sektora, turizam je istaknut kao onaj sa najvećim potencijalnom, što može ukazati na njegov značaj u procesima prekogranične suradnje i generalnih razvojnih aktivnosti pograničnih općina. Kroz odgovore evidentna je heterogenost pograničnih općina što je rezultat njihove geografske, socioekonomske, demografske i kulturne specifičnosti.

4.3.4.3. Prometna povezanost

Pitanja o prometnoj povezanosti unutar općina i s okolnim većim gradovima omogućuju povezivanje percepcije mobilnosti (prometnih veza) s ekonomskom razvijenošću (pitanje 24:

Kako biste ocijenili prometnu povezanost naselja unutar Vaše općine/grada sa njegovim centrom?; pitanje 25: Kako biste ocijenili prometnu povezanost Vaše općine/grada sa drugim većim gradovima u okruženju?). Rezultati mogu potencijalno ukazati na to koliko prometna infrastruktura doprinosi ili ograničava mobilnost stanovništva i prekogranične aktivnosti.

Varijetet prosjeka odgovora po općinama ukazuje na postojanje dispariteta i u ovom kontekstu (Tablica 61). Posušje ima najviše prosječne ocjene za obje dimenzije – unutrašnju povezanost (4,37) i povezanost s većim gradovima (4,08), što ukazuje na visoku razinu zadovoljstva ispitanika prometnom infrastrukturom. Suprotno, Bosansko Grahovo bilježi najniže prosječne ocjene (1,98 za unutrašnju povezanost i 2,34 za povezanost s većim gradovima), što upućuje na prepoznate izazove od strane ispitanog uzorka u prometnoj dostupnosti i izoliranosti ove općine.

Tablica 64. Prosjek ocjena po Likertovoj skali za prometnu povezanost unutar općine i sa većim gradovima;

Općina	Unutrašnja prometna povezanost	Prometna povezanost sa većim gradovima
B. Grahovo	1,98	2,34
Bijeljina	3,61	3,77
Brčko	3,69	3,41
Bužim	3,41	2,94
Foča	3,01	2,46
Posušje	4,37	4,08

Analizirajući frekvencije odgovora, najveći broj ispitanika ocjenjuje prometnu povezanost unutar općina, odnosno između općinskog centra i okolnih naselja, kao 'dobru' (35,5 %) ili 'osrednju' (27,3 %). Manje od četvrtine ispitanika smatra ovu vrstu povezanosti 'vrlo dobrom'. Međutim, postoje značajne razlike među općinama (Tablica 64). Posušje pokazuje uglavnom pozitivne stavove svojih ispitanika, gdje više od polovice ocjenjuje povezanost 'vrlo dobrom'. S druge strane, Bosansko Grahovo i Foča pokazuju suprotne stavove, s udjelima većim od 70 i 30 % ispitanika koji povezanost ocjenjuju 'lošom' ili 'vrlo lošom'. Bijeljina i Brčko bilježe pozitivnije rezultate, dok Bužim ima neutralnije ocjene, s najvećim udjelom odgovora 'osrednja' (41,4 %).

Percepcija prometne povezanosti s većim gradovima u okruženju također pokazuje značajne razlike. Ispitanici iz Foče i Bužima dominantno ocjenjuju povezanost kao 'lošu' ili 'vrlo lošu'. Foča je, uz Bosansko Grahovo (59,1 %), izdvojena kao općina s najizraženijim negativnim ocjenama međugradske prometne povezanosti, pri čemu više od polovice ispitanika

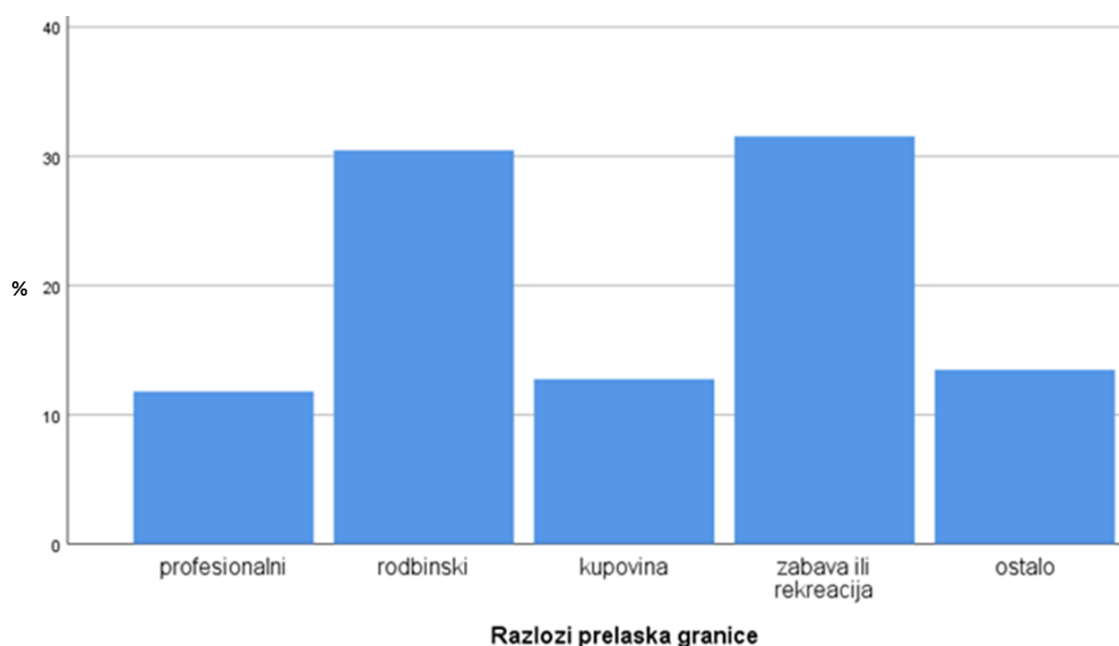
povezanost ocjenjuje izrazito nepovoljno. S druge strane, općine poput Posušja i Bijeljine imaju znatno pozitivnije stavove prema povezanosti s većim gradovima, što ukazuje na razvijeniju prometnu infrastrukturu. Rezultati za unutarnju i vanjsku prometnu povezanost jasno naglašavaju problem prometne marginalizacije, prepoznate u ovim općinama, gdje je neprimjerena prometna infrastruktura značajan izazov za mobilnost i povezivanje s okruženjem (u ovim općinama dominira najizraženiji stupanj prometne marginalizacije prema izvedenom modelu).

4.3.4.4. Učestalost prelaska granice

Pitanja o učestalosti prelaska granice (pitanje 26-27: **Koliko često prelazite granicu? Koji su najčešći motivi prelaska granice?**) i motivi koji stoje iza tih prelazaka smatraju se, u izvjesnoj mjeri, povezanim s razvojnim potencijalom pograničnih regija. Viša razina prekograničnih aktivnosti može ukazivati na jaču povezanost i iskorištavanje prekograničnih resursa, dok niža učestalost može upućivati na određen stupanj marginalizacije i izolacije, što se pripisuje nizu čimbenika (demografskim, etnopolitičkim, kulturnim, povijesnim i sl.). Učestalost prelaska granice (kako je ispitivana u anketi: 'svakodnevno', najmanje jednom sedmično', 'najmanje jednom mjesečno', 'nekoliko puta godišnje' i 'rijetko ili nikako') otkriva razinu svakodnevne povezanosti ispitanika sa općinama/jls susjednih država. Veća učestalost prelazaka često može biti znak bliskih socioekonomskih i kulturnih veza, dok niža učestalost može ukazivati na barijere poput infrastrukturnih problema, administrativnih prepreka ili slabo ekonomsko povezivanje.

Rezultati anketnog istraživanja ukazuju na dominaciju povremenih prelazaka među ispitanicima, dok svakodnevne ili česte aktivnosti prelaska ostaju ograničene na manji dio ispitanika. Najveći udio ispitanika (skoro polovica njih) navodi da prelazi granicu 'nekoliko puta godišnje', što ukazuje na to da prekogranične aktivnosti nisu dio svakodnevne rutine već povremenih potreba. Druga najčešća kategorija su ispitanici koji prelaze granicu 'najmanje jednom mjesečno' (27,3 %), dok 14,6 % ispitanika granicu prelazi 'rijetko ili nikako'. Manji udio ispitanika (manje od osam posto) navodi da granicu prelazi najmanje jednom sedmično, dok je svakodnevni prelazak granice zabilježen kod samo 1,5 % ispitanika. Razlozi prelaska granice pokazuju da prekogranične aktivnosti ispitanika pokrivaju širok spektar motiva, s naglaskom na osobne i rekreativne razloge. Prisutna je dominacija društvenih i slobodnih aktivnosti kao glavnih motiva prelaska granice.

Najčešći razlozi prelaska granice su 'zabava ili rekreacija' (31,5 %) i 'rodbinski' motivi (30,4 %). Dominacija ovih kategorija naglašava važnost društvenih i kulturnih faktora u oblikovanju prekograničnih interakcija.

Slika 57. Razlozi prelaska granice prema odgovorima ispitanika;

Manji, ali značajan udio ispitanika prelazi granicu zbog 'kupovine' (12,8 %) i 'profesionalnih' razloga (11,8 %) (Slika 57). Ovi motivi mogu biti povezani s ekonomskim aktivnostima i dostupnošću resursa u susjednim državama kao i razvijenim prekograničnim 'shopping' turizmom. Kategorija 'ostalo' čini 13,5 % odgovora i obuhvaća specifične razloge koji nisu unaprijed definirani u anketi. Prema ovakvim rezultatima prekogranične aktivnosti u velikoj mjeri oblikovane su osobnim potrebama, dok su profesionalne i ekonomske aktivnosti manje zastupljene.

Za analizu povezanosti između učestalosti prelaska granice i motiva za prelazak korištena je metoda križnih tablica (URL 56), koja je pogodna za uvid u razlike u odgovorima između općina (Tablica 65). Ovaj alat u SPSS-u omogućava detaljno ispitivanje distribucije odgovora među različitim kategorijama. Isti pruža preglednu analizu povezanosti između dviju nominalnih ili ordinalnih varijabli, omogućujući uvid u obrasce ponašanja ispitanika u pograničnim regijama.

Ispitanici koji granicu prelaze 'rijetko ili nikako' najčešće navode 'rodbinske' razloge (29,7 %) i 'zabavu ili rekreaciju' (28,8 %). Profesionalni motivi su zastupljeni kod samo 12,6 % ispitanika, što ukazuje na slabiju ekonomsku integraciju u ovom dijelu populacije. Značajan

udio ispitanika (21,6 %) navodi motive koji nisu unaprijed definirani, što naglašava raznolikost potreba u ovoj skupini. Ispitanici koji prelaze granicu 'svakodnevno' uglavnom navode motive u kategorijama 'ostalo' (30,8 %) i 'kupovina' (23,1 %), dok 'profesionalni' razlozi čine značajan dio odgovora (15,4 %).

Tablica 65. Učestalost prelaska granice prema motivima;

Koliko često prelazite granice?	Prof. (%)	Rodbinski (%)	Kupovina (%)	Zabava ili rekreacija (%)	Ostalo (%)	Uk. (%)
Rijetko ili nikako	12,6	29,7	7,2	28,8	21,6	100
Nekoliko puta godišnje	7,5	36,0	8,2	38,4	9,9	100
Najmanje jednom mjesečno	17,0	23,0	20,4	27,4	12,2	100
Najmanje jednom sedmično	16,4	24,6	23,0	11,5	24,6	100
Svakodnevno	15,4	23,1	23,1	7,7	30,8	100
Ukupno	11,6	30,5	12,8	31,6	13,5	100

SPSS 26.1.

'Rekreativni' motivi su znatno periferniji u odabiru (7,7 %), što ukazuje na specifične i ciljane prekogranične aktivnosti u ovoj skupini. Dakle, rijetki i povremeni prelazi granice uglavnom su povezani s društvenim i rekreativnim potrebama, dok češći prelazi, poput mjesečnih, sedmičnih i svakodневnih, pokazuju izraženiji ekonomski karakter, uključujući 'profesionalne' razloge i 'kupovinu'. Dobiveni rezultati upućuju na heterogenost potreba ispitanika u pograničnim regijama, pri čemu mobilnost značajno doprinosi održavanju društvenih veza, ali i zadovoljavanju ekonomskih potreba, osobito kod češćih prelaznika.

Tablica 66. Prosjek ocjena po Likertovoj skali za učestalost prelaska granice po općinama;

Općina	B. Grahovo	Bijeljina	Brčko	Bužim	Foča	Posušje
Uč. prelaska	1,89	2,38	2,04	2,06	2,21	3,26

Analizirajući prosjek ocjena za pitanje o učestalosti prelaska granice i motive za isto, dolazi se do zanimljivih rezultata (Tablica 66 i 67),

Tablica 67. Učestalost prelaska granice po općinama;

Općina	Rijetko (%)	Mjesečno (%)	Često (%)
B. Grahovo	76,3	18,4	5,3
Bijeljina	57,2	34,5	8,3
Brčko	78,2	17,3	4,5
Bužim	82,9	14,3	2,8
Foča	73,0	24,3	2,7
Posušje	63,5	30,2	6,3

Kako bi se omogućila pouzdana i pregledna analiza rezultata, odgovori na pitanje o učestalosti prelaska granice grupirani su u tri kategorije: 'rijetko' (rijetko ili nikako i nekoliko puta godišnje), 'mjesečno' i 'često' (sedmično i svakodnevno). Ovaj postupak proveden je radi smanjenja broja kategorija s vrlo malim brojem odgovora te omogućavanja usporedbi među općinama i motivima prelaska granice na jasniji način (Tablica 67).

Tablica 68. Učestalost odgovora prema motivu prelaska granice – pregled po općinama;

Općina	Profesionalni	Rodbinski	Kupovina	Zabava	Ostalo
B. Grahovo	31,6	23,7	21,1	23,7	0,0
Bijeljina	10,1	34,2	14,4	26,6	14,7
Brčko	9,1	27,9	11,2	36,5	15,2
Bužim	11,4	54,3	4,3	25,7	4,3
Foča	14,2	30,4	2,7	38,5	14,2
Posušje	9,2	11,2	29,6	32,7	17,3

U općinama poput Bosanskog Grahova, gdje dominiraju 'rijetki' prelazi (76,3 %), motivi prelaska ispitanika pokazuju prilično ravnomjernu zastupljenost svih kategorija (Tablica 68 i Slika 58). Profesionalni razlozi (31,6 %) su najzastupljeniji, dok 'rodbinski', 'kupovina' i 'zabava ili rekreacija' čine približno četvrtinu svih prelazaka. Ovakvi obrasci ukazuju na to da su prekogranične aktivnosti u Bosanskom Grahovu uglavnom ograničene na osnovne potrebe i profesionalne aktivnosti.

Bijeljina pokazuje uravnoteženiju raspodjelu učestalosti prelazaka (Tablica 67), s većim udjelom 'mjesečnih' i 'čestih' prelazaka (42,8 %). Najzastupljeniji motivi prelaska uključuju rodbinske razloge (34,2 %) i 'zabavu ili rekreaciju' (26,6 %), dok 'profesionalni' razlozi čine tek 10,1 % (Tablica 68). U slučaju Bijeljine, rezultati mogu ukazivati na značajnu društvenu i osobnu povezanost sa susjednim, prekograničnim područjima.

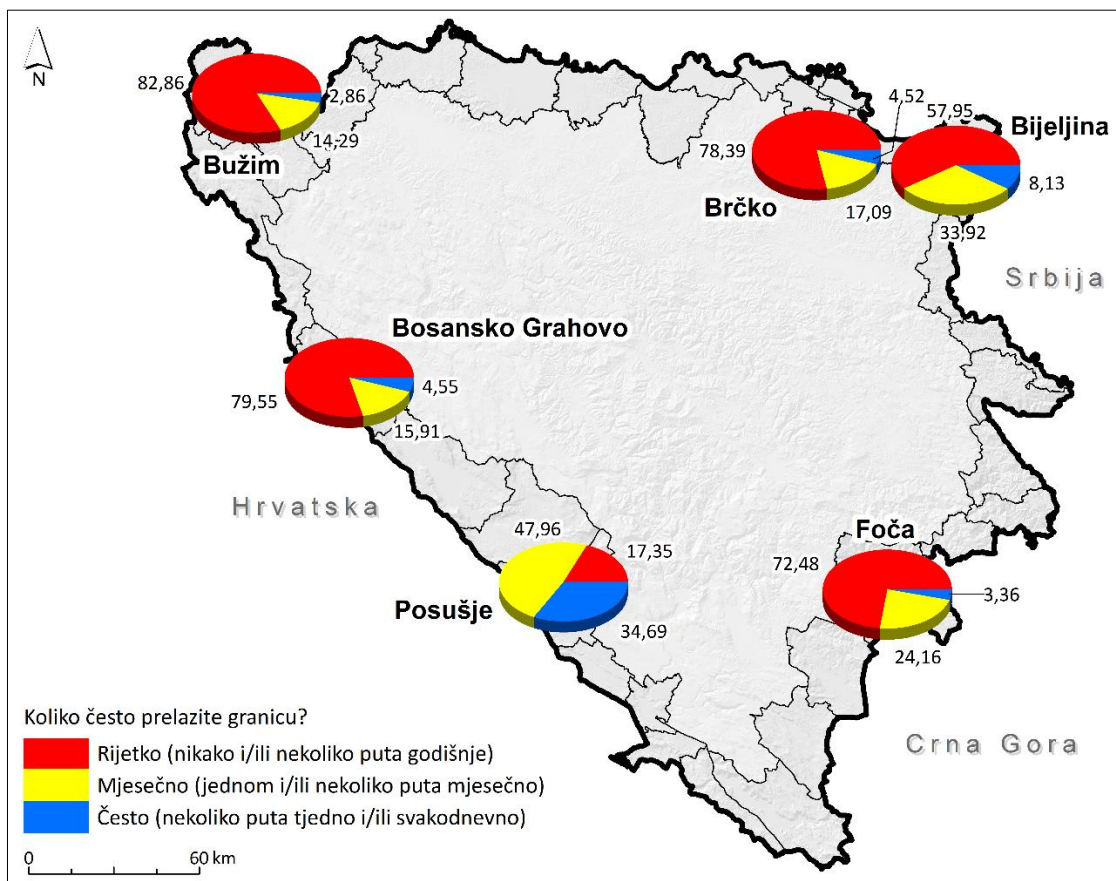
Kod Brčkog, gdje su rijetki prelazi dominantni (78,2 %), glavni motivi prelaska uključuju 'zabavu ili rekreaciju' (36,5 %) i 'rodbinske' razloge (27,9 %). Profesionalni razlozi i 'kupovina' čine manji udio (9,1 % i 11,2 %), što ukazuje na to da je prekogranična interakcija usmjerena više na društvene nego ekonomske aktivnosti.

Bužim, s najvišim udjelom 'rijetkih' prelazaka (82,9 %), pokazuje izrazitu dominaciju 'rodbinskih' motiva (54,3 %), dok su 'ostali' razlozi, uključujući 'profesionalne' (11,4 %) i 'zabavu ili rekreaciju' (25,7 %), manje izraženi (Tablica 68).

Foča, slično Bosanskom Grahovu u obrascu učestalosti prelazaka i motiva za iste, također pokazuje visok udio 'rijetkih' prelazaka ispitanika (73 %). Međutim, razlozi prelazaka

u Foči više su usmjereni na 'zabavu ili rekreaciju' (38,5 %), dok su 'profesionalni' razlozi i 'rodbinski' kontakti manje zastupljeni (14,2 % i 30,4 %). Ovo ukazuje na to da prekogranične aktivnosti u Foči, slično kao u Bijeljini, kod navedenog uzorka ispitanih, imaju više osobnu i rekreativnu nego ekonomsku/profesionalnu konotaciju.

U općini Posušje, iako većina ispitanika prelazi granicu rijetko (63,5%), značajan udio od skoro trećine ispitanika prelazi granicu na mjesečnoj bazi, što ukazuje na relativno redovitu prekograničnu mobilnost (Tablica 67), s višim udjelom 'mjesečnih' (30,2 %) i 'čestih' prelazaka (6,3 %) u odnosu na ostale općine. Kupovina (29,6 %) i 'zabava ili rekreacija' (32,7 %) dominiraju kao motivi, dok su profesionalni razlozi i rodbinske veze manje značajni (9,2 % i 11,2 %). Ovi obrasci ukazuju na višu ekonomsku aktivnost i mobilnost stanovništva u odnosu na druge općine.

Slika 58. Učestalost prelaska granice po općinama; ('rijetko', 'mjesečno' ili 'često')

Ako se rezultati ispitanika koji se odnose na učestalost prelazaka granice usporede sa rezultatima o prometnoj povezanosti (na nivou deskriptivne statistike – analiza postotnog udjela odgovora), može se uočiti da općine u kojima ispitanici prometnu povezanost ocjenjuju boljom (Bijeljina i Posušje) pokazuju viši udio čestih i mjesečnih prelazaka te raznovrsnije motive prelaska, uključujući i ekonomske vrste mobilnosti. Rezultati Spearmanove korelacijske analize

provedene na varijablama prometne povezanosti s gradovima u okruženju i učestalost prelaska granice ($p=0.219$) ukazuju na slabu, ali pozitivnu korelaciju između spomenute dvije varijable. Da pozitivan odnos između promatranih varijabli nije slučajan ukazuje i p-vrijednost ($p=0.000$). Dakle, prometna povezanost ispitanika s većim gradovima u nekom stupnju doprinosi češćem prelasku granice, iako je snaga korelacije slaba.

4.3.4.5. Gravitacijski odnosi

Gravitacijski odnosi između općina bitni su za razumijevanje socioekonomskih obrazaca, mobilnosti stanovništva i kulturnih veza unutar pograničnih područja. Pitanja o učestalosti posjeta glavnom gradu Bosne i Hercegovine (**Sarajevu - pitanje 29**), kao političkom, administrativnom i centrom kulturne moći, velikim makro regionalnim centrima (**Banja Luka, Mostar i Tuzla - pitanje 30**) koji predstavljaju sekundarne gravitacijske čvorove unutar države, te najbližim mezoregionalnim centrima (**Livno, Istočno Sarajevo, Bijeljina, Brčko, Bihać – pitanje 31**), omogućuju kvantifikaciju i analizu prostorne povezanosti između pograničnih općina i većih urbanih centara na državnom nivou. Veća učestalost posjeta urbanim centrima može ukazivati na jače ekonomske veze, bolje prilike za zapošljavanje i veću dostupnost usluga poput obrazovanja, zdravstva i rekreacije. Posjete urbanim centrima odražavaju stupanj prometne povezanosti, dostupnost infrastrukture i generalnu mobilnost stanovništva unutar pograničnih područja. Gravitacija prema određenim centrima može biti oblikovana povijesnim, kulturnim i ekonomskim vezama, što pruža uvid u mogućnosti izučavanja, između ostalog i regionalnog identiteta stanovništva. Cilj u ovom poglavlju ankete je otkriti specifičnosti u gravitacijskim odnosima odabranih općine, te čimbenike koji oblikuju ove obrasce.

Tablica 69. Prosjek ocjena po Likertovoj skali za odgovore o učestalosti posjeta Sarajevu i ostalim makro regionalnim centrima po općinama;

Općina	Sarajevo	Banja Luka	Mostar	Tuzla
B. Grahovo	1,21	1,95	1,16	1,03
Bijeljina	1,53	1,53	1,21	2,0
Brčko	1,93	1,38	1,41	2,33
Bužim	1,97	1,63	1,35	1,34
Foča	2,50	1,54	1,31	1,19
Posušje	1,37	1,17	2,86	1,09

Dominacija niskih prosjeka odgovora (oscilacija oko jedinice) upućuje na relativno slabu povezanost ispitanika, odnosno učestalost posjeta spomenutim centrima (Tablica 69). Rezultati analize učestalosti posjeta Sarajevu ukazuju na ograničeni gravitacijski utjecaj

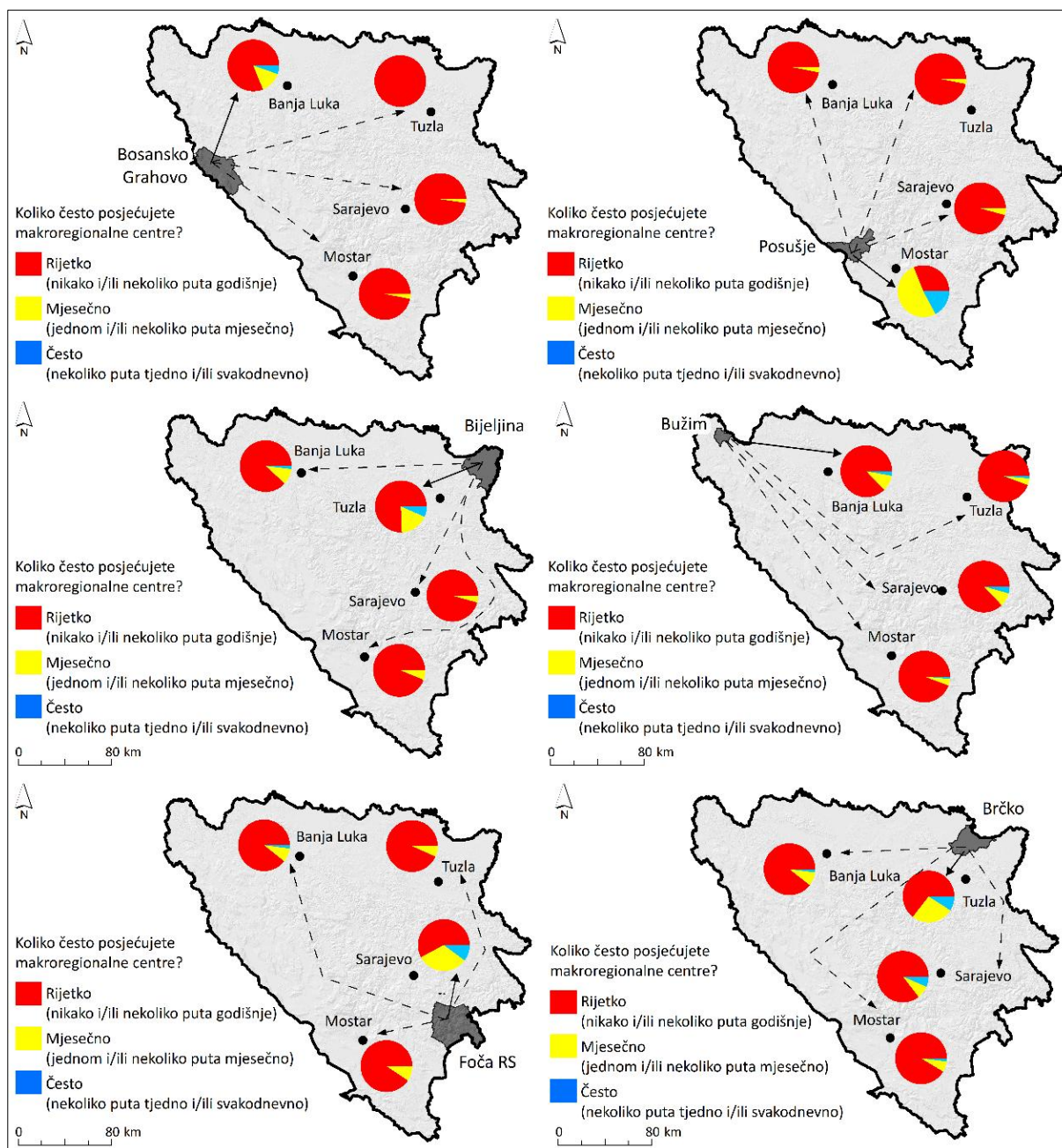
glavnog grada na ispitanike iz pograničnih općina. Najveći udio ispitanika (preko 40 %) Sarajevo posjećuje 'rijetko ili nikako', dok dodatnih 42,5 % navodi da glavni grad posjećuju 'nekoliko puta godišnje'. Ove dvije kategorije zajedno čine dominantnu većinu, što ukazuje na to da Sarajevo ima periferniji značaj za redovnije aktivnosti stanovnika pograničnih općina. To se primarno može pripisati značajnoj udaljenosti Sarajeva od analiziranih pograničnih općina (osim u slučaju Foče). Oko desetine ispitanika izjavljuje da glavni grad posjećuje 'najmanje jednom mjesečno', dok su 'najmanje jednom sedmično' i 'svakodnevno' kategorije zastupljene s udjelom manjim od pet posto ispitanika. Dominacija rijetkih i povremenih posjeta ukazuje na to da Sarajevo zadržava određenu gravitacijsku privlačnost za specifične aktivnosti, poput administrativnih, zdravstvenih, obrazovnih ili kulturnih potreba, ali da ono nema značajniju ulogu u svakodnevnom životu ispitanika iz pograničnih općina. Posjete Sarajevu značajno variraju među općinama.

Bosansko Grahovo se ističe izrazito niskom učestalošću posjeta Sarajevu, gdje većina ispitanika (81,4 %) grad posjećuje 'rijetko ili nikako'. Manji udio (16,3 %) posjećuje Sarajevo 'nekoliko puta godišnje', dok nema ispitanika koji biraju kategorije nešto većih učestalosti. U **Bijeljini**, većina ispitanika (60,8 %) također rijetko posjećuje Sarajevo, dok značajan dio (31,8 %) grad posjećuje 'nekoliko puta godišnje'. U **Brčkom** dominiraju godišnje posjete ispitanika (preko 50 %), a manji udio posjetilaca (8,0 %) posjećuje Sarajevo 'najmanje jednom mjesečno'.

Najveći dio ispitanika u **Bužimu** (67,1 %) grad posjećuje 'nekoliko puta godišnje', a četvrtina 'rijetko ili nikako'. **Foča** se, s druge strane, ističe visokom učestalošću posjeta Sarajevu. Više od polovice posjećuje Sarajevo 'nekoliko puta godišnje', dok oko jedne trećine ispitanika grad posjećuje 'najmanje jednom mjesečno'. Foča bilježi najveći udio ispitanika koji Sarajevo posjećuju 'najmanje jednom sedmično' (7,5 %), što je među najvišim vrijednostima u uzorku. To se može pripisati manjoj udaljenosti Foče u odnosu na Sarajevo, ali ne treba zanemariti ni prometne izazove sa kojima se suočava. **Posušje** pokazuje sličnu sliku kao Bosansko Grahovo, gdje većina ispitanika (69,4 %) grad posjećuje 'rijetko ili nikako'. Manji dio ispitanika (25,5 %) posjećuje Sarajevo 'nekoliko puta godišnje', dok su posjete 'najmanje jednom mjesečno', 'najmanje jednom sedmično' i 'svakodnevno' minimalne ili nepostojeće.

Rezultati za ovo pitanje (Slika 59) ukazuju na jasne razlike u stupnju učestalosti odabranih pograničnih općina u odnosu na Sarajevo. Dakle, može se uvidjeti slaba veza između tih pograničnih regija i državnog centra. S izuzetkom Foče, a za što se u obzir uzima i blizina (udaljenosti) i u manjoj mjeri Brčkog, ispitanici iz ostalih općina uglavnom 'rijetko ili nikako' ili 'nekoliko puta godišnje' posjećuju glavni grad. Sarajevo se u ovom slučaju može

identificirati kao povremeni cilj za specifične kulturne ili turističke potrebe ispitanika, a ne kao redovno odredište.

Slika 59. Učestalost posjeta ispitanika odabranih općina prema velikim makro regionalnim centrima u Bosni i Hercegovini

S obzirom na to da je cilj ove analize bio istražiti čimbenike koji utječu na nisku učestalost posjeta Sarajevu, s posebnim naglaskom na ulogu prometne povezanosti, analizirani su obrasci povezanosti između percepcije prometne povezanosti s većim gradovima i učestalosti posjeta Sarajevu. Rezultati hi-kvadrat testa ($\chi^2=10,012$; $df=4$, $p=0,040$) potvrđuju da postoji statistički značajna povezanost između kategorija učestalosti posjeta Sarajevu i

ocjena prometne povezanosti. Ova značajnost ukazuje na to da se percepcije prometne povezanosti razlikuju među ispitanicima s različitim učestalostima posjeta glavnom gradu (uz napomenu da je zbog statističke valjanosti broj posjeta u odgovorima bio smanjen/grupiran na: 'rijetko, mjesečno i često' i 'dobro', 'osrednje' i 'loše'). Ispitanici koji grad posjećuju 'rijetko' u najvećem broju slučajeva ocjenjuju prometnu povezanost kao 'dobru' (51,3 %), dok 28,7 % smatra da je 'osrednja,' a 20,0 % je percipira kao 'lošu.' Dakle, iako značajan broj ispitanika percipira prometne uvjete kao zadovoljavajuće, prometna povezanost po sebi ne predstavlja ključan motiv za češće posjete Sarajevu.

Nešto više od dvije petine ispitanika koji Sarajevo posjećuju 'najmanje jednom mjesečno,' također ocjenjuje prometnu povezanost kao 'dobru,' dok trećina smatra da je loša. Odgovori iz ove grupe upućuju na činjenicu da kvaliteta prometne povezanosti može djelovati kao značajan čimbenik u povećanju učestalosti posjeta. Ispitanici koji Sarajevo posjećuju 'najmanje jednom sedmično' ili 'svakodnevno' također najčešće ocjenjuju prometnu povezanost kao 'dobru' (43,9 %), a 29,3 % kao 'lošu', što ukazuje na visoku učestalost posjeta specifičnijih potreba, poput profesionalnih obaveza gdje prometna povezanost može ili ne mora biti odlučujući čimbenik.

Ovo implicira da prometna povezanost nije jedini element koji oblikuje mobilnost prema glavnom gradu; u tom slučaju trebalo bi ispitati čitav set socioekonomskih uvjeta, udaljenost, gravitacijske odnose i brojne druge specifičnosti poput regionalnih identiteta, gdje kulturne veze mogu značajno oblikovati gravitacijske veze.

Analiza pitanja o učestalosti posjete makro regionalnim centrima (Banja Luka, Mostar i Tuzla) ima za cilj identificirati koji makro regionalni centar ima najveći gravitacijski utjecaj i kakvi su obrasci uočeni po općinama. Usporedba rezultata za Banja Luku, Mostar i Tuzlu jasno ukazuje na dominantnu kategoriju rijetkih posjeta za sve makro regionalne centre (Slika 59), što potvrđuje ograničen gravitacijski utjecaj ovih gradova na svakodnevne aktivnosti ispitanika iz pograničnih općina. Međutim, Tuzla se izdvaja s relativno boljim rezultatima u kategoriji mjesečnih posjeta (14,4 %) i čestih posjeta (4,6 %), što sugerira veću frekventnost interakcija u usporedbi s Mostarom i Banja Lukom. Mostar zauzima srednju poziciju, dok Banja Luka pokazuje najmanji gravitacijski utjecaj (s aspekta općina u kojima je izvršeno ispitivanje) s najnižim udjelom čestih posjeta (manje od dva posto).

Rezultati hi-kvadrat testa pokazali su da nema statistički značajnih razlika u učestalosti posjeta Banjoj Luci među ispitanicima iz različitih analiziranih općina ($\chi^2(10)=10,839$; $p=,370$), što upućuje da gravitacijski utjecaj Banje Luke kao makro regionalnog centra nije specifično izražen u odnosu na općinu porijekla ispitanika. Najveće veze u posjetama primjetne su između

Banja Luke i Bosanskog Grahova, čiji ispitanici komparativno u odnosu na ostale općine, bilježe najveći udio čestih posjeta (5,4 %). Banja Luka je bila imigracijsko odredište Grahovljana koji su tokom rata selili sa područja općine, te se današnje veze između ovih općina očitavaju u obiteljskim i kulturnim aspektima.

Rezultati hi-kvadrat testa za Mostar pokazuju statistički značajne razlike u učestalosti posjeta ovom makro regionalnom centru među općinama ($\chi^2(10)=261,231, p=,000$). Zanimljivo je analizirati razlike koje se uočavaju između općina. Rezultati križnih tablica pokazuju da Mostar ima snažan gravitacijski utjecaj na ispitanike iz Posušja, gdje je trećina njih navela da grad posjećuje 'rijetko', a čak polovica 'mjesečno'. Rezultat ukazuje na važnost blizine Mostaru i snažne socioekonomske, ali i kulturne veze što može biti ispitano dodatnim analizama. Nasuprot tome, Bosansko Grahovo i Bužim pokazuju minimalan broj posjeta. U Bosanskom Grahovu čak 96,9 % ispitanika Mostar posjećuje 'rijetko'. Sličan obrazac je prisutan i u Bužimu (94,4 % ispitanika Mostar posjećuje 'rijetko').

Rezultati hi-kvadrat testa za učestalost posjeta Tuzli pokazuju značajne razlike među ispitanicima iz različitih općina ($\chi^2=86,210, df=10, p<0,001$). Tuzla ima veći gravitacijski utjecaj na općine poput Brčkog i Bijeljine, ali značajno slabiji na Bosansko Grahovo, Bužim, Foču i Posušje. Kada je riječ o Bijeljini, iako većina ispitanika (75,6 %) grad posjećuje 'rijetko,' značajan je udio - skoro petina njih koji ovaj grad posjećuje 'mjesečno'. Tuzla je za Brčko jedan od značajnijih gravitacijskih centara. Udio 'rijetkih' posjeta (64,5 %) je niži nego u drugim općinama, dok je značajniji udio 'mjesečnih' (26,5 %) i 'čestih' posjeta (9,0 %). Ovi rezultati potvrđuju važnost blizine, prometne povezanosti i socioekonomske orijentacije Brčkog kao čimbenika gravitacijskih odnosa prema Tuzli, što je također primjetno kod Mostara i Banja Luke, ali u nešto manjoj mjeri.

U konačnici, bitno je istaknuti da analiza učestalosti posjeta makro regionalnim centrima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka i Tuzla) jasno ukazuje na dominantnu kategoriju 'rijetkih' posjeta za gotovo sve analizirane centre, uključujući i glavni grad Bosne i Hercegovine, što je značajan pokazatelj niske mobilnosti ispitanika iz pograničnih općina u odnosu na makro regionalne centre. Međutim, uzimajući u obzir anketni uzorak, neutemeljeno je donositi zaključke o zatvorenosti zajednica ili sociokulturnoj izoliranosti ispitanika, nego je u budućim istraživanjima potrebno, pored povećanja uzorka, uzeti u obzir i neke druge čimbenike.

4.3.4.6. Osnova za istraživanje geografskih identiteta u pograničju

Istraživanje regionalnih identiteta u pograničnim područjima Bosne i Hercegovine predstavlja važan doprinos razumijevanju sociokulturne dinamike ovih prostora i svakako je ambiciozan korak/cilj u istraživanju. Obzirom na to da fluidnost samog pojma 'identitet' i njegova višeslojevitost, značajno otežavaju istraživanje ovih socijalnih fenomena, otežano je značajnije uvide dobiti kroz pitanja u ovoj anketi (**pitanje 32: U kojoj mjeri se slažete da pogranični položaj ima veliki utjecaj na regionalni identitet stanovništva (npr. krajiški, hercegovački, podrinjski, posavski) Vašeg kraja?**, **pitanje 33: U kojoj mjeri se slažete da je kultura stanovništva Vašeg kraja slična kulturi stanovnika iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine?** i **pitanje 34: U kojoj mjeri se slažete da je kultura stanovništva Vašeg kraja slična kulturi stanovnika sa druge strane državne granice?**). Osnova za tretiranje ovih pitanja u anketi leži u činjenici da su pogranične regije, poput Hercegovine, Bosanske krajine, Posavine i Podrinja karakterizirane specifičnim povijesnim, kulturnim i geografskim faktorima koji oblikuju identitet njihovih stanovnika (Pejanović, 2007., Skoko, 2014., Dedić, 2019., Hairlahović-Hušić, 2021.). Ove regije posjeduju vernakularne identitete duboko ukorijenjene u tradiciji i kulturi, dok njihova pogranična pozicija dodatno oblikuje obrasce identifikacije i interakcije s okruženjem (Dedić, 2019., Zorko i dr., 2014.). U tom kontekstu kroz navedena pitanja pokušala se steći nešto objektivnija osnova za buduća istraživanja na ovu temu, a posebno s obzirom na to da regionalni identiteti u pograničju Bosne i Hercegovine nisu tako često tematizirani u literaturi.

Analiza odgovora pružit će uvid u kojoj mjeri stanovnici pograničnih općina poistovjećuju svoj identitet s regionalnim okvirima, nacionalnim identitetima ili identitetima preko granice i koliko granica utiče na iste. Posebno su zanimljiva pitanja o sličnosti kultura unutar Bosne i Hercegovine i s druge strane granice, kojima se nastoji omogućiti razumijevanje percepcije kulturne bliskosti ili distance, što je od suštinskog značaja za oblikovanje regionalnih i transgraničnih identiteta. S obzirom na povijesne i kulturne veze između pograničnih područja i njihovih susjednih država, očekuje se da rezultati mogu ukazati na prisutnost kulturnih sličnosti koje prelaze granice, ali i na specifičnosti koje odražavaju jedinstvenost svakog kraja, a koje treba istražiti.

Analiza odgovora o utjecaju pograničnog položaja na regionalni identitet za cjelokupan uzorak ukazuje na zanimljivu distribuciju percepcija ispitanika. Većina izražava pozitivan stav prema ovoj tvrdnji (52,5 % se 'slaže' ili 'apsolutno' slaže). S druge strane, samo 9,6 % ispitanika izražava neslaganje, a značajan udio (37,9 %) zauzima neutralnu poziciju, odgovarajući da se

'niti slaže niti ne slaže'. Više od trećine ispitanika koji nemaju izražen stav na ovu temu može ukazivati na nedostatak jasne percepcije o povezanosti regionalnog identiteta s pograničnim položajem ili generalizaciju u pitanju.

Rezultati hi-kvadrat testa ($\chi^2=74,136$, $df=20$, $p=0.000$) ukazuju na statistički značajnu povezanost između općine prebivališta i percepcije utjecaja pograničnog položaja na regionalni identitet. Tako npr. većina ispitanika iz Bosanskog Grahova ima neutralan stav (54,5 %) na ovu temu, dok se četvrtina ispitanika u nekom obliku ne slaže da pogranični položaj utječe na spomenute regionalne identitete. Ovakvi rezultati, zajedno s veoma visokom vrijednošću stupnja marginalizacije, mogu ukazivati na izoliranost odnosno nepripadnost stanovništva ove općine niti jednom od već prepoznatih regionalnih identiteta. U Bijeljini se više od polovice ispitanika slaže s ovom tvrdnjom, a značajan je udio i onih sa neutralnim stavom (36,1 %). Sličan obrazac bilježi i Brčko, dok se Bužim ističe najvišim udjelom pozitivnih stavova prema utjecaju pograničnog položaja na regionalni identitet (ukupno 70 % za 'uglavnom se slažem' i 'slažem se u potpunosti'). Snažan osjećaj regionalnog identiteta može biti povezan s povijesno-kulturnim značenjem krajiškog identiteta (Dedić, 2019., Hairlahović-Hušić, 2021). Značajan udio pozitivnih stavova o regionalnom identitetu (ukupno 66,7 % za 'uglavnom se slažem' i 'slažem se u potpunosti') uočen je i u Posušju, što odražava osjećaj hercegovačkog identiteta, koji je često izraženiji u južnim dijelovima zemlje (Papić, 2023). Ispitanici u Foči imaju umjereno pozitivan udio slaganja s navedenom tvrdnjom (54,1 %) ali sa znatno izraženim indiferentnim stavom (37,8 %) ispitanika.

Rezultati hi-kvadrat testa ($\chi^2=63,699$, $p<0,001$), također ukazuju na statistički značajnu povezanost između percepcije kulturne sličnosti unutar Bosne i Hercegovine i općina iz kojih dolaze ispitanici.

Brčko se ističe najpozitivnijim stavovima, gdje više od 60 % ispitanika smatra da je kultura njihovog kraja slična drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ovo je praćeno, komparativno gledajući, nižim udjelom neutralnih odgovora (23,1 %) i najmanjim udjelom neslaganja (16,1 %). Sličan obrazac odgovora bilježi i Bijeljina, gdje se više od polovice ispitanika slaže s tvrdnjom, a skoro petina izražava neslaganje.

U Bužimu nešto više od polovice ispitanika izražava slaganje s tvrdnjom, dok više od četvrtine izražava neslaganje. To ukazuje na postojanje specifičnog krajiškog identiteta među ispitanicima, koji se razlikuje od drugih dijelova Bosne i Hercegovine, što je potvrđeno i u pitanju o utjecaju pograničnog položaja na regionalni identitet. Ispitanici iz Foče se u iznad polovičnom odnosu (54,7 %) slažu s kulturnom sličnošću s ostatkom zemlje, pri čemu skoro trećina ispitanika zauzima neutralan stav. Bosansko Grahovo i Posušje ističu se izraženim

negativnim stavovima. U Bosanskom Grahovu polovica ispitanika nema izražen stav, a skoro trećina pokazuje neslaganje. Podaci ukazuju na, ili jako izraženu izoliranost ovog područja ili mogućnost postojanja specifičnog kulturnog (lokalnog) identiteta (značajan podatak je taj da se Bosansko Grahovo nalazi na tromeđi između Krajine, Like i Hercegovine). Posušje bilježi najniži udio slaganja (24,5 %) i najviši udio neslaganja (37,8 %), što može biti rezultat snažne pripadnosti hercegovačkom regionalnom identitetu i orijentaciji prema zapadnoj Hercegovini i RH.

Analiza percepcije kulturne sličnosti s područjima izvan Bosne i Hercegovine, također ukazuje na značajne razlike među općinama, pri čemu se jasno izdvajaju specifični obrasci povezani s geografskom i kulturnom blizinom državnim granicama. Rezultati hi-kvadrat testa ($\chi^2=130,458$; $df=10$; $p<0,001$) ukazuju na statistički značajnu povezanost između općina i percepcije kulturne sličnosti s područjima izvan Bosne i Hercegovine. Bosansko Grahovo bilježi podijeljene stavove, gdje najveći dio - skoro polovica ispitanika ima izražen neutralan stav. Rezultati ukazuju na fragmentirane percepcije, što može biti rezultat povijesnih i kulturnih veza s RH, uz ograničen intenzitet recentnih interakcija.

Bijeljina pokazuje da dominantan udio ispitanika (više od polovice) izražava slaganje s tvrdnjom o kulturnoj sličnosti, dok oko 26 % zauzima neutralan stav. Ovi podaci ukazuju na nešto bliže kulturne i socioekonomske veze ispitanika s prekograničnim područjima, točnije Srbijom.

Brčko ima uravnoteženiju raspodjelu odgovora, gdje 33,2 % ispitanika ne prepoznaje sličnost, dok 36,7 % zauzima neutralan stav, a 30,1 % izražava slaganje. Ovaj obrazac može biti rezultat multikulturalnog obilježja Brčkog.

Bužim se izdvaja kao općina s najnižim udjelom slaganja (15,7 %) i najvišim udjelom neslaganja (62,9 %). Ovi rezultati odražavaju izražen regionalni identitet ispitanika i slabu identifikaciju s područjima izvan granice. Foča ima više od polovice ispitanika koji prepoznaju kulturnu sličnost s područjima izvan Bosne i Hercegovine, dok je neutralan stav izražen kod nešto manje od 30 % ispitanika. Ovi rezultati mogu ukazivati na historijske i kulturne veze s Crnom Gorom, pri čemu blizina granice dodatno jača ovu percepciju. Posušje bilježi najviši udio slaganja (73,2 %) među svim općinama, dok samo 7,2 % ispitanika ne prepoznaje kulturnu sličnost. Ovo ukazuje na snažnu povezanost s RH, koja se temelji na kulturnim, povijesnim i ekonomskim vezama.

Tablica 70. Prosjek ocjena po Likertovoj skali za odgovore o kulturnim identitetima po općinama;

Općina	B. Grahovo	Bijeljina	Brčko	Bužim	Foča	Posušje
Pogranični položaj vs. reg. identitet	2,93	3,50	3,43	3,83	3,52	3,93
Kulturna sličnost sa drugim krajevima Bosne i Hercegovine	2,80	3,43	3,47	3,33	3,43	2,84
Kulturna sličnost sa prekograničnim pod.	3,23	3,35	2,97	2,41	3,49	3,81

Zaključno, analiza tri aspekta - utjecaja pograničnog položaja na regionalni identitet, kulturne sličnosti unutar države i kulturne sličnosti s područjima izvan granica Bosne i Hercegovine – pokazala je značajne razlike među ispitanicima. Dok su u nekim općinama, poput Posušja i Bužima, izraženi snažni regionalni identiteti (Tablica 70), u drugima, poput Brčkog i Bijeljine, dominira osjećaj integracije u širu kulturnu sliku Bosne i Hercegovine. Kulturne veze s područjima izvan države variraju, od snažnih povezanosti u općinama poput Posušja, gdje su odnosi s RH duboko ukorijenjeni, do slabijih ili gotovo nepostojećih interakcija u općinama poput Bužima. Ovi obrasci reflektiraju povijesno-geografske specifičnosti, socioekonomske uvjete i kulturne orijentacije svake općine, ukazujući na složenu dinamiku identiteta u pograničnim regijama Bosne i Hercegovine, koja može biti posebna tema budućih istraživanja.

4.3.4.7. Recentni procesi na granicama

Recentne promjene na granicama, poput ulaska RH u EU i uvođenja Schengen režima, potencijalno utječu na sveukupne prilike u pograničnim zonama. Uvid u ovakve vrste transformacija bitan je zbog eventualnih promjena u graničnom režimu, koje se mogu reflektirati na lokalne prilike stanovništva ali i šire geopolitičke procese te dodatno doprinijeti marginalizaciji pograničnih područja.

Ulazak RH u Schengen zonu predstavlja značajan geopolitički i socioekonomski događaj za Bosnu i Hercegovinu, posebno za pogranične općine koje direktno graniče s RH (Brčko, Bužim, Bosansko Grahovo i Posušje – općine u kojima je vršeno anketiranje). Schengen kao režim otvorenih granica unutar EU donosi promjene u mobilnosti, trgovini i administrativnim procedurama, što posljedično može stvoriti nove prilike za zemlje koje nisu dio EU. U tom slučaju određenim pitanjima nastojalo se ispitati kako je ova promjena utjecala na svakodnevni život i aktivnosti stanovnika u općinama koje graniče s RH, kao i na njihove ekonomske prilike (**pitanje 35: Kako je ulazak Hrvatske u Schengen utjecao na Vaš svakodnevni život i aktivnosti?**, **pitanje 36: Kako je ulazak Hrvatske u Schengen utjecaj**

na ekonomski razvoj Vaše općine/grada?). Ovakva vrsta uvida u percepcije ekonomskog utjecaja omogućava razumijevanje kako promjene u graničnom režimu oblikuju lokalne ekonomske tokove, posebno u kontekstu prekogranične ekonomije.

Tablica 71. Prosjek ocjena po Likertovoj skali za odgovore o kulturnim identitetima po općinama;

Općina	B. Grahovo	Brčko	Bužim	Posušje
Utjecaj na svakodnevni život i aktivnosti	2,84	3,05	2,93	2,86
Utjecaj na ekonomski razvoj općine	2,84	2,96	2,76	3,07

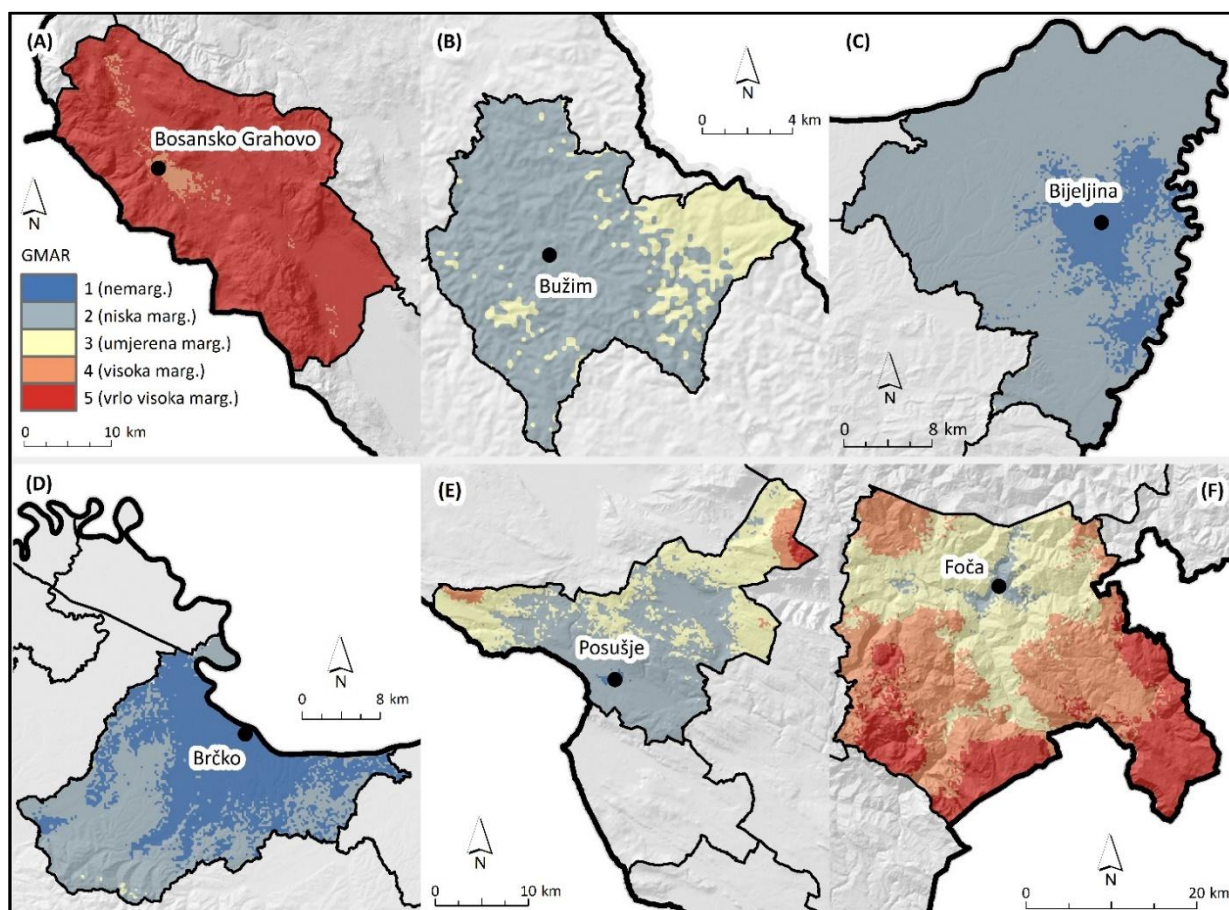
Rezultati deskriptivne statistike za pitanje o utjecaju ulaska RH u Schengen na svakodnevni život i aktivnosti pokazuju da velika većina ispitanika (69,5 %) smatra da ova promjena nije utjecala na njihov svakodnevni život. Ipak, jedan udio (16,1 %) ocjenjuje prepoznati učinak kao negativan. Dakle, za većinu ispitanika, ulazak RH u Schengen nije imao značajan utjecaj na svakodnevne aktivnosti, dok je manji dio osjetio određen aspekt promjena. Također, većina ispitanika (66,8 %) smatra da ulazak nije utjecao na ekonomski razvoj njihovih općina i gradova. Negativan utjecaj prepoznaje 18,5 %, dok 11,7 % ispitanika vidi promjenu kao pozitivnu. Rezultati ukazuju na opći dojam stagnacije, uz manji dio ispitanika koji primjećuju promjene, bilo pozitivne ili negativne. Negativni učinci nešto su izraženiji u kontekstu sveukupnog ekonomskog razvoja u odnosu na svakodnevni život, a ovaj obrazac posebno je uočljiv u općinama poput Bosanskog Grahova i Bužima. S druge strane, Posušje pokazuje uravnoteženiju distribuciju odgovora, s blagim naglaskom na pozitivnim percepcijama u oba konteksta. Daljnja istraživanja se trebaju usmjeriti na analizu lokalnih čimbenika koji dovode do ovakve percepcije kod stanovnika.

4.3.4.8. Značaj anketnog istraživanja

Analiza rezultata anketnog istraživanja pruža uvid u demografske, socioekonomske, kulturne i prostorne prilike odabranih pograničnih općina Bosne i Hercegovine. Istraživanje naglašava važnost razumijevanja heterogenosti među općinama u pogledu zadovoljstva i ocjene prilika koje oblikuju svakodnevni život i razvoj u pograničnim područjima. Većina ispitanika izrazila je namjeru ostanka u mjestu prebivališta, što se može objasniti osjećajem pripadnosti lokalnoj zajednici i osobnim razlozima, među kojima dominira navršena dob ispitanika. Razlike u odgovorima među općinama su očigledne.

Ocjene ekonomske razvijenosti i utjecaja granice na pojedine sektore pokazuju značajne razlike među općinama, kao što je uočeno i kod indeksa marginalizacije (Slika 60). Negativne ocjene prilika u Bosanskom Grahovu i Bužimu koreliraju s kvantitativnim pokazateljima, poput

visoke marginalizacije tih općina, dok Posušje, s izrazito pozitivnim stavovima o ekonomskom razvoju i utjecaju granice, ukazuje na povoljnije socioekonomske i demografske prilike. Velik dio ispitanika u svim općinama ima neutralan stav o utjecaju granice na ekonomiju, što ukazuje na nedostatak informacija, neprepoznat potencijal granice ili složene odnose između geografskog položaja i lokalnog razvoja. Granica se često percipira kao razvojni potencijal za sektore poput turizma, dok su percepcije o poljoprivredi, industriji i prometu uglavnom neutralne ili negativne.

Slika 60. Vrijednosti indeksa marginalizacije po odabranim općinama;

Ispitivanje prepoznatljivosti procesa prekogranične suradnje otkriva značajne razlike među općinama. Pozitivni primjeri poput Bijeljine i Posušja pokazuju potencijal za razvoj institucionalnih i lokalnih mehanizama koji bi dodatno unaprijedili prekogranične veze, posebno u ekonomskom i turističkom kontekstu. S druge strane, ispitanici u općinama s izraženijom marginalizacijom, poput Bužima i Bosanskog Grahova, često granicu doživljavaju kao barijeru, čime se dodatno može otežavati potencijalni razvoj tih područja. Gravitacijski odnosi prema makro regionalnim centrima, uključujući Sarajevo, Mostar, Tuzlu i Banja Luku, kod ispitanika uglavnom reflektiraju povremene potrebe za administrativnim, zdravstvenim i

obrazovnim uslugama. Slabi gravitacijski odnosi ukazuju na slabije prostorne i ekonomske veze između pograničnih općina i centralnih urbanih regija, što otvara prostor za daljnje proučavanje odnosa centar - periferija i jačanje socioekonomske integracije.

Dosadašnji uvidi iz analize ukazuju na to da lokalne prilike, unutrašnji povijesni i etno demografski konteksti te socioekonomski status općina imaju značajniji utjecaj na unutrašnji razvoj, nego sama činjenica da su na granici ili s kojom državom graniče. Ispitanici često prepoznaju da razvoj nije isključivo vezan uz pogranični položaj, već ovisi o kapacitetima lokalne zajednice za rast. Anketa je dodatno osvijetlila razlike u percepciji potencijala granice: dok neki ispitanici pozitivno ocjenjuju utjecaj granice, značajan dio njih ima neutralan stav, ne prepoznajući je kao presudan čimbenik za razvoj.

Ocjene utjecaja pograničnog položaja na regionalni identitet ukazale su na izraženu heterogenost među općinama. Izraženi regionalni identiteti, poput krajiškog i hercegovačkog, posebno su vidljivi kod ispitanika u Bužimu i Posušju, dok ispitanici u općinama poput Brčkog i Bijeljine pokazuju manju pripadnost istaknutim regionalnim identitetima. Kulturne veze s područjima izvan Bosne i Hercegovine također variraju: najizraženije su u Posušju, s vezama prema RH i Bijeljini, s vezama prema Srbiji, dok su najslabije u Bužimu. Većina ispitanika prepoznaje određeni stupanj sličnosti s kulturnim krugovima unutar Bosne i Hercegovine, dok se prekogranične veze oblikuju pod utjecajem povijesno-geografskih i socioekonomskih specifičnosti svake općine.

Ulazak RH u Schengen zonu donosi nove obrasce mobilnosti i prekograničnih interakcija, koji se različito reflektiraju na općine, pozitivnije u Posušju i Bužimu za razliku od Bosanskog Grahova i Bužima.

Rezultati ankete naglašavaju značaj unaprjeđenja metodologije za buduća istraživanja, ističući nužnost kombinacije kvantitativnih i kvalitativnih pristupa pri ovakvim vrstama istraživanja. Dubinski intervjui, studije slučaja i prilagodba anketnih pitanja mogu omogućiti precizniji uvid u istraživane procese i dodatno validirati kvantitativne analize.

U kombinaciji s kvantitativnim indikatorima, rezultati anketa nude temelje za buduće strategije razvoja i prekogranične suradnje te razvoj sektorskih politika unutar jedinica lokalne samouprave.

5. RASPRAVA

Ovaj dio disertacije oslanja se na dobivene rezultate istraživanja, njihovu povezanost s postavljenim hipotezama te interpretaciju u kontekstu relevantnih teorijskih i praktičnih implikacija. Rasprava obuhvaća analizu uočenih ograničenja i limitacija u izvođenju kvantitativnih analiza i provođenju anketnog istraživanja. Upravo ti izazovi omogućili su identifikaciju ključnih smjernica za buduća istraživanja, s naglaskom na metodološke prilagodbe i unapređenja te proširenje fokusa analize. Poseban naglasak stavljen je na validnost i primjenjivost ovog istraživanja u kontekstu razvoja i upravljanja pograničnim područjima Bosne i Hercegovine. Sintetizacija dobivenih rezultata imala je za cilj dati pregled stanja marginalizacije, demografskih i socioekonomskih prilika u pograničnim područjima Bosne i Hercegovine te čimbenika koji utiču na iste.

SWOT analiza korištena je kao instrument pogodan za identificiranje snaga, slabosti, prilika i prijetnji koje oblikuju razvoj pograničnih područja. Ovaj analitički okvir doprinosi boljem razumijevanju ograničenja i potencijala u prostornom i socioekonomskom razvoju, naglašavajući lokalne specifičnosti i šire strukturne izazove.

5. 1. Ispitivanje demografskih i socioekonomskih razlika na svim razinama istraživanja

Istraživanje marginalizacije bosanskohercegovačkih pograničnih područja provedeno je s ciljem ispitivanja **H1: Pogranična područja odlikuju slabije demografske i socioekonomske prilike u odnosu na nepogranične regije**. Kao temeljni analitički okvir razvijen je kompozitni indeks marginalizacije (G_{MAR}), koji omogućava višedimenzionalnu evaluaciju socioekonomskih i demografskih prilika na razini svih jedinica lokalne samouprave. Razvoj indeksa bio je bitan s obzirom na nedostatak detaljnih i uniformnih podataka o navedenim dimenzijama, koji bi bio primjenjiv za sve općine u Bosni i Hercegovini, čime se osigurala mogućnost holističkog i usporedivog vrednovanja marginalizacije kao složenog fenomena. Kompozitni indeks marginalizacije obuhvatio je širok spektar prostornih i neprostornih pokazatelja (ukupno njih 67), reflektirajući višedimenzionalnu prirodu marginalizacije. Rezultati su ukazali na općeniti izostanak značajnih socioekonomskih i demografskih razlika između pograničnih i nepograničnih područja, kako na temelju udjela zastupljenosti pojedinih klasa marginalizacije, tako i kroz analizu demografskog i socioekonomskog indeksa primjenom inferencijalnih statističkih metoda. Prva faza analize uključivala je deskriptivnu evaluaciju zastupljenosti klasa marginalizacije unutar pograničnih i nepograničnih područja, dok su u drugoj fazi službeni neprostorni pokazatelji predstavljeni demografskim i socioekonomskim indeksom podvrgnuti inferencijalnim statističkim testovima

radi utvrđivanja potencijalnih razlika. Rezultati ovih analiza ukazuju na složenije obrasce marginalizacije u Bosni i Hercegovini, pri čemu prva hipoteza (H1) o slabijim demografskim i socioekonomskim prilikama u pograničju u odnosu na nepogranične regije **nije potvrđena**.

Iako na generalnom nivou nije utvrđena značajna razlika između pograničnih i nepograničnih područja, detaljne analize su iznijansirale suptilne razlike, posebno u pogledu određenih aspekata marginalizacije. Nepogranične općine pokazuju blago povoljniji razvojni profil, što se može pripisati velikim urbanim centrima i bolje razvijenim prometnim koridorima koji su neophodni za gospodarski razvoj i prostornu integraciju. Pogranična područja, s druge strane bilježe veći udio zona niske i umjerene marginalizacije, što jasno ukazuje na značajnu heterogenost ovih prostora, uvjetovanu različitom zastupljenošću pojedinih klasa marginalizacije.

Na makro razini, prosječne vrijednosti indeksa marginalizacije (G_{MAR}) za pogranične i nepogranične općine vrlo su slične, što ukazuje na slične obrasce marginalizacije. Spuštajući se na razinu naseljenih mjesta, naselja unutar pograničnih općina bilježe nešto višu prosječnu vrijednost G_{MAR} -a u usporedbi s naseljima unutar nepograničnih općina, dok naselja smještena neposredno uz granicu pokazuju najviše vrijednosti marginalizacije. Ova razlika na mikrorazini otkriva složenije obrasce koji nisu uočljivi na višim razinama analize, odnosno općinama koje su bile osnovna statistička jedinica promatranja te se u budućnosti nameće nužnost prikupljanja detaljnijih podataka i analiziranja ovih procesa sa stajališta naseljenih mjesta.

Analize vrijednosti indeksa marginalizacije za pogranične i nepogranične općine nisu identificirale značajne razlike između navedenih kategorija. Ovaj zaključak otvara pitanje u kojoj mjeri pogranični položaj zaista utječe na procese marginalizacije, te da li drugi prostorni i društveni čimbenici imaju značajniju ulogu u oblikovanju istih (Korenik i Zurakowski, 2018; Shanguhya, 2020; Studinska, 2023). Anđelković-Stoilković i dr. (2018) ispituju jesu li pogranične regije Srbije periferne ili marginalizirane te potvrđuju izraženu heterogenost, s čimbenicima marginalizacije koji uključuju geografski položaj, prometnu izolaciju, nisku gustoću naseljenosti i intenzivnu depopulaciju, posebno izraženu u istočnoj Srbiji. Socioekonomski uvjeti, poput niskih plaća, visoke nezaposlenosti i slabe ekonomske infrastrukture, dodatno otežavaju razvoj ovih područja. Iako se uloga pograničnih područja u oblikovanju marginaliziranih regija ističe kao značajna tema u mnogim radovima novijeg datuma (Cvitanović, Fuerst-Bjeliš, 2018; Máté i dr., 2024) njihovi autori naglašavaju važnost lokalnih i regionalnih specifičnosti. Dok rezultati višekriterijske GIS analize i inferencijalne statistike nisu pokazali značajnije razlike između pograničnih i nepograničnih područja u Bosni i Hercegovini, uočeni su klasteri pograničnih općina s visokim stupnjem marginalizacije. Slične

obrasce marginalizacije ističu Cvitanović i Fuerst-Bjeliš (2018), koji naglašavaju da su pogranična područja u RH, poput Hrvatskog Zagorja, podložna geometrijskoj marginalnosti, što dodatno pogoršava nepovoljne socioekonomske trendove, dok se istovremeno marginalizacija prepoznaje i u unutrašnjim perifernim područjima, koja nisu nužno blizu granice.

Prostorna distribucija klasa marginalizacije ukazuje na veliku heterogenost pograničnih područja, pri čemu neka pogranična područja pokazuju niži stupanj marginalizacije zahvaljujući povoljnijem geografskom položaju i razvojnim potencijalima. Sektor prema RH pokazuje povoljnija razvojna obilježja, dok sektori prema Srbiji i CG zaostaju, posebno u područjima poput Istočne Hercegovine i Gornjeg Podrinja. Ove razlike ukazuju na potrebu za bolje definiranim regionalnim politikama koje bi bile prilagođene specifičnostima svakog sektora. Sličan obrazac primijećen je u pograničnim područjima Srbije, gdje prema Anđelković-Stoilković (2018) općine smještene duž ključnih komunikacijskih pravaca, koji povezuju Srbiju sa susjednim zemljama, poput Mađarske ili RH, imaju povoljnije uvjete za privlačenje investicija i razvoj infrastrukture, čime se smanjuje njihov stupanj marginalizacije. Horvat i Toskić (2023) navode da geografski položaj, prometna infrastruktura i blizina regionalnih centara imaju važnu ulogu u oblikovanju stupnja marginalizacije – naselja bliža regionalnim središtima bilježe bolje ekonomske pokazatelje i viši stupanj razvoja, dok su udaljenija naselja, obilježena prometnom izoliranošću, suočena s izraženim demografskim problemima poput starenja stanovništva i slabijom gospodarskom aktivnošću.

Demografski raster uspoređen sa slojem prostornog rasporeda marginaliziranih zona unutar Bosne i Hercegovine, također otkriva zanimljive trendove. Većina stanovništva živi u zonama s povoljnijim uvjetima za naseljavanje i gospodarsku aktivnost, bliže velikim makro regionalnim centrima i prometnicama, dok su zone s visokim stupnjem marginalizacije gotovo nenaseljene. Ova koncentracija stanovništva u nemarginaliziranim i nisko marginaliziranim zonama potvrđuje ulogu urbanih centara kao ključnih točaka društvenog i gospodarskog razvoja, što se pokazalo i u istraživanjima Anđelković i dr. (2018) na primjeru Srbije, kao i Horvata i Toskića (2023) u slučaju RH.

Rezultati ukazuju i na složenost prostornih obrazaca marginalizacije u Bosni i Hercegovini, s naglašenim razlikama unutar definiranih pograničnih sektora. Inferencijalna analiza temeljena na parametarskim i neparametarskim testovima omogućila je dublji uvid u razlike demografskih i socioekonomskih indikatora između pograničnih i nepograničnih područja Bosne i Hercegovine. Na razini kompozitnih indeksa, ni demografski, ni socioekonomski indeks nisu pokazali statistički značajne razlike između pograničnih i

nepograničnih područja. Međutim, pojedinačna analiza sastavnica ovih indeksa otkrila je značajnije razlike u specifičnim pokazateljima. U okviru demografskih indikatora, pogranična područja bilježe slabije rezultate u prosječnim vrijednostima nataliteta i trenda mladog stanovništva (dva od 16 odabranih parametara koji čine demografski indeks). Ove razlike ukazuju na negativne demografske procese u pograničju, kao što su ubrzano demografsko starenje i smanjenje vitalne baze. Indikatori demografskog starenja, koji predstavljaju najizraženiji demografski trend na razini cijele države, nisu ukazali na izraženije negativne vrijednosti u pograničnim područjima prema primijenjenim metodološkim obrascima. Međutim, smanjenje udjela mladog stanovništva jasno signalizira postojanost ovih procesa, s očekivanjem da će se njihovi efekti intenzivirati u budućnosti. Prisutnost opće homogenizacije negativnih demografskih trendova na razini cijele države, uz istovremeno izraženu heterogenost demografskih indikatora unutar pograničnih područja, odražava složenost manifestacije demografskih i socioekonomskih procesa.

Ako se pogleda stanje u susjednim državama, uočljivi su značajniji demografski problemi u srbijanskom pograničju, koji se očituju kroz niže vrijednosti gustoće naseljenosti i negativnijih trendova u vitalnoj statistici, ali i obrazovnoj strukturi stanovništva (Anđelković-Stoilković, 2019). U RH se također mogu identificirati značajni demografski problemi u pograničju koji zahtijevaju prioritetan pristup u rješavanju ovakvih izazova (Zupanc, 2018). Ipak, zanimljivo je da se stupanj demografske ostarjelosti u pograničju, kako naglašavaju Nejašmić i Toskić (2013), ne razlikuje značajno od državnog prosjeka. Obje skupine stanovništva obilježava duboka starost, što je posljedica kasne faze demografske ostarjelosti u RH, praćene prostornom homogenizacijom procesa starenja. Gledajući šire, pogranična područja Mađarske pokazuju kontinuiranu demografsku marginalizaciju, ali nisu jedinstveno pogođena u odnosu na druge periferne regije u unutrašnjosti, pri čemu nepovoljni demografski trendovi obilježavaju i područja unutar države (Bajmócy, 2011). Péntes i Demeter (2021) naglašavaju izraženu heterogenost mađarskih regija, koja treba biti razmatrana u lokalnim i regionalnim kontekstima društvenih prilika.

Kada je riječ o analiziranim socioekonomskim indikatorima, isti ukazuju na slabiju ekonomsku izvedbu pograničnih općina u indikatoru broja poslovnih subjekata, čiji rast značajno zaostaje u pograničnim područjima u usporedbi s nepograničnima. Važno je napomenuti da su primjetne i značajne razlike između dva entiteta, pri čemu općine i gradovi iz RS-a proporcionalno više sudjeluju u pograničnim područjima u odnosu na nepogranična. Ova disproporcija djelomično reflektira opće slabiji gospodarski razvoj RS-a u odnosu na FBiH, što dodatno naglašava važnost regionalnih i entitetskih konteksta u analizi

socioekonomskih pokazatelja. Spor rast poslovnih subjekata u općinama često ukazuje na usporene ekonomske procese i ograničenu diverzifikaciju gospodarskih aktivnosti, što rezultira zaostajanjem lokalne ekonomije. U bosanskohercegovačkim općinama, posebno u pograničnim područjima, tercijarizacija privrede je slabije izražena zbog udaljenosti od velikih razvojnih centara, što smanjuje dostupnost tržišta, resursa i investicija. Takva prostorna izolacija otežava dinamičniji gospodarski razvoj, dok općine s bržim rastom poslovnih subjekata bilježe pozitivnije ekonomske pokazatelje, uključujući bolju zaposlenost i privlačenje investicija.

Suprotno očekivanjima, određeni indikatori (sastavnice kreiranih kompozitnih indeksa) ukazuju na povoljnije rezultate u pograničju. Neki od njih su niži udio nepismenih osoba, veći udio zaposlenih žena, povoljniji trendovi kretanja broja umirovljenika i manji udio umirovljenika, kao i relativno povoljniji obrazovni pokazatelji, a koji su rezultat specifičnih lokalnih i kulturnih obilježja. Niže stope nepismenosti u pograničnim područjima, posebno u Hercegovini, mogu biti rezultat blizine obrazovnih centara u susjednim zemljama i pozitivnih prekograničnih utjecaja. U istraživanju obrazovnih prilika u mađarskim pograničnim područjima, Péntzes i dr. (2023) naglašavaju izraženo zaostajanje ovih regija u odnosu na državni prosjek, ali istovremeno ukazuju na značajnu konvergenciju tokom posljednjih nekoliko desetljeća, što ukazuje na postupno smanjenje razlika zahvaljujući specifičnim razvojnim ulaganjima.

Iznenadjuće je da nisu pronađene značajne generalne statističke razlike u pogledu demografskih indikatora, a posebno pokazatelja poput depopulacije, vitalne statistike i obrazovanja između pograničja i nepograničnih općina, budući da su se očekivali nešto izraženiji deprivacijski parametri u pograničju, kao uvriježenom demografskom obilježju perifernih područja RH (Pokos i Mišetić, 2009) i Srbije (Vukmirović i dr., 2016; Anđelković-Stoilković i dr., 2018). Takvo stanje se može pripisati nešto slabijem intenzitetu ratnih djelovanja u pograničju (uz neke značajne izuzetke, poput Posavine i Istočne Bosne) u odnosu na unutrašnjost zemlje, gdje su posredni i neposredni učinci rata značajno narušili demografsku sliku. Značajnija statistička razlika nije utvrđena ni na razini indeksa prirodne promjene (uz izuzetak stopa nataliteta i djelomično vitalni indeks). Vrijednosti stopa mortaliteta u pograničnim područjima ne odstupaju od onih zabilježenih u unutrašnjosti, što se može smatrati anomalijom, uzimajući u obzir nepovoljniju starosnu strukturu. Međutim, periferni položaj u nacionalnom kontekstu ne mora uvijek značiti nužnu marginalizaciju u pogledu dostupnosti pojedinih funkcija, poput zdravstva i obrazovanja. U prilog tome govore i rezultati analize na razini obrazovanja, gdje se nepostojanje značajne statističke razlike pripisuje blizini sveučilišnih centara u susjednim državama i prekograničnim utjecajima. Najveće razlike unutar

ovih parametara uočavaju se u stopama nepismenosti, koje su neočekivano manje u pograničju, i to najvećim dijelom zbog hercegovačkih općina. Veće stope nepismenih u unutrašnjosti mogu se pripisati i prirodnoj datosti prostora (reljefu), jer su unutrašnji dijelovi državnog teritorija u prosjeku viši, a poznato je da su naselja na višim nadmorskim visinama obilježena većim udjelom nepismenog stanovništva (Emirhafizović & Zolić, 2017). Veće stope informatički pismenih pojedinaca svojstvene su većim urbanim centrima na nivou obje kategorije promatranih jedinica lokalne samouprave.

Iako tradicionalna paradigma o pograničnim područjima naglašava njihovu slabiju razvijenost u odnosu na unutrašnje razvojne centre države, suvremeniji pristupi ih prepoznaju kao kontaktne zone sa značajnim razvojnim potencijalima, pri čemu sama blizina međunarodne granice može biti i važna prednost. U bosanskohercegovačkom kontekstu, takva percepcija nije u potpunosti potvrđena, jer se uočavaju heterogeni obrasci koji ukazuju na različitu razvojnu dinamiku unutar pograničnih područja.

Razloga je nekoliko, a primarni je velika diverzificiranost razvojnih prilika nepograničnog sektora, koja se odražava kroz razlike u demografskim, socioekonomskim i infrastrukturnim indikatorima između razvijenijih urbanih centara i ruralnih područja. Ova raznolikost je uvjetovana geografskim položajem, dostupnošću resursa, različitim razvojnim potencijalima i stupnjem povezanosti s glavnim administrativnim centrima. Takvi čimbenici rezultiraju specifičnim obrascima marginalizacije, ali i razvojnim prilikama, što čini nepograničje složenim i dinamičnim prostorom za analizu i implementaciju regionalnih politika. Mnogi negativni demografski trendovi, poput depopulacije, emigracije, a posebno demografskog starenja se zapravo prostorno homogeniziraju, tako da dispariteti na liniji pograničje-nepograničje statističkim analizama nisu uočljivi (Kadušić i dr., 2023). Nastankom međuentitetske linije razgraničenja došlo je do podjele mnogih prijeratnih općina na manje jedinice lokalne samouprave, pri čemu je ključni kriterij često bio zadovoljenje etničkih interesa (Raos, 2010). Ovakva fragmentacija nije samo narušila teritorijalnu cjelovitost, već je značajno otežala razvoj pojedinih općina, koje se danas suočavaju s ozbiljnim izazovima demografske, ekonomske i infrastrukturne prirode. Samim time, izvedeni socioekonomski, demografski i indeksi marginalizacije u takvim općinama bilježe nepovoljnije vrijednosti i slabije rezultate, što se odražava na cijelo nepograničje. To se posebno odnosi na općine poput Istočnog Drvara koji je na razini države najmarginaliziranija općina, a slijede ju Kupres (RS), Petrovac itd. U tom kontekstu, a uvažavajući trendove koje ih odlikuju, čitav niz općina uz međuentitetsku liniju razgraničenja mogu se smatrati 'unutrašnjom periferijom' (Eriksson, 2008; Knox i Mayer, 2011; Eriksson i dr., 2015;).

Ovo istraživanje ipak ne upućuje na jednostavan i jedinstven zaključak o diferencijaciji pograničnih i nepograničnih općina/gradova u kontekstu demografskih i socioekonomskih pokazatelja, što se može pripisati i velikoj heterogenosti pograničnih regija. To se najbolje ogleda kroz primjere Cazinske krajine i Hercegovine, čiji su demografski kriteriji generalno povoljniji u odnosu na državni prosjek te s druge strane Posavine i Podrinja, koji se odlikuju izrazito nepovoljnom demografskom slikom. Naime, Cazinska krajina (Cazin, Velika Kladuša i Bužim) je povijesna regija, koja predstavlja jedno od demografski najvitalnijih područja u državi. To se može objasniti etnokulturnim čimbenicima (područje homogeno naseljeno bošnjačkim/muslimanskim stanovništvom) i vrlo izraženom tradicionalističkom identitetu (Lojić-Duraković, 2019), koji se odražavaju na iznad prosječno visoke stope nataliteta. Iz tih razloga se Cazinska krajina ne svrstava u tipične periferne krajeve, barem ne u kontekstu demografskih parametara. Slično je i s Hercegovinom, koja bilježi nešto slabiju naseljenost uvjetovanu prirodnim predispozicijama prostora, ali tradicionalni elementi i ponovo izražena etnička te religijska homogenost (hrvatska/katolička u Zapadnoj, a srpska/pravoslavna u Istočnoj Hercegovini) doprinose stabilnijoj demografskoj slici i nešto pozitivnijim demografskim trendovima u odnosu na ostale regije. Hercegovina se naslanja i na jednu od najrazvijenijih turističkih regija RH – Dalmaciju, te je granica između ovih regionalnih cjelina u kulturnom smislu znatno propusnija, što se ogleda i u većem obujmu prekogranične suradnje (Jurilj, 2020). Takva situacija generalno može doprinijeti određenom stupnju demografske vitalnosti. S druge strane, Posavina i Podrinje su ratom razorena područja, čiji su posredni ratni gubici i danas vrlo značajan čimbenik. Konstantno produbljivanje demografske regresije, zajedno s oslabljenim pokazateljima socioekonomskog razvoja, daje ovim regijama isključivo periferne i u određenom stupnju marginalizirane odrednice.

5.2. Prostorna marginalizacija u relaciji s udaljenošću od administrativnih centara

Rezultati istraživanja potvrđuju treću hipotezu – **H3: Stupanj marginalnosti pograničnih područja pozitivno korelira s udaljenošću od regionalnih centara**, ukazujući na snažnu povezanost između udaljenosti od administrativnih centara i stupnja marginalnosti, kako na državnoj (makro razini), tako i na razini pograničja. Analize su uključile udaljenost naselja od regionalnih administrativnih centara, općinskih centara i graničnih prijelaza, što je omogućilo promatranje prostornih obrazaca indeksa marginalizacije.

Na državnoj razini, analiza je pokazala jasnu povezanost između vrijednosti G_{MAR} -a i udaljenosti od administrativnih centara, pri čemu se procesi marginalizacije intenziviraju s povećanjem udaljenosti od regionalnih središta (ovaj rezultat odnosi se na razinu Bosne i

Hercegovine, dakle obuhvaća pograničje i nepograničje). Time se potvrđuju obrasci teorije centar - periferija (Nurković, 2006; Avdić i Avdić, 2023), kojom se ističe da centralna urbana područja djeluju kao jezgre ekonomskog i demografskog razvoja, dok su udaljenije regije perifernije i sklonije marginalizaciji.

Na pograničnoj razini, analiza je pokazala značajnu povezanost između G_{MAR} -a pograničnih naselja i njihove udaljenosti od administrativnih centara, potvrđujući da se procesi marginalizacije povećavaju s prostornom udaljenošću, čak i u pograničnim područjima. Ova povezanost ističe univerzalnost dinamike marginalizacije (povećanje sa udaljenošću od urbanih/razvojnih centara), bez obzira na specifičan geografski kontekst. Dodatno, prostorna udaljenost od općinskih centara ukazuje na umjeren utjecaj lokalne administrativne infrastrukture na marginalizaciju, naglašavajući važnost lokalne povezanosti i pristupa osnovnim administrativnim uslugama (Marić i dr., 2024).

Analiza utjecaja udaljenosti graničnih prijelaza na vrijednost indeksa marginalizacije otkrila je različite obrasce. Dok na državnoj razini očekivano nije utvrđena značajna povezanost između udaljenosti od graničnih prijelaza i indeksa marginalizacije (G_{MAR} -a), na pograničnoj razini utvrđen je značajno veći utjecaj graničnih prijelaza na marginalizaciju (veća udaljenost od graničnog prijelaza u lokalnom kontekstu ukazuje na veću marginalizaciju). Dakle, ističe se važnost olakšavanja ili ograničavanja prekograničnih aktivnosti, posebno u neposrednim pograničnim područjima. Blizina prekograničnog prijelaza ima značajan potencijal za unapređenje socioekonomskih uvjeta lokalnih zajednica kroz promociju prekogranične suradnje, koja može potaknuti određene razvojne procese ekonomskog razvoja regije (Slusarcus, 2023).

Regionalni administrativni centri pokazali su se bitnim čimbenicima u oblikovanju socioekonomskih i demografskih uvjeta. Povezanost između udaljenosti od centara i marginalizacije može se objasniti konvergencijom razvojnih resursa i infrastrukture u centralnim područjima, dok su perifernija područja često zanemarena u smislu ulaganja i dostupnosti usluga. Ovakve obrasce potvrđuju i mnoge studije na razini mnogo većih prostornih jedinica (Simonazzi, 2019; Pugh, 2021; Nilsen i dr., 2022). S druge strane, slabiji utjecaj graničnih prijelaza na državnoj razini može ukazivati na činjenicu da su oni, osim u pograničnim područjima, manje relevantni za svakodnevne socioekonomske procese.

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju da se stupanj marginalizacije povećava s većom udaljenošću od urbanih centara, što jasno ukazuje na važnost blizine gradovima u oblikovanju socioekonomskih uvjeta, kako je potvrđeno i u istraživanjima Kundua i dr. (2002). Autori ističu da pokazatelji ekonomskog blagostanja, zdravstva i obrazovanja mogu ukazati na jasan

gradijent, gdje se marginalizacija intenzivira udaljavanjem od urbanih središta, što se i pokazalo na primjeru Bosne i Hercegovine. Blizina urbanim centrima ključna je za održavanje konkurentnosti i razvoja lokalnih zajednica, što potvrđuju u svojim analizama Oppido i dr. (2023). Urbani centri, poput Sarajeva, Banje Luke i Tuzle, izdvajaju se kao generatori razvoja zahvaljujući boljoj povezanosti s obrazovnim institucijama, ekonomskim prilikama i infrastrukturom, što ih čini privlačnijima i konkurentnijima. Nasuprot tome, periferne regije, osobito one prometno izolirane, suočavaju se s izazovima poput negativnih trendova u obrazovanju i ekonomiji, čime se produbljuju postojeće regionalne razlike. Dodatno, etnopolitička polarizacija u Bosni i Hercegovini usložnjava odnose između centra i periferije, oblikujući povijesne narative koji utječu na identitete i socioekonomske prilike različitih regija (Veladžić, 2021).

5.3. Heterogenost bosanskohercegovačkog pograničja

Rezultati provedenih analiza na sva tri istraživačka nivoa potvrđuju da postoje značajne demografske i socioekonomske razlike unutar različitih pograničnih područja Bosne i Hercegovine, što podupire drugu hipotezu istraživanja (**H2: Postoje demografske i socioekonomske razlike unutar pograničja Bosne i Hercegovine prema njegovim geografskim sektorima**). Heterogenost pograničnih sektora identificirana je kroz analizu geografske marginalizacije, kao i primjenom posebno kreiranih demografskih i socioekonomskih indikatora podvrgnutih inferencijalnim statističkim testovima. Dodatno, anketno istraživanje pružilo je uvid u razlike u stavovima ispitanika iz različitih pograničnih općina o utjecaju granice na socioekonomske i demografske prilike, čime su jasno naznačene međuopćinske razlike unutar pograničnih područja.

Analiza indeksa geografske marginalizacije (G_{MAR}) pokazala je da je sektor prema CG najviše pogođen marginalizacijskim procesima, s visokim udjelom marginaliziranih područja i minimalnom gustoćom naseljenosti u tim zonama. S druge strane, južni podsektor na granici s RH ističe se relativno povoljnijim socioekonomskim pokazateljima, dok zapadni podsektor bilježi najpovoljnije demografske rezultate. Pograničje prema Srbiji, međutim, izdvaja se izrazito nepovoljnim socioekonomskim uvjetima, što je potvrđeno i u istraživanjima srbijanskih pograničnih sektora (Anđelković-Stoilković, 2018., 2019). Razlike između sektora dodatno su potvrđene korištenjem inferencijalnih statističkih metoda, poput ANOVA-e i Kruskal-Wallisovog testa i post-hoc testova. Konkretno, sektori su se diverzificirali prema indikatorima kao što su promjena broja stanovnika, prosječna starost, vitalni indeks, udio visokoobrazovanih, broj poslovnih subjekata i trendovi u promjeni broja poslovnih subjekata. Na temelju ovih

spoznaja mogu se precizno definirati specifična obilježja svakog pograničnog sektora, što otvara mogućnost njihove integracije u buduće regionalne politike usmjerene na ciljani razvoj i smanjenje marginalizacije.

Zapadni sektor pokazuje najpovoljnije vrijednosti u demografskim pokazateljima, uključujući visoki udio mladog stanovništva, nisku prosječnu starost i pozitivne vitalne indekse. Ipak, ubrzani pad nataliteta predstavlja značajan izazov za budući razvoj, što je prepoznato i u Strategiji razvoja Unsko-sanskog kantona (Razvojna agencija USK, 2020). Socioekonomski pokazatelji su slabiji, s najnižim udjelom visokoobrazovanih i najvećim padom broja učenika, unatoč pozitivnim trendovima u rastu plaća i poslovnih subjekata. Obrazovna struktura istaknuta je kao značajan razvojni izazov u spomenutoj strategiji. Rezultati provedenih analiza ukazuju na dualnost razvoja zapadnog pograničnog sektora – relativno povoljniju demografsku situaciju u odnosu na druge sektore sa uočenim ubrzanim trendovima pogoršanja te izraženim socioekonomskim izazovima. Određene demografske probleme uočili su i autori Mehić i Gabeljić (2018), čije se analize odnose na razdoblje do 2018. godine. Povoljniji status ovog sektora u demografskim indikatorima povezuje se sa tradicionalno boljim trendovima prirodnog kretanja koji se često pripisuju specifičnošću krajiškog identiteta, izraženim tradicionalnim vrijednostima njenih stanovnika i sl. (URL 57-58). Cazinska krajina, prema Ljuboviću (2019) posjeduje snažan i zaseban identitet, oblikovan bogatom kulturno-povijesno baštinom, jedinstvenim jezičnim specifičnostima i tradicionalnim vrijednostima. Ovaj identitet dodatno je obogaćen specifičnostima porijekla prezimena, koja su nerijetko povezana s tradicijom i povijesnim migracijama. Sva ova obilježja čine Cazinsku krajinu prepoznatljivim kulturnim i povijesnim prostorom u okviru Bosne i Hercegovine.

Sjeverni sektor prema RH obilježavaju izraziti demografski izazovi, poput niskog vitalnog indeksa i malog broja naselja s porastom stanovništva. Poljoprivredna funkcija dominira privrednom strukturom, s visokim udjelom obrađenog zemljišta i zaposlenosti žena (jedini pokazatelji čijom pozitivnošću se ovaj sektor izdvaja – ostala 23 socioekonomska indikatora pokazuju određene negativnosti u čijem smjeru bi trebalo definirati revitalizaciju). Slab trend rasta poslovnih subjekata dodatno naglašava razvojni zaostatak ovog sektora i niskodiverzificiranu privrednu strukturu. Bosanska Posavina, unatoč prostranim obradivim površinama i izuzetno plodnom zemljištu (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2023), osobito u općinama Derventa i Brod, nije uspjela suvremenim poljoprivrednim tehnikama i aktivnostima potaknuti razvoj. Ovo područje pruža povoljne predispozicije za proizvodnju žitarica, krmnog bilja, voća, povrća i stočarstvo, što ga čini izuzetno pogodnim za organiziranu poljoprivrednu proizvodnju (URL 59). Međutim, trenutni kapaciteti su nedovoljno iskorišteni,

a revitalizacija sektora zahtijeva sustavni pristup kako bi se potaknula lokalna proizvodnja u cilju suzbijanja izrazito negativnih demografskih procesa (URL 60).

Južni podsektor obilježava polariziran razvoj – područja koja pripadaju Kantonu 10, što se naročito odnosi na Bosansko Grahovo, predstavljaju žarište marginalizacije (URL 61, 62), na koji se nastavlja prostorni klaster visokomarginaliziranih općina prema unutrašnjosti, dok područja koja pripadaju Zapadnohercegovačkom i Hercegovačko-neretvanskom kantonu bilježe bolje vrijednosti socioekonomskih indikatora, pogotovo one koji se odnose na poduzetništvo i obrazovne resurse. Blizina granice s EU, međunarodni granični prijelazi, blizina Dalmacije kao turističke destinacije i sl. navedene su snage u okviru SWOT analize u Strategiji razvoja Zapadnohercegovačkog kantona (Županija Zapadnohercegovačka, 2021:57), što znači da je položaj na granici u zapadnohercegovačkim općinama i gradovima prepoznat kao snaga, odnosno razvojni resurs. Cjelokupan podsektor obilježavaju najpovoljniji socioekonomski pokazatelji. Visok udio visokoobrazovanih i pozitivan trend broja poslovnih subjekata samo su neki od pokazatelja koji predstavljaju osnovu za bolje ekonomske izvedbe i razvoj poduzetništva u ovom dijelu pograničja. Ipak, negativni trend nataliteta i pogoršanje dobne strukture ukazuju na buduće demografske izazove. Blizina razvijene hrvatske regije Dalmacije, koja značajno potiče razvoj turističkog sektora (Županija Zapadnohercegovačka, 2021), zajedno s kulturnom propusnošću granice, značajno doprinosi ovim povoljnim obilježjima.

Uočeni prostorni dispariteti duž granice s RH otkrivaju složene socioekonomske obrasce, gdje pojedini dijelovi, unatoč povoljnijim uvjetima prostorne integracije, bilježe visoku marginaliziranost. Ovi obrasci dodatno su aktualizirani tijekom migrantske krize, kada su određeni segmenti granice, identificirani u ovom istraživanju kao područja visoke marginalizacije, postali mjesta ilegalnih prelazaka migranata prema EU (URL 63). Takva situacija ukazuje na dvostruku ulogu ovih prostora – kao područja s izrazitim razvojnim izazovima, ali i kao značajnih točaka u dinamičnim sigurnosno-migracijskim procesima.

Sektor prema CG ističe se najvećim udjelom površina koje pripadaju višim stupnjevima marginalizacije. Iako se ističe pozitivnim trendovima nataliteta i promjenom starosne strukture, niska gustoća naseljenosti i visok udio starog stanovništva ukazuju na duboko ukorijenjene demografske probleme. Socioekonomski pokazatelji odražavaju proturječne trendove – obrazovni indikatori su relativno povoljni, no slab rast poslovnih subjekata i visok udio umirovljenika ograničavaju razvojne mogućnosti. Sektor prema CG dodatno obilježava infrastrukturna nepovezanost i udaljenost od strateških državnih centara, što značajno ograničava njegovu integraciju i razvojne potencijale (IPA, 2007). Privredna baza ovog sektora

oslanja se na osnovne industrijske grane poput šumarstva i prerade drveta, dok poljoprivredno-industrijski potencijali ostaju neiskorišteni. Ruralna privreda, dominantna u ovom području, suočava se s izazovima niskog životnog standarda i migracije kvalificirane radne snage, što dodatno otežava revitalizaciju sektora (IPA, 2007). Unatoč značajnim turističkim resursima (Božović, Avdić, 2023), nedostatak koordiniranih razvojnih strategija i ograničena podrška poduzetništva sprječavaju da ovaj sektor ostvari puni potencijal u pogledu prekogranične suradnje i regionalnog razvoja. Mogućnosti prekogranične suradnje imaju najveći potencijal u razvoju selektivnih oblika turizma, naročito zbog blizine Nacionalnog parka Sutjeska sa zaštićenim područjima s druge strane granice (Nacionalni park Durmitor i Park prirode Piva).

Istočni sektor prema Srbiji bilježi najslabije rezultate prema svim analiziranim indikatorima. Negativni demografski trendovi, poput intenzivnog starenja i kontinuiranog smanjenja broja stanovnika, dodatno su pogoršani nepovoljnim socioekonomskim uvjetima, uključujući visoku stopu nepismenosti i slab razvoj poslovnih subjekata. Ovi izazovi su dodatno intenzivirani posljedicama rata, što ovaj sektor čini jednim od najranjivijih. Mnoge općine su u ovom području pretrpjele ogromne demografske gubitke (Halilović, 2013), koji i dalje značajno oblikuju socioekonomske uvjete. Ratna razaranja također su ozbiljno oštetila infrastrukturu, čija obnova napreduje sporo i ostaje nedovoljna. Rijeka Drina, koja čini prirodnu granicu, predstavlja potencijalnu okosnicu razvoja (URL 64), dok bi turizam mogao biti značajan čimbenik generiranja određenih razvojnih poticaja (Lepirica, 2011; URL 65). Međutim, otvorena pitanja u vezi s granicom (Dimitrijević, 2016) i složeni administrativni odnosi između Bosne i Hercegovine i Srbije ističu potrebu za intenziviranjem međudržavnog dijaloga. Tako je EU sumirala mogućnosti prekograničnih aktivnosti, ističući da ovo područje bilježi određene slabosti uslijed marginalizacije i nestabilnosti tokom 1990-ih godina (IPA, 2021). Aktiviranje prekograničnih fondova opravdano je niskom razinom investicija, propadanjem velikih industrijskih subjekata, neuspješnom privatizacijom i u konačnici ograničenim ekonomskim rastom. Slaba ekonomska perspektiva dovela je do negativnih migracijskih trendova. Prekogranična suradnja mogla bi doprinijeti revitalizaciji regije kroz zajedničke infrastrukturne projekte i održivi razvoj, najviše izražen u mogućnostima razvoja turizma (IPA, 2021). Nedostatak ekonomskih inicijativa i ograničena industrijska aktivnost ograničavaju razvojne mogućnosti ovog dijela pograničja. Integrirano rješavanje ovih problema kroz bolje ekonomsko povezivanje lokalnih zajednica, poboljšanje obrazovnih i infrastrukturnih kapaciteta te poticanje ekonomske suradnje s Srbijom može stvoriti osnove za održiv razvoj ovog izrazito marginaliziranog pograničnog sektora.

Čimbenici koji doprinose heterogenosti pograničnih sektora uključuju geografski položaj, dostupnost infrastrukture, povijesne i političke okolnosti te različite stupnjeve integracije u regionalne i međunarodne gospodarske tokove. Južni podsektor na granici s RH bilježi određene povoljnosti, između ostalog i zahvaljujući značajnoj gospodarskoj revitalizaciji što rezultira povoljnijim socioekonomskim pokazateljima. Nasuprot tome, sektori prema CG i Srbiji suočavaju se s posljedicama geografske izolacije, slabije prometne povezanosti i izraženijim demografskim izazovima poput starenja stanovništva i depopulacije. Ove razlike naglašavaju da prostorni, ekonomski i društveni čimbenici međusobno djeluju u oblikovanju različitih razvojnih obrazaca unutar pograničnih područja. Integrirana analiza ovih čimbenika značajna je za osmišljavanje ciljanih politika koje će odgovarati specifičnim potrebama svakog sektora i omogućiti održivi razvoj pograničnih regija.

5.4. Osvrt i značaj anketnog istraživanja

Provedeno anketno istraživanje predstavlja pionirski doprinos analizi pograničnih područja Bosne i Hercegovine iz geografskog istraživačkog kuta. Iako su ankete u pograničnim područjima ovog dijela Europe ranije provedene u okviru međunarodnih organizacija i institucija, poput Europske komisije (Europska komisija, 2017) i Međunarodne organizacije za migracije (URL 66), njihov fokus i metodološki pristup nisu bili izravno prilagođeni specifičnostima bosanskohercegovačkog pograničnog prostora. Metoda anketnog ispitivanja koristi se i u međunarodnim istraživanjima, primjerice u radu Spellerbera i dr. (2022), koji su istraživali utjecaj granica na svakodnevni život u pograničnim selima Luksemburga i Njemačke te u istraživanju Zorko i dr. (2012), koji su proučavali lokalne identitete u Gorskom kotaru, ističući važnost društvenih veza u pograničnim regijama.

Istraživanje koje se odnosi na bosanskohercegovačko pograničje, uz uzorak od 846 ispitanika, pruža orijentacijski uvid u percepcije i stavove lokalnog stanovništva, postavljajući temelje za buduće specifične studije slučaja i istraživanja ovog prostora. Anketno istraživanje imalo je za cilj ispitati izvedivost te pružiti smjernice za daljnja istraživanja, poput proučavanja regionalnih identiteta i drugih specifičnih procesa u pograničju. Istraživanje je obuhvatilo analizu različitih aspekata pograničnih pitanja, uključujući migracijske namjere, učestalost prelazaka granice, utjecaj granice na demografske i ekonomske izvedbe, prometnu povezanost, regionalni identitet i prekograničnu suradnju. Utvrđeno je da su percepcije stanovništva izrazito heterogene, pri čemu se pojedine jedinice lokalne samouprave, poput Bijeljine i Posušja, ističu značajno pozitivnijim stavovima ispitanika prema utjecaju granice na okolni prostor. Ovo se može povezati s prepoznatim potencijalima za prekograničnu suradnju, kako je već ranije

istaknuto. Suprotno, ispitanici općina poput Bosanskog Grahova i Bužima imaju drugačije, značajno negativnije i neutralnije stavove prema utjecaju granice, što ukazuje na složenost i divergentnost pogleda na prekogranične procese u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine. Brčko i Foča imaju izražen stupanj suzdržanosti prema granici kao čimbeniku oblikovanja društvene stvarnosti. Dobiveni rezultati pružaju plodno tlo za specifične studije slučaja kojima se ispituje odnos etnokulturnih čimbenika, odnosno regionalnog identiteta i prekogranične suradnje. Većina ispitanika nije istaknula značajan utjecaj granice na ekonomske sektore, izuzev blago pozitivne percepcije u vezi s turizmom. Učestalost prelazaka granice ograničena je na povremene potrebe.

Rezultati istraživanja ukazali su i na ograničen gravitacijski utjecaj glavnih makro regionalnih centara poput Sarajeva, Banja Luke i Mostara na pogranične općine. Tuzla se izdvojila kao izuzetak s nešto većom učestalošću interakcija sa pograničnim jedinicama, poput Brčkog i Bijeljine, dok su etnokulturni čimbenici također prepoznati kao značajan determinator prostorne pokretljivosti prema većim urbanim centrima. Na primjer, ispitanici najčešće posjećuju centre koji su povezani s njihovim kulturnim i etničkim identitetom, pri čemu takvi obrasci imaju korijen i u administrativnom ustrojstvu države. Prometna povezanost, geografska udaljenost i socioekonomski čimbenici dodatno oblikuju gravitacijske obrasce, što je vidljivo kroz izražen gravitacijski utjecaj Tuzle na Bijeljinu i Brčko, Sarajeva na Foču te Mostara na Posušje.

Poseban značaj ovog istraživanja leži u činjenici da su stavovi stanovništva osvijetlili najznačajnije izazove pograničnih područja, pri čemu granica sama po sebi nije percipirana kao presudan čimbenik marginalizacije. Suprotno, unutarnji administrativni odnosi i funkcionalna povezanost središta unutar države pokazali su se kao značajniji čimbenici oblikovanja socioekonomskih i demografskih uvjeta. U općinama poput Bosanskog Grahova, gdje slična istraživanja nisu bila provođena desetljećima, ovo anketno istraživanje dobilo je dodatan značaj, otvarajući put za dublje analize u proučavanju ovog ekonomski i demografski depriviranog područja.

Anketno istraživanje otkrilo je brojne zanimljivosti koje se odnose na pogranične općine, a među istaknutim rezultatima je slaba migracijska namjera ispitanika. Iako su ispitanici u općinama poput Bužima, Bosanskog Grahova i Foče, koje inače pokazuju niske vrijednosti razvojnih pokazatelja, svjesni postojećih razvojnih problema i nedostataka svojih područja, lokalno-patriotski sentiment pokazao se jačim od želje za ekonomskom dobiti kroz iseljavanje.

Zanimljivo je da je dob ispitanika također utjecala na smanjenje migracijske namjere – u općinama poput Bosanskog Grahova smanjena migracijska pokretljivost može se objasniti većom starošću ispitane populacije.

Jedan od značajnih doprinosa ovog anketnog istraživanja odnosi se na verifikaciju službenih socioekonomskih pokazatelja i indeksa socioekonomskog razvoja. Naime, ispitanici su većinom dali ocjenu razvoja svojih općina koja se u značajnoj mjeri poklapa sa njihovim stvarnim ekonomskim statusom prema službenim pokazateljima. Ispitanici u općinama s niskom razinom razvijenosti često su isticali vlastitu percepciju nerazvijenosti, dok su u općinama/gradovima s višim razvojnim rangom ispitanici prepoznali pozitivan razvojni trend.

Iako analize intervju s lokalnim predstavnicima općina nisu bile uključene u ovo istraživanje, zanimljivo je da su ovi predstavnici izrazili zabrinutost zbog budućnosti svojih lokalnih zajednica. Rezigniranost i slab odnos s višim administrativnim strukturama bili su prepoznati kao primarni problemi, no istaknuli su i mogućnosti koje donosi snažna lokalna zajednica. Prema njihovim riječima, ljudski kapital, odnosno ljudi koji žele ostati u svojim domovima i teže prosperitetnom životu u tim područjima, predstavlja najveći potencijal za eventualni preokret negativnih trendova. Iako mnogi zaboravljaju na ove zajednice, lokalni čelnici vjeruju da zajednička akcija može donijeti promjene na bolje.

Zaključno, rezultati istraživanja naglašavaju važnost uključivanja glasova lokalnog stanovništva u oblikovanje strategija razvoja pograničnih područja. Blizina državne granice i prekogranična suradnja trebaju biti tretirani kao strateški atributi u planiranju razvoja ovih regija, a primjena pristupa *odozdo prema gore* mogla bi značajno unaprijediti identifikaciju i rješavanje pragmatičnih problema na terenu. Istraživanje potvrđuje da prometna povezanost, iako važan čimbenik za prekograničnu mobilnost, ne osigurava značajniju interakciju između pograničnih regija i makro regionalnih centara. Potrebna su dodatna istraživanja kako bi se detaljnije razumjeli lokalni čimbenici koji oblikuju socioekonomske uvjete u pograničnim područjima Bosne i Hercegovine.

5.5. SWOT analiza pograničnih sektora Bosne i Hercegovine

Na bazi svih analiza i zaključaka izvedenih kroz rad, proizišla je SWOT analiza pograničnih sektora Bosne i Hercegovine. Ovaj strateški instrument ima za cilj istaknuti osnovne snage, slabosti, prilike i prijetnje izvedene kroz analize svih socioekonomskih i demografskih indikatora.

SNAGE / 'STRENGTHS'

1. Prirodni resursi:

- Rijeke Drina, Sava i Una, kao pogranične rijeke koje mogu biti dobra osnova za razvoj turizma i vodnog prometa (Sava), što dodatno može poticati razvoj prekogranične suradnje;
 - Ekoturistički potencijali (Nacionalni parkovi: Sutjeska, Kozara, Drina i Una su svojim položajem smješteni u pograničnim zonama, što uvelike doprinosi afirmaciji razvoja turizma i prekograničnoj saradnji nastavljajući se na nacionalne parkove (npr. Plitvice, Tara i Durmitor) i druga zaštićena područja.
2. Blizina EU tržišta
- Ova snaga se odnosi na podsektore bosanskohercegovačko-hrvatskog pograničnog područja koji mogu profitirati od blizine razvijenijih regija EU, što posljedično omogućava veći pristup tržištima i razvoju infrastrukture.
3. Tradicionalni i kulturni etnoidentiteti
- Područja poput Bosanske krajine (zapadni podsektor) i Hercegovine (južni podsektor) odlikuju jaki regionalni identiteti, koji mogu biti važni u kontekstu socijalne kohezije, pozitivnih demografskih trendova i turističkog razvoja.
 - Doprinos kulturnom diverzitetu Bosne i Hercegovine.
4. Rast određenih privrednih sektora
- Ovo se posebno odnosi na trgovinu, promet, poljoprivredu ali posebno i na turizam jer pogranična područja raspolažu značajnim potencijalima za razvoj specifičnih oblika turizma, poput kulturnog, zimskog i ruralnog.

SLABOSTI / 'WEAKNESSES'

1. Demografski izazovi
- Starenje stanovništva i sve manji udjel mlade populacije, koja je glavni generator razvoja.
 - Izražena emigracija i depopulacija.
 - Gašenje ruralnih naselja.
 - Zatvaranje škola.
 - Značajan stupanj nepismenog stanovništva.
 - Loša obrazovna struktura u istočnom pograničnom sektoru; pad udjela mladog stanovništva u zapadnom podsektoru;
2. Ekonomska deprivacija
- Niska razina investicija i neuspješna privatizacija, osobito u sektorima prema CG i Srbiji.

- Nedostatak inicijativa za razvoj malih i srednjih poduzeća.
 - Slaba privredna diverzifikacija (naročito u sjevernom podsektoru – posavski dio).
3. Infrastrukturne slabosti
- Loša prometna povezanost i zastarjela infrastruktura, posebno u istočnom i jugoistočnom sektoru (sektori na granici sa CG i Srbijom).
 - Spora i nedovoljna obnova ratom devastirane infrastrukture (Posavina i Podrinje);
 - Slaba interakcija s razvojnim jezgrama države (makro regionalnim centrima koji su generatori državnog razvoja: Sarajevo, Mostar, Tuzla i Banja Luka).
4. Administrativne barijere
- Složeni prekogranični odnosi u kontekstu otvorenih graničnih pitanja što može otežati prekograničnu suradnju i zajedničke projekte (slučaj općine Rudo i još istaknutih otvorenih pitanja u Podrinju i Hercegovini, spominjanih ranije).

PRILIKE / 'OPPORTUNITIES'

1. Izrada adekvatnih mjera regionalne politike
 - Izrada strategija razvoja;
 - Izrada akcijskih planova prekogranične suradnje.
2. Prekogranična suradnja
 - Prekogranični fondovi EU za razvoj zajedničkih projekata sa susjednim državama;
 - Razvoj zajedničkih turističkih i infrastrukturnih projekata i inicijativa (npr. Integracija turističke ponude sa susjednim regijama – NP Una i NP Plitvice; NP Sutjeska i PP Piva);
3. Poljoprivreda i prehrambena industrija
 - Potencijal za modernizaciju i povećanje kapaciteta poljoprivredne i prehrambene industrije (brendovi geografskog porijekla, poput Livanjskog sira, čija je certifikacija omogućila plasman na europsko tržište);
 - Razvoj malih i srednjih poduzeća povezanih s preradom poljoprivrednih proizvoda (primjer Bosanskog Grahova);
4. Povezivanje lokalnih zajednica
 - Razvoj lokalne administrativne infrastrukture i jačanje kapaciteta za pružanje osnovnih usluga, poput obrazovnih i zdravstvenih, čime se izravno smanjuje marginaliziranost i prostorna izoliranost.
 - Razvoj kulturno-umjetničkih društava koji bi značajno smanjili osjećaj socijalne depriviranosti i izolacije (procesi detektirani u Bosanskom Grahovu);

- Razvoj ženskih udruženja;

PRIJETNJE / 'THREATS'

1. Migracije

- Negativni demografski trendovi i kontinuiran odlazak kvalificirane radne snage (primjer Tomislavgrada, kao jedinice s izraženim radnim migracijama od šezdesetih godina prošlog stoljeća);
- Migracijske krize koje se u vidu ilegalnih migracijskih prelazaka najčešće realiziraju u pograničnim područjima (primjer Grada Bihaća u recentnim migrantskim valovima).

2. Politička nestabilnost

- Administrativna neefikasnost i složeni etnopolitički odnosi unutar Bosne i Hercegovine, što se nameće kao posebna tema istraživanja.

3. Nedostatak investicija i podrške

- Ograničena sredstva za infrastrukturne i razvojne projekte, koji se uglavnom koncentriraju u državnim centrima razvoja;
- Nedostatak strateške koordinacije između različitih razina vlasti: lokalno-kantonalno-entitetsko-državno;
- Nedostatne i nekontinuirane strategije razvoja i razvojne mjere koje bi mitigirale negativne razvojne procese

5.6 Istraživački doprinos rezultata rada

Provedeno istraživanje predstavlja primjer holističkog geografskog pristupa u analizi pograničnih područja Bosne i Hercegovine. Holistički geografski pristup može se definirati kao istraživački okvir koji obuhvaća integraciju širokog spektra pokazatelja (prostorni i neprostorni elementi) s ciljem otkrivanja specifičnih procesa, izazova i faktora u prostoru, koji dovode do njegove transformacije. Takav pristup uključuje analizu širokog spektra prostornih i neprostornih parametara, pri čemu se koristi kombinacija naprednih tehničkih i analitičkih alata poput GIS-a, SPSS-a i anketnog istraživanja. Cilj je postići određenu preciznost rezultata i osigurati vizualizaciju podataka kroz kartografske prikaze, čime se omogućava detaljnije razumijevanje prostornih procesa i njihova primjenjivost. U uvjetima političke, ekonomske i društvene tranzicije, Bosna i Hercegovina je doživjela brojne promjene, koje su u ovom radu analizirane s posebnim naglaskom na pogranična područja.

Primjena složenog istraživačkog okvira, koji uključuje GIS višekriterijske analize s nekoliko desetaka kriterija marginalizacije, rezultirala je stvaranjem jedinstvene GIS baze podataka koja obuhvaća sve jedinice lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini. Ova baza predstavlja značajan doprinos u kontekstu državnog statističkog sustava, uzimajući u obzir da se podaci za općine i gradove u državu plasiraju kroz entitetske statističke institucije, što često otežava usklađivanje i pristup podacima za područje cijele države.

Prikupljeni socioekonomski i demografski podaci strukturirani su prema jedinstvenoj metodologiji i normalizirani, čime je omogućena njihova daljnja primjena u istraživačke svrhe i za provođenje analiza studija slučaja. Baza podataka ima višestruku primjenjivost, od specifičnih studija slučaja do razvoja aplikacija za praćenje učinaka donesenih mjera regionalnog razvoja. Na ovaj način, dostupni podaci mogu poslužiti kao temelj za usmjeravanje regionalnih politika, s ciljem smanjenja razvojnih dispariteta i jačanja integracije pograničnih općina u širi državni razvojni sustav.

Posebno je značajna prilagodba baze za rad u GIS-u i SPSS-u, čime se omogućuje prostorna analiza i vizualizacija pokazatelja. Nadalje, baza uključuje specifične podatke o školskim, zdravstvenim, financijskim, kulturno-umjetničkim institucijama i prometnicama, što ju čini korisnom za sektorske analize i različite aktivnosti strateškog planiranja u različitim područjima društvenog razvoja.

Primijenjena metodologija pružila je temelj za razumijevanje socioekonomskih i demografskih prilika u pograničnim sektorima, integrirajući indekse razvijene na osnovu 25 socioekonomskih i 16 demografskih indikatora. Ovim pristupom identificirani su izazovi i razvojni potencijali. Posebno je značajno što su određeni indikatori, poput broja stanovnika, gustoće naseljenosti i konačnog indeksa marginalizacije, analizirani na razini naseljenih mjesta, čime se dodatno osigurava detaljnost i prostorna preciznost rezultata.

Posebnu vrijednost ovog rada predstavlja kartografska vizualizacija stupnja marginalizacije u Bosni i Hercegovini, koja je po prvi put istraživana na ovakav način, s posebnim naglaskom na prostornu definiciju pograničja Bosne i Hercegovine, prostorne periferije i razvojnih centara (jezgri). Analize provedene na relaciji centar - periferija dodatno osnažuju doprinos rada, jer su po prvi put provedene geografskim pristupom istraživanja u kontekstu Bosne i Hercegovine. Uz to, istraživanje je pokazalo kako teorijski okviri marginalizacije i perifernosti imaju svoju primjenjivost u lokalnom kontekstu, što je od velikog značaja za buduće razvojne strategije. Prikazana je i specifična društvena dinamika bosanskohercegovačkih pograničnih područja, pri čemu su analizirani i teorijski obrasci

marginalizacije, koji se ovdje manifestiraju ne samo u pograničnim, već i u prostorno izoliranim unutrašnjim regijama.

Rezultati anketa pružili su uvid u percepcije i stavove stanovništva o utjecaju granice na njihove životne aktivnosti, potvrđujući da granica nema dominantan utjecaj na uočene procese društvene marginalizacije. Umjesto toga, istraživanje je ukazalo na značajnu ulogu unutrašnjih odnosa, poput povezanosti s razvojnim centrima, u oblikovanju društvene i ekonomske klime pograničja. Jedan od zanimljivijih rezultata odnosi se na pojavu *unutrašnje periferije*, posebno izražene u područjima uz međuentitetsku liniju razgraničenja, gdje su socioekonomski izazovi posebno naglašeni. Administrativno-političko ustrojstvo države također se pokazalo kao značajan čimbenik s posljedicama na prostorni razvoj i društvene procese u cjelini.

Anketno istraživanje dodatno je rasvijetlilo stavove stanovništva o aktualnim procesima na granicama, poput ulaska RH u Schengensku zonu, pružajući uvide u to kako ovaj proces utječe na svakodnevne aktivnosti i ekonomske uvjete u pograničnim općinama. Unatoč relativno malom uzorku, rezultati ukazuju na značajan heterogeni potencijal za oblikovanje specifičnih regionalnih politika i mjera koje odgovaraju obilježjima pojedinih općina. Identificirani su potencijali za prekograničnu suradnju, osobito u sektorima poput turizma te su kroz SWOT analizu ukazane mogućnosti za daljnja istraživanja i praktične intervencije.

Jedan od značajnih doprinosa ovog istraživanja leži u njegovoj primjenjivosti u širem kontekstu europskih integracija Bosne i Hercegovine. Rezultati istraživanja mogu poslužiti kao temelj za usklađivanje razvojnih politika s europskim standardima, posebno kroz prekogranične programe suradnje koji doprinose smanjenju regionalnih dispariteta i jačanju kohezije. Prekogranična suradnja predstavlja značajan potencijal za unaprjeđenje životnih uvjeta u pograničnim regijama, ali se suočava s izazovima poput složenih administrativnih odnosa, nedostatne prometne povezanosti i ograničenih resursa. Ovo istraživanje ističe potrebu za uspostavljanjem održivih prekograničnih projekata koji mogu uključivati razvoj zajedničke infrastrukture, harmonizaciju administrativnih procedura i promociju ekonomske suradnje. Inspiracija se može pronaći u uspješnim primjerima iz regije, poput slovenskih i hrvatskih programa teritorijalne suradnje, koji su pokazali značajne koristi za obje strane granice. Dodatno, korištenje alata kao što su 'EGTC' (Europsko grupiranje za teritorijalnu suradnju) (URL 67) može olakšati institucionalnu suradnju i omogućiti dugoročnu stabilnost u implementaciji zajedničkih politika.

Možda najveći značaj ove disertacije leži u primjeni složenog metodološkog pristupa, koji omogućava detaljno razumijevanje specifičnosti demografskih i socioekonomskih procesa

u bosanskohercegovačkom pograničju. Kroz jedinstvenu sintezu višekriterijske analize, inferencijalnih statističkih testova i anketne metode, ova istraživačka strategija ne samo da sistematizira različite analitičke pristupe već i demonstrira njihovu primjenjivost u kontekstu proučavanja pograničnih područja. Metodološka kompleksnost imala je za cilj unaprijediti spoznaje o ovim prostorima, istovremeno nudeći praktične i teoretske alate za buduća istraživanja i planiranje.

Teorijski doprinos rada ogleda se prvenstveno u sistematizaciji teorijskih prikaza, paradigmi i narativa vezanih za granice, pogranična područja te procese koji dovode do marginalizacije i periferizacije. Kroz analizu regionalnih i globalnih koncepata, rad pruža pregled osnovnih teorijskih okvira koji objašnjavaju dinamiku granica i njihov utjecaj na društvene, ekonomske i prostorne procese (uz bitan naglasak da ne postoji jedinstven teorijski okvir zbog dinamičnosti, višeznačnosti i višedimenzionalnosti ovih prostora). Ovakva baza omogućava nadogradnju novih teorijskih spoznaja u budućnosti.

U drugom dijelu, disertacija donosi sveobuhvatnu sistematizaciju postojećih radova koji se odnose na granicu Bosne i Hercegovine, uz poseban fokus na njihov povijesno-geografski razvoj. Ovaj pregled uključuje kartografske vizualizacije graničnih sektora, između ostalog i povijesni prikaz što omogućava bolje razumijevanje specifičnosti i doprinosi interpretaciji društvenih prilika u pograničnim regijama danas. Rad predstavlja značajan teorijski pregled na temu granica i pograničja, kako općenito, tako i u kontekstu Bosne i Hercegovine.

Zaključno, rezultati ovog istraživanja imaju široku primjenjivost u oblikovanju regionalnih razvojnih politika, strategija demarginalizacije, prekogranične suradnje te analize društvenih i ekonomskih prilika pograničnih područja.

5.7. Metodološka ograničenja i buduća istraživanja

Provedeno istraživanje otkrilo je brojne specifičnosti bh. pograničja, ali i izazove koji su utjecali na kvalitetu i interpretaciju rezultata. Jedan od izazova pri izradi indeksa marginalizacije odnosi se na generalizaciju podataka prilikom klasifikacije nemarginaliziranih zona. Na primjer, Sarajevo i Bihać pripadaju istim klasama marginalizacije, iako postoje razlike u njihovim socioekonomskim i demografskim karakteristikama. Međutim, ovo je posljedica detaljnosti korištenih podataka, metode standardizacije i razine proučavanja pojave marginalizacije (makro - nacionalna razina). Ovakva i slične situacije ukazuju na potrebu za dodavanjem detaljnijih kriterija kako bi se postigla još adekvatnija klasifikacija. Također, rigidnost administrativnih granica u nekim slučajevima dovodi do naglih prijelaza koji ne

reflektiraju stvarno stanje na terenu, poput granica između Banje Luke i okolnih općina Oštra Luka i Mrkonjić Grad.

Analize na razini općina, iako praktične, generaliziraju rezultate zbog nedostatka korištenih indikatora na razini naseljenih mjesta. Preciznije rezultate moguće je postići analizom na mikrorazini, ali trenutna statistička infrastruktura Bosne i Hercegovine ne podržava ovakav pristup.

Demografski i socioekonomski indikatori također su ograničeni zbog činjenice da su mnogi podaci procjene (službene procjene statističkih institucija u državi), a ne temeljeni na stvarnim, službenim popisima stanovništva. Bosna i Hercegovina je imala samo jedan popis stanovništva od svog osamostaljenja, a demografske procjene se često oslanjaju na zatvorene modele bez pouzdanih podataka o vanjskim migracijama. Fiktivna statistika i postojanje tzv. *outliera*, poput manjih novonastalih općina (općine nastale novim administrativno-teritorijalnim ustrojem – međuentitetska linija razgraničenja), dodatno otežavaju interpretaciju rezultata.

Anketno istraživanje, iako je pružilo značajne uvide, bilo je ograničeno malim uzorkom od 846 ispitanika. Udaljenost pograničnih općina i logistički izazovi dodatno su otežali provedbu ankete na širem uzorku, što je utjecalo na reprezentativnost dobivenih rezultata.

Za prevladavanje metodoloških ograničenja, buduća istraživanja trebala bi uključiti ažurirane podatke nakon novih popisa stanovništva. Upotreba naprednijih statističkih metoda, uključujući modele prilagođene analizi na mikrorazinama poput naseljenih mjesta, mogla bi značajno unaprijediti preciznost rezultata. Proširenje seta indikatora, uključujući društvene aspekte poput socijalne isključenosti i kohezije, omogućilo bi dublju analizu marginalizacijskih procesa. Statističke analize u pojedinim slučajevima nisu uspjele detektirati suptilne razlike među istraživanim varijablama (tip II greška), što ukazuje na potrebu za uključivanjem kvalitativnih metoda kako bi se osigurala detaljnija analiza. Kvalitativni pristupi, poput intervjua s predstavnicima lokalnih zajednica i kreatorima lokalnih rješenja za socioekonomske izazove, mogu značajno doprinijeti razumijevanju složenosti procesa u pograničnim područjima. Buduća istraživanja trebala bi uključivati ovakve metode kako bi se osigurao sveobuhvatan uvid u stavove i djelovanje lokalnih službi koje igraju ključnu ulogu u ublažavanju negativnih trendova društvene marginalizacije, u kontekstu stavova i percepcija stanovništva.

Tehnološki napredak pruža nove mogućnosti za unapređenje analiza marginalizacije i regionalnog razvoja. Primjena GIS-a u kombinaciji s naprednim tehnikama poput *Big Data* analiza, satelitskog praćenja i simulacijskih modela mogla bi dodatno povećati preciznost i

pouzdanost rezultata. Napredniji alati omogućavaju bolje razumijevanje trenutnog stanja i predviđanje budućih trendova te evaluaciju potencijalnih politika prije njihove implementacije. Na taj način, istraživanje postaje ne samo analitičko, već i praktično orijentirano, osiguravajući snažnu osnovu za donošenje informiranih odluka koje mogu unaprijediti demografski i socioekonomski status pograničnih područja Bosne i Hercegovine.

Buduća istraživanja trebala bi se usmjeriti na konkretne studije slučaja, koristeći terenska istraživanja kako bi se sagledale specifičnosti pograničnih područja. Posebno je važno istražiti fenomene poput *unutrašnje periferije*, koji su detektirani npr. u područjima uz međuentitetsku liniju razgraničenja. Također, predlaže se izrada inventara postojećih projekata prekogranične suradnje, što bi omogućilo bolji uvid u trenutne inicijative i njihov utjecaj na razvoj regije.

Poseban naglasak potrebno je staviti na istraživanje regionalnih identiteta, koji su zanemareni u postojećim studijama, ali imaju potencijal za razumijevanje društvenih i kulturnih procesa u pograničnim regijama. Oni oblikuju interakcije lokalnog stanovništva s centrima unutar i izvan Bosne i Hercegovine. Značajan doprinos budućih istraživanja mogao bi biti u analizi uloge pograničnih područja u integracijskim procesima Bosne i Hercegovine prema EU. Istraživanja bi trebala uključiti i komparativne analize s pograničnim područjima susjednih država, čime bi se omogućilo bolje razumijevanje regionalnih specifičnosti i izazova.

Premda su postojeća metodološka ograničenja utjecala na određene aspekte istraživanja, dobiveni rezultati pružaju vrlo dobru osnovu za buduća istraživanja. Uz poboljšanja predložena u ovom tekstu, buduće studije mogle bi dodatno rasvijetliti složene odnose marginalizacije, razvoja i identiteta u pograničnim regijama Bosne i Hercegovine.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje temelji se na proučavanju socioekonomskih i demografskih obilježja u bosanskohercegovačkim pograničnim područjima, definiranim kao općine i gradovi koje izlaze na državnu granicu. Pojas od 37 jedinica lokalne samouprave tretiran je kao pogranična zona, u odnosu na preostalih 105 jedinica, promatranih kao tzv. 'nepograničje'.

Analiza je provedena na tri razine istraživanja: makro razini, gdje je analiziran cijeli nacionalni teritorij; mezorazini, na kojoj je pograničje analizirano kao izdvojena prostorna cjelina podijeljena u geografske sektore prema državama s kojima graniči; te mikrorazini, u kojoj su anketnim ispitivanjem analizirane pojedinačne odabrane općine. S obzirom na nesrazmjernu veličinu sektora na granici s RH u odnosu na sektore prema CG i Srbiji, sektor na granici s RH je podijeljen na podsektore, uzimajući u obzir geografsku, vernakularnu, povijesnu i kulturnu dimenziju.

U prvom dijelu istraživanja definiran je holistički geografski pristup rada. Teorijski pregled znanstvenih radova na temu granica i pograničja omogućio je izdvajanje i sistematizaciju tradicionalnih, globalizacijskih i suvremenih paradigmi povezanih s razvojnim aspektima zona u blizini granica (**cilj 2**). Dosadašnje spoznaje ukazuju na procese periferizacije i marginalizacije koji značajno oblikuju pogranična područja. Iako se u novijim pristupima ova područja sve češće promatraju kao kontaktne zone s potencijalom za tranziciju i integraciju, ona i dalje zadržavaju obilježja geometrijske i funkcionalne periferije. Poseban naglasak stavljen je na istraživanja sličnog tipa u Bosni i Hercegovini, koja su u deficitu. Provedena je povijesno-geografska analiza granica s ciljem naglašavanja povijesnih posljedica ukorijenjenih u današnjim prilikama pograničja (**cilj 2**). Iz toga je proizašla sistematizacija svih graničnih sektora prema starosti i vremenu demarkacije granice, nakon čega se pristupilo analitičkom dijelu rada.

Pograničje Bosne i Hercegovine promatrano je s pretpostavkom da je riječ o nerazvijenijim područjima koja obilježavaju slabije demografske i socioekonomske prilike u odnosu na nepogranična područja (**H1**). Izvedene su baze podataka s ciljem grupiranja svih demografskih i socioekonomskih pokazatelja za razdoblje od 2013. do 2022. godine. Navedeni pokazatelji su metodološki primjereni i usporedivi za sve jedinice lokalne samouprave u državi. Potom je, na makro razini istraživanja, kreiran indeks marginalizacije Bosne i Hercegovine, s ciljem stjecanja uvida u procese marginalizacije na državnoj razini, dok je poseban naglasak u analizi tih procesa stavljen na pogranične krajeve (**cilj 1**). Na temelju modela izdvojena su žarišta marginalizacije, od kojih se najveći klaster marginaliziranih općina nadovezuje na pograničnu općinu Bosansko Grahovo prema unutrašnjosti i dijelove pograničnog sektora u

Podrinju. Značajan prostorni udio viših stupnjeva marginalizacije na državnom nivou – klase 3, 4 i 5 obuhvaćaju preko 70 % državnog teritorija. Ovaj udio marginaliziranih prostora je za skoro deset posto manji ako se promatra samo pograničje, dok u nepograničju iznosi skoro 80 %. Iznenadujuće, dolazi se do zaključka da se prema zastupljenosti pojedinih klasa marginalizacije ne može govoriti o izraženoj razlici na razini pograničje – nepograničje. Najveće zone koje ne bilježe marginalizaciju su u i oko urbanih jezgri – makro regionalnih i regionalnih centara države, koji se u kontekstu teorije *centar – periferija* prostorno mogu definirati kao državni funkcionalni centri, dok se ruralna i privredno zaostala područja, koji se pojavljuju udaljavanjem od ovih velikih centara, prepoznaju kao geometrijska i funkcionalna periferija.

Stupanj marginalizacije se povećava udaljavanjem od makro regionalnih i regionalnih centara kako na državnom nivou, tako i u pograničju. Analiza spuštena i na razinu naselja ukazuje da naseljena mjesta na samoj granici bilježe najveće razine marginalizacije, koje su izraženije sa udaljenošću od spomenutih centara. Centri na temelju kojih su izvršene analize su centri kantona u FBiH, regija u RS-u te Brčko, kao središte zasebnog distrikta, čime je uvažena trenutna administrativno-teritorijalna organizacija države. Analiza je izvršena i izdvojeno, u okviru pograničnih općina, gdje je promatrana vrijednost indeksa marginalizacije udaljavanjem od općinskog centra, čime je detektirana blaga pozitivna korelacija (udaljavanjem se povećava indeks marginalizacije). Time je **potvrđena treća hipoteza (H3)**, kojom je pretpostavljeno da se stupanj marginalizacije pograničnih područja povećava udaljavanjem od regionalnih centara.

S obzirom na to da analize relativnih udjela marginalizacije na relaciji pograničje – nepograničje nisu bile same dovoljne za ispitivanje prve hipoteze kojom se pretpostavlja da su pogranična područja slabijih demografskih i socioekonomskih prilika u odnosu na nepograničje, pristupilo se ispitivanju pokazatelja na temelju inferencijalne statistike. Za tu su potrebu, neovisno o indikatoru marginalizacije, prikupljeni samo neprostorni, službeni demografski pokazatelji, od kojih su izvedeni kompozitni demografski (16 indikatora) i socioekonomski indeks (25 pokazatelja) - **cilj 1**. Navedeni kompozitni pokazatelji, kao i njihove sastavnice komparativno su ispitani parametarskim (t-test) i neparametarskim testovima (hi-kvadrat) na relaciji pograničje – nepograničje (testovi su prigodni za ispitivanje potencijalne statističke značajnosti za dvije kategorije/grupe). Na razini parametarskog testa nisu pronađene značajne statističke razlike između grupa promatranih jedinica kod demografskog, niti kod socioekonomskog indeksa, što znači da se ne može govoriti o pograničju kao prostoru slabijih demografskih i socioekonomskih prilika, čime je **prva istraživačka hipoteza (H1) odbačena**.

S obzirom na to da su izvršena i pojedinačna ispitivanja sastavnica navedenih indeksa, značajnim rezultatima uzima se spoznaja da su tek dva indikatora, prosjek vrijednosti nataliteta i trend mladog stanovništva 2013-2022, izdvojeni kao pokazatelji po kojima pograničje bilježi slabije vrijednosti u odnosu na nepograničje. Kod socioekonomskog indeksa, istaknuti su pokazatelji trenda plaća, poslovni subjekti u 2022. godini i trend promjene poslovnih subjekata u razdoblju 2013-2022. godine, kao pokazatelji diverzifikacije pograničje-nepograničje. Potrebno je istaknuti da se, neočekivano, ukupno šest od 16 indikatora (indeks promjene 1991-2013, trend nataliteta, mortalitet i trend mortaliteta, koeficijent dobne ovisnosti i trend starog stanovništva) izdvajaju po boljim vrijednostima u pograničju od nepograničja, što se pripisuje statističkim ograničenjima i velikoj heterogenosti (postojanje velikog broja manjih općina nastalih uvođenjem međuentitetske linije razgraničenja, koje u većini statističkih pokazatelja čine *outliere* ili daju nerealnu sliku, što se posebno očituje kod socioekonomskih pokazatelja, primjerice vrijednosti plaća i sl.).

Demografska i socioekonomska heterogenost bosanskohercegovačkog pograničja (H2) je ispitivana prema geografskim definiranim pograničnim sektorima (**osnovni cilj mezorazine istraživanja**). Analizom udjela klasa marginalizacije, ističe se sektor sa CG kao najistaknutiji po udjelu površina pod klasom vrlo visoke marginalizacije, dok južni podsektor na granici s RH bilježi najpovoljnije rezultate (skoro duplo manje visokih zona marginalizacije u odnosu na jugoistočni sektor s CG). Za ispitivanje heterogenosti pograničja, ponovno su provedeni parametarski (ovaj put ANOVA, s obzirom na to da se radi o ispitivanju razlika između pet grupa, a ne dvije kao u slučaju ispitivanja razlika na razini pograničje – nepograničje) i neparametarski (Kruskal-Wallis) statistički testovi (**cilj 2**). Također su provedeni i *post-hoc* testovi za svaku od spomenutih metoda (Tukey HSD test za ANOVA-u i parno uspoređivanje za Kruskal-Wallisov test) kao neophodan dodatak s ciljem stjecanja uvida u kojim grupama i po kojim parametrima je pronađena značajna statistička razlika. Najslabiju vrijednost kompozitnog demografskog indeksa ima pogranični sektor s CG, dok je sektor na granici sa Srbijom obilježen po izraženo slabim socioekonomskim parametrima. Statistička značajnost razlika između sektora prepoznata je na razini demografskog indeksa i njegovih 11 sastavnica. Pokazatelji poput trenda nataliteta, prosjeka mortaliteta i njegovog trenda te spolnog balansa nisu ANOVA testom pokazali statističku značajnost i samim time nisu prepoznati kao faktori po kojima se sektori međusobno diversificiraju.

Kod socioekonomskog indeksa pronađena je statistički značajna razlika na razini kompozitnog indeksa te njegovih 12 sastavnica (udio visokoobrazovanog stanovništva, udio nepismenih, zaposleni u I i III sektoru, udio i trend umirovljenika, trend plaća, broj i trend

poslovnih subjekata, udio urbanog stanovništva, veličina domaćinstava te udio obrađenog zemljišta). Kruskal-Wallisovim testom potvrđen je puno veći broj demografskih indikatora, svi osim indeks promjene 1991-2013. godine, trenda mortaliteta i spolnog balansa, dok je kod socioekonomskog indeksa identificiran veći broj potvrđenih sastavnica, nego u slučaju parametarskog testa. Na osnovu analiza izdvojene su ključne determinante svakog od sektora.

Zapadni podsektor odlikuje se povoljnim demografskim parametrima – u usporedbi s drugim pograničnim sektorima naročito dolazi do izražaja komparativna prednost u visokom udjelu mladog stanovništva i relativno nižom prosječnom starosti. Socioekonomski parametri su manje povoljni u odnosu na ostale pogranične sektore. **Sjeverni podsektor** je demografski značajno slabiji, sa posebno niskim vrijednostima vitalnog indeksa te velikog broja naselja sa smanjenjem stanovnika. U kontekstu demografskih parametara, sjeverni podsektor ima najslabiji vitalni indeks te najmanji broj naselja s povećanjem broja stanovnika u posljednjem međupopisnom periodu (1991-2013. godine). S druge strane značajno prednjači u udjelu ukupno zaposlenih i zaposlenosti žena te udjelu obrađenog zemljišta, što potvrđuje spomenutu izraženu poljoprivrednu funkciju ovog dijela zemlje. **Južni podsektor** izdvaja se značajno boljim socioekonomskim parametrima u odnosu na druge sektore (prednjači u 11 socioekonomskih parametara), dok je demografska povoljnost mješovitog karaktera. U ovom dijelu nalazi se i najmarginaliziranija općina u pograničju – Bosansko Grahovo. **Istočni sektor** prema Srbiji obilježavaju značajni demografski problemi, koji su rezultat ratnih posljedica te najslabije vrijednosti socioekonomskih indikatora. Nepovoljan odnos ovog sektora u odnosu na ostale ogleda se u niskom udjelu zaposlenih u tercijarnom sektoru i najnižem iznosu neto plaća. Sektor prema Srbiji, niti u jednom od analiziranim pokazatelja ne bilježi najbolju/najpovoljniju vrijednost, što govori o dubokoj demografskoj i socioekonomskoj problematici s kojom se suočava ovaj kraj. **Jugoistočni sektor** prema CG je najrjeđe naseljen i obilježen najvećim udjelom starijeg stanovništva, visokom prosječnom starošću i izrazito velikim koeficijentom dobne ovisnosti. Ipak, istovremeno bilježi najpovoljnije vrijednosti nataliteta i najpozitivniji recentni trend u promjeni starosne strukture. U socioekonomskom smislu, bilježe se povoljnije vrijednosti u obrazovnim indikatorima, a s druge strane detektirane su nepovoljne vrijednosti udjela umirovljenika i broja poslovnih subjekata. Rezultati provedenih analiza ukazuju na postojanje demografskih i socioekonomskih razlika unutar pograničnih područja Bosne i Hercegovine, prema njihovim geografskim sektorima, čime se **potvrđuje druga hipoteza (H2) ovog istraživanja.**

U zadnjoj fazi istraživanja ispitani su stavovi lokalnog stanovništva o socioekonomskim i demografskim obilježjima općina te utjecaju granice na ove aspekte (**osnovni cilj na**

mikrorazini). Naime, heterogeni stavovi još jednom su potvrdili da se pogranična područja moraju analizirati i istraživati sa aspekta lokalnih prilika i konteksta koji obilježavaju uži regionalni okvir. Općine koje se izdvajaju po pozitivnim stavovima njenih anketiranih stanovnika spram utjecaja granice na različite društvene aspekte općina su Bijeljina i Posušje. Rezultati ukazuju da se u dijelovima tih općina granica promatra kao propusnije područje sa izraženijom interakcijom i procesima prekogranične suradnje (zbog etnokulturnih i ekonomskih veza s susjednom državom), u odnosu na općine poput Bosanskog Grahova i Bužima čiji ispitanici uglavnom zadržavaju negativan stav spram utjecaja granice, ne pripisujući joj određenu važnost u utjecaju na ekonomiju, demografiju niti osobne, svakodnevne aktivnosti. Ispitanici u lokalnim zajednicama poput Brčkog i Foče, uglavnom zadržavaju suzdržan stav prema utjecaju granice na spomenute procese. Ispitivanjem su uzeti u obzir i stavovi ispitanika prema ulasku RH u Schengen zonu s ciljem da se prepoznaju utjecaji dodatnog 'sloja' koji obilježava vanjsku granice EU. Značaj ankete se ogleda i u postavljanju temelja o istraživanju regionalnih pograničnih identiteta, koji se trebaju prepoznati u budućim studijama.

Sumarno, ovim istraživanjem nisu uočene značajne razlike na relaciji pograničje – nepograničje, zbog čega bosanskohercegovačka pogranična područja ne možemo promatrati u svjetlu polariziranih i slabije razvijenijih regija u odnosu na druge dijelove zemlje. Njihova heterogenost u kontekstu demografskih i socioekonomskih obilježja je potvrđena, kao i činjenica da sektori na granici s EU pokazuju bolje vrijednosti indikatora (iako su zabilježeni i slučajevi asimetrije u demografskim i socioekonomskim obilježjima na granici – dijelovi Bosanske krajine naspram područja Like, Korduna i Banije) u odnosu na pograničje sa CG i Srbijom, što se pripisuje specifičnostima ekonomskih, prekograničnih, etnokulturnih, povijesnih i drugih lokalnih veza. Čimbenici diferencijacije pograničnih sektora generalno su određeni položajem u određenom sektoru na granici, povijesnim prilikama, administrativnom statusu, etnokulturnim čimbenicima, vezama i interakciji s velikim makro regionalnim centrima itd.

Provedeno istraživanje temeljeno je na holističkom geografskom pristupu u analizi pograničnih područja Bosne i Hercegovine, integrirajući prostorne i neprosporne pokazatelje kroz GIS višekriterijske analize, statističku obradu podataka i anketna ispitivanja. Primjenom složenog istraživačkog okvira kreirana je GIS baza podataka koja obuhvata sve jedinice lokalne samouprave, uz uključivanje niza socioekonomskih, demografskih, obrazovnih, zdravstvenih, kulturnih i prometnih pokazatelja, strukturiranih prema jedinstvenoj metodologiji. Takva baza omogućila je višedimenzionalne analize marginalizacije, pri čemu su po prvi put u Bosni i Hercegovini prostorno definirane kategorije marginalizacije i omogućene analize na nivou

naseljenih mjesta. Kombinacija višekriterijske analize, inferencijalnih statističkih testova i kartografske vizualizacije omogućila je detaljno nijansiranje razvojnih dispariteta, s posebnim naglaskom na relaciju centar–periferija. Istraživanje je ukazalo na izražene unutrašnje razvojne disparitete, naročito u zonama uz međuentitetsku liniju razgraničenja, te istaklo da unutrašnji faktori, poput udaljenosti od razvojnih centara, imaju značajniji utjecaj na društveno-ekonomske procese nego sama granica.

Poseban doprinos ovog istraživanja ogleda se u činjenici da je prvi put na ovakav način prostorno izdvojeno i geografski analizirano pogranično područje Bosne i Hercegovine, što dosadašnjim istraživanjima nije bilo u fokusu. Ovo se nameće kao posebno značajno, imajući u vidu aktuelnu ulogu granica Bosne i Hercegovine kao najnovijih vanjskih granica Europske unije, kao i u kontekstu migracijskih ruta i integracijskih procesa koji značajno utiču na razvojne procese pograničnih regija.

Anketni dio istraživanja doprinio je razumijevanju percepcija lokalnog stanovništva o utjecajima granice, a između ostalog i aktualnih integracijskih procesa, na svakodnevne i ekonomske aktivnosti. Utvrđeno je da su razvojne potrebe pograničnih općina heterogene te da postoji potencijal za oblikovanje ciljanih regionalnih politika i prekograničnih inicijativa, posebno u sektorima turizma i domeni prekogranične suradnje.

Na teorijskoj razini, disertacija je sistematizirala relevantne znanstvene pristupe u istraživanju granica i pograničnih područja, marginalizacije i periferije, uz prilagodbu međunarodnih teorijskih modela specifičnostima bosanskohercegovačkog konteksta.

Rezultati istraživanja pružaju osnovu za daljnja proučavanja i oblikovanje razvojnih politika usmjerenih na smanjenje teritorijalnih nejednakosti, jačanje prekogranične suradnje i integraciju pograničnih regija u šire razvojne procese, posebno u kontekstu europskih integracija Bosne i Hercegovine.

Relativno ograničena pouzdanost statističkih podataka, službena statistika (parcijalni podaci, metodološka neusklađenost za razinu jedinica lokalne samouprave, dostupnost podataka isključivo za općinsku razinu i diskontinuitet popisnih podataka) te materijalna i fizička ograničenja prilikom anketiranja u udaljenim pograničnim općinama, samo su neki od izazova koji su se nametnuli prilikom provođenja ovog istraživačkog procesa. U uvjetima poboljšane statističke osnove i primijene novih tehnologija u interdisciplinarnim studijama, preporučuje se dalje istraživanje pograničnih procesa i prilika u posttranzicijskim društvima, kroz detaljnije (studije slučaja) istraživanje regionalnih identiteta, kao i pojedinih izrazito marginaliziranih područja. Također, komparativne studije sa susjednim državama u cilju prepoznavanja najpogodnijih zona za prekograničnu suradnju nameće se kao jedno od rješenja

koja mogu u izvjesnoj mjeri doprinijeti održivijem razvoju onih dijelova pograničja koja su prepoznata kao marginalizirana.

Zaključno, ovo istraživanje pruža važan doprinos razumijevanju složenih demografskih i socioekonomskih obrazaca pograničnih područja Bosne i Hercegovine, s posebnim naglaskom na granicu s RH. Bosanskohercegovačko-hrvatska granica, koja u europskom komparativnom smislu predstavlja jednu od dužinom istaknutijih, ali i povijesno relevantnijih, dodatno dobiva na važnosti budući da se radi o vanjskoj granici EU. Ulazak Hrvatske u EU i Schengensku zonu dodatno je normativno i sigurnosno osnažio ovu granicu, što otvara prostor za daljnje analize sigurnostih i razvojnih implikacija.

U konačnici, rezultati ove disertacije doprinose geografskoj znanosti, studijama o granicama ali i praksi regionalnog i prostornog planiranja kroz razumijevanje pograničnih prostora u zemljama posttranzicijskih i integracijskih okolnosti. Integracija dobivenih rezultata u razvojne strategije mogla bi doprinijeti smanjenju dispariteta i jačanju socioekonomskog položaja ovih područja, čime bi se pospješila njihova funkcionalna integracija u širi europski kontekst. U tom smislu, istraživanje otvara važna pitanja za buduća istraživanja koja bi se mogla usmjeriti na razvoj sigurnosno-pravnih režima, migracijskih tokova i njihov utjecaj na razvojne perspektive bosanskohercegovačkih pograničnih područja (**cilj 3**).

LITERATURA I IZVORI

1. Aalbers, M. B. (2011). Place, exclusion and mortgage markets. *John Wiley & Sons*.
2. Abebaw, D., & Admassie, A. (2014). Correlates of extreme poverty in rural Ethiopia. U J. von Braun & F. Gatzweiler (Ur.), *Marginality*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7061-4_8, 117-131.
3. Adamson, F. B. (2006). Crossing Borders: International Migration and National Security. *International Security*, 31(1), 165-199. <http://dx.doi.org/10.1162/isec.2006.31.1.165>
4. Admassie, A. & Abebaw, D. (2014). Rural poverty and marginalization in Ethiopia: a review of development interventions. *Marginality*, 269.
5. Agencija za statistiku BiH (2016). Službeni rezultati popisa stanovništva 2013, preuzeto s: www.popis.gov.ba, 10.3.2024.
6. Agencija za statistiku BiH (2016). Bosna i Hercegovina u brojevima 2016, preuzeto s: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/30> 20.12.2023
7. Agencija za statistiku BiH (2022). Bosna i Hercegovina u brojkama 2021, preuzeto s: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/NUM_00_2021_TB_1_BS.pdf. 20.12.2023
8. Agencija za statistiku BiH (2023). Anketa o radnoj snazi, 2022. godina, preuzeto s: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2023/LAB_00_2022_Y1_1_BS.pdf, 20.12.2023.
9. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2023). Anketa o radnoj snazi, 2022. godina (Demografija i socijalne statistike), preuzeto s: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2023/LAB_00_2022_Y1_1_BS.pdf. 12.12.2023.
10. Ahmed A., Hill, R. V., Smith, L. C., Frankenberger, T. (2009). The poorest and hungry: characteristics and causes. U: von Braun, J., Hill, R. V., Pandya-Lorch, R. (eds) *The poorest and hungry: assessments, analyses, and actions*. International Food Policy Research Institute, Washington, DC, 107–128.
11. Ahmetašević, N. Wieser, K. (2022). At the Heart of Fortress Europe: Austria's Role in Border Externalisation Policies in the Balkans. *European Network for Alternative Dialogue*. dostupno na: www.transform-network.net. 15.12.2023.
12. Ahmetbegović, S. (2014). Reljef kao faktor razmještaja stanovništva u Bosni i Hercegovini. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, 1, 97-111.
13. Ahmetbegović, S., Stjepić-Srkalo, Ž., Gutić, S. (2015). Klima kao faktor razmještaja stanovništva i naselja u Bosni i Hercegovini. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, 3, 17-29.
14. Mlinarević, G., & Ahmetašević, N. (2019–2021). *In Between: (Un)Welcome to No Man's Land*. People on the Move in Bosnia and Herzegovina. Heinrich Boll Stiftung.
15. Ali Shah, S. & Kiran, M. (2021). A GIS-based technique analysis of land use and land cover change detection in taluka Mirpur Mathelo: A case study in district Ghotki, Pakistan. *International Advanced Researches and Engineering Journal*, 5(2), 231-239. <https://doi.org/10.35860/iarej.849130>
16. Amilhat Szary, A. & L., Cattaruzza, A. (2018). Borders of War, Borders of Peace: New Explorations of Spaces and Temporalities of Conflicts. *Online journal of politics and geopolitics*. 33(3). <https://doi.org/10.4000/espacepolitique.4403>
17. Amilhat-Szary, A. L. (2015). Boundaries and borders. U J. A. Agnew, V. Mamadouh, A. Secor, & J. P. Sharp (Ur.), *The Wiley Blackwell Companion to Political Geography*, 13–25. Wiley.

18. Ancel, J. (1938). *Geographies of Borders*. Éditions Gallimard, Paris.
19. Anderson, J. & O'Dowd, L. (1999). Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance. *Regional Studies*, 33(7), 593–604. <https://doi.org/10.1080/00343409950078648>
20. Anderson, M. (2000). Border Regimes and Security in an Enlarged European Community: Implications of the Entry Into Force of the Amsterdam Treaty. European University Institute, Robert Schuman Centre, str. 34.
21. Anderson, J. (2001). Towards a theory of borders: States, political economy and democracy. *ANNALES: Series Historia et Sociologia*, 11(2), 219-232.
22. Anđelković-Stoilković, M. (2019). Representation of the demographic problems of Serbian border region in public policy. *Demografija*, 16, 103-118. <https://doi.org/10.5937/demografija1916103A>.
23. Anđelković-Stoilković, M., Devedžić, M. & Vojković, G. (2018) The Border Regions Of Serbia: Peripheral or Marginal Areas, *Trames*, 22(72/67), 2, 211–227.
24. Anguelovski, I., Cole, H. V., O'Neill, E., Baró, F., Kotsila, P., Sekulova, F. & Triguero-Mas, M. (2021). Gentrification pathways and their health impacts on historically marginalized residents in Europe and North America: Global qualitative evidence from 14 cities. *Health & place*, 72, 102698.
25. Anxelsson, L. (2013). Temporalizing the border. *Dialogues in Human Geography*, 3(3). <https://doi.org/10.1177/2043820613512076>.
26. Arzeni, A., Esposti, R. & Sotte, F. (2002). *European Policy Experiences with Rural Development*. Kiel: Wissenschaftsverlag Vauk.
27. Ashcroft, B., Griffiths, G. & Tiffin, H. (2000). *Post-colonial Studies: The Key Concepts* (2nd edition). Routledge, Taylor and Francis Group, str. 292.
28. Attfield, C. L. F., Cannon, E. S., Demery, D. & Duck, N. W. (2000). *Economic Growth and Geographic Proximity*, *Economics Letters*, 68, 109-12.
29. Avdić, A. & Avdić, B. (2023). Center and Periphery in Bosnia and Herzegovina - Social and Spatial Indicators of Regional Disparities. *Folia Geographica*. 65(2), 103-126.
30. Avdić, A., Avdić, B. & Zupanc, I. (2022). Socio-demographic analysis of border regions of Bosnia and Herzegovina. *Acta geographica Slovenica* 62(3), 7-19. <https://doi.org/10.3986/AGS.10859>.
31. Avdić, B., Avdić, A., & Sivac, A. (2024). Demografska klasifikacija općina i gradova Bosne i Hercegovine – sintezni regionalni pristup. U N. Drešković, E. Hrelja, H. Gekić, & R. Mirić (Ur.), *Demografski izazovi u Bosni i Hercegovini i svijetu*, 31–41.
32. Baah, FO., Teitelman, AM. & Riegel, B. (2019). Marginalization: Conceptualizing patient vulnerabilities in the framework of social determinants of health-An integrative review. *Nurs Inq*. 26(1). <https://doi.org/10.1111/nin.12268>
33. Bajmocy, P. (2011). The role of borders in the demographic trends of Hungary. *Forum geografic*, 10(2), 212-219. <https://doi.org/10.5775/fg.2067-4635.2011.002.d>
34. Banac, I. (1988). *Nacionalno pitanje u Hrvatskoj: porijeklo, povijest, politika*. Globus, Zagreb.
35. Bandžović, S. (2009). Krajina u historiji i mitu. *Pregled: časopis za društvena Pitanja*, 2(2), 267–276.
36. Banovac, B. (2004). (Re)konstrukcija socijalnog prostora periferije, Prilog istraživanju kolektivnih identiteta u hrvatskoj periferiji. *Revija za sociologiju*, 35 (3-4), 95-112.
37. Banski, J., & Meadows, M. (Ur.). (2023). *Research Directions, Challenges and Achievements of Modern Geography*. Springer.

38. Banjac M. (2012). Building Crossborder Communities Through Cooperation: Eu Regional Policy and Crossborder Regions as Spaces of Government. *Journal of Comparative Politics*. 5(2), 42-60.
39. Bara, M., Ljajić, I. (2009). Prisilne, iznuđene i organizirane migracije u etnodemografskom oblikovanju Hrvatske: primjer Slavonije. *Migracijske i etničke teme*, 25(4), 337–362
40. Barnes, T. J. & Duncan, J. S. (2011). *Writing Worlds Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*. Routledge.
41. Bartkowiak-Bakun, N. (2017). The diversity of socioeconomic development of rural areas in Poland in The Western Borderland and the problem of post-state farm localities. *Oeconomia Copernicana*, 8(3). 417-432. <https://doi.org/10.24136/oc.v8i3.26>.
42. Barwiński, M. & Sobczynski, M. (2012). The Eastern Dimension of the United Europe. Historical, political and cultural conditions of the European East-West relations. *Region and Regionalism*, 11(1).
43. Battersby, B. (2007). Does distance matter?: The effect of geographic isolation on productivity levels. *OECD Economic Studies*, 2006(1), 205-225.
44. Batty, M. (2011). Modeling and simulation in geographic information science: Integrated models and grand challenges, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 21, 10-17. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.07.003>
45. Becker, J., Jäger, J., & Weissenbacher, R. (2015). Uneven and dependent development in Europe: The crisis and its implications. U J. Johannes & E. Springler (Ur.), *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives* (82–97). Routledge, Taylor & Francis Group.
46. Bell, M. L., Ebisu, K. & Belanger, K. (2007). Ambient air pollution and low birth weight in Connecticut and Massachusetts. *Environmen Health Perspectve*, 115, 1118-1124 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17637932/>.
47. Bellezza, G. (2013). On Borders: From Ancient to Postmodern Times. *The International Archives of the Photogrammetry Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 3(4), 1-7. <https://doi.org/10.5194/isprsarchives-XL-4-W3-1-2013>.
48. Ihse, M., & Bergström, M. (2004). The border and the bordered: A transdiscipline comparison of the origin and function of the border of the parish Gryt in Södermanland, Sweden. U H. Palang, H. Sooväli, M. Antrop, & G. Setten (Ur.), *European Rural Landscapes: Persistence and Change in a Globalising Environment*. Kluwer Academic Publishers. http://dx.doi.org/10.1007/978-0-306-48512-1_10.
49. Bernt, M., & Colini, L. (2013). Exclusion, marginalization and peripheralization: Conceptual concerns in the study of urban inequalities (Working Paper No. 49). Leibniz-Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung (IRS), Erkner.
50. Bertram, D., Lambracht, M. & Chilla, T. (2024). Settlement Systems in Mountain Regions: A Research Gap?. *Mountain Research and Development*, 44(2). A1-A9. <https://doi.org/10.1659/mrd.2023.00021>
51. Bhondge, N. M. & Sarode, L. H. (2017). Application of t-test to analyze the small sample of Statistical Research. *International Journal of Innovations in Engineering and Science*, 2(2), 17-20.
52. Biddle, N. (2010). *A human capital approach to the educational marginalisation of Indigenous Australians*. Canberra: Centre for Aboriginal Economic Policy Research, Australian National University.

53. BiH Atlas Database, baza Odsjeka za geografiju, Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina.
54. Blake, G. (1999). Geographers and international boundaries. *Boundary and Security Bulletin*. 7(4), 55–62.
55. Bognar, H. & Bognar, A. (2010). Povijesni razvoj i političko-geografska obilježja granice i pograničja Republike Hrvatske s Republikom Slovenijom na Žumberku i Kupsko-čabranskoj dolini. *Geoadria*, 15(1), 187-224. <https://doi.org/10.15291/geoadria.549>.
56. Bondarenko M., Kerr D., Sorichetta A. & Tatem, A.J. (2020) Census/projection-disaggregated gridded population datasets for 189 countries in 2020 using Built-Settlement Growth Model (BSGM) outputs. WorldPop, University of Southampton, UK. <https://doi.org/10.5258/SOTON/WP00684>
57. Botić, J. (2018). Bošnjaci Sandžaka u kontekstu suvremenih geopolitičkih i sigurnosnih izazova u Jugoistočnoj Europi. *Forum za sigurnosne studije*, 2(2). 166-188.
58. Božović, T. & Avdić, A. (2023). Unlocking the tourism potential of bordering regions: A case study of tourism development in Foča (Bosnia and Herzegovina) and Plužine (Montenegro). *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 9, 43-64. <https://doi.org/10.35666/25662880.2023.9.43>
59. Brambilla, C., & Jones, R. (2019). Rethinking borders, violence, and conflict: From sovereign power to borderscapes as sites of struggles. *Environment and Planning D Society and Space*, 38(3). <https://doi.org/10.1177/0263775819856352>
60. Brondino, G. (2021). Fragmentation of Production, Comparative Advantage, and the Heckscher-Ohlin Theory. *Review of Political Economy*, 35(3), 803–822. <https://doi.org/10.1080/09538259.2021.1977540>
61. Brun, J., Carrere, C., Guillaumont, P. & de Melo, J. (2005). Has Distance Died? Evidence from a Panel Gravity Model. *The World Bank Economic Review*, 19(1), 99-120.
62. Brunet-Jailly, E. (2005). Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective. *Geopolitics*, 10(4), 633–649. <https://doi.org/10.1080/14650040500318449>
63. Brunet-Jailly, E. (2012). Beyond the Border Action Plan-A Context. *Can.-USLJ*, 37, 273. dostupno na: <https://scholarlycommons.law.case.edu/cuslj/vol37/iss2/2>
64. Buczynski, A. (1997). *Gradovi Vojne krajine – svezak 1*. Hrvatski institut za povijest.
65. Bufon, M. (2007). Border regions in a re-integrated Europe. *Moravian Geographical Reports*. 15(1), 2-12.
66. Burridge, A., Gill, N., Kocher, A., & Martin, L. (2017). Polymorphic borders. *Territory, Politics, Governance*, 5(3), 239–251. <https://doi.org/10.1080/21622671.2017.1297253>
67. Callo-Concha, D. & Ewert, F. (2014). Using the Concepts of Resilience, Vulnerability and Adaptability for the Assessment and Analysis of Agricultural Systems. *Change and Adaptation in Socio-Ecological Systems*, 1(11), 1-11. <http://dx.doi.org/10.2478/cass-2014-0001>
68. Campbell, S. J. (2019). *The Endless Periphery. Toward a Geopolitics of Art in Lorenzo Lotto's Italy*. University of Chicago Press.
69. Cardoso, F. H., Faletto, E. (1979). *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press, Los Angeles.
70. Carrère, C., Fugazza, M., Olarreaga, M. & Frédéric, R. N. (2016). On the Heterogeneous Effects of Trade on Unemployment. *Working Papers P180*, FERDI.
71. Carson, T. (1993). Friedman's Theory of Corporate Social Responsibility. *Business & Professional Ethics Journal*, 12(1), pp. 3-32.
72. Cervelli, E., Scotto di Perta, E. & Pindozi, S. (2020). Identification of Marginal Landscapes as Support for Sustainable Development: GIS-Based Analysis and Landscape

Metrics Assessment in Southern Italy Areas. *Sustainability*, 12, 5400. <https://doi.org/10.3390/su12135400>.

73. Çetinkaya, C., Özceylan, E., Erbaş, M. & Kabak, M. (2016). GIS-based fuzzy MCDA approach for siting refugee camp: A case study for southeastern Turkey, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 18, 218-231.

74. Chacón, J. M. (2007). Unsecured Borders: Immigration Restrictions, Crime Control and National Security. *Connecticut Law Review*, 39(5).

75. Chadwell, B. (2017). The Effect of Socioeconomic Status and Gender on High School Student Perceptions About Career and Technical Education. Doctoral Dissertations and Projects. 1488, preuzeto s: <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/1488/>

76. Chambers, S., Boyce, G. & Jacobs, W. (2021). Constructing a desert labyrinth: The psychological and emotional geographies of deterrence strategy on the U.S./Mexico border. *Emotion, Space and Society*. 38(1). <http://dx.doi.org/10.1016/j.emospa.2021.100764>

77. Charron, N., Lewis D. & Victor L. (2015). Mapping the Regional Divide in Europe: A Measure for Assessing Quality of Government in 206 European Regions, *Social Indicators Research*, 124(3), 1059.

78. Chatelus, G. & Ulled, A., (1995). Union Territorial Strategies linked to the Transeuropean Transportation Networks, Final Report to DG VII, INRETS-DEST/MCRI.

79. Chieffallo, L. & Palermo, A. (2022). Spatial analysis for territorial marginality mapping. GIS-based application to the case of Southern and Insular Italy. *1st Conference on Future Challenges in Sustainable Urban Planning & Territorial Management*, 17–19 siječanj, Italija.

80. Chilla, T., Heugel, A. (2022). Cross-border Commuting Dynamics: Patterns and Driving Forces in the Alpine Macro-region. *Journal of Borderland Studies*, 37 (1). 17-35. <https://doi.org/10.1080/08865655.2019.1700822>

81. Clark, C. & Nyaupane, G. P. (2023). Crossborder Tourism and Community Solidarity at a Militarized Border: A Photo Elicitation Approach. *Journal of Travel Research*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00472875231195734>.

82. Cook, J., Hislop, J., Adewuyi, T., Harrild, K., Altman, D., Ramsay, C. & Vale, L. (2014). Assessing methods to specify the target difference for a randomised controlled trial: DELTA (Difference ELicitation in TriAls) review. *Health Technology Assessment*, 18(28). <https://doi.org/10.3310/hta18280>

83. Copernicus Land Monitoring Service. (2024). *CORINE Land Cover*. Preuzeto 26. svibnja 2024. s <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover>

84. Copus, A. K. (2001). From core-periphery to polycentric development: Concepts of spatial and aspatial peripherality. *European Planning Studies*, 9(4), 539–552.

85. Coughlin, C. C., Novy, D. (2021). Estimating Border Effects: *The Impact of Spatial Aggregation*. *International Economic Review*, 62(4), 1453-1487. <https://doi.org/10.1111/iere.12520>

86. Crkvenčić, I. (1998). Geografske značajke hrvatskog pograničnog područja uz hrvatsko-slovensku (dolina Čabranke i Kupe). *Acta Geographica Croatica*, 33. (1.), 73-81.

87. Cullen, B. T. & Pretes, M. (2000). The meaning of marginality: interpretations and perceptions in social science. *The social science journal*, 37(2), 215-229.

88. Cvitanović, M. & Fuerst-Bjeliš, B. (2018). Marginalization between border and metropolis: Drivers of socio-spatial change in post-socialist Croatia. U *Nature, Tourism and Ethnicity as Drivers of (De)Marginalization: Perspectives on Geographical Marginality*, Springer International Publishing. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-59002-8_21

89. Cvrtila, V., Zorko, M. Banovac, M. (2010). Koncept pograničnih zajednica i manjinski odnosi. *Međunarodne studije*, X (3-4), 18-39.
90. Čičić, M. (2019). Studija o emigracijama. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo. str. 268
91. Čapin, M. (2007). The Imotska Krajina on Geographical Maps and Cadastral Plans. Exhibition at the State Archive in Zadar, May 2004.
92. Ćorić, Ž. (2022). Nematerijalna kulturna baština u funkciji očuvanja identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini. U K. Bušić & M. Baković (Ur.), *Kulturna baština i identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini*. Institut za migracije i narodnosti, Zagreb (str. 26).
93. Dalby, S. (2021). Unsustainable Borders: Globalization in a Climate-Disrupted World. *Borders in Globalization Review*, 2(2), 26-37. <https://doi.org/10.18357/bigr22202120051>.
94. Damjanović, D. (2017). Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine gledana očima hrvatskog slikara: Prijelaz Save kod Broda Ferdinanda Quiquereza. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (41), 199-214. <https://doi.org/10.31664/ripu.2017.41.16>
95. Danson, M., & de Souza, P. (Ur.). (2012). Regional Development in Northern Europe: *Peripherality, Marginality and Border Issues* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203127247>.
96. Darin-Mattsson, A., Fors, S. & Kareholt, I. (2017). Different indicators of socioeconomic status and their relative importance as determinants of health in old age. *International Journal for Equity in Health*, 16(1), 173. <http://dx.doi.org/10.1186/s12939-017-0670-3>.
97. Darwent, D. F. (1969). Growth Poles and Growth Centers in Regional Planning—A Review. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 1(1), 5-31. <https://doi.org/10.1068/a010005>
98. De Koninck, R. (1980). Les pieds, la tête et la géographie. *Notes sur la fonction organique d'une discipline académique Implications*, (1), 33-46.
99. De Toni, A., Vizzarri, M., Lasserre, B., Carrosio, G., Sallustio, L., and Di Martino, P. (2020). Innerperipheries: dealing with peripherality and marginality issues within the European policy framework. *TERRA: Revista de Desarrollo Local*, (7), 24-47. <https://doi.org/10.7203/terra.7.17239>
100. Dedić, A. (2019). Perspektive prekogranične saradnje između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske u programskom okviru EU (2014-2020). (magistarski rad). Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, 2019.
101. Del Valle-Galvez, A. & Gonzalez-Garcia, I. (2020). Gibraltar after Brexit: Looking for a New and Imaginative Model of Cross-Border Cooperation in the EU Framework. *Cuadernos de Gibraltar*, 4, 1.
102. Dell'Agnese, E., Amilhat Szary, A. L. (2015). Borderscapes: From Border Landscapes to Border Aesthetics. *Geopolitics*, 20(1), 4–13. <https://doi.org/10.1080/14650045.2015.1014284>
103. Déry, S., Leimgruber, W., Fuerst-Bjeliš, B. & Nel, E. (2023). Marginality Issues in a Time of World Reorganization, *Research Directions, Challenges and Achievements of Modern Geography*. Springer, 157-173, https://doi.org/10.1007/978-981-99-6604-2_9
104. Dery, S., Leimgruber, W. & Zsilincsar, W. (2012). Understanding Marginality: Recent Insights from a Geographical Perspective. *Hrvatski geografski glasnik*, 74(1), 5-18 <https://doi.org/10.21861/HGG.2012.74.01.01>

105. Di Lonardo, A., Donfrancesco, C., Iannucci, L., & Giampaoli, S., i dr. (2022). Ad hoc surveys: How to measure and report quality methods. *Epidemiology Biostatistics and Public Health*, 14(3). <https://doi.org/10.2427/12732>
106. Diener, A. & Hagen, J. (2009). Theorizing Borders in a 'Borderless World': Globalization, Territory and Identity. *Geography Compass*, 3(3), 1196-1216.
107. Diez, T. (2006). The Paradoxes of Europe's Borders. *Comparative European Politics* 4(2-3), 235-252. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.cep.6110083>
108. Dimitrijević, D. (2016). Otvorena granična pitanja Bosne i Hercegovine sa susednim državama – 20 godina nakon Dejtonskog sporazuma. U *Dejtonski mirovni sporazum - dve decenije mira i pouke za svet: Zbornik radova sa naučnog skupa*, 192–208. Beograd: Predstavništvo RS-a u Srbiji, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Fakultet političkih nauka.
109. Ding, M. & Wei, F. (2015). GIS and DWR based short-term and impending landslide forecasting for Liangshan prefecture (China). *Tehnički vjesnik*, 22 (3), 695-702. <https://doi.org/10.17559/TV-20140313162152>
110. Dokoupil, J. & Havlíček, T. (2002). Border and border region: Theoretical aspects, identification and determination. *Acta Univesitatis Carolinae*, 37(1), 27-44.
111. Domazet, A., Domljan, V., Peštek, A. & Hadžić, F. (2019). Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine. Friedrich-Ebert-Stiftung BiH, Sarajevo, pp. 221.
112. Domazetović, F., Šiljeg, A., Lončar, N. & Marić, I. (2019). GIS automated multicriteria analysis (GAMA) method for susceptibility modelling. *MethodsX*, 6, 2553-2561. <https://doi.org/10.1016/j.mex.2019.10.031>.
113. Donnan, H., Wilson, T. M. (1999). *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Routledge, str. 204.
114. Duchak, O. (2014). Marginalization of young people in society. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, (18), 70-79.
115. Dukovski, D. (2005). *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*. I svezak. Alinea, Zagreb.
116. Dumbrava, C. (2022). *Walls and fences at EU borders*. Strasbourg. EPRS–European Parliamentary Research Service.
117. Durand, F., Decoville, A. (2020). A multidimensional measurement of the integration between European border regions. *Journal of european integration*, 42(2), 163-178. <https://doi.org/10.1080/07036337.2019.1657857>
118. Džubur-Alić, A. (2018). Socijalna medicina i organizacija zdravstvene zaštite I, Univerzitetski udžbenik, Sarajevo, Bosna i Hercegovina: Medicinski fakultet Univerziteta u Sarajevu, str.376
119. Džupinová, E., Halás, M., Horňák, M., Hurbánek, P., Káčerová, M., Michniak, D., ... & Rochovská, A. (2008). Periférnosť a priestorová polarizácia na území Slovenska. Bratislava, *Geo-grafika*.
120. Đerčan, B., Bubalo Živković, M., Solarević & M., Šabić, D. (2017). Living on the border: Social indicators of life quality in Srem border region (Vojvodina, Serbia). *Geographica Pannonica*. 21. 26-42. <https://doi.org/10.5937/GeoPan1701026D>.
121. Eder, K. (2006). Europe's Borders. *European Journal of Social Theory*, 9, 225-271.
122. Efendić, A. (2021). Interakcija migracija, ljudskog kapitala i tržišta rada u Bosni i Hercegovini. European Training Foundation, str. 39.
123. Emirhafizović, M. & Zolić, H. (2017). Dobna struktura i reprodukcija stanovništva Bosne i Hercegovine. U: Cvitković, I. (Urd.), *Demografske i etničke promjene u Bosni i*

- Hercegovini, Akademija nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 11-26. <https://doi.org/10.5644/PI2017.172.01>
124. Engelsfeld, N. (2002). *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp.502.
125. Eriksson, M. (2008). (Re)producing a 'peripheral' region – Northern Sweden in the news. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 90(4), 369-388. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0467.2008.00299.x>
126. Eriksson, M., Pristed Nielsen, H., & Paulgaard, G. (2015). The internal other: Reproducing and reworking center and periphery. U M. F. Carmel & J. Drozdowski (Ur.), *Remapping Gender, Place and Mobility*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315605180>
127. EU-DEM. (2020). Digital Surface Model over Europe. European Environment Agency, preuzeto s: <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/eu-dem>, 10. marta 2014.
128. Europska komisija. (2017). Consumers' attitudes towards cross-border trade and consumer protection, preuzeto s: https://commission.europa.eu/system/files/2019-11/consumer-survey-2018-main-report_en.pdf
129. EUROSTAT (2019). EU legislation on the 2021 population and housing censuses - explanatory notes 2019 edition, preuzeto s: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/9670557/KS-GQ-18-010-EN-N.pdf/c3df7fcb-f134-4398-94c8-4be0b7ec0494?t=1552653277000>.
130. Faltan, L., Gajdoš, P., & Págiak, J. (Ur.). (1995). *Sociálna marginalita dzemí Slovenska: Social Marginality of Territories of Slovakia*. S.P.A.C.E. Bratislava. 223.
131. Farole, T., Rodríguez-Pose, A. & Storper, M. (2011). Cohesion Policy in the European Union: Growth, Geography, Institutions'. *Journal of Common Market Studies* 49(5), 1089–1111.
132. Federalni zavod za programiranje razvoja. (2014). *Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH u 2013. godini*. Preuzeto s <https://fzzpr.gov.ba/files>
133. Federalni zavod za programiranje razvoja. (2023). *Socioekonomski pokazatelji po općinama FBiH 2022*. Preuzeto s <https://fzzpr.gov.ba/bh/publikacije/socioekonomski-pokazatelji-po-opcinama>
134. Federalni zavod za programiranje razvoja. (2023). *Strateški plan ruralnog razvoja Bosne i Hercegovine za period od 2023. do 2027. Okvirni dokument.*, preuzeto s: https://fzzpr.gov.ba/files/Strateški_plan_ruralnog_razvoja_BiH_2023-2027.pdf
135. Federalni zavod za statistiku. (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine – konačni rezultati*. Preuzeto 29. studenog 2024. s <https://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/12/Konacni-rezultati-Popisa-2013.pdf>
136. Federalni zavod za statistiku. (2022). *Kantoni u brojkama 2022*. Preuzeto 15. ožujka 2024. s <https://fzs.ba/index.php/2021/06/30/kantoni-u-brojkama/>
137. Federalni zavod za statistiku. (2022). *Osnovno obrazovanje u FBiH 2021 (SB-326)*. Preuzeto 17. ožujka 2024. s <https://docs.google.com/gview?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/06/Osnovno-obrazovanje-2021.pdf>
138. Federalni zavod za statistiku. (2023). *Kultura i umjetnost 2022*. Preuzeto 19. ožujka 2024. s <https://fzs.ba/index.php/bosanski-bilteni/kultura-i-umjetnost/>
139. Federalni zavod za statistiku. (2024). *Popis stanovništva 1991. (Stanovništvo prema broju stanovnika po opštinama)*. Preuzeto 19. ožujka 2024. s <https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>
140. Federalni zavod za statistiku. (2024). *Demografska statistika 2015 (SB-233), 2016 (SB-249), 2017 (SB-269), 2018 (SB-287), 2019 (SB-307), 2020 (SB-325), 2021 (SB-343), 2022 (SB-*

- 360). Preuzeto 15. ožujka 2024. s <https://fzs.ba/index.php/demografska-statistika-statisticki-bilteni/>
141. Ferguson, Y.H. & Mansbach, R.W. (2012). *The Return of Borders to a Borderless World?* Routledge.
142. Ferrau, J., Lopes, R. (2004). Understanding peripheral rural areas as contexts for economic development. In Labrianidis L. (ed.), *The Future of Europe's Rural Peripheries*. Aldershot: Ashgate, 31–61.
143. Florczak, J. (2009). Geographic Information Systems (GIS) in transportation. *Archives of Transport System Telematics*, 2(4), 3-6.
144. Friganović, M. (1990). *Demografija: stanovništvo svijeta*. Školska knjiga, Zagreb, str. 271.
145. Fuchs, C. (2008). The implications of new information and communication technologies for sustainability. *Environment, Development, Sustainability*, 10, 291–309, <https://doi.org/10.1007/s10668-006-9065-0>
146. Fuduric, N. (2008). *Entrepreneurship in the Periphery: Geography and Resources*. Aalborg: Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, Aalborg Universitet.
147. Fuerst-Bjeliš, B. (2020). Other and/or marginal: Coexistence of identities in the historical borderlands of Croatia. U B. Fuerst-Bjeliš & W. Leimgruber (Ur.), *Globalization, Marginalization and Conflict: Political, Economic and Social Processes*, 89–99.
148. Galobardes, B., Shaw, M., Lawlor, D. A., Lynch, J. W. & Smith, D. G. (2006). Indicators of socioeconomic position. *Epidemiol Community Health*, 60, 7-12. <http://dx.doi.org/10.1136/jech.2004.023531>
149. García-Garrido, M., Amezcua, T., León & Samuel, P. (2023). Perception of the Figure of the Social Educator in Rural Contexts in Spain. *Education Sciences*, 13(4), 332. <http://dx.doi.org/10.3390/educsci13040332>
150. Gašparović, S. & Jakovčić, M. (2014). Prometna marginaliziranost na primjeru srednjoškolaca Grada Zagreba. *Geoadria*, 19 (1), 61-99. <https://doi.org/10.15291/geoadria.39>
151. Gatzweiler, F., Baumüller, H., von Braun, J. & Ladenburger, C. (2011). *Marginality: addressing the root causes of extreme poverty*, Center for Development Research. Bonn: University of Bonn.
152. Gatzweiler, F. W., & Baumüller, H. (2014). Marginality—A framework for analyzing causal complexities of poverty. U J. von Braun & F. Gatzweiler (Ur.), *Marginality*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7061-4_2
153. Gekić, H., Mirić R. i dr. (2020a). Spatial differentiation of the age structure of a population in Bosnia and Herzegovin. Konferencija: 70 godina makedonskog geografskog društva, U: Ohrid, Sjeverna Makedonija, siječanj 2020.
154. Gekić, H., Bidžan-Gekić, A., Mirić, R., & Reményi, P. (2020b). Hidden geographies of population implosion in Bosnia and Herzegovina. *European Journal of Geography*, 11(2), 47–64.
155. Gendarme, R. (1970). The Economic Development of Border Regions. *Revue economique*, 21, 889-917.
156. Geofabrik. (2024). *Geofabrik Downloads*. Preuzeto 26. svibnja 2024. s <https://download.geofabrik.de/>
157. Glavna služba za reviziju javnog sektora RS-a (2018). Izvještaj o naknadnom pregledu provođenja preporuka iz Izvještaja revizije učinka "Upravljanje resursima osnovnih škola" Broj: RU 003-17-NP, preuzeto s: https://gsr-rs.org/wp-content/uploads/2023/07/RU003-17_NP_Lat.pdf

158. Global Wind Atlas. (2024). Global Wind Atlas. Preuzeto 26. svibnja 2024. s <https://globalwindatlas.info/en>
159. Gnjato, S., Popov, T., Adžić, D., Ivanišević, M., Trbić, G. & Bajić, D. (2021). Influence of Climate Change on River Discharges Over the Sava River Watershed in Bosnia and Herzegovina. *Időjárás*, 125(3), 449-462. <http://dx.doi.org/10.28974/idojaras.2021.3.5>
160. Goldstein, I. (2003). Granica na Drini – razvoj i značenje mitologema. Historijski mitovi na Balkanu, Sarajevo, str. 135.
161. Gosar, A. (2012). Border Puzzle: The Results of Disintegration and EU Integration Processes on the Territory of the Former Yugoslavia. *Eurasia Border Review*, 3(1), 81-100.
162. Grabisch, M. & Labreuche, C. (2016). Fuzzy measures and integrals in MCDA, 553-603, Springer, New York.
163. Gräbner, C., Heimberger, P., Kapeller, J. I dr. (2019). Structural change in times of increasing openness: assessing path dependency in European economic integration. *Journal of Evolutionary Economics*, 30(394), <https://doi.org/10.1007/s00191-019-00639->
164. Grandits, H. (2014). Multikonfesionalna Hercegovina: Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu. Univerzitet u Sarajevu i Institut za historiju, Sarajevo.
165. Graw, V., & Husmann, C. (2014). Mapping marginality hotspots. U J. von Braun & F. Gatzweiler (Ur.), *Marginality: Addressing the Nexus of Poverty, Exclusion and Ecology*, 69–83. Springer.
166. Gregory, D. (2009). The Dictionary of Human Geography. Wiley-Blackwell.
167. Grice, J. & Iwasaki, M. (2007). A truly multivariate approach to MANOVA. *Applied Multivariate Research*, 12(3), 199-226. <http://dx.doi.org/10.22329/amr.v12i3.660>
168. Guiso, L., Sapienza, P., Zingales, L. (2006). Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of economic perspectives*, 2(2), 23-48. <https://doi.org/0.1257/jep.20.2.23>
169. Gurung, G. S. & Kollmair, M. (2005). Marginality: Concepts and their limitations *Dialogue*, 4.
170. Hadžimahmutović, B., & Martić, M. (2013). *Nezaposlenost mladih: EU i Bosni i Hercegovini dijele isti problem, mogu li i rješenja biti zajednička?* [Istraživački rad o položaju mladih na tržištu rada]. Centar za istraživanja i studije GEA, preuzeto s: <https://www.gea.ba/>
171. Haimes, E. & Toom, V. (2014). Hidden in full sight: kinship, science and the law in the aftermath of the Srebrenica genocide. *New Genetics and Society*, 33 (3). str. 277.
172. Hairlahović-Hušić, L. (2021). Identitet/i muslimana u Cazinskoj Krajini. Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sarajevo, Zagreb.
173. Halilovic, H. (2013). Introduction: The journey through Bosnian war-torn communities. U Places of pain: Forced displacement, popular memory and trans-local identities in Bosnian war-torn communities, 1-20. New York, Oxford: Berghahn Books. <https://doi.org/10.1515/9780857457776-006>
174. Halilović A. & Suljić, A. (2016). Granični (teritorijalni) sporovi Bosne i Hercegovine sa susjednim državama. *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli: Svezak Geografija*, 12, 49-64.
175. Hall, E. (1966). The Hidden Dimension. Garden City, N.Y. Doubleday, 1966
176. Hameršak, M. (2021). Between Supporting and Reporting. Grassroots Textual Responses to the Pushbacks at the Fringes of EU. Intersections. *East European Journal of Society and Politics*, 7/2, 49-72. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v7i2.752>
177. Hampl, M. (2000). Reality, Society and Geographical/Environmental Organization: Searching for an Integrated Order. Charles University of Prague.

178. Hansen, N. (1981). The border economy: regional development in the Southwest. Austin, University of Texas Press.
179. Hartshorne, R. (1936). Suggestions on the Terminology of Political Boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, 1, 56-58.
180. Haselberger, B. (2014). Decoding borders. Appreciating border impacts on space and people. *Planning Theory and Practice*. 15(4), 505–526.
<https://doi.org/10.1080/14649357.2014.963652>.
181. Hataley, T., Leuprecht, C. (2018). Determinants of Cross-Border Cooperation. *Journal of Borderlands Studies*, 33(3), 317–328. <https://doi.org/10.1080/08865655.2018.1482776>
182. Havlíček, T., M. Jeřábek, & J. Dokoupil. (2018.) Borders in Central Europe After the Schengen Agreement. Cham, Germany: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-63016-8>.
183. Havlíček, T. & Matusšková, A. (2002). A reflection on population stability and the labor market by people living in Czech border regions. *Acta Universitatis Carolinae Geographica* 37(1), 123-137, preuzeto s: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/159874>.
184. Heffner, K. (1998). Key demographic and settlement problems of border areas Poland-Czech Republic. Opole (prema Dokoupil & Havlíček, 2002).
185. Heigl, F. (1978). Ansätze einer Theorie der Grenze: ihre Merkmale und Eigenschaften als Element der Raumplanung. Österreichische Gesellschaft für Raumforschung und Raumplanung, Beč (prema Dokoupil & Havlíček, 2002).
186. Helleiner, G. (2002). Marginalization and/or participation: Africa in today's global economy. *Canadian Journal of African Studies/Revue canadienne des études africaines*, 36(3), 530-550.
187. Helms, E. (2022). Social Boundaries at the EU Border: Engaged Ethnography and Migrant Solidarity in Bihać, Bosnia–Herzegovina. *Journal of Borderlands Studies*, 38(2), 283–301. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2108109>
188. Hirschman, A. (1958) The Strategy of Economic Development. Yale University Press, New Haven.
189. Hoare, M. A. (2021). Bosnia and Herzegovina: Genocide, Justice and Denial (drugo izdanje). Centar za napredne studij. Sarajevo.
190. Holjevac, Ž. (2018). Hrvati u Bosni i Hercegovini od Berlinskoga kongresa do Domovinskoga rata. *National security and the future*, 19 (3), 46-51.
191. Horga, I. (2019). European Studies Research in the Sphere of Border and Cross-Border Cooperation Development with Special Overview at the EU's Eastern Borders with Belarus, Moldova and Ukraine, *Eurolimes*, 27(28), 15-48.
192. Horvat, Z. (2013). Building Spatial data Infrastructure using Free and Open Source Software. SDI Days Proceedings, State geodetic Administration, Zagreb, 145-148.
193. Horvat, Z. & Toskić, A. (2023). Determining of the degree of geographical marginality of settlements in Međimurje using GIS and exploratory factor analysis. *Hrvatski geografski glasnik*, 85 (2), 5-45. <https://doi.org/10.21861/HGG.2023.85.02.01>
194. Horvat, Z. & Toskić, A., (2017). Marginalnost kao znanstveno-istraživačka tema u geografiji – s osvrtom na Međimurje, *Podravina*, 16 (32), 159-171.
195. House, J. W. (1980). The frontier zone: A conceptual problem for policy makers. *International Political Science Review*, 1(4), <https://doi.org/10.1177/019251218000100403>
<https://doi.org/10.31428/10317/10468>
196. Ijeh, F. (2023). Theoretical Guide to Selected Tools for Statistical Analysis in Economic and Social Sciences Research, <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.18417.86885>, preuzeto s: <https://www.researchgate.net/publication/374332255>

197. Ikalović, V., Karan, I., & Kuvac, I. (2022). "Bosnian Borderland": The production of space in border cities. U *On Surveillance and Control at Borders and Boundaries. Landscape, Infrastructures and Architecture*. Tab Edizioni.
198. ILDS I UNDP (2020). Strategija razvoja Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine 2021-2027; preuzeto s: https://skupstinabd.ba/2-registar/ba/Odluke/2021/2290.%20Strategija%20razvoja%20BD%20BiH__bos.pdf
199. Imamović, M. (2010). Berlinski kongres i južnoslavenski prostor. *Pregled: časopis za društvena Pitanja / Periodical for Social Issues*, 995–1012.
200. IPA. (2007). Prekogranični program Bosna i Hercegovina - Crna Gora 2007–2013., preuzeto s: <https://www.2007-2013.cbc.bih-mne.org/images/dokumenti/mvp%20210x210%20brošura%204%20MAIL.pdf>
201. IPA. (2021). Action Document for: Cross-border cooperation programme Serbia – Bosnia and Herzegovina for 2021-2027, preuzeto s: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/e7d3f34d-38c6-4a5c-aeb0-bde51e337aca_en
202. Irsova, Z., Doucouliagos, H., Havranek, T., & Stanley, T. D. (2023). Meta-analysis of social science research: A practitioner's guide. *Journal of Economic Surveys*, 38(5), 1547–1566. <https://doi.org/10.1111/joes.12595>
203. Itasari, E. R. (2020). Border Management Between Indonesia And Malaysia In Increasing The Economy In Both Border Areas. *Jurnal Komunikasi Hukum (JKH)*, 6(1), 219-227. <https://doi.org/10.23887/jkh.v6i1.23473>
204. Jakšić, M. (2019). Imanuel Valerštajn – tvorac teorije svjetskog sistema. *Ekonomске ideje i praksa*, 35, 7-28.
205. Jančák, V., Chromý, P., Marada, M., Havlíček, T. & Vondráčková, P. (2010). Social capital as a factor in the development of peripheral areas: An analysis of selected components of social capital in Czechia's typologically different peripheries. *Geografie*, 115, 207-222.
206. Jangman, C. (2013). An Overview of the Significance of the t-test. *International Journal for Research in Education*, 2(4), 43-47.
207. Jeřábek, M. (2002). Cross-border cooperation and development in Czech Borderland. *Acta Univesitatis Carolinae*. 1, 45-60.
208. Jeřábek, M., Dokoupil, J. & Havlíček, T. (2004). České pohraničí - bariéra nebo prostor zprostředkování? (Czech Borderland - Space of Barrier or Mediation?). *Academia Praha*, 223-246.
209. Johnson, C. M. (2009). Cross-Border Regions and Territorial Restructuring in Central Europe: Room for More transboundary Space. *European Urban and Regional Studies*, 16(2), 177-191. <https://doi.org/10.1177/0969776409102190>
210. Jones, R. (2009). Categories, borders and boundaries. *Progress in Human Geography*, 33(2), 174-189. <https://doi.org/10.1177/0309132508089828>
211. Jurilj, I. (2020). Cross-border cooperation projects as a community development generator – »Adriatic Canyoning« project. E-Zbornik: Electronic Collection of Papers of the Faculty of Civil Engineering, 19, 10–19. <https://doi.org/10.47960/2232-9080.2020.19.10.63>
212. Jussila, H., Leimgruber, W., & Majoral, R. (Ur.). (1998). Perceptions of Marginality: Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429447457>
213. Kadusic, A., Smajic, S., & Smajić, N. (2023). The patterns of depopulation in Bosnia and Herzegovina: Spatial autocorrelation analysis. *Geografski pregled*, 48, 85-100. <https://doi.org/10.35666/23038950.2023.48.85>

214. Kamberović, H. (1999). Rasprave o bosanskim granicama 1946. godine. Institut za historiju, 28, 203-209.
215. Kantonalni odbor za razvoj USK. (2014). Integrirana Strategija razvoja Unsko-sanskog kantona za period 2014-2020, preuzeto s: <https://www.fzzpr.gov.ba/files/Unsko-sanski%20kanton/Strategija%20razvoja%20USK.pdf>
216. Karki, D., Bhattarai, G. & Dahal, R.K. (2023). Human Resource Management Practices and Performances in Nepalese Financial Institutions. *Quest Journal of Management and Social Sciences*, 5(2), 316-330.
217. Kawachi, I. & Berkman, L.F. (2003). *Neighborhoods and Health*. Oxford University Press, New York. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195138382.001.0001>
218. Kay, R. (2011). (Un) caring communities: Processes of marginalisation and access to formal and informal care and assistance in rural Russia. *Journal of rural studies*, 27(1), 45-53.
219. Keeble, D., Owens, P. & Thompson, C. (1981). *The Influence of Peripheral and Central Locations on the Relative Development of Regions: Final Report*. Cambridge: Department of Geography, University of Cambridge.
220. Kempin Reuter, T. (2019). Human rights and the city: Including marginalized communities in urban development and smart cities. *Journal of Human Rights*, 18(4), 382-402. <https://doi.org/10.1080/14754835.2019.1629887>
221. Kitchin, R. & Thrift, N. (Ur.). (2009). *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier Science, preuzeto sa: http://info.sciencedirect.com/content/books/ref_works/coming/.
222. Klemenčić, M. (2005). Igre s granicama: Poimanje političke granice u političkoj geografiji. U A. Toskić (Ur.), 3. hrvatski geografski kongres, 51-59. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.
223. Knox, P. L., & Mayer, H. (2011). Europe's internal periphery: Small towns in the context of reflexive polycentricity. U *Cultural political economy of small cities* (prvo izdanje, str. 16). Routledge.
224. Koči-Pavlaković, V. (1996). The changing North American borderlands: Integration, cooperation and transnational regions. *Hrvatski geografski glasnik*, 58(1), 69-86. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/63891>
225. Kolosov, V., & Morachevskaya, K. (2020). The Role of an Open Border in the Development of Peripheral Border Regions: The Case of Russian-Belarusian Borderland. *Journal of Borderlands Studies*, 37(3), 533-550. <https://doi.org/10.1080/08865655.2020.1806095>
226. Kolosov, V. & Scott, J. (2013). Selected conceptual issues in border studies. *Belgeo*. 1 <https://doi.org/10.4000/belgeo.10532>.
227. Konrad, V. (2015). Toward a theory of borders in motion. *Journal of Borderlands Studies*, 30(1), 1-17. <https://doi.org/10.1080/08865655.2015.1008387>
228. Korenik, S., Zurakowski, A. (2018). The problems of the marginalization of border areas using the example of Prudnik District. *Biblioteka Regionalisty*, 18, 27-38
229. Korjenić, A. (2016). Landšaftna regionalizacija Unsko-sanskog kantona. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, 5, 21-30.
230. Kozličić, M., Bratanić, M. & Uglešić, S. (2011). The demarcation between Croatia and Bosnia and Herzegovina in the Una region from the 17th to the 20th century according to original cartographic material. *Geoadria*, 16 (1), 27-91. <https://doi.org/10.15291/geoadria.269>
231. Kreso, P. A. (2017). Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini. *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, 93-124. <http://dx.doi.org/10.5644/PI2017.172.06>

232. Kressner, J. & Watkins, K. (2014). A Household-Level Pairwise Comparison of Targeted Marketing Data and Self-Reported Survey Data. *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, 2442(1), <https://doi.org/10.3141/2442-02>.
233. Kržalić, A. & Kobajica, S. (2021). Migranti u javnom diskursu medija u Bosni i Hercegovini. *Policija i sigurnost*, 30 (2/2021.), 233-244.
234. Kumar, P., & Yashiro, M. (2014). The marginal poor and their dependence on ecosystem services: Evidence from South Asia and Sub-Saharan Africa. U J. von Braun & F. Gatzweiler (Ur.), *Marginality*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7061-4_11
235. Kundu, A., Pradhan, B. K., & Subramanian, A. (2002). Dichotomy or continuum: Analysis of impact of urban centres on their periphery. *Economic and Political Weekly*, 37(50), 5039–5046. <http://www.jstor.org/stable/4412965>
236. Laine, J. P. (2021). Beyond Borders: Towards the Ethics of Unbounded Inclusiveness. *Journal of Borderlands Studies*, 36(5), 745–763. <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1924073>
237. Lakens, D. (2022). Sample Size Justification. *Collabra: Psychology*, 8 (1), 33267. <https://doi.org/10.1525/collabra.33267>
238. Lamza Posavec, V. (2011). Kvantitativne metode istraživanja: anketa i analiza sadržaja. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 128.
239. Lehtonen, O., & Tykkyläinen, M. (2010). Local rural economic development and resource dependency in Finland, 1994–2003. Rad predstavljen na konferenciji 'Mountain Areas and Globalization' Međunarodne geografske unije (IGU) Komisije za 'Globalization, Marginalization, and Regional and Local Response' (C08-27), 4–10. srpnja 2010, Austrija.
240. Leimgruber W., 2004. *Between global and local: Marginality and marginal regions in the context of globalisation and deregulation*. Ashgate, Aldershot.
241. Leimgruber, W. (1980). Die Grezne als Forschungsobjekt der Geographie. *Regio Basiliensis*, 21, 67-78.
242. Leimgruber, W. (1994). Marginality and marginal regions: Problems of definition. U: Chang-Yi D. (Ur.), *Development issues in marginal regions*. Proceedings of the IGU Study Group. Taipei: 1–18.
243. Lepirica, A. (2009). Historijsko-geografski razvoj granica Bosne i Hercegovine. *Zbornik radova Prirodno- matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli: Svezak Geografija*, 6(6), 53-65.
244. Lepirica, A. (2011). Prirodni uslovi i mogućnosti za razvoj turizma u mezoregiji Gornje Podrinje. *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta, Svezak Geografija*, 7, 57-79.
245. Lepirica, A., Stjepić-Srkalović & Ž., Srkalović, D. (2022). Geomorphical meso-entity Semberija Lowland Plain. *Journal of Faculty of Mining, Geology and Civil Engineering*, 10, 9-18. <https://doi.org/10.51558/2303-5161.2022.10.10.9>
246. Leutloff-Grandits, C. (2022). 'We are not Just the Border of Croatia; This is the Border of the European Union ...' The Croatian Borderland as 'Double Periphery.' *Journal of Borderlands Studies*, 38(2), 265–282. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2104340>
247. Lezzi, M. (1994). Competition cooperation: A creative interplay of border regions in economic development planning and in transborder institutions. U W. A. Gallusser (Ur.), *Political Boundaries and Coexistence*. Routledge, str. 322.
248. Lojić-Duraković, S. (2019). Enver Ljubović, historijski i kulturološki identitet Cazina i Cazinske krajine do 1918. – Historija i kultura Cazina i Cazinske krajine i neka prezimena. *Gračanički glasnik*, 24-47.

249. Løken, E. (2007). Use of multicriteria decision analysis methods for energy planning problems. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 11(7), 1584-1595. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2005.11.005>.
250. Lorentzen, A. (2013). The new peripherality: scaled, contested and relational. *Papers in Local and Regional Development*, 1(1).
251. Losch, A. (1954). *The Economics of Location*. Yale University Press, str. 520.
252. Lovrenović, I. (2015). Kulturni identitet Bosne i Hercegovine. *Identiteti - Kulture - Jezici*, 1(1), 31–52.
253. Lošonc, A. (2015). Stare/nove periferije Evrope. *Političke perspektive*, 5(3), 99-117.
254. Luan, H., Minaker, L. M., & Law, J. (2016). Do marginalized neighbourhoods have less healthy retail food environments? An analysis using Bayesian spatial latent factor and hurdle models. *International Journal of Health Geographics*, 15(1), 1-16. <https://doi.org/10.1186/s12942-016-0060-x>
255. Lučev, J. i Zorko, M. (2023). Geopolitika straha u Hrvatskoj: promjene graničnih režima i turizam u sjeni pandemije COVID-19. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20 (1), 89-109. <https://doi.org/10.20901/an.20.04>
256. Lukić, A., Opačić, V. T. & Zupanc I., (2009). Druga strana Autoceste Zagreb-Rijeka: sociogeografske implikacije u brdsko-planinskoj ruralnoj periferiji Hrvatske. *Društvena istraživanja, časopis za opće društvena pitanja*, 18(1-2), 153-173.
257. Ljubović, E. (2019). Historijski i kulturološki identitet Cazina i Cazinske krajine do 1918. – historija i kultura Cazina i Cazinske krajine i neka prezimena. *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, 47, 177-180.
258. Maier, C. S. (2016). *Once Within Borders Territories of Power, Wealth, and Belonging since 1500*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press.
259. Malcolm, N. (2011). *Bosnia: A Short History*. Washington Square, N.Y. University Press.
260. Malikova, L., Farrell, M. & McDonagh, J. (2016). Perception of Marginality and Peripherality in an Irish Rural Context. *Quaestiones Geographicae*, 35(4), 93-105. <https://doi.org/10.1515/quageo-2016-0037>
261. Malikova, L., Klobučník, M., Bačík, V. & Spišiak, P. (2015). Socio-economic changes in the borderlands of the Visegrad Group (V4) countries. *Moravian Geographical Reports*, 23(2). <https://doi.org/10.1515/mgr-2015-0008>.
262. Mandić, M. (1910). *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*. Matica Hrvatska, Zagreb, str. 100.
263. Marić, I. & Avdić, A. (2023). Derivation of geographical marginalization index of Bosnia and Herzegovina using GIS multicriteria decision analysis. *Geographica Pannonica*, 27(4). <https://doi.org/10.5937/gp27-462>.
264. Marić, I., Avdić, A. & Avdić, B. (2024b). Derivation of Critical Infrastructure Accessibility Index Using GIS-MCDA and Network Analysis: Case Study of Sarajevo. *In Proceedings of the 10th International Conference on Geographical Information Systems Theory, Applications and Management (GISTAM 2024)*, 15-25. <http://dx.doi.org/10.5220/0012548100003696>
265. Marić, I., Mrđen, S. & Šiljeg, S. (2020). Izvođenje indeksa demografske depresije primjenom GIS analize-primjer Međimurske županije. *Stanovništvo*, 58, 63-87. <http://dx.doi.org/10.2298/STNV191225001M>
266. Marić, I., Šiljeg, A., Domazetović, F., Panda, L., Milošević, R., Šiljeg, S. & Marinović, R. (2024a). How to delineate urban gravitational zones? GIS-based multicriteria decision

- analysis and Huff's model in urban hierarchy modeling. *Papers in regional science*, 103(2), 100015.
267. Marković, M. (1998). *Descriptio Bosnae & Hercegovinae: Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima. Posebno izdanje / AGM, Zagreb*, str. 485.
268. Marković, S. (2020). Turizam kao faktor integracije i socioekonomskog razvoja Donjeg Podrinja. Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet (doktorska disertacija).
269. Markuszewska, I. (2015). Rural area marginalisation: Searching for tendencies. Case study: The western fringes of Poland. U D. Szymańska & S. Środa-Murawska (Ur.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 29, 75–91. Toruń: Nicolaus Copernicus University Press.
270. Martinez, O. J. (1994). The dynamics of border interaction: New approaches to border analysis. U *Global Boundaries* (1. izd., str. 15). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203211960>
271. Martínez-Martínez, O. A. & Rodríguez-Brito, A. (2020). Vulnerability in health and social capital: a qualitative analysis by levels of marginalization in Mexico. *International journal for equity in health*, 19, 1-10. <https://doi.org/10.1186/s12939-020-1138-4>
272. Martínez-Martínez, O.A., Rodríguez-Brito, A. (2020). Vulnerability in health and social capital: a qualitative analysis by levels of marginalization in Mexico. *International journal for equity in health*, 19(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/s12939-020-1138-4>.
273. Marucci, A., Fiorini, L., Di Dato, C., & Zullo, F. (2020). Marginality assessment: Computational applications on Italian municipalities. *Sustainability*, 12, 3250. <https://doi.org/10.3390/su12083250>, 2020.
274. Máté, É., Pirisi, G., & Trócsányi, A. (2024). Spatial representations in a marginal and disconnected rural region in Hungary. *Applied Geography*, 170, 103360. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2024.103360>
275. McDonagh, J. (2002). Peripheral location, human resource deficit and sustainable rural communities. U: McDonagh, J. (ed.), *Economy, society, and peripherality: experiences from the West of Ireland*. Arlen House, Galway, 165–180.
276. McHugh, M. L. (2013). The chi-square test of independence. *Biochem Medica Zagreb*. 23(2), 143-149. <https://doi.org/10.11613/bm.2013.018>.
277. Medeiros, E. (2020). Delimiting cross-border areas for policy implementation: a multi-factor proposal. *European Planning Studies*, 28(1), 125-145. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1687654>
278. Medved, I., Pribičević, B., Medak, D. & Kuzmanić, I. (2010). Usporedba metoda interpolacije batimetrijskih mjerenja za praćenje promjena volumena jezera. *Geodetski list*, 64(2), 71-86.
279. Meghanathan, N. (2016). Assortativity Analysis of Real-World Network Graphs based on Centrality Metrics. *Computer and Information Science Computer and Information Science*. 9(3), <http://dx.doi.org/10.5539/cis.v9n3p7>
280. Mehić, A., & Gabeljić, S. (2018). Usporedba determinanti ukupne dinamike stanovništva Unsko-sanskog i Kantona Sarajevo. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, 10, 161-173.
281. Mehretu, A., Pigozzi, B. W. & Sommers, L. M. (2000). Concepts in Social and Spatial Marginality. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 82(1), 89-101, <https://doi.org/10.1111/j.0435-3684.2000.00076.x>.
282. Messiou, K. (2012). Collaborating with children in exploring marginalisation: An approach to inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 16(12), 1311-1322.

283. Midžić, F. (2010). *Granice i teritorija Bosne i Hercegovine od Karlovačkog mira do kraja Prvog svjetskog rata na starim geografskim kartama: (1699-1918)*. Društvo arhivskih radnika USK, str. 158.
284. Mikuš, R., Málíková, L. & Lauko, V. (2016). An introductory study of perceptual marginality in Slovakia. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, (34), 47-62.
285. Minghi, J. V. (1963). Boundary studies in Political Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 53(3). 407-428. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1963.tb00457.x>
286. Mingus, M. S. (2004). Borders and Boundaries in Flux and the Resurgence of Identity and Sovereignty. *Administrative Theory & Praxis*, 26(3), 304–308. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/25610675>
287. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine - Sarajevo (2022). Rješenje granične policije broj UP-117-01-04-7-63-2/22
288. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (2019). Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2018. godinu, Sarajevo, str. 113, preuzeto s: <https://msb.gov.ba/PDF/010720191.pdf>
289. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (2023). Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2022. godinu, Sarajevo, str. 111, preuzeto s: [Migracioni profil BiH za 2022. godinu.](#)
290. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (2012). Informacija o stanju iseljništva iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 34.
291. Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju RS-a. (2013). Izmjene i dopune prostornog plana RS-a do 2025. godine; Nacrt, preuzeto s: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mgr/Documents/Nacrt%20draft%2025%2011%202013.pdf>
292. Močanin, N. (1999). Turska Hrvatska. Matica hrvatska, Zagreb.
293. Moin, J. S., Moineddin, R. & Upshur, R. (2018). Measuring the association between marginalization and multimorbidity in Ontario, Canada: A cross-sectional study. *Journal of Comorbidity*, 144; 8(1). <https://doi.org/10.1177/2235042X18814939>.
294. Moir, H. & Torok, A. (2018). Understanding the real-world impact of GIS: A critical review of the empirical economic literature. *ANU Centre for European Studies Briefing Paper Series*, 9(3), 1-23.
295. Moore, D. S., Notz, W. I. & Flinger, M. A. (2013). Two-Sample Problems (6 ed.) U: *The Basic Practice of Statistics*. New York: W. H. Freeman and Company.
296. Mowat, J. G. (2015). Towards a new conceptualisation of marginalisation. *European Educational Research Journal*, 14(5), 454-476. <https://doi.org/10.1177/1474904115589864>
297. Moze, F. & Spiegel, S. J. (2022). The aesthetic turn in border studies: Visual geographies of power, contestation and subversion. *Geography Compass*, 16(4). <https://doi.org/10.1111/gec3.12618>
298. Mrđen, S. & Marić, I. (2018). Demografski depresivna područja u Hrvatskoj: kakva treba biti populacijska politika? *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167, 687–699.
299. Mujčinović, A. (2022). *Klimatske promjene, energija i okoliš: Izazovi i perspektive modernizacije poljoprivredno-prehrambenog sektora u Bosni i Hercegovini*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
300. Musterd, S. & Andersson, R. (2005). Housing mix, social mix, and social opportunities. *Urban affairs review*, 40(6), 761-790.

301. Naderifar, M., Goli, H. & Ghaljaie, F. (2017). Snowball Sampling: A Purposeful Method of Sampling in Qualitative Research. *Strides in Development of Medical Education*, 14, e67670. <https://doi.org/10.5812/sdme.67670>
302. Nail, T. (2016). *Theory of the border*. Oxford University Press, str. 265.
303. Nejašmić, I. (2008). *Stanovništvo Hrvatske: demografske studije i analize*. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo.
304. Nejašmić, I. & Toskić, A. (2016). Ostarjelost stanovništva seoskih naselja Republike Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 32 (2), 191-219. <https://doi.org/10.11567/met.32.2.2>
305. Nejašmić, I. & Toskić, A. (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj–sadašnje stanje i perspektive. *Hrvatski geografski glasnik*, 75(1.), 89-110. <https://doi.org/10.21861/HGG.2013.75.01.05>
306. Nejašmić, Š., Radeljka Kaufman, P. & Lukić, A. (2018). Potencijali hrvatske krške periferije iz perspektive studenata Sveučilišta u Zagrebu. *Hrvatski geografski glasnik*. 80(2), 83-109. <https://doi.org/10.21861/HGG.2018.80.02.04>
307. Newman, D. (2002). Boundaries. U J. Agnew, K. Mitchell, & G. Toal (Ur.), *A Companion to Political Geography*, 123–137. Oxford: Blackwell.
308. Newman, D. (2003). On borders and power: A theoretical feamework. *Journal of Borderlands Studies*, 18(1), 13-25. <https://doi.org/10.1080/08865655.2003.9695598>
309. Newman, D. (2006). Borders and Bordering: Towards an Interdisciplinary Dialogue. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 171-186. <https://doi.org/10.1177/1368431006063331>
310. Newman, D. & Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography. *Progress in Human Geography*, 22(2). 186-207. <https://doi.org/10.1191/030913298666039113>
311. Newton, G. A. & Claassen, V. P. (2003). *Rehabilitation of Disturbed Lands in California: A Manual for Decision-Making*. California Geological Survey Special Publication 123.
312. Nezirović, S., Bidžan-Gekić, A., & Gekić, H. (2016). Cross-border cooperation between Bosnia and Herzegovina and Serbia in the case of tourism development in municipalities of middle Podrinje. *ITHMC: Book of Proceedings*, 2(2), 121–133. <https://doi.org/10.35666/25662880.2016.2.121>
313. Nieves, J.J., Bondarenko, M., Sorichetta, A., Steele, J.E., Kerr, D., Carioli, A., Stevens, F.R., Gaughan, A.E. & Tatem, A.J. (2020). Predicting Near-Future Built-Settlement Expansion Using Relative Changes in Small Area Populations. *Remote Sensing*. 2020, 12, 1545. <https://doi.org/10.3390/rs12101545>
314. Nijkamp, P. & Ratajczak, W. (2020). Gravitational Analysis in Regional Science and Spatial Economics: A Vector Gradient Approach to Trade. *International Regional Science Review*, 44(3-4), 400-431. <https://doi.org/10.1177/0160017620980519>.
315. Nilsen, T., Grillitsch, M., & Hauge, A. (2022). Varieties of periphery and local agency in regional development. *Regional Studies*, 57(4), 749–762. <https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2106364>
316. Noferini, A., Berzi, M., Camonita, F. & Durà, A. (2019). Cross-border cooperation in the EU: Euroregions amid multilevel governance and re-territorialization. *European Planning Studies*, 28(1), 35–56. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1623973>
317. Nosiri, U. D., Ohazurike, E. U. (2019). Border Security and National Security in Nigeria. *South East Journal Of Political Science*, 2(2).
318. Nurković, R. (2012). Socio-economic transformation of Bosnia and Herzegovina. *Rural studies*. 27. 151-161.

319. Nurković, S. (2006). Suvremeni socijalno-geografski problemi regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine. *Annales: Series Historia et Sociologia*, 16-1.
320. Nurković, S., Mirić, R. (2005). Osvrt na geografsku regionalizaciju Bosne i Hercegovine. *Geografski radovi*, 1, 74-91.
321. Ó Tuathail, G. (1998). Political geography III: dealing with deterritorialization. *Progress in Human Geography*, 22(1), 81-83.
322. Oppido, S., Ragozino, S., & Esposito De Vita, G. (2023). Peripheral, marginal, or non-core areas? Setting the context to deal with territorial inequalities through a systematic literature review. *Sustainability*, 15(13), 10401. <https://doi.org/10.3390/su151310401>
323. OSM, 2024. <https://wiki.openstreetmap.org/wiki/Key:highway>, pristupljeno: 3. juni, 2024.
324. Osmanković, J. (2004). Regionalizacija i regionalni razvoj Bosne i Hercegovine. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 2(1), 33-44.
325. Osmanković, J. (2008). Prekogranična suradnja i ekonomski razvoj. U J. Osmanković & B. Tihi (Ur.), *Euroregije i Jugoistočna Evropa*. Sarajevo, Fakultet političkih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Ekonomski institut.
326. Ostertagova, E., Ostertag, O. & Kováč, Jozef. (2014). Methodology and Application of the Kruskal-Wallis Test. *Applied Mechanics and Materials*, 611, 115-120.
327. Paasi, A. (1999). Boundaries as social practice and discourse: the Finnish-Russian border. *Regional Studies*, 33(7), 669-680. <https://doi.org/10.1080/0034340995007870>
328. Paasi, A. (2001). Europe as a Social Process and Discourse: Considerations of Place, Boundaries and Identity. *European Urban and Regional Studies*, 8(1), 7-28. <https://doi.org/10.1177/096977640100800102>.
329. Paasi, A. (2005). Border studies on the move. *Geopolitics*, 10(4), 816-823. <https://doi.org/10.1080/14650040500318639>
330. Paniagua, A. (2023). Geographies of marginality in Europe: Space, people, and politics. U W. Leal Filho, M. A. P. Dinis, S. Moggi, E. Price, & A. Hope (Ur.), *SDGs in the European Region: Implementing the UN Sustainable Development Goals – Regional Perspectives*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17461-2_68
331. Papić, I. (2023). Regionalni identitet stanovništva šireg prostora Duvanjskog polja (magistarski rad). Sveučilište u Zadru.
332. Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, 33(6), 881-893.
333. Parker, B. J. (2006). Toward an Understanding of Borderland processes. *American Antiquity*, 71(1), 77-100.
334. Parker, C., Scott, S. & Geddes, A. (2019). *Snowball Sampling*. SAGE Research Methods Foundations, dostupno na: <http://eprints.glos.ac.uk/6781/1/6781%20Parker%20and%20Scott%20%282019%29%20Snowball%20Sampling%20Peer%20reviewed%20pre-copy%20edited%20version.pdf>
335. Parsley, D. C. & Wei, S. J. (2001). Explaining the border effect: the role of exchange rate variability, shipping costs, and geography. *Journal of International Economics*, 5(1), 87-105. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(01\)00096-4](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(01)00096-4).
336. Paschke, J., Molla, A. & Martin, B.. (2008). The Extent of IT-Enabled Organizational Flexibility: An Explanatory Study among Australian Organizations. 19th Australasian Conference on Information Systems (3-5. prosinac 2008), Christchurch.
337. Pašalić, D., Pašalić, S. (2017). Influence of Demographic Aging on Economic Development of the Republic of Srpska. *Proceedings EKONBIZ*, 157-168.

338. Patton, S. (2019). The Peace of Westphalia and its Effects on International Relations, Diplomacy and Foreign Policy. *The Histories*, 10(1), Article 5.
339. Pavić, M. (2014). Jugoistočna Evropa pod osmanskom vlašću: od pada Carigrada do Svištovskog mira. Sveučilište u Zadru, Zadar.
340. Pejanović, M. (2007). Istorijsko oblikovanje regija i mogućnosti uspostave regionalne strukture Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2, 65-89.
341. Pejnović, D. (2004). Lika: Demographic Development under Peripheral Conditions. *Hrvatski geografski glasnik*, 66. (2), 23-46. <https://doi.org/10.21861/HGG.2004.66.02.02>.
342. [Pejnović, D. & Kordej-de Villa, Ž. \(2015\). Demografski resursi kao indikator i čimbenik dispariteta u regionalnom razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 24 \(3\), 321-343. https://doi.org/10.5559/di.24.3.01](https://doi.org/10.5559/di.24.3.01)
343. Pelc, S., Koderman, M. (2017). Nature, Tourism and Ethnicity as Drivers of (De)Marginalization. Springer International Publishing, 341.
344. Penzes, J. & Demeter, G. (2021). Peripheral areas and their distinctive characteristics: The case of Hungary. *Moravian Geographical Reports*, 29 (3), 217-230. <https://doi.org/10.2478/mgr-2021-0016>.
345. Penzes, J., Papp, I., Apati, N. & Kiss, J. P. (2023). Border areas and educational attainment – Long-term analysis of Hungary for the period between 1960 and 2022. *DETUROPE - The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 15(2), 109-128. <https://doi.org/10.32725/det.2023.015>.
346. Petke, S., Petzke, J., Kalbe, S. & Čaušević, S. G. (2023). Demografski razvoj u Bosni i Hercegovini. Konrad Adenauer Stiftung., preuzeto s: <https://www.kas.de/>
347. Petrou, A., Angelides, P. & Leigh, J. (2009). Beyond the difference: From the margins to inclusion. *International Journal of Inclusive Education*, 13(5), 439-448.
348. Petrović, D. & Bukvić, R. (2017). Migrantski Problem 2014-2017 U Evropi: Mediteranska I Balkanska Ruta. *Tematski zbornik radova, Knj. 3*, Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment 'Konstantin Veliki' – Niš i Univerzitet 'Union-Nikola Tesla', str. 81-94.
349. [Philip, K. \(2010\). Inequality and economic marginalisation: How the structure of the economy impacts on opportunities on the margins. *Law, Democracy & Development*, 14. https://doi.org/10.4314/ldd.v14i1.14](https://doi.org/10.4314/ldd.v14i1.14)
350. Pobrić, A. (2002). Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini. Migracijske i etničke teme, 18 (4), 349-364.
351. Pobrić, A., Avdić, A. (2020). Depopulacija i starenje stanovništva u Kantonu 10 – Bosna i Hercegovina. *Zbornik radova 5. kongresa geografa*, 108-120.
352. Pobrić, A. & Robinson, G. (2015). Population ageing and low fertility: recent demographic changes in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Population Research*, 32(1), 23-43. <http://dx.doi.org/10.1007/s12546-014-9141-5>
353. Pokos, N., & Mišetić, R. (2009). Temeljni demografski pokazatelji hrvatskog pograničnog pojasa. U T. Smerić & G. Sabol (Ur.), *Sigurnost i obrana Republike Hrvatske u euroatlantskom kontekstu*, 227-246. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
354. Popović, A. & Radeljak, P. (2011). Razvojni problemi pograničnog pojasa Žumberka. *Hrvatski geografski glasnik* 73(2), 179-199. <https://doi.org/10.21861/hgg.2011.73.02.13>
355. Prebisch, R. (1986). Notes on trade from the standpoint of the periphery. *Revista CEPAL, Naciones Unidas Comisión Económica para América Latina y el Caribe*.
356. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine (2014). Sporazum između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske o pograničnom prometu. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine 2.

357. Prokkola, E.K. (2007). Crossborder regionalization and tourism development at the Swedish-Finnish border: 'Destination Arctic Circle.' *Scandinavian. Journal of Hospitality and Tourism*, 7(2), 120–138.
358. Prokkola, E. K. (2021). Border security interventions and borderland resilience. U *Borderlands Resilience* (str. 21–36). Routledge.
359. Protected Planet. (2024). World Database on Protected Areas (WDPA). Preuzeto 26. svibnja 2024. s <https://www.protectedplanet.net/en/thematic-areas/wdpa?tab=WDPA>
360. Pugh, R., & Dubois, A. (2021). Peripheries within economic geography: Four 'problems' and the road ahead of us. *Journal of Rural Studies*, 87, 267-275. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.09.007>
361. Ramčilović, Z. (2019). Demografske promjene nakon Berlinskog kongresa (1878) u Bosni i Hercegovini. *Historijski pogledi*, 2(2), 72-85.
362. Ramírez, H., R. (2009). U.S. Security and Border Protection Policy before and after 9/11: A Policy Impact Assessment. *Politics & Policy*, 37(3), 579-606. <https://doi.org/10.1111/j.1747-1346.2009.00186.x>
363. Raos, V. (2010). Politike teritorijalnosti u Bosni i Hercegovini. Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku, 6(24), 3-11.
364. Razer, M., Friedman, V. J. & Warshofsky, B. (2013). Schools as agents of social exclusion and inclusion. *International Journal of Inclusive Education*, 17(11), 1152-1170.
365. Reményi, P., Gekić, H. & Bidžan-Gekić, A. (2023). Contextual factors influencing election results in Bosnia and Herzegovina. *Qual Quant*, 57, 5693–5712 <https://doi.org/10.1007/s11135-023-01622-x>
366. Republički zavod za statistiku RS. (2017). *Gradovi i opštine RS-a, 2017*. Preuzeto s https://www.rzs.rs.ba/front/article/2750/?left_mi=None&add=None
367. Republički zavod za statistiku RS. (2022). *Gradovi i opštine RS-a 2021*. Preuzeto 15. ožujka 2024. s <https://www.rzs.rs.ba/>
368. Republički zavod za statistiku RS. (2022). Rođeni i umrli u RS-u 130/23. Preuzeto 10. ožujka 2024. s <https://www.rzs.rs.ba/>
369. Republički zavod za statistiku. (2023). *Gradovi i opštine RS-a 2022*. Preuzeto 15. ožujka 2024. s <https://www.rzs.rs.ba/>
370. Republički zavod za statistiku. (n.d.). *Rođeni i umrli u Republici Srpskoj, 2016 (107/17), 2017 (121/18), 2018 (115/19), 2019 (112/20), 2020 (121-21-1), 2021 (128/22), 2022 (130/23)*. Preuzeto s <https://www.rzs.rs.ba/>
371. Richa, S. & Rakesh, R. (2015). Chi-square test and its application in hypothesis testing. *Journal of the Practice of Cardiovascular Sciences*, 1(1), 69-71. <https://doi.org/10.4103/2395-5414.157577>.
372. Riggs, M. (2017). *The Relevance of Borders in the 21st Century*. Air University Maxwell Air Force Base, Alabama, SAD.
373. Rogić, I. & Štambuk, M. (1998). Duge sjene periferije. Prinos revitalizaciji hrvatskog ruba. Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar', Zagreb. str. 167.
374. Rokkan, S., Urwin, D. W. (1983). *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. Sage Publications, 218.
375. Roksandić, D. (2007). Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. Godine. *Ekonomska i ekohistorija*, 3(3), 62-82.
376. Rufi, J. V., Richard, Y., Feliu, J. & Berzi, M. (2020). Peripheral borders, soft and hard re-bordering in Europe. *Belgeo*, 2, 1-8.

377. Rumford, C. (2006). Theorizing Borders. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 155-169. <https://doi.org/10.1177/1368431006063330>
378. Rumley, D., Minghi, J.V. (Ur.). (1991). *The Geography of Border Landscapes* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315746593>
379. Ruto, S. J., Ongwenyi, Z. N., & Mugo, J. K. (2009). *Education marginalization in Northern Kenya*. Rad naručen za *EFA Global Monitoring Report 2010: Reaching the Marginalized*. Paris: UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186617>
380. Schito, J., Moncecchi, D. & Raubal, M. (2021). Determining transmission line path alternatives using a valley-finding algorithm. *Computers, Environment and Urban Systems*, 86. <https://doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2020.101571>.
381. Schmidt, M. (2007). Some reflections on the definition and delimitation of geographical marginality (Papers presented during the Commission Meeting 2001–2004). U G. Jones, W. Leimgruber, & E. Nel (Ur.), *Issues in Geographical Marginality*. Grahamstown, South Africa: Rhodes University.
382. Schmidt, M. H., (1998). An integrated systemic approach to marginal regions: From definition to development policies. U: Jussila H., Leimgruber W., Majoral R. (eds), *Perception of marginality: Theoretical issues and regional perceptions of marginality*. Ashgate, Aldershot, 45–66.
383. Schürmann, C., & Talaat, A. (2002). The European peripherality index. U 42nd Congress of the European Regional Science Association: From Industry to Advanced Services - Perspectives of European Metropolitan Regions (27–31. august 2002, Dortmund, Njemačka). European Regional Science Association (ERSA). <http://dx.doi.org/10.17877/DE290R-8526>
384. Sendhardt, B. (2013). Border Types and Bordering Processes: A Theoretical Approach to the EU/Polish-Ukrainian Border as a Multi-dimensional Phenomenon. <https://doi.org/10.14361/transcript.9783839424421.21>.
385. Sevim, N., Temizel, F. & Sayılır, Ö. (2012). The effects of financial literacy on the borrowing behavior of Turkish financial consumers. *International Journal of Consumer Studies*. 36. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2012.01123.x>.
386. Shanguhya, M. S. (2020). Insecure borderlands, marginalization, and local perceptions of the state in Turkana, Kenya, circa 1920–2014. *Journal of Eastern African Studies*, 15(1), 85–107. <https://doi.org/10.1080/17531055.2020.1868195>
387. Siddiqui, K. (2013). Heuristics for Sample Size Determination in Multivariate Statistical Techniques. *World Applied Sciences Journal*, 27(2), 285–287, <http://dx.doi.org/10.5829/idosi.wasj.2013.27.02.889>
388. Simonazzi, A. (2019). The embeddedness of core-periphery relations in time and space. *Revista de Economia Contemporânea*, 24(1), 1–20. <https://doi.org/10.1590/1980552724110>
389. Simonazzi, A., Ginzburg, A., Nocella, G. (2013). Economic Relations Between Germany and Southern Europe. *Cambridge Journal of Economics*, 37(3), 653–675.
390. Sinanović, A. (2022). Dostupnost zdravstvene zaštite i pravo na samoodlučivanje u pogledu imunizacije u vrijeme pandemije COVID-19. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 30 (15), 303–322.
391. Sisman, S. & Aydinoglu, A. C. (2020). Using Gis-Based Multi-Criteria Decision Analysis Techniques in the Smart Cities, *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.* 383–389, <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLIV-4-W3-2020-383-2020>, 2020.
392. Skaik, Y. (2015). The bread and butter of statistical analysis ‘t-test’: Uses and misuses. *Pakistan Journal of Medical Science*, 31(6):1558–9. <https://doi.org/10.12669/pjms.316.8984>.

393. Skocpol, T. (1977). Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075–90
394. Skoko, B. (2014). Identitet i imidž Bosne i Hercegovine iz perspektive njezinih triju naroda – istraživanje mogućnosti i prepreka na putu brendiranja. *Mostariensia*, 18 (1-2), 45-60.
395. Skovlund, H. (2014). Inclusive and exclusive aspects of diagnosed children's self-concepts in special needs institutions. *International Journal of Inclusive Education*, 18(4), 392-410.
396. Slusarciuc, M. (2015). The economic potential of crossborder areas: Opportunities and threats. *Procedia Economics and Finance*, 32, 801–808.
397. Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, Zakon o graničnoj kontroli, br. 53/2009, 54/2010 i 47/2014; preuzeto s: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/zakon-o-granicnoj-kontroli.html>
398. Smajić, R. (2009). *Bosanska krajina: historija, legende i mitovi*. Sarajevo: Dobra knjiga.
399. Smaldino, P. E. (2019). Social identity and cooperation in cultural evolution, *Behavioural Processes*, 161, 108-116. <https://doi.org/10.1016/j.beproc.2017.11.015>.
400. Sonis, M. (2005). Central place theory after Christaller and Lösch. Some further explorations. In memory of August Lösch, 15 October 1906 – 30 May 1945. u: Land use and water management in a sustainable network society. 45th Congress of the European Regional Science Association, 1–31.
401. Spahić, M. (2017). Neki problemi granica Bosne i Hercegovine. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 8, 5-23.
402. Spellerberg, A., Schönwald, A., Engelhardt, K., & Weber, F. (2018). Leben in Grenzregionen – „Wo kämen wir denn da hin?“ U K. Pallagst, A. Hartz, & B. Caesar (Ur.), *Border Futures – Zukunft Grenze – Avenir Frontière: Zukunftsfähigkeit grenzüberschreitender Zusammenarbeit*, 143–167. Hannover: ARL. <https://doi.org/urn:nbn:de:0156-55993>
403. Srivastava, S., Hedge, V., & Jayaraman, V. (2007). Voices of the poor and marginalized: They too have expectations from space. U *58th International Astronautical Congress* (24–28. septembar, Hyderabad, Indija, IAC-07-E5.2.01).
404. Statistički ured Poljske. (2014). Monitoring of Socio-economic phenomena in border areas, dostupno na: monitring_2014p.pdf
405. Statistika.ba. (2024). *Statistika.ba*. Preuzeto 25. lipnja 2024. s <http://www.statistika.ba/>
406. Stöhr, W. (1978). Development From Below: The Bottom-Up and Periphery-Inward Development Paradigm. WU Vienna University of Economics and Business, 4 <https://doi.org/10.57938/b05d32e0>
407. Studzinska, D. (2023). Borderlands in times of crisis: The possibility of de-marginalisation of the Polish border zone with Russia after the outbreak of war in Ukraine. *Moravian Geographical Reports*, 31(3), 120-128. <https://doi.org/10.2478/mgr-2023-0011>
408. Svobodova, J., Domeova, L. & Jindrova, A. (2018). Economic Differences of Border Regions in the Czech Republic. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. 66(2), 571-582.
409. Stöhr, W. B. (1982). Structural characteristics of peripheral areas: The relevance of the stock-in-trade variables of regional science. *Papers in Regional Science*, 49(1), 71–84.
410. Szary, A. L. A., & Giraut, F. (2015). Borderities: The politics of contemporary mobile borders. U A. L. A. Szary & F. Giraut (Ur.), *Borderities and the Politics of Contemporary Mobile Borders*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137468857>
411. Šabanović, H. (1982). Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela, Svjetlost, Sarajevo.

412. Šanjek, F. (2010). Hrvati i Ilirske pokrajine: (1809-1813.). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 699.
413. Šiljeg, A., Milošević, R. & Marić, I. (2021). Primjena višekriterijskih GIS analiza u izvođenju indeksa rizika izbijanja otvorenih požara i optimizacija vatrogasnih intervencija na području NP Krka. *Geodetski Glasnik*, 52, 87-108.
414. Šiljeg, A.; Panda, L.; Marinović, R.; Krvavica, N.; Domazetović, F.; Jurišić, M. & Radočaj, D. (2023). Infiltration Efficiency Index for GIS Analysis Using Very-High-Spatial-Resolution Data. *Sustainability*, 15, 15563. <https://doi.org/10.3390/su152115563>.
415. Šiljeg, S., Milošević, R. Panda, L. (2022). Public perception of the urban pluvial floods risk-case study of Poreč (Croatia). *Journal of the Geographical Institute 'Jovan Cvijic'*, SASA, 72(2), 147-158. <https://doi.org/10.2298/IJGI2202147S>
416. Šiljeg, S., Šiljeg, A. & Glamuzina, N. (2016). Quantitative analysis of marginalization indicators-example of the peninsula of Pelješac, Croatia. *Acta geographica Slovenica*, 56(2): 235-
417. Šindler, P., Rumpel, P., & Baar, V. (1996). Politicka geografija (skripta). Ostrava (prema Dokoupil & Havlíček, 2002).
418. Škuljević, K. (2021). Poplava Save u Brodskoj Posavini 1878. godine. *Economic and ecohistory: scientific research journal for economic and environmental history*, 17(1), 34-50.
419. Šoltés, V. & Nováková, B. (2015). Measurement of Objective life Quality in the Context of Economically Developed Countries' Quantification, *Procedia Economics and Finance*, 32, 146-153; [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01376-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01376-3).
420. Štambuk, M., & Mišetić, A. (2005). Demografski kapital hrvatske periferije: nekoliko indikatora. U D. Živić, N. Pokos, & A. Mišetić (Ur.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, 245–254. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
421. Švicarska agencija za razvoj i saradnju, Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP). (2018). Strategija lokalnog razvoja Grada Bijeljine 2014-2023, preuzeto s: <https://www.gradbijeljina.org/lat/1562.strategija-razvoja-grada-bijeljina-2014-2023.html> (29.11.2024.)
422. Taherdoost, H. (2023). Analysis of Simple Additive Weighting Method (SAW) as a Multi-Attribute Decision-Making Technique: A Step-by-Step Guide. *Journal of Management Science & Engineering Research*, 6(1): 21-24. <https://doi.org/10.30564/jmser.v6i1.5400>
423. Tallis, B. (2023). Identities, Borderscapes, Orders U: Security, (Im)Mobility and Crisis in the EU and Ukraine, str. 261.
424. Tanović, B. (2010). Historija Bosne u okviru Osmanskog Carstva. Svjetlost, Sarajevo.
425. Taubenböck, H., Otto, C. & Mau, S. (2023). Border regions across the globe: Analyzing border typologies, economic and political disparities, and development dynamics. *Applied Geography*, 151. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2022.102866>
426. Temelová, J., Jichová, J., Pospíšilová, L., & Dvořáková, N. (2017). Urban social problems and marginalized population in post-socialist transition societies: Perception of the city centre of Prague, Czechia. *Urban Affairs Review*, 53(2), 273–304.
427. Europski sud za ljudska prava u Strasbourgu (2015). World Report 2015: Bosnia and Herzegovina - Events of 2014, preuzeto s: [World Report 2015: World Report 2015: Bosnia and Herzegovina | Human Rights Watch \(hrw.org\)](https://www.hrw.org/world-report/2015/bosnia-and-herzegovina)
428. Thomas, Bennett C. (2013). Core–Periphery Relations in the European Union and the Role of Central Places in Europe with a Focus on Regional Policy in Britain and Germany. *European Review*, 21(3), 435–447.

429. Timothy, D. J. & Wieckowski, M. (2022). Borders, heritage, and memory. Routledge Handbook of Borders and Tourism. Routledge. 219-240.
430. Toca, C. & Czimre, K. (2016). Crossborder cooperation at the EU internal and external borders. *Eurolimes*. 21:7-19, 242-243.
431. Topić, M., Erent-Sunko, Z. & Marelja, M. (2023). Dvojna pravna priroda Westfalskog mira: međunarodnopravne posljedice očuvanja equilibriuma u Svetom Rimskom Carstvu. Zbornik pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 44(2), 335-355.
432. Tošić, B. & Todorović, M. (2008). Euroregions in the Podrinje region. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 88(2), 25-34. <http://dx.doi.org/10.2298/GSGD0802025T>
433. Trudeau, D. & McMorran, C. (2011). The geographies of marginalization. *A Companion to Social Geography*, 437-453. <https://doi.org/10.1002/9781444395211.ch25>
434. Tuathail, G. Ó. (1997). Critical Geopolitics (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203973059>
435. Tuno, N., Mukahusić, A., Kozličić, M. & Orešković, Z. (2011). Rekonstrukcija granice sutorinskog izlaza Bosne i Hercegovine na Jadransko more s pomoću starih geografskih karata. *Kartografija i geoinformacije*, 10 (16), 27-55.
436. Tykkyläinen, M. (2009). Economies, borderland. U R. Kitchin & N. Thrift (Ur.), *International Encyclopedia of Human Geography* (1). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-102295-5.10050-2>
437. Udovičić, M., Baždarić, K., Bilić-Zulle, L. & Petrovečki, M. (2007). Što treba znati kada izračunavamo koeficijent korelacije?. *Biochemia Medica*, 17 (1), 10-15.
438. Ugarte, R. M., Gavilan, R. G. & Rubio, A. (2023). Assessing the occurrence of soil improvement and its relationship to the dominant life form in the high mountains of Central Spain. *Geoderma Regional*, 36, e00744, <https://doi.org/10.1016/j.geodrs.2023.e00744>.
439. UNDP (2020). Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu: Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini, preuzeto s: <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/publications/nacionalni-izvjestaj-o-humanom-razvoju-za-2020-godinu-socijalna-ukljucenost-u-bosni-i-hercegovini>
440. UNFPA (2019). Analiza stanja stanovništva Bosne i Hercegovine, SeCons, preuzeto s: https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/psa_bih_final_november_2020_bcs.pdf, 9.2.2024.
441. UNICEF (2022). Country Office Annual Report 2022 - Bosnia and Herzegovina, preuzeto s: <https://www.unicef.org/media/135481/file/Bosnia-and-Herzegovina-2022-COAR.pdf>
442. United Nation Population Fund. (2019). Analiza stanja stanovništva u Bosni i Hercegovini. Marija Babović (voditeljica tima). SeConS, str. 203., preuzeto s: https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/psa_bih_final_november_2020_bcs.pdf 20. ožujka 2023.
443. URL 1: Vlada RS. (2019). Donijeta Odluka o stepenu razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Republici Srpskoj za 2020. godinu. Paragraf.ba. Preuzeto 20. ožujka 2024. s <https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/25112019/25112019-vijest1.html>
444. URL 2: Velicanin, E. (2016). Sporazum za rast i zapošljavanje – naglasak na nezaposlenost mladih i perspektive u Bosni i Hercegovini. *Impakt.ba*. Preuzeto 14. veljače 2024. s <https://arhiva.impakt.ba/bih/medunarodni-dan-omladinskih-vjestina-15-juli/>

445. URL 3: Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta Bosne i Hercegovine. *Hea.gov.ba.*, Banja Luka. Preuzeto 25. veljače 2024. s <https://hea.gov.ba/Content/Read/lista-akreditiranih-vsu>
446. URL 4: EUROSTAT. *Glossary: Border region*. Preuzeto 12. lipnja 2024. s https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Border_region
447. URL 5: Klix.ba. (2015, 30. juni). Rezultata popisa nema ni najesen: Spor zbog metodologije i dalje blokira obradu podataka. Preuzeto 10. veljače 2024. s <https://www.klix.ba/vijesti/bih/rezultata-popisa-nema-ni-najesen-spor-zbog-metodologije-i-dalje-blokira-obradu-podataka/150630090>
448. URL 6: Centralna.ba. (2024). *Popis stanovništva Bosne i Hercegovine neće biti prije 2025. godine*. Preuzeto 11. veljače 2024. s <https://centralna.ba/popis-stanovnistva-bih-nece-biti-prije-2025-godine/>
449. URL 7: Portal pravosuđa Bosne i Hercegovine. (2024). *Sudovi u FBiH*. Preuzeto 30. lipnja 2024. s <https://vstv.pravosudje.ba/vstvfo/B/10001/kategorije-vijesti/7734>
450. URL 8: Edukacija. (2024.). *Državni fakulteti i visoke škole u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 16. srpnja 2024. s <https://fakulteti.edukacija.rs/fakulteti-u-bosni-i-hercegovini/drzavni-fakulteti-i-visoke-skole-u-bih>
451. URL 9: Pedagoški zavod Unsko-sanskog kantona. (2023). *Vrtići*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://www.pzusk.ba/index.php/about-us/ustanove/vrtici>
452. URL 10: Ministarstvo obrazovanja i nauke Unsko-sanskog kantona. (2023). *Predškolske ustanove*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://montk.gov.ba/obrazovanje-i-nauka/predskolsko-obrazovanje/predskolske-ustanove/>
453. URL 11: Vlada Županije Posavske. (2024). *Predškolske ustanove u Županiji Posavskoj*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://www.zupanijaposavska.ba/predskolske-ustanove-u-zupaniji-posavskoj/>
454. URL 12: Pedagoški zavod Zenica. (2024). *Predškolske ustanove ZDK*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://pedzavodzenica.ba/predskolske-ustanove/>
455. URL 13: Ministarstvo obrazovanja, znanosti, mladih, kulture i športa Kantona Središnja Bosna. (2024). *Predškolske ustanove*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://mozks-ksb.ba/predskolske-ustanove/>
456. URL 14: Bosansko-podrinjski kanton. (2024). *Predškolski odgoj i obrazovanje*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://bpkg.gov.ba/obrazovanje/3166/obdaniste-sunce>
457. URL 15: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i športa Hercegovačko-neretvanskog kantona. (2024). *Predškolske ustanove*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s http://cms.monkshnk.gov.ba/Upload/Dokumenti/predskolske_web-fb92754ww-1f10d72.pdf
458. URL 16: Zavod za odgoj i obrazovanje. (2024). *Privatni vrtići - Županija Zapadnohercegovačka*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://zavod-zzoo.com/index.php/blog/privatni-vrtici>
459. URL 17: Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo. (2024). *Lista ustanova*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://mo.ks.gov.ba/ustanove/lista?page=11>
460. URL 18: Vlada RS-a. (2024). *Lista javnih i privatnih predškolskih ustanova*. Preuzeto 1. srpnja 2024. s <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/Documents/privatnepu.pdf>
461. URL 19: Transparentno.ba. (2024). *Baza javnih ustanova: Obrazovne ustanove*. Preuzeto 6. srpnja 2024. s <https://ustanove.transparentno.ba/bs-Latn-BA>
462. URL 20: Hrvatska pošta Mostar. (n.d.). *Pronađi poštanski ured*. Preuzeto 4. srpnja 2024. s <https://www.post.ba/servisi/pronadi-postanske-urede>

463. URL 21: Pošte Srpske. (2024). Pronađi poštu. Preuzeto 4. srpnja 2024. s <https://www.postesrpske.com/pronadji-poste/>
464. URL 22: BH Pošta. (2024). Poštanska mreža. Preuzeto 4. srpnja 2024. s <https://www.posta.ba/postanska-mreza/>
465. URL 23: Željeznice FBiH. (2024). *Aktuelnosti*. Preuzeto 3. srpnja 2024. s <https://www.zfbh.ba/>
466. URL 24: Željeznice RS-a. (2024). Preuzeto 3. srpnja 2024. s <https://www.zrs-rs.com/>
467. URL 25: Farmaceutska komora RS-a. (2024). Registar apoteka i specijalnih ustanova. Preuzeto 4. srpnja 2024. s <https://fkrs.org/>
468. URL 26: Agencija za kvalitet i akreditaciju u zdravstvu u FBiH. (2024). Registar akreditiranih/sertificiranih zdravstvenih ustanova. Preuzeto 5. srpnja 2024. s http://www.akaz.ba/udoc/U753F7B_Registar20akreditiranih20ZU.pdf
469. URL 27: Vlada RS-a, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite. (n.d.). Zdravstvena zaštita. Preuzeto 6. srpnja 2024. s <https://vladars.rs/>
470. URL 28: Federalni zavod za statistiku. (2022). Kultura i umjetnost 2022. Preuzeto 14. srpnja 2024. s <https://docs.google.com/gview?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/11/Kultura-2022.pdf>
471. URL 29: Republički zavod za statistiku. (2023). Gradovi i opštine RS 2023. Preuzeto 14. srpnja 2024. s https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.rzs.rs.ba%2Fstatic%2Fuploads%2Fbileni%2Fgradovi_i_opstine_republike_srpske%2F2023%2FGradovi_Opstine_Republike_Srpske_2023_LAT.xlsx&wdOrigin=BROWSELINK
472. URL 30: Zbirni e-registar udruženja i fondacija u Bosni i Hercegovini. (2024.). Preuzeto 14. srpnja 2024. s <http://zbirniregistri.gov.ba/Home>
473. URL 31: Spisak biblioteka u RS-u. (2024). Preuzeto 16. srpnja 2024. s https://www.citaliste.com/pdf_stamp/biblioteke_%20u_r_srpskoj.pdf
474. URL 32: WorldPop. (2022). Open Spatial Demographic Data and Research. Preuzeto 18. kolovoza 2024. s <https://www.worldpop.org/>
475. URL 33: Klix.ba. (2016). *Najstarije stanovništvo u Bosni i Hercegovini živi u Bosanskom Grahovu, a najmlađe stanovnike ima Bužim*. Preuzeto 30. kolovoza 2024. s <https://www.klix.ba/vijesti/bih/najstarije-stanovnistvo-u-bih-zivi-u-bosanskom-grahovu-a-najmladje-stanovnike-ima-buzim/140908031>
476. URL 34: Klix.ba. (2014). Uništa u Bosni i Hercegovini: Selo kojem prijete izumiranje jer se do njega može samo iz EU. Preuzeto 30. kolovoza 2024. s: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/unista-u-bih-selo-kojem-prijeti-izumiranje-jer-se-do-njega-moze-samo-iz-eu/140908031>
477. URL 35: Klix.ba. (2023, 14. mart). *Ovo su ekonomski najproduktivniji gradovi u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 30. kolovoza 2024. s <https://www.klix.ba/biznis/privreda/ovo-su-ekonomski-najproduktivniji-gradovi-u-bosni-i-hercegovini/230314135>
478. URL 36: Privrednik.ba. (2020, august). Svjetska banka odobrila za koridor Save i Drine 123,2 miliona eura. Preuzeto 31. kolovoza 2024. s <https://privrednik.ba/2020/08/svjetska-banka-odobrila-za-koridor-save-i-drine-1232-miliona-eura/>
479. URL 37: Fond za zaštitu okoliša i energetske učinkovitost. (2015). *Popis područja posebne državne skrbi*. Preuzeto 30. kolovoza 2024. s https://www.fzoeu.hr/docs/popis_podrucja_osebne_drzavne_skrbi.pdf

480. URL 38: EDA. (2019). *Strategija razvoja opštine Bileća 2020–2029*. Preuzeto 31. kolovoza 2024. s <https://edabl.org/strategija-razvoja-opstine-bileca-2020-2029/>
481. URL 39: Grad Trebinje. (2019). *Strategija razvoja grada Trebinja 2018–2027*. Preuzeto 31. kolovoza 2024. s <https://investintrebinje.com/wp-content/uploads/2019/03/Strategija-razvoja-grada-Trebinja-2018-2027..pdf>
482. URL 40: Fenix – informativni portal udruge Hrvata povratnika u Bosansku Posavinu. *Općina Bosanski Brod*. Preuzeto 31. kolovoza 2024. s <http://www.feniks.ba/Opcina-Bosanski-Brod-30.aspx>
483. URL 41: Radio Brčko. (2017). *Možemo li iskoristiti dobar položaj i povezanost Brčko distrikta?* Preuzeto 31. kolovoza 2024. s <https://radiobrcko.ba/arhiva/mozemo-li-iskoristiti-dobar-polozaj-povezanost-brcko-distrikta/>
484. URL 42: Info Brčko. (n.d.). *Geografija Brčko distrikta*. Preuzeto 31. kolovoza 2024. s <https://www.infobrcko.com/info-brcko/geografija.html>
485. URL 43: Ljubuski.net. (2022). *Hercegovina i Dalmacija stvaraju milijunske vrijednosti*. Preuzeto 1. rujna 2024. s <https://ljubuski.net/34330-hercegovina-i-dalmacija-stvaraju-milijunske-vrijednosti>
486. URL 44: Skupština Županije Zapadnohercegovačke. (2021). *Prijedlog Odluke o usvajanju Strategije razvoja Županije Zapadnohercegovačke za razdoblje 2021–2027*. Preuzeto 1. rujna 2024. s <https://www.skupstina-zzh.ba/Documents/2021/2702/Prijedlog%20Odluke%20o%20usvajanju%20Strategije%20razvoja%20Zupanije%20Zapadnohercegovačke%20za%20razdoblje%202021-2027.pdf>
487. URL 45: Večernji.ba. (2021). *Posušje je čuđenje u svijetu*. Preuzeto 1. rujna 2024. s <https://www.vecernji.ba/kolumne/posusje-je-cudenje-u-svijetu-1505678>
488. URL 46: Slobodna Evropa. (2022, 10. maj). *Bosna i Hercegovina: Žene u zdravstvu suočene s diskriminacijom i preprekama*. Preuzeto 5. rujna 2024. s <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-zene-zdravstvo/31842943.html>
489. URL 47: Večernji.ba. (2019, 24. novembar). *Bosansko Grahovo ima najlošiju zdravstvenu zaštitu u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 5. rujna 2024. s <https://www.vecernji.ba/vijesti/bosansko-grahovo-ima-najlosiju-zdravstvenu-zastitu-u-bih-1361594>
490. URL 48: Bljesak.info. (2021, 30. mart). *Istočna Hercegovina suočava se s najtežim periodom od početka pandemije*. Preuzeto 1. rujna 2024. s <https://bljesak.info/vijesti/flash/istocna-hercegovina-suocava-se-s-najtezim-periodom-od-pocetka-pandemije/343858>
491. URL 49: Klix.ba. (2023, 8. septembar). *Posavski poljoprivrednici na koljenima: Bez pomoći proizvodnja u ovom dijelu Bosne i Hercegovine će biti ugašena*. Preuzeto 3. rujna 2024. s <https://www.klix.ba/vijesti/bih/posavski-poljoprivrednici-na-koljenima-bez-pomoci-proizvodnja-u-ovom-dijelu-bih-ce-bitu-ugasena/230908061>
492. URL 50: Federalna.ba. (2023). *Posavski kanton: Problemi sa otkupom pšenice, upitna daljnja proizvodnja*. Preuzeto 3. rujna 2024. s <https://www.federalna.ba/posavski-kanton-problemi-sa-otkupom-psenice-upitna-daljnja-proizvodnja-ntpgu>
493. URL 51: Posavina.org. (2017). *Proizvođači u Posavini očajni: Polja su žedna, a ljetina je prepolovljena*. Preuzeto 3. rujna 2024. s <https://posavina.org/posavina/proizvodaci-u-posavini-ocajni-polja-su-zedna-a-ljetina-je-prepolovljena>

494. URL 52: MVInfo.hr. (2013). *Dan muzejske solidarnosti: Inicijativa za spas kulturnih ustanova u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 4. rujna 2024. s <https://mvinfo.hr/clanak/dan-muzejske-solidarnosti-inicijativa-za-spas-kulturnih-ustanova-u-bih>
495. URL 53: Digitalni arhiv Infobiro, Media centar. *Gradovi bez kina*. Preuzeto 4. rujna 2024. s <http://www.infobiro.ba/article/731060>
496. URL 54: Ured Vlade Županije Zapadnohercegovačke. (2023). *Predstavljen prekogranični projekt vrijedan 41,09 milijuna eura*. Preuzeto 19. prosinca 2024. s <https://www.eui-zzh.ba/index.php/vijesti/1010-predstavljen-prekograncni-projekt-vrijedan-41-09-milijuna-eura.html>
497. URL 55: REDAH. (n.d.). *Projekti*. Preuzeto 11. prosinca 2024. s <https://redah.ba/projekti/>
498. URL 56: Qualtrics. *Cross tabulation*. Preuzeto 29. studenog 2024. s <https://www.qualtrics.com/experience-management/research/cross-tabulation/>
499. URL 57: Al Jazeera Balkans. (2018). *Bosanska krajina – daleko od boljeg života i Sarajeva*. Preuzeto 5. prosinca 2024. s <https://balkans.aljazeera.net>
500. URL 58: Klix.ba. (2017, 11. novembar). *Pajzde 'vamo: Kakva je sudbina krajiškog i ostalih narodnih govora u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 6. prosinca 2024. s <https://www.klix.ba/lifestyle/pajzde-vamo-kakva-je-sudbina-krajiskog-i-ostalih-narodnih-govora-u-bih/171111004>
501. URL 59: Posavina.org. (2024). *Vijesti iz Posavine - Odžak - Orašje - B. Brod - B. Šamac - Derventa - Modriča*. Preuzeto 25. studenog 2024. s <https://www.posavina.org>
502. URL 60: Večernji list. (2021). *Posljednja prilika za spas Posavine: U hrvatskoj populaciji u Bosni i Hercegovini svi su demografski trendovi negativni*. Preuzeto 25. studenog 2024. s <https://www.vecernji.ba>
503. URL 61: N1 Info. (2017). *Nekad jedna od najrazvijenijih općina u Bosni i Hercegovini danas jedva živi*. Preuzeto 25. studenog 2024. s <https://ba.n1info.com>
504. URL 62: Fokus.ba. (2024). *Ovo su najrazvijenije općine u FBiH*. Preuzeto 28. studenog 2024. s <https://www.fokus.ba/biznis/ovo-su-najrazvijenije-opcine-u-fbih/3338480/>
505. URL 63: Granična policija Bosne i Hercegovine. (n.d.). *Spriječeno krijumčarenje ilegalnih migranata iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku*. Preuzeto 18. prosinca 2024. s <https://granpol.gov.ba/Publication/Read/937519?title=sprijeceno-krijumcarenje-ilegalnih-migranata-iz-bih-u-hrvatsku&pageId=22>
506. URL 64: His Drina. (2024). *Ciljevi razvoja i primene*. Preuzeto 28. studenog 2024. s <https://hisdrina.com/ciljevi-razvoja-i-primene/>
507. URL 65: IOM Publications Platform. (2021). *Study on Border Community Perception of Border Security and Management in the Liptako-Gourma Region*. Preuzeto 29. studenog 2024. s <https://publications.iom.int>
508. URL 66: Europski parlament. (2024). *Europska teritorijalna suradnja, Informativni članci o Europskoj uniji*. Preuzeto 16. prosinca 2024. s <https://www.europarl.europa.eu>
509. URL 67: Europa.eu. (2024). *Europske grupacije za teritorijalnu suradnju (EGTS)*. Preuzeto 18. prosinca 2024. s <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/94/europske-grupacije-za-teritorijalnu-suradnju-egts->
510. URL 68: Paragraf.ba. (2021). *Indeks razvijenosti po jedinicama lokalne samouprave*. Preuzeto 26. travnja 2025 s: <https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/08102021/08102021-vijest3.html>
511. USAID (2016). *Brief Overview of Main Challenges in Primary and Secondary Education in Bosnia and Herzegovina*, preuzeto s:

<https://measurebih.com/uimages/Overview20of20Main20Challenges20in20Primary20and20Secondary20Education20in20BiH.pdf>

512. Van Geenhuizen, M. & Rietveld, P. (2002). Land-borders and sea-borders: An exploration of differences in border region development. *Journal of Borderlands Studies*, 17(2), 63–77. <https://doi.org/10.1080/08865655.2002.9695591>
513. Van Houtum, H. (2000). III European perspectives on borderlands. An overview of European geographical research on borders and border regions. *Journal of Borderlands Studies*, 15-1. <https://doi.org/10.1080/08865655.2000.9695542>
514. Van Houtum, H. (2011). The mask of the border. U D. Wastl-Walter (Ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, 41–96. Ashgate.
515. Van Meeteren, M. (2020). About being in the middle: Conceptions, models and theories of centrality in urban studies u: *Handbook of Cities and Networks*. <http://dx.doi.org/10.4337/9781788114714.00019>
516. Vanolo, A. (2010). The Border Between Core and Periphery: Geographical Representations of the World System. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 101(1), 26-36.
517. Vego, M. (1980). Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Svjetlost. str. 501.
518. Veladžić, S. (2021). Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965.–1973. *Časopis za suvremenu povijest*, 53(3), 989-1020. <https://doi.org/10.22586/csp.v53i3.18392>
519. Vendemmia, B. & Beria, P. (2023) When commuting is not enough: towards a measure of territorial marginality based on job mobility. *Geographical Review*, 113(3), 409–32. <https://doi.org/10.1080/00167428.2022.2036075>.
520. Vendemmia, B., Pucci, P., & Beria, P. (2021). An institutional periphery in discussion. Rethinking the inner areas in Italy. *Applied geography*, 135, 102537.
521. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (2019). Strategija integrisanog upravljanja granicom u Bosni i Hercegovini za period 2019-2023, preuzeto s: <https://msb.gov.ba/PDF/121020201.pdf>.
522. Vlada Posavskog kantona, (2020), Strategija razvoja Županije Posavske 2021.-2027. /Nacrt 10. 11. 2020./, preuzeto s: <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Strategija-razvoja-Zupanije-Posavske-2021.-2027..pdf>
523. Vlada USK. (2021). Strategija razvoja Unsko-sanskog kantona za period 2021-2027, preuzeto s: <https://strategija.vladausk.ba/files/Strategije%20razvoja/Strategija%20USK.pdf>
524. Von Braun, J. & Gatzweiler, F. W. (2014). Marginality - Addressing the Nexus of Poverty, Exclusion and Ecology, Springer Netherlands, 389.
525. Vukmirović, A. J., Radojčić, M., Vukmirović, A. D., & Vukmirović, D. V. (2016). Razmatranje demografskog pražnjenja pograničnih naselja u kontekstu nacionalnog bezbednosnog rizika. *Tehnika*, 16(2), 321-337.
526. Warne, R.T. (2014). A primer on multivariate analysis of variance (MANOVA) for behavioral scientists. *Practical Assessment, Research and Evaluation*, 19, 1-10.
527. Wertheimer-Baletić, A. (2016). Demografski tranzicijski procesi – kontinuitet ili diskontinuitet. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, (525=51), 7-63, preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/154740>
528. Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj. Mate. Zagreb.
529. Wertheimer-Baletić, A. (2003). Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 1(1), 91-103.

530. West, R. M. (2021). Best practice in statistics: The use of log transformation. *Ann Clin Biochem*, 59(3), 162-165. <https://doi.org/10.1177/00045632211050531>.
531. Wevers, H.T., de Langen, F. (2020). Social entrepreneurship as a form of crossborder cooperation: Complementarity in EU border regions. *Sustainability*, 12 (20): 8463. <https://doi.org/10.3390/su12208463>
532. World Bank Group (2016). Migration and Remittances Factbook 2016 (3rd edition), preuzeto s; [Migration and Remittances Factbook 2016](#).
533. World Bank Group (2020). Bosnia and Herzegovina Systematic Country Diagnostic Update - Report No. 148573-BA. Pristupljeno s: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/211081591353275875/pdf/Bosnia-and-Herzegovina-Systematic-Country-Diagnostic-Update.pdf>
534. Wu, F. (2004). Urban poverty and marginalization under market transition: the case of Chinese cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(2), 401-423.
535. Wu, S., Qiu, X., Wang, L. (2005). Population Estimation Methods in GIS and Remote Sensing: A Review. *GIScience & Remote Sensing*, 42(1), 80–96. <https://doi.org/10.2747/1548-1603.42.1.80>
536. Yahia Meddah, R., Ghodbani, T., Senouci, R., Rabehi, W., Duarte, L., & Teodoro, A. C. (2023). Estimation of the Coastal Vulnerability Index Using Multi-Criteria Decision Making: The Coastal Social–Ecological System of Rachgoun, Western Algeria. *Sustainability*, 15(17), 12838. <https://doi.org/10.3390/su151712838>
537. Young, T. J. (2015). Questionnaires and Surveys. U H. Zhu (Ur.), *Research Methods in Intercultural Communication: A Practical Guide*, 165-180. Oxford: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119166283.ch11>
538. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine (2012). Zakon o popisu stanovništva domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, preuzet s: <https://bhas.gov.ba/data/Dokumenti/pdf/Zakon%20o%20popisu-bh.pdf>, 16. veljače 2024.
539. Zanini, P. (2002). Značenje granica - prirodna, istorijska i duhovna određenja. Klio, Beograd.
540. Zhao, B. (2023). Reorienting GIScience for a data-intensive society. *Dialogues in Human Geography*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/20438206231179230>
541. Zhara, K., Ashraf, A., Zafar, T. & Yasse, B. M. (2018). Marginality and social exclusion in Punjab, Pakistan: A threat to urban sustainability. *Sustainable Cities and Society*, 37, 203-212. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2017.11.009>.
542. Zorko, M. (2011). Granice država nastalih iz SFRJ: studije slučajeva otvorenih graničnih pitanja. Fakultet političkih znanosti. Sveučilište u Zagrebu.
543. Zorko, M. (2012). Pojam granice u postmodernoj geopolitici. *Politička misao*, 49 (2), 30-44, preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/84617>
544. Zorko, M., Šulc, I. & Kovačić, M. (2012). Pogranične zajednice u Republici Hrvatskoj: istraživanje lokalnoga identiteta u pograničnom području Gorskoga kotara. *Sociologija i prostor*, 50 (2), 165-181. <https://doi.org/10.5673/sip.50.2.2>.
545. Zorko, M., Šulc, I. & Kovačić, M. (2014). Lokalni identitet i socijalna kohezija u pograničnom području Hrvatskog zagorja u: Ponovno iscrtavanje granica: transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima, 12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele. *Hrvatsko etnološko društvo*, Zagreb, 149-159.
546. Zrinščak, S. (1999). Sustavi zdravstvene politike u svijetu: osnovna obilježja i aktualni procesi. *Revija za socijalnu politiku*, 6 (1), 3-19. <https://doi.org/10.3935/rsp.v6i1.312>

547. Zupanc, I. (2018). Demogeografski razvoj hrvatskog pograničja 2001 – 2011. *Migracijske i etničke teme*, 34(2), 113-142. <https://doi.org/10.11567/met.34.2.1>
548. Žafran, I. & Radeljak Kaufman, P. (2022). Tourism in a Peripheral Setting: A Case Study of Farm Tourism Development in Lika, Croatia. *European Countryside*. 14(1). 140-156. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0008>.
549. Živković, D. (2008). Granica: izazov za bezbednost. Vojnoizdavački zavod. Beograd.
550. Županija zapadnohercegovačka. (2020). Strategija razvoja Županije Zapadnohercegovačke 2021-2027, preuzeto s: <https://www.euizh.ba/images/PDF/Strategije/Strategija%20razvoja%20Zupanije%20Zapadnohercegovačke%202021-2027-RADNA%20VERZIJA.pdf>
551. Europski parlament i Vijeće (2006). Regulacija (EC) Br. 1931/2006 Europskog parlamenta i Vijeća od prosinca 2006. *Official Journal of the European Union*, L 405, 1–22, preuzeto s: <https://eur-lex.europa.eu/>.
552. Bognar, A. (2001). Utjecaj prirodno-geografske osnove na razvoj hrvatsko-slovenske granice. *Dela*, 16, 61-72. <https://doi.org/10.4312/dela.16.61-72>

PRILOZI

Prilog 1: Anketni upitnik distribuiran u odabranim općinama u bh. pograničju.

Napomena: za pogranične jedinice lokalne samouprave na granici sa CG Srbijom – Foču i Bijeljину distribuiran je isti anketni upitnik bez pitanja 35. i 36., koja se odnose na EU i Schengen.

ANKETA ZA STANOVNIKE POGRANIČNIH OPĆINA/GRADOVA U BOSNI I HERCEGOVINI - BRČKO

Poštovani,

ovim putem Vas molim za podršku u provedbi ankete, koja se vrši u svrhu doktorskog istraživanja na temu 'Geografski aspekt proučavanja pograničja – primjer Bosne i Hercegovine' kandidatkinje Mr Aide Avdić. Odgovori iz anketnog upitnika poslužiti će kao korisne informacije za kreiranje novih naučnih spoznaja o specifičnostima pograničnih područja u odnosu na ostale krajeve države, kao i utjecaju granice na stanovništvo i ekonomiju pograničnih općina.

Molim Vas da budete maksimalno iskreni, kako bi osigurali valjanost odgovora. Hvala Vam na izdvojenom vremenu i saradnji.

Napomena: Vaš identitet ostaje anoniman.

S poštovanjem,

Mr Aida Avdić, viša asistentica
Univerzitet u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet

1. Spol?

a) muško b) žensko c) ne želim se izjasniti

2. Godine starosti?

a) 18-24 b) 25-49 c) 50-64 d) 65+

3. Etnička pripadnost

a) Bošnjak b) Hrvat c) Srbin d) Ostali e) Ne želim se izjasniti

4. Mjesto i općina/grad boravka?

5. Najviši stepen stečenog obrazovanja?

a) bez završene osnovne škole b) završena osnovna škola c) završena srednja škola d) završena viša škola ili fakultet (sa ili bez magisterija)

6. Bračni status?

a) oženjen/udata b) neoženjen/neudata c) razveden/a d) udovac/ica e) u vanbračnoj zajednici

7. Da li imate djecu?

a) da b) ne

8. Ukoliko ste na prethodno pitanje odgovorili sa 'Da', koliko djece imate?

a) 1 b) 2 c) 3 d) više od 4

9. Radni status?

a) zaposlen/a (puno radno vrijeme) b) zaposlen/a (nepuno radno vrijeme) c) nezaposlen/a – tražim posao

d) nezaposlen/a – trenutno ne tražim posao e) penzioner

10. Koliko osoba živi u Vašem kućanstvu?

a) 1 b) 2 c) 3 d) 4 e) više od 4

11. Od kada živite na području Vaše trenutne općine/grada?

12. Ukoliko ste se doselili u Vašu trenutnu općinu/grad, koji je bio razlog?

a) zaposlenje b) udaja/ženidba c) školovanje d) porodica e) drugo _____

13. Da li imate namjeru skorijeg iseljenja sa područja Vašeg prebivališta? Možete li obrazložiti Vaš odgovor?

a) da, u drugi dio Bosne i Hercegovine b) da, u susjednu državu c) da, u dalje inostranstvo d) ne e) nisam siguran/-na

14. Možete li obrazložiti Vaš prethodni odgovor?

15. Koji su prema Vašem mišljenju glavni razlozi odseljavanja stanovništva sa područja Vašeg prebivališta?

16. U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da je Vaša općina/grad ekonomski razvijena?

a) apsolutno se ne slažem b) uglavnom se ne slažem c) niti se slažem, niti ne slažem d) uglavnom se slažem

e) slažem se u potpunosti

17. Kako prema Vašem mišljenju pogranični položaj utiče na ekonomiju Vaše općine/ grada?

a) vrlo negativno b) generalno negativno c) niti pozitivno, niti negativno d) generalno pozitivno e) vrlo pozitivno

18. Koliko povoljno pogranični položaj općine utiče na poljoprivredu Vaše općine/grada?

a) vrlo loše b) loše c) osrednje d) dobro e) vrlo dobro

19. Koliko povoljno pogranični položaj općine utiče na industriju Vaše općine/grada?

a) vrlo loše b) loše c) osrednje d) dobro e) vrlo dobro

20. Koliko povoljno pogranični položaj općine utiče na saobraćaj Vaše općine/grada?

a) vrlo loše b) loše c) osrednje d) dobro e) vrlo dobro

21. Koliko povoljno pogranični položaj općine utiče na turizam Vaše općine/grada?

a) vrlo loše b) loše c) osrednje d) dobro e) vrlo dobro

22. U kojoj mjeri se slažete sa tvrdnjom da Vaša općina/grad ima dobar ekonomski ili neki drugi vid suradnje sa susjednom općinom/gradom preko državne granice?

a) apsolutno se ne slažem b) uglavnom se ne slažem c) niti se slažem, niti ne slažem d) uglavnom se slažem

e) slažem se u potpunosti

23. Kako prema Vašem mišljenju pogranični položaj utiče na promjenu broja stanovnika Vaše općine/grada?

a) vrlo negativno b) generalno negativno c) niti pozitivno, niti negativno d) generalno pozitivno e) vrlo pozitivno

24. Kako biste ocijenili saobraćajnu povezanost naselja unutar Vaše općine/grada sa njegovim centrom?

a) vrlo loše b) loše c) osrednje d) dobro e) vrlo dobro

25. Kako biste ocijenili saobraćajnu povezanost Vaše općine/grada sa drugim većim gradovima u okruženju?

a) vrlo loše b) loše c) osrednje d) dobro e) vrlo dobro

26. Koliko često prelazite granicu?

a) rijetko ili nikako b) nekoliko puta godišnje c) najmanje jednom mjesečno d) najmanje jednom sedmično

e) svakodnevno

27. Koji su Vaši najčešći razlozi prelaska granice?

a) profesionalni (zbog poslovnih obaveza) b) rodbinski (posjeta porodici) c) kupovina

d) zabava ili rekreacija e) ostalo: _____

28. Koji grad izvan Vaše općine/grada prebivališta najčešće posjećujete i koji su razlozi posjete (bilo da je riječ o bosanskohercegovačkom ili gradu u susjednoj državi)?

29. Koliko često posjećujete Sarajevo?

- a) rijetko ili nikako b) nekoliko puta godišnje c) najmanje jednom mjesečno d) najmanje jednom sedmično e) svakodnevno

30. Koliko često posjećujete ostale makro regionalne centre?

I Banja Luka

II Mostar

III Tuzla

a) rijetko ili nikako b) nekoliko puta godišnje c) najmanje jednom mjesečno d) najmanje jednom sedmično e) svakodnevno	a) rijetko ili nikako b) nekoliko puta godišnje c) najmanje jednom mjesečno d) najmanje jednom sedmično e) svakodnevno	a) rijetko ili nikako b) nekoliko puta godišnje c) najmanje jednom mjesečno d) najmanje jednom sedmično e) svakodnevno

31. Koliko često posjećujete najbliži mezo regionalni centar (Bijeljinu)?

- a) rijetko ili nikako b) nekoliko puta godišnje c) najmanje jednom mjesečno d) najmanje jednom sedmično e) svakodnevno

32. U kojoj mjeri se slažete da pogranični položaj ima veliki utjecao na regionalni identitet stanovništva (krajiški, hercegovački, podrinjski, posavski) Vašeg kraja?

- a) apsolutno se ne slažem b) uglavnom se ne slažem c) niti se slažem, niti ne slažem d) uglavnom se slažem e) slažem se u potpunosti

33. U kojoj mjeri se slažete da je kultura stanovništva Vašeg kraja slična kulturi stanovnika iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine?

- a) apsolutno se ne slažem b) uglavnom se ne slažem c) niti se slažem, niti ne slažem d) uglavnom se slažem e) slažem se u potpunosti

34. U kojoj mjeri se slažete da je kultura stanovništva Vašeg kraja slična kulturi stanovnika sa druge strane državne granice?

- a) apsolutno se ne slažem b) uglavnom se ne slažem c) niti se slažem, niti ne slažem d) uglavnom se slažem e) slažem se u potpunosti

35. Kako je ulazak Hrvatske u Schengen utjecao na Vaš svakodnevni život i aktivnosti?

- a) vrlo negativno b) generalno negativno c) niti pozitivno, niti negativno d) generalno pozitivno e) vrlo pozitivno

36. Kako je ulazak Hrvatske u Schengen utjecao na ekonomski razvoj Vaše općine/grada?

- a) vrlo negativno b) generalno negativno c) niti pozitivno, niti negativno d) generalno pozitivno e) vrlo pozitivno

SUMMARY

This research examines the socioeconomic and demographic characteristics of the border areas of Bosnia and Herzegovina, focusing on municipalities situated along the state border. The border zone, comprising 37 local government units (municipalities and cities), is compared with the remaining 105 municipalities classified as non-border areas, based on a set of demographic, socioeconomic, and spatial indicators. The analysis was conducted on three levels: the macro level (national territory), the meso level (border regions divided into sectors by neighboring countries) and the micro level (selected municipalities).

The research adopted a holistic geographical approach, integrating both physical-geographic and socio-geographic criteria to analyze border regions. The theoretical foundations of this research were developed through a comprehensive literature review, which systematized traditional, globalization-induced, and contemporary paradigms of border development. This conceptual framework emphasized both the challenges associated with marginalization and peripheralization, as well as the potential of border areas to function as transitional zones characterized by significant cross-border resources and interactions. Nevertheless, in the context of Bosnia and Herzegovina, border areas are predominantly perceived as both geometric and functional peripheries, primarily due to their spatial distance from major national centers and limited integration into broader development processes.

To test the first hypothesis (H1): border areas have less favorable demographic and socioeconomic indicators compared to non-border areas, a comprehensive database of demographic and socioeconomic indicators for the period 2013–2022 was created. A multi-dimensional marginalization index was developed at the macro/state level to identify marginalized areas, with a specific focus on border zones. Results revealed significant clusters of marginalization, particularly around municipalities such as Bosansko Grahovo and regions in the Podrinje sector. A high level of marginalization (classes 3–5) was recorded across more than 70% of the territory of Bosnia and Herzegovina, with the share being nearly 10% lower in border areas compared to non-border areas. Additionally, inferential statistical tests (parametric t-tests and non-parametric chi-square tests) were applied to compare composite demographic and socioeconomic indices (indicators composed of official demographic and socioeconomic data, which exclusively include non-spatial variables, while the marginalization index incorporates a set of both spatial and non-spatial indicators) between border and non-border areas. These analyses did not reveal statistically significant differences, leading to the **rejection**

of H1. However, specific indicators, particularly natality trends and the share of young population, revealed that border areas performed less favorably compared to non-border areas, suggesting a potential deepening of negative demographic trends in the future. Unexpectedly, findings indicated that border areas do not significantly differ from non-border areas in terms of demographic and socioeconomic indices.

The analysis further confirmed that marginalization increases with distance from macro-regional and regional centers, aligning with the center-periphery theory. Results demonstrated higher marginalization in settlements located closer to the border, with a positive correlation between marginalization levels and distance from municipal centers. Furthermore, correlation analyses between the derived marginalization index and the distance from regional and administrative centers confirmed that greater remoteness is associated with higher levels of marginalization, thereby confirming the third hypothesis (H3), which states that the **marginalization index increases with distance from urban centers.**

The study also addressed the heterogeneity of border areas by testing the second hypothesis (H2). Differences in the values of the marginalization index and the derived composite indices (demographic and socioeconomic) were tested across defined border sectors according to neighboring countries: the border sector towards Croatia, subdivided into northern, western, and southern subsectors, and the border sectors towards Montenegro and Serbia. Marginalization levels were highest in sectors bordering Montenegro, while the southern subsector along the Croatian border showed notably better results. Statistically significant differences between sectors were confirmed using ANOVA and Kruskal-Wallis tests, particularly for the demographic index and its components, such as birth trends and share of young population. Sectoral disparities were also evident in the socioeconomic index, with challenges including low wages, underdeveloped tertiary employment and aging populations, particularly in the eastern bordering sector with Serbia.

In the final phase, a survey was conducted among residents of six selected border municipalities to explore perceptions of demographic and socioeconomic conditions and the role of the border in local development. Findings highlighted the necessity of analyzing border regions within their local contexts due to widely varying perceptions. For instance, residents of municipalities like Bijeljina and Posušje expressed positive views on the border's role, driven by cross-border interactions and cultural ties. In contrast, municipalities such as Bosansko Grahovo and Bužim reflected more negative perceptions, pointing to the limited influence of the border on economic and social processes.

Overall, the research challenges the notion that border areas in Bosnia and Herzegovina are disadvantaged compared to non-border regions. Significant disparities were not detected at a broad scale, yet internal heterogeneity within border areas was evident. Sectors bordering the EU (Croatia) performed better in comparison to Montenegro and Serbia. These differences can be attributed to factors like historical legacies, economic linkages, cultural affiliations and administrative status.

This research holds both theoretical significance, by contributing to the understanding of border dynamics and marginalization processes, and practical relevance, by offering insights that can inform regional development policies and cross-border cooperation initiatives. It contributes a valuable database of socioeconomic, demographic and spatial indicators, suitable for GIS and statistical analyses. The study also introduces a methodological framework for analyzing marginalization, spatial and developmental disparities in transitional and border areas, with applicability to similar post-transition countries contexts. Moreover, the findings highlight the need for regional and cross-border cooperation strategies as tools to address development challenges and mitigate disparities.

In conclusion, this research contributes to geography and border studies by examining the complex demographic and socioeconomic patterns of Bosnia and Herzegovina's border areas. It highlights the dual role of these zones as regions with significant development challenges and as important points in dynamic security and migration processes, particularly along the EU's external border. Future research directions include examining regional identities, conducting case studies of marginalized areas in the border areas and exploring the impact of EU border policies on border-area development.

ŽIVOTOPIS

Aida Avdić, rođena 9. listopada 1992. godine u Makarskoj (Republika Hrvatska), državljanka je Bosne i Hercegovine. Diplomirala 2015., a magistrirala 2016. godine na Odsjeku za geografiju Univerziteta u Sarajevu - Prirodno-matematički fakultet (smjer Regionalno i prostorno planiranje). Dobitnica je Srebrne značke Univerziteta u Sarajevu za odličan uspjeh na prvom i drugom ciklusu studija. Od 2018. godine radi kao asistentica na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a od 2022. godine je u zvanju više asistentice. Na Odsjeku za geografiju obavlja poslove asistenta za oblasti Društvena geografija i Turizam, gdje izvodi vježbe iz više nastavnih predmeta uključujući Demogeografiju, Opću ekonomsku geografiju, Saobraćajnu geografiju, Industrijsku geografiju, Turizam i privredu, Privredu u regionalnom i prostornom planiranju, Stanovništvo u regionalnom i prostornom planiranju te Humanu geografiju.

Od 2018. godine aktivno je sudjelovala na preko deset domaćih i međunarodnih konferencija i znanstveno-stručnih skupova. Završila je program TRAIN (*Training Research for Academic Newcomers*) Univerziteta u Sarajevu, kao i Program obuke akademskog nastavnog osoblja iz oblasti inkluzivnog obrazovanja u okviru projekta 'Visoko obrazovanje – obrazovanje za sve'. Učestvovala je u nekoliko ERASMUS 'teaching mobilnosti' u Olomoucu (Češka) i Debrecenu (Mađarska).

Samostalno i u koautorstvu objavila je preko deset znanstvenih radova, od kojih su neki objavljeni u citatnim bazama Scopus i WOS-a. Koautorica je praktikuma (Praktikum – Demografske analize) u izdanju Univerziteta u Sarajevu – Prirodno - matematičkog fakulteta. Kao mladi istraživač angažovana je i na biletaralnom naučno-istraživačkom projektu između Bosne i Hercegovine i Republike Slovenije 'Komparativna analiza prostornog razvoja održivog turizma u zaštićenim područjima Bosne i Hercegovine i Slovenije', jednim dijelom financiranog od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Aktivan je član Geografskog društva u Federaciji Bosne i Hercegovine, organizacijskog odbora *International Tourism and Hospitality Management Congress (ITHMC-a)* i Međunarodne konferencije Demografski izazovi u Bosni i Hercegovini i svijetu, kao i tehnički urednik istoimenog zbornika. Dobitnica je nagrade za znanstveni rad Univerziteta u Sarajevu za akademsku 2023/24. godinu.

Aktivno se služi engleskim jezikom.

Popis znanstvenih radova:

- Marić, I., **Avdić, A.**, & Šiljeg, A. (2024). Modeling Of Urban Gravity Zones And Hierarchy Of Administrative Centers In Bosnia And Herzegovina Using The Huff Model. *Geodetski glasnik*, 55, 5-31. DOI: 10.58817/2233-1786.2024.58.55.5
- Avdić, B., **Avdić, A.** & Sivac, A. (2024). Demografska klasifikacija općina i gradova Bosne i Hercegovine – sintezni regionalni pristup. Demografski izazovi u Bosni i Hercegovini i svijetu U: Drešković, N., Hrelja, E., Gekić, H. i Mirić R. (ur). Demografski izazovi u Bosni i Hercegovini i svijetu. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Geografsko društvo u FBiH i Centar za napredne studija. 29-38.
- Marić, I., **Avdić, A.** & Avdić, B. (2024). *Derivation of Critical Infrastructure Accessibility Index Using GIS-MCDA and Network Analysis: Case Study of Sarajevo*. In Proceedings of the 10th International Conference on Geographical Information Systems Theory, Applications and Management, ISBN 978-989-758-694-1, ISSN 2184-500X, pages 15-25. <https://doi.org/10.5220/0012548100003696>
- **Avdić, A.**, Avdić, B. (2023). Center and Periphery in Bosnia and Herzegovina - Social and Spatial Indicators of Regional Disparities. *Folia Geographica*, 65(2), 103-126. (0,41 – Q2)
- Marić, I., **Avdić, A.** (2023). Derivation of Geographical Marginalization Index of Bosnia and Herzegovina using GIS Multicriteria Decision Analysis. *Geographica Pannonica*, 27(4), 239-253. <https://doi.org/10.5937/gp27-46223>. (IF 0,33 – Q3)
- Božović, T., **Avdić, A.** (2023): Unlocking the Tourism Potential of Bordering Regions: A Case Study of Tourism Development in Foča (B&H) and Plužine (Montenegro). *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 9, 43-64.
- **Avdić, A.**, Avdić, B., Zupanc, I. (2022). Socio-demographic analysis of border regions of Bosnia and Herzegovina. *Acta Geographica Slovenica*, 62(3), 7–19. <https://doi.org/10.3986/AGS.10859>. (0,3 – Q1).
- Banda, A., Avdić, B., **Avdić, A.** & Korjenić, A. (2022). Tourism and Depopulation in Mountain Regions of Bosnia and Herzegovina: Case Study of Bjelašnica and Vranica. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 8, 93-07.
- Čaušević, A., Mirić, R., Avdić, B., **Avdić, A.** & Džaferagić, A. (2021). Organized Travel vs. Individual travel – The Case of Sarajevo. *Deturope*, 13(1), 94-120. (0,27 – Q3).

- Avdić, B., Sivac, A., Mirić, R. & Avdić, A. (2022). Tourism Regions of Bosnia and Herzegovina – Vernacular, Landscape and Historical Differentiation. Geografski pregled, 26, 57-55. 10.35666/23038950.2022.46.57.
- Pobrić, A., Avdić, A. (2021). Praktikum - demografske analize, Sarajevo: Prirodno - matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, (2021) (recenzirani praktikum) (koautor).
- Pobrić, A. & Avdić, A. (2020). Depopulacija i starenje stanovništva u Kantonu 10 – Bosna i Hercegovina, Zbornik radova 5. kongresa geografa Bosne i Hercegovine. Geografsko društvo u FBiH, 5(1), 108-120.